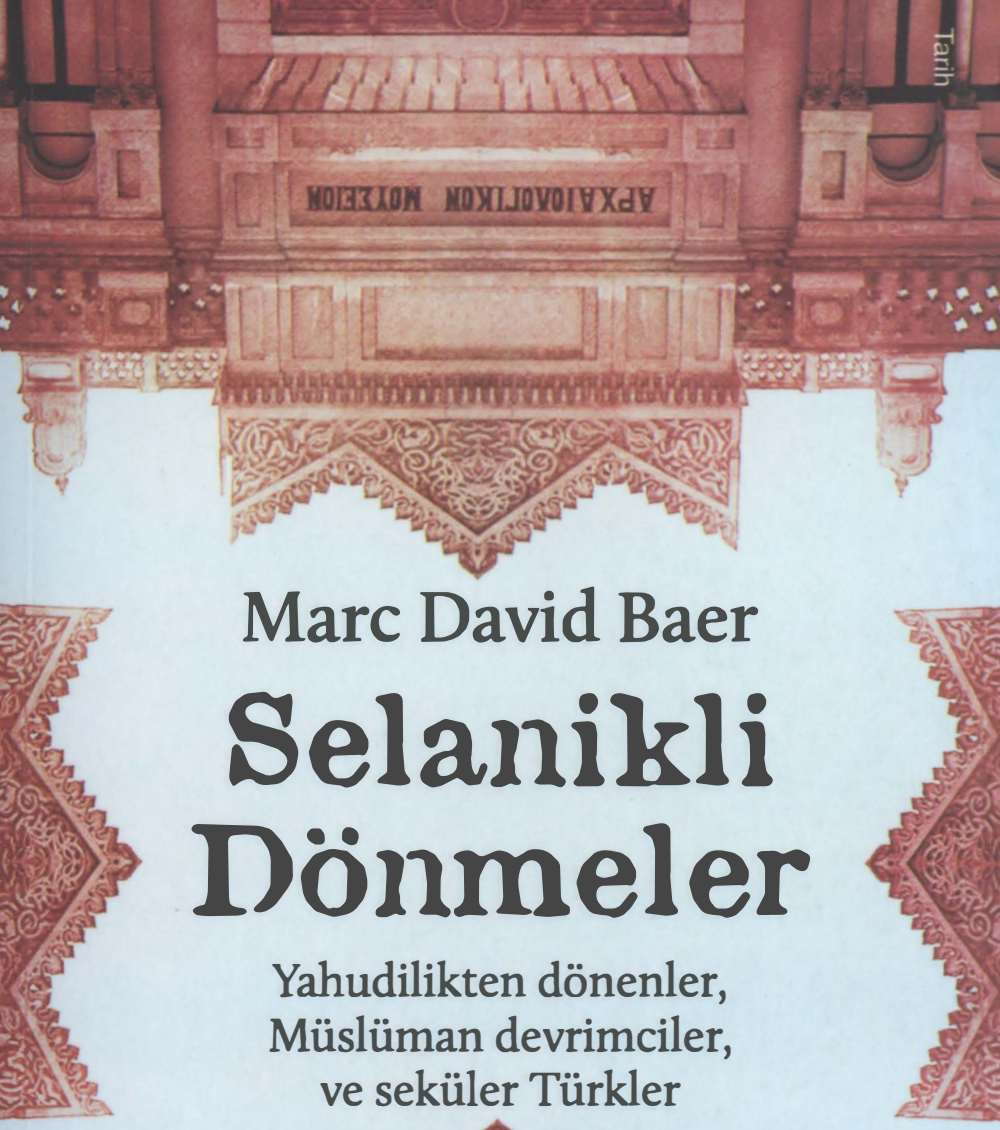
Tarih

Marc David Baer

Selanikli Dönmeler

Yahudilikten dönenler, Müslüman devrimciler, ve seküler Türkler

DK

Selanikli Dönmeler

Yahudilikten Dönenler, Müslüman Devrimciler ve Seküler Türkler

SELANİKLİ DÖNMELER
Yahudilikten Dönenler, Müslüman Devrimciler
ve Seküler Türkler

Orijinal adı: The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries and Secular Turks
The Dönme: Jewish Converts, Muslim Revolutionaries and Secular Turks by Marc David Baer, was originally published in English by Stanford University Press.
© 2010 by The Board of Trustees of the Leland Stanford Junior University. All rights reserved. This translation is published by the arrangement with Stanford University Press, www.sup.org
Yazan: Marc David Baer
İngilizceden çeviren: Sevinç Kayır

Türkçe yayın hakları: © Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.

1. baskı / Haziran 2011 / ISBN 978-605-09-0185-6
Sertifika no: 11940

Kapak tasarımı: Geray Gençer
Baskı: Şefik Basım / Turgut Özal Caddesi
No: 137 İkitelli - İSTANBUL
Tel: (212) 549 62 62

Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş.
19 Mayıs Cad. Golden Plaza No. 1 Kat 10, 34360 Şişli - İSTANBUL
Tel. (212) 373 77 00 / Faks (212) 355 83 16
www.dogankitap.com.tr / editor@dogankitap.com.tr / satis@dogankitap.com.tr

Selanikli Dönmeler

Yahudilikten Dönenler, Müslüman Devrimciler ve Seküler Türkler

Marc David Baer

Çeviren: Sevinç Kayır

DK DOĞAN KİTAP

Firuze ile Azize'ye, her gün bir mucize.

İçindekiler

Önsöz 13
Giriş: İslam'ı seçen Yahudi Mesih'in peşinden, 1666-1862 23

I. bölüm: Osmanlı Selanik'i 45

1- Aile arasında, 1862-1908 47
2- Dini ve ahlaki eğitim: Okullar ve etkileri 68
3- Seyahat ve ticaret 91

II. bölüm: İmparatorluk ve ulus-devlet arasında 109

4- Bir devrim yapmak, 1908 111
5- Yunanistan Selanik'i ve Osmanlı İstanbul'u arasında seçim, 1912-1923 141

III. bölüm: İstanbul 171

6- Anayurdu kaybetmek: 1923-1924 173
7- Sadık Türkler mi yoksa sahte Müslümanlar mı? İstanbul'da Dönme tartışması, 1923-1939 187
8- Dönmeleri laik ulus-devlete yeniden dahil etmek 218
9- Unutmayı unutmak, 1923-1944 248

Sonuç 280
Sonsöz: Ahmet Emin Yalman'ın vurulması 298
Dipnotlar 302
Dizin 357

Teşekkür

Gizli ya da yanlış anlaşılmış tarihlerine ilişkin bu kadar çok bilgiyi benimle paylaştıkları için görüştüğüm Dönmelere teşekkür ederim. Kitabın konusunun Türkiye'de taşıdığı hassasiyet nedeniyle görüştüğüm kişilerin adını ve hatta yerini –kamuoyunda Dönme kimliği alenen bilinenler dışında– belirtmedim.

Önsöz

Geçtiğimiz yıllarda Türkiye'de, Soner Yalçın'ın *Efendi: Beyaz Türklerin Büyük Sırrı* ve *Efendi 2: Beyaz Müslümanların Büyük Sırrı* adlı iki kitabının yüz binlerce kopyası satıldı.[1] Kitapların ilki, yüzyılı aşkın süredir ülkenin gidişatına yön veren seküler seçkinlerin gizli Yahudi kimliklerini ortaya çıkarmayı, ikincisi ise, önde gelen dindar Müslüman ailelere mensup gizli Yahudilerin maskesini düşürmeyi hedefler. 2007 yılında, Türkiye'de en çok satılan ikinci kitap olan, Ergün Poyraz'ın *Musa'nın Çocukları Tayyip ve Emine* adlı kitabın kapağında, Türkiye'nin dindar başbakanı Tayyip Erdoğan ve türbanlı eşi Emine'nin fotoğrafları –Yahudi kökenli oldukları iddia edilerek– fotomontajla Davud Yıldızı içine yerleştirilmiştir.[2] Bu kitapların iddialarına bakılırsa, Türkiye'deki önemli kimselerin tamamı Yahudi soyundan geliyor. Gizli Yahudilerle ilgili söylentiler Türk halkının hayal gücünü ele geçirmiş durumdadır.[3] Kimi seküler Türkler, Başbakan Erdoğan'ın, Türkiye'nin laik düzenini zayıflatmaya çalışan gizli bir Yahudi olduğuna inanırlar. Müslüman ve okuryazar Türk halkının giderek büyüyen bir yüzdesi, ateist Yahudilerin Osmanlı sultanını tahttan indirdiklerini, İslami imparatorluğu yıktıklarını, onun yerine "gizli Yahudi" Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde, İslam karşıtı, laik bir cumhuriyet kurduklarını ve hâlâ ülkeyi kontrol ettiklerini düşünür.[4]

Gerçekte, Türkiye Cumhuriyeti hiçbir zaman gizli bir Yahudi tarafından yönetilmemiştir. Yine de, gizli Yahudi entrikacıların Türkiye'yi zayıflatmak için planlar yaptıklarıyla ilgili sansasyonel söylentilerin revaçta olması, tarihin sayfaları arasında kalmış bir gruba dikkat çekilmesine neden olmuştur. Gizli Yahudiler olarak kabul edilen bir grup insanın, iki yüzyılı aşkın bir süre

boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun Selanik şehrinde yaşadıkları, daha sonra, Birinci Balkan Savaşı ve 1912'de Yunanlılar tarafından işgal edildikten sonra, artık Thessaloniki olarak adlandırılan Selanik'e ve 1923-24 yıllarındaki Türk-Yunan nüfus mübadelesinin ardından, İstanbul'a yerleştikleri bilinen bir gerçektir. Onları kendi tabirleriyle Ma'aminim (İbranice, Müminler) ya da diğerleri gibi *Dönmeler* olarak adlandırmayı seçebiliriz. Her iki terim de, üç yüzyıl önce mesihleri Haham Sabetay Sevi'yle birlikte Müslümanlığı kabul eden Yahudileri tanımlamak için kullanılır. Sabetay Sevi ve onu takip eden ilk neslin hikâyesi Gershom Scholem ve başkaları tarafından anlatılmıştır,[5] ama ilk Dönmelerin soyundan gelenlerin etnik-dini kimlikleri, tarihleri ve modern çağdaki deneyimleri bilinmemektedir. Birçok kişinin Dönmeler hakkındaki komplo teorilerine inanmasına rağmen, bunların çok azı grubun gerçek niteliğinden ve tarihçesinden haberdardır. Bu kitabın hedefi birkaç soruya yanıt bulmaktır. Musevilikten dönen bu grubun soyundan gelen kimseleri basitçe Yahudi olarak tanımlamak ne derece doğrudur? Eğer inançları ve uygulamaları onları Yahudiliğin dışında bırakıyorsa, kendilerini Müslümanlıktan ve Yahudilikten nasıl ve neden ayrıştırmışlardır? Kendilerini nasıl görüyorlardı, diğerleri onları nasıl görüyordu ve bu algı biçimleri zamanın etkisiyle nasıl değişmiştir? Grubun Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş aşamasında oynadığı rol nedir? Bu din değiştirmeyi, bir dini gelenekten diğerine geçmek ya da dindarlık yerine seküler bir tarzı benimsemek olarak kabul etsek de, ne zaman gerçekleştiğini nasıl öğrenebiliriz? Yahudi, Müslüman, Türk ya da Yunanlı olmanın sınırları nelerdir?

Baştaki din değiştirmenin sonrasında, Dönmeler iki yüzyıl boyunca Müslüman kabul edilmiştir ve XIX. yüzyılın sonunda Selanik toplumunun en üst seviyelerine yükselmişlerdir. Bu avantajlı noktaya eriştikten sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni düşünce ve yaşam biçimleri geliştirmeyi başardılar. Bununla birlikte, ayrı bir etnik-dini kimlik ile detaylı soyağaçları, kendi içlerinde evlenme, ayrı okullar ve mezarlıklarla korunan toplumsal sınırlar oluşturdular. Dönmeler, ticaret ve ekonomi, şehir düzenlemesi, modern eğitim, ahlak ve bilimi birleştirmek, edebiyat, mimari ve yerel politikalar alanlarındaki yenilikleri desteklemekle, Osmanlı Selanik'ini kozmopolit bir kent haline getirmişlerdir. En büyük ve tartışmalı katkıları, güç sahibi son sultan II. Abdülhamid'i tahttan indiren ve ardından 1908 Devrimi'ni gerçekleştiren Jön Türkle-

rin kurduğu gizli bir topluluk olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (bundan sonra İTC) arkasındaki itici güç olmalarıdır.

Devrimden kısa bir süre sonra, Dönmeler çift yönlü saldırıya uğradılar. İstanbul'da, çoğunluğun ateist ve ahlaksız bir topluluk olarak değerlendirdiği İTC'ye üye olmaları ve sultanı tahttan indirmeleri nedeniyle sertçe eleştirildiler. Bunun yanı sıra, İslami inanca ve uygulamalara olan bağlılıklarından ilk defa şüphe edilmeye başlandı. Sadece inançları yüzünden değil, yabancı ticari ağlar ve yerel yönetimle ilişkileri nedeniyle de hedef alınmışlardı. Selanik 1912'de Yunanistan'ın eline geçtikten sonra, kentte çoğulculuğa yer kalmadı. Yunanistan toprağı olan Selanik'teki Dönmelerden bazıları, siyasi ve ekonomik konumlarını korumayı başardılar, ama yaklaşık on yıl sonra, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasıyla birlikte, ulus-devletin dışında sağlam ekonomik bağlantılara sahip "Yunan olmayan" unsurları bünyesinde barındırmaya tahammül edemeyen Yunanistan'dan sınır dışı edildiler. On yıl boyunca Dönme karşıtı bir tavrın gözlemlendiği, yeni anayurtları Türkiye'de, (Türk olmak için Müslüman olmak gerektiğini öne süren) millileştirilmiş dini ve (yalnızca "Türk kanı"ndan gelenleri kabul eden) ırkçılaştırılmış milliyetçiliği savunarak onların seküler Türk ulus-devletinde güvenle barınmalarına karşı çıkan muhaliflerle yüz yüze geldiler. Bu dış baskı onların içevlilik uygulamalarına son vermelerine sebep oldu ve bu durum Dönmelerin en önemli ayırt edici özelliklerini yitirmeleriyle sonuçlandı. İmparatorluğu ulus-devlete çeviren en önemli dönüşümlere katkıda bulunmuş olmalarına rağmen, bu süreç içerisinde Dönmelerin bir grup olarak çözülmeleri büyük bir ironidir.

Bir diğer ironi de Dönmelerin ne şekilde hatırlandığıyla ilgilidir. Hayranlarına bakılırsa, onlar batıl inançlar ve bağnazlığın karanlık güçleriyle savaşan, aydın, seküler Türk milliyetçileriydi. Ama muhaliflerine göre, ateist, ya da İslami imparatorluğu yıkıp, onun yerine gizli bir Yahudi tarafından yönetilen, Müslümanlık karşıtı laik bir cumhuriyet kurmak için, gizli bir Yahudi komplosu düzenleyen Yahudilerdi. Övgü de, eleştiri de içerse, her iki bakış açısı da, Dönmelerin din karşıtı olduklarını varsayıyordu. Buna rağmen, tarihi kaynaklar Dönmelerin yeni bir etnik-dini inanç ve ibadet sistemi ve kendilerini diğer toplumlardan ayıran bir kimlik yarattıklarını, Yahudi Kabalasıyla İslami tasavvufun kesiştiği noktada, kökenlerini yansıtan bir ahlak, etik ve maneviyat bütününü desteklediklerini ortaya koymaktadır. Karma dinleri ve katı bir şekilde korudukları etnik kimlikleri, onların ne Yahudi ne de

geleneksel Müslümanlar olmadıklarını açığa vurmaktadır.

Dönmelerin Osmanlı İmparatorluğu, Yunanistan ve Türkiye'deki üç yüzyıllık tarihi, belli başlı hiçbir akademik araştırmanın konusu olmamıştır. Bunun birçok sebebi vardır. Bunlardan biri, ciddi araştırmacıların böyle tartışmalı, özellikle de komplo teorilerine malzeme olabilecek konulardan uzak durmak istemeleridir. Bir diğeri ise, gizli bir topluluğun üyelerinin soyundan gelenlerin kimliklerini istemedikleri ve hak etmedikleri halde ifşa etmenin etik açıdan tehlikeli olmasıdır. Ama Dönmeler hakkında yazılmasının önünde duran en büyük engel, bu grubun üyelerinin kesin olarak kimler olduğunu öğrenme ve Osmanlı ve Türk tarihi kaynaklarındaki yerlerini belirlemenin, bu gruba dahil olmayan biri için neredeyse imkânsız olmasıdır. Dönmeler resmi olarak Müslüman kabul edilir, Ahmet ve Mehmet gibi yaygın olarak kullanılan Müslüman isimlerine sahiplerdir ve bu yüzden Selanik ve İstanbul'da bulunan Osmanlı arşiv kayıtlarına ve yayımlanmış Türkçe kaynaklara bakılarak diğer Müslümanlardan ayırt edilemezler. Bu kimliği açık bir sır olan grup hakkında araştırma yapmanın zorluklarını dengelemek adına; Sabetay Sevi'nin takipçilerinin soyundan gelenlerin kimler olduğunu açıkça belirtmeyen, mimari, yazılı, sözlü, edebi ve resmi kaynakların hepsinden aynı anda faydalanılmalıdır. Sadece, bu kaynaklar bir araya getirildiği zaman kimlerin bu grubun üyesi olduğu anlaşılabilir. XIX. yüzyılda görünmez olan bu kişilerin kim olduklarını öğrenmek için, araştırmacı onları önce, tarihsel süreçteki büyük değişimlerin kimliklerini açığa vurduğu XX. yüzyılda bulmalı ve sonra çalışmalarında geriye doğru gitmelidir. Ben tarihçilik becerilerimi mümkün olduğu kadar iyi kullanarak, yazılı ve sözlü kaynaklardaki bilgiler arasında ilişki kurarak, anlatıyı başından sonuna doğru ilerleyerek kaleme aldım. Dönmeler hakkında en fazla bilgi edinebileceğimiz dönem öncelikle XX. yüzyılın başları ve sonra da XIX. yüzyılın sonlarıdır. 1950'den sonrası ve 1850'den öncesine dair resim, bu dönemlere ait daha az sayıda ve daha az güvenilir kaynak bulunduğundan, çok daha bulanıktır. Bu nedenle, bu kitap esasen benim kaynaklarına en fazla güvendiğim dönemi ele almaktadır. Dönemin bazı önemli olaylarını ve gruba üye olanların yaşamlarını ve düşüncelerini ortaya koyan tarihi belgelere göre kaleme alınmış kısa hikâyeler, anlatının içine yerleştirilmiştir.

Ben bu gruba ait olmadığım için, bana yardım eden birçok kişi olmasaydı, bu kitaptaki bilgilerin izini sürmek imkânsız olacaktı. Bu kolay ya da saydam bir süreç olmadı ve hayli uğraş, te-

sadüfi buluşma ve şans gerektiriyordu. Öncelikle, Türkiye'deki, ABD'deki ve Batı Avrupa'daki Dönme ailelerin soyundan gelen ve aile tarihleri üzerine konuşmak isteyen kişileri bulmam ve onlarla iletişim kurmam gerekti. Bu grubun soyundan gelen kimseler arasında, kimliklerinin açıkça belirtilmesine izin veren çok az kişinin yanı sıra, görüştüğüm kişilerin üç gruba ayrılabileceğini keşfettim. İlk grup, bana oldukça önemli bilgiler verdi, ama yanlış anlaşılabileceğini söyleyerek, kendileri hakkında hiçbir şey yayımlamayacağım konusunda söz verdirdi. Onların bu kaygılarını göz önünde bulundurarak, verdikleri bilgileri yayımlamaktan kaçındım. İkinci grup, bana bildikleri her şeyi anlatıp, bol miktarda belge sağladı, ama gerçek adlarını kullanmama izin vermedi. Son grup ise atalarının isimlerini kullanmama izin verdi, ama kendi isimlerini saklı tutmak istedi.

Gizlilik kültürüyle örülmüş grup hakkında araştırma yaparken karşınıza birçok engel çıkar. Bazı Dönmeler bana oldukça çaresiz bir halde, kendi dinleri ve tarihleri hakkında bilgi almak için geldiler. Birçoğu isimlerinin yayımlanmamasını talep etti. Diğerleri, sırlarını açığa çıkaran bu konuyu araştırmamam için beni ikna etmeye çalışırken, bir kısmı da kendi ailelerinin çıkarlarına yönelik hareket etmem ve kendi söylemlerini kanıtlamam konusunda beni kullanmak istedi. Bazıları, Dönme olduğu bilinen akrabalarının Dönme olduğunu bilmediklerini iddia ettiler. İnsanlar beni bir gün büyük misafirperverlikle karşılayarak, saatlerce görüşme yapmaya, aile gelenekleri hakkında konuşmaya, fotoğraflar, kartpostallar ve soyağaçlarını göstermeye istekli davranıyorlardı. Osmanlıca belgelerini okumamı istiyorlar, tüm akrabalarını benimle tanıştırmayı öneriyorlardı. Ama onları ertesi gün ya da bir dahaki sefere aradığımda veya sonraki birkaç aramamda, ya ulaşılmaz oluyor, ya da akrabalarının hasta, meşgul veya şehir dışında olduklarını söylüyorlardı.

Başlangıçta, bu insanların, isimlerinin ifşa edilmesinden çekindiklerini düşünmüştüm. Ama eğer öyleyse, neden başlangıçta benimle buluşmayı kabul etmiş ve aile tarihleri hakkında bu kadar fazla bilgiyi bana sağlamak ve belgelemek konusunda istekli olmuşlardı? Kim olduklarının ortaya çıkmasından mı korkuyorlardı? Sonra birçok birey ve aile için, çok önemli bir işleve sahip olduğumu fark ettim: Hem içlerini dökmelerine yardımcı oluyor, hem de sırlarını paylaşıyordum. Onların tüm bastırılmış hikâyelerini ve karmaşık tarihlerini dinliyordum ve onlar benim dinlediklerimi çözümleyeceğimi ve anlam vereceğimi umut

ediyorlardı. Sırlarını paylaşıyordum, ama yine de bu gizli grubun üyesi değildim. Yurtdışından, akademik sıfatla gelmiştim ve onların alışılmadık hikâyelerinin ardında yatan tarihi, ayrımcılığın tuhaf örneklerini ve büyükannelerinin onlara anlattığı sıra dışı şeyleri doğrulayabilirdim. Ve onlar bu fotoğraflarını, soyağaçlarını ve hikâyelerini geride bırakıp diğerlerinden farksız, milliyetçi seküler Türkler olarak kalabalığın arasına karışabilirlerdi.

Bu gibi zorluklara rağmen, bana nakledilen sözlü tarihten edindiğim bilgiler, soyağaçlarıyla desteklenerek, bazı aileleri birkaç nesil boyunca takip etmemi sağlayan isimlere ulaşmama olanak verdi. Daha sonra İstanbul'daki başlıca Dönme mezarlıklarında, genellikle 1880 civarında Selanik'te doğmuş ve 1930'larda İstanbul'da gömülmüş binlerce insanın mezar taşlarını, Osmanlı Türkçesi ya da modern Türkçeyle yazılmış yazıtları inceledim (günümüzde, Selanik'te, artık bu mezarlara rastlamak mümkün değil). Bu, benim bu ailelerin 1934'teki soyadı devriminden önce hangi isimleri taşıdıklarını öğrenmemi sağladı. Mezar taşlarından, onların Selanik'teki sosyal ve ekonomik durumlarıyla ilgili bilgi topladıktan sonra, Osmanlı arşivlerine yöneldim. İstanbul'daki Atatürk Kütüphanesi'nde, 1885'le 1908 yılları arasında yayımlanan, resmi *Selanik Vilâyeti Salnamesi*'ni inceledim. Bu kaynağı, Selanik'in önde gelen Dönme ailelerinin ekonomik, kültürel ve politik rolleri, sosyal ve finansal bağlantıları ve iletişim ağları hakkında daha fazla bilgi edinmek için kullandım. Bunun yanı sıra, Dönmelerin soyundan gelen kişilerle yaptığım görüşmeler, bana onların Selanik'in hangi mahallelerinde yaşadıkları hakkında bilgi verdi ve böylece üzerinde düzenli bir şekilde araştırma yapabileceğim, Osmanlıca iki kaynağa daha ulaşabildim. Birincisi Selanik'teki Makedonya Tarihi Arşivi'nde muhafaza edilen, mahalle mahalle incelenerek hazırlanmış, 1906 tarihli bir tapu sicili olan *Arazi ve Emlaki Esasi Defteri*'ydi. İkincisi ise Yunanistan ve Türkiye arasındaki nüfus mübadelesine dahil olan Dönmelerin mal varlığı ve emlakini listeleyen, 1923-1925 yıllarının Karma Komisyon kaydı, Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri'ydi. Bu dosyalar, günümüzde Ankara'daki Cumhuriyet Arşivi'nde bulunmakta. Bu iki kaynağı kullanarak, Dönmelerin Selanik'te bir zamanlar sahip olduğu ilişkiler zinciri hakkında bilgi edindim. Bu, bana onların ortak aile hanelerinin ve aile şirketlerinin yerini bulma ve mekânsal varlıklarını ve kentteki etkilerini belirleme fırsatını verdi. Dönmelerin bakış açısıyla yazılmış diğer Osmanlıca ve Türkçe kaynaklar arasında, bir edebi-

yat dergisi olan *Gonca-i Edeb*'den, iki Dönme okulunun tarihçesinden ve Türkiye'de basılmış otobiyografilerden faydalandım. Ayrıca *Akbaba*, *Akşam*, *Büyük Doğu*, *Cumhuriyet*, *Mihrab*, *Resimli Dünya*, *Resimli Gazete*, *Resimli Şark*, *Sebilürreşat*, *Son Saat*, *Ulus*, *Vatan*, *Vakit*, *Volkan* ve *Yedi Gün* isimli Osmanlıca ve Türkçe gazeteyle dergilerden de çok şey öğrendim.

Selanik'e yaptığım birkaç ziyaret bana Dönmelerden geriye kalan pek az izi takip etme fırsatı sundu. Şöyle ki, Yeni Cami ve yalılar gibi yapıların tasarım ve düzenlemelerini gözlemledim ve bu binalarda çalışan kişilerle görüşme şansına sahip oldum. Ayrıca, işime yarayacak Yunanca otobiyografilere, Yahudilere ait *Journal de Salonique*'e ve Yunanca *Efēmeris tōn Balkaniōn*, *Faros tēs Makedonias* ve *Makedonia* gazetelerine, yüzyılın sonlarında basılan turist rehberlerine, ticari amaçlı elkitaplarına, ticaret ve sanayi odasının arşivlerine, dernek ve kulüplerin dosyaları ve oy kayıtlarına ulaştım. Son olarak Amerika, Avusturya, İngiltere ve Fransa'nın, Osmanlı Selanik'i hakkındaki siyasi ve ticari raporlarından faydalandım.

Kitabın "İslam'ı seçen Yahudi Mesih'in peşinden, 1666-1862" isimli giriş bölümü, özellikle Dönmelerin kendilerine has etnik-dini kimliklerinin oluşumu ve diğerlerinin bunu ne şekilde algıladığı üzerine yoğunlaşıyor. Karmaşık dinlerini, gizlilik kültürlerini ve Haham Sabetay Sevi'nin mesih kabul edilerek Dönmelerin ortaya çıkmalarından, Osmanlı devletinin ilk defa onların diğer Müslümanlardan farklı olduklarını onaylamasına kadar uzanan tarihlerini anlatıyor. Sabetay Sevi'nin İslam'ı seçişini, onu takip ederek din değiştiren bir grup insanı, grubun Selanik'te bir araya gelmesini ve üç mezhebe (Yakubi, Karakaş ve Kapancı) ayrılmalarını inceliyor. Dönmelerin günümüzde ve Yunan, Yahudi ve Türk tarihçiliğinde Yahudi olarak betimlenmelerine karşı çıkıyor, Dönmelerin dinini Yahudilik ve İslam'dan ayıran özellikleri anlatıyor. Giriş bölümünde sadece Dönmelerin dinleri ve etnik kimlikleri değil, Yahudilerin onlar hakkında ne düşündükleri de ele alınıyor ve Dönmelerin "gizli Yahudi" olarak kabul edilmelerinin ne derece doğru olduğu araştırılıyor.

Giriş bölümünden sonra, kitap üç kısma ayrılıyor. Birinci kısım Osmanlı Selanik'indeki Dönmeleri ele alıyor. "Aile arasında, 1862-1908" isimli birinci bölüm, Dönmelerin inançları, ibadetleri ve sınırlarını korumaya yönelik mekanizmalarından bahsediyor. "Dini ve ahlaki eğitim: Okullar ve etkileri" adlı ikinci bölüm Dönme okulları hakkında. Üçüncü bölüm "Seyahat ve tica-

ret", Dönmelerin toplumsal ve ekonomik örgütlenmelerini inceliyor. Bu bölümlerin ana amacı, Dönmelerin dünyaya bakış açılarıyla 1862'den 1908 Devrimi'ne kadar Selanik'teki etkilerinin arasındaki ilişkiyi açıklamaktır. XX. yüzyılın başında Selanik'te yaşayan, detaylı soyağaçları, içevlilik uygulamaları, tecrit edilmiş yaşam alanları ve ayrı cami ve mezarlıklarla kendini gösteren tikelci dini bir öz ve sıkı sosyal bağlara sahip, başarılı tüccar Dönme aileleri üzerinden Dönmelerin yaşam tarzı gözler önüne seriliyor. Ayrıca Dönmelerin hayatında din ve ahlakın oynadığı rolü gözler önüne seren ve Selanik'in edebiyat çevresini ve Dönmelerin mimari tarzını etkileyen iki Dönme okulu, bu konudaki mükemmel örneklerdir.

İkinci kısım, imparatorluğun sonundan ulus-devletin kuruluş sürecine kadar geçen süreyi kapsamakta. "Bir devrim yapmak, 1908" adlı dördüncü bölüm, Dönmelerin 1908 Devrimi sırasında tarihlerini ve deneyimlerini, diğer Müslümanlar onların farkına varıp saldırılarına başladıklarında, ırkçılık ve milliyetçilik bağlamında ne şekilde etkilendiklerini ele alıyor. Bölüm, önde gelen kaç Dönme'nin özellikle de belediye başkanlığı için yerel siyasete atıldığını ve sonra farmasonluk ve İTC'yi de kapsayan devrimci örgütlere katıldığını araştırıyor. Bölüm özellikle, Dönmelerin 1908 Devrimi'nde ve bir yıl sonra, karşıdevrimi bastırmak için Hareket Ordusu'nun İstanbul'a gönderilmesinde oynadıkları role eğiliyor. Bölümde üzerinde durulan en önemli soru, devrim sonrası Dönmelerin özellikle de Derviş Vahdeti'nin dergisi *Volkan*'da neden bu denli ilgi çektikleridir. Gizli Yahudiler ve dünya devrimi hakkındaki komplo teorilerine yanıt veren bölümde, Bolşevik Devrimi'nde orantısız rol oynayan Sovyet Yahudileriyle Dönmeler arasında bir karşılaştırma yapılıyor.

1908 Devrimi'nden dört yıl sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybettiği iki Balkan Savaşı'nın ardından Selanik, Yunanistan'ın eline geçmiştir. "Yunanistan Selanik'i ve Osmanlı İstanbul'u arasında seçim, 1912-1923" adlı beşinci bölüm, Dönmelerin yeni siyasi koşullara nasıl tepki verdiklerini tahlil ediyor. Bölümde, Selanik'teki yeni Yunan yönetiminin Dönmelere, özellikle de yerel yönetimde görevli olanlara bakış açısı, bu sırada şehirde yaşamaya devam eden Dönmelerin ekonomik ve politik konumları, okulların ve diğer Dönme kurumlarının kaderi ve bir Dönme olan son Osmanlı belediye başkanı da dahil olmak üzere, liderlerin kariyerleri ele alınıyor. Dönmelerin bir kısmının Selanik'ten ayrılıp, yaşamlarını İstanbul'da yeniden kurmaya karar vermelerinden

sonra, yeni yurtlarında karşılaştıkları yazılı, ırkçı saldırılara değiniliyor. Bu saldırılar arasında Dönmelerin ahlaksızlığı yaymaya çalıştıklarını öne süren, bu grubu ve uluslararası bağlantılarını ahlaki ve fiziksel yozlaşmayla özdeşleştiren, saldırgan bir anonim karikatür de bulunuyor. Bu suçlamalar Süleyman'ın oğlu Gazi Binbaşı Sadık tarafından, seküler bir çağda Dönmelerin ahlaki bütünlüğe sahip oldukları vurgulanarak reddedilmişti.

Üçüncü kısım Cumhuriyet dönemi İstanbul'undaki Dönmeler hakkındadır. "Anayurdu kaybetmek, 1923-1924" adlı altıncı bölüm, Selanikli Dönmelerin memleketlerinden sınır dışı edilerek Türkiye'ye sürülmelerini, bu istenmeyen değişimle nasıl başa çıktıklarını, onları düşmanlıkla karşılayan bir halkın arasına nasıl karıştıklarını kapsayan, Yunanistan ve Türkiye arasındaki nüfus mübadelesi dönemini inceliyor. "Sadık Türkler mi, yoksa sahte Müslümanlar mı? İstanbul'da Dönme tartışması, 1923-1939" adlı yedinci bölümde, Türkiye'de Dönmelerin ırkı ve dini hakkında yapılan tartışmalar ele alınıyor. Dönmelerin İstanbul'a geldikten sonra karşılaştıkları zorluklardan, bu zorluklarla nasıl baş ettiklerinden, zorlukların onları nasıl değiştirdiğinden ve bu dönemde halkın onlara nasıl yaklaştığından söz ediliyor. Bu dönemde çoğul, dini Osmanlı kimliğinden, homojen, seküler Türk ulusal kimliğine doğru bir dönüşüm, kimin Türk olduğu hakkında tartışmalar, İstanbul'un Türkleştirilmesi gibi değişimler yaşanmış, kayıtsız Osmanlı tavrının aksine, Türkler Dönmelere şiddetle karşı çıkan bir tavır sergilemişlerdir. Dönmeler tarihleri, dinleri, grup kimlikleri ve ulusa karışma yetenekleriyle haklarındaki tartışmada büyük bir rol oynadılar. Mehmet Karakaşzade Rüştü, ırkçı ve milliyetçi bir tutum sergileyerek Dönmelerin ırksal ve dini olarak Yahudi ve yabancı olduklarını öne sürmüş, onları Türk ya da Müslüman olarak kabul etmemiştir. Ahmet Emin Yalman ise onların her zaman ulusun sadık hizmetkârları olduğunu ve bir grup olarak şu an Türk ulusunun içinde çözülme sürecine girdiklerini iddia etmiştir. Dönmelerin dini ibadetlerini ve kimliklerini devam ettirdiklerine dair kanıtlar gören birçok kişi Yalman'a karşı çıkmıştır. Bunlardan biri İstanbul'daki bir Dönme kız okulunun müdürü İbrahim Alâettin Gövsa'dır.

Sekizinci bölüm "Dönmeleri laik ulus-devlette yeniden dahil etmek" ve dokuzuncu bölüm "Unutmayı unutmak, 1923-1944", Dönmelerin ve diğerlerinin, onların Türk ve Yunan toplumuna asimile olmalarını sağlamak konusunda nasıl başarısız oldukları üzerinedir. Sekizinci bölüm, Dönmelerin, İstanbul'daki ay-

rı okullar ve mezarlıklarla, kendilerini ayrı tutarak, yeni yurtlarında toplumsal ve dini farklılıklarını ve kurumlarını nasıl muhafaza ettiklerini açıklıyor. Bir değişim olduğu kesin. Selanik'teki Dönme okulları uluslararası bağlamda rahat, dindar gençler yetiştirirken, İstanbul'da seküler milliyetçiler yetiştirmekle görevlendirildiler. Dokuzuncu bölüm, Yunanistan Selanik'inde kalan Dönmelerin, tıpkı İstanbul'dakiler gibi, sadakatsizlik ve yabancılıkla suçlandığının incelenmesiyle başlıyor. İstanbul'da İkinci Dünya Savaşı sırasında toplanan Varlık Vergisi uygulamada Dönmeleri Müslümanlardan farklı varsaymıştır. Dönmelerin asimile olmakta, laik Türk ulus-devletinin ise onlara eşit davranma konusundaki sözlerini tutmakta başarısız olduklarını göstermiştir.

Sonuç bölümünde, kozmopolitlikten milliyetçiliğe ve ırkçılıktan antisemitizme geçişin, Dönmeleri ve Dönmelerin hatırlanma biçimini ne şekilde etkilediği araştırılıyor. Yahudi soykırımı hakkındaki bilgilerin Dönmeler üzerindeki etkisi ve Dönmelerin İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından yaşadıkları anlatılıyor. Sonsözde, 1950'den sonra dile getirilen Dönme karşıtı kaba söylem ve 1952'de Ahmet Emin Yalman'ı öldürmeye yönelik bir girişimi de kapsayan, Dönmelerin soyundan gelen kişilere yönelik saldırıların artışı ele alınıyor.

Giriş

İslam'ı seçen Yahudi Mesih'in peşinden 1666-1862

Haham Sabetay Sevi'nin din değiştirmesi

Dönmelerin kökenini, tek bir günde yaşanan tek olayda bulabiliriz. Kuzey Avrupa'dan Yemen'in güneyine kadar birçok Yahudi'nin mesih olduğuna inandığı Haham Sabetay Sevi, 16 Ekim 1666'da, Edirne sarayının köşkünde, Osmanlı Sultanı IV. Mehmed'in önünde İslam dinini seçti. O dönemin Osmanlı vakayinameleri, sultanın karşısında olan biteni gözümüzde canlandırmamıza olanak sağlıyor:

Yirmi beş yaşındaki sultan sürmeli ela gözleriyle, dışarıdan görünmeksizin kafesli penceresinden bakıyor, sınır başkentinde vezirlerin görüşmelerini izliyordu.[1] Sultan IV. Mehmed'in giysileri kimse onu göremese de kusursuzdu. İşlemeli altın rengi gömleğinin üzerine, mor ve altın işlemeli bir cüppe giymişti. Başında çevresine beyaz kumaş dolanmış, üzerine süsleme olarak yarım yumurta büyüklüğünde bir zümrüt yerleştirilmiş basit bir kavuk vardı. Bu kulede oturmak yerine ormanda ava çıkmış olmayı tercih ederdi. Ama bu sıra dışı durumla ilgilenmesi gerekiyordu.

Çok büyük, kırmızı kadife bir divanda birkaç adamın oturduğunu görüyordu. Siyah sakallı, miyop ve kilolu Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa, batıdaki kâfirlere karşı düzenlenen sefere katılmıştı.[2] Onun yerinde Sadrazam Vekili Mustafa Paşa samur kürküyle kaplanmış beyaz saten bir ceket ve altmış santim uzunluğunda, silindir tabanlı, çevresine beyaz muslin kumaş dolanmış ve ucuna kırmızı kumaş dolanarak süslenmiş kavuğuyla oturuyordu. Onun yanında, sade beyaz kürküyle göze çarpan, Şeyhülislam Minkarizade Yahya Efendi oturuyordu. Kürsü vaizi Kürt Vani Mehmed Efendi diğerlerinden uzağa, divanın kenarına yerleşmişti. Büyüleyici sesiyle, gür sakallı, baykuş suratlı, kavuk giymiş, kırk yaşındaki mütevazı İzmirli hahamı sorguya çekiyordu.

"Hain Yahudiler senin peygamber olduğuna inanıyorlar!"[3]

Allah aşkına! Sultan buna inanamıyordu. Bu budalacaydı! Cesur ve dindar askerleri Girit'te, Kandiye'nin Venedik kalesindeki son kâfir ayaklanmasını bastırmaya çalışırken, Yahudiler işi bırakmış, imparatorluğu sultanın değil, kendisinin yönetmesi gerektiğini söyleyen bu isyancının çevresine toplanmışlardı. Muhammed'in son peygamber olduğu gerçeğini reddetmeye nasıl cüret edebilirdi? Haham bir kaleye sürgüne gönderilmişti, ama Yahudiler oraya da toplanmışlardı. Yanlış inançlarına göre "Bu adam bizim peygamberimizdir" diye ileri sürdükleri iddialar huzuru bozmaya başladığı için, sultan hahamı huzuruna çağırmak zorunda kalmıştı.

İdamının kaçınılmaz olduğunu bilen ve coşku nöbetleriyle acı ve kederin yıkıcı sarsıntıları arasında gidip gelen haham daha çok ikinci ruh hali içindeydi.[4] Donuk gözlerle, yarı araladığı dudaklarının arasından monoton bir ses tonuyla "Benim hakkımda söylenen saçmalıkların hiçbiri doğru değil" dedi.

Kürsü vaizi hızla araya girdi. "O halde, neden Müslümanlığı kabul etmiyorsun? Bu divanın ardından kaçma şansın olmayacak: Ya imana gel, ya da hemen öldürüleceksin. En azından İslam'ı kabul et ve biz de merhametli sultanımızla senin adına konuşalım."

Sultan bu konuşmayı izler. "Haham, Allah'ın ve merhametli padişahın rehberliğinde, bu sefer sana inancın ışığıyla aydınlanmış doğru yol gösterildi ve Allah'a karşı sorumlu bir mümin tarafından yüceltildin. Engin merhameti sayesinde, Orta Kapı'da, karşılığında 150 akçe alacağın bir göreve atandın." Sahte peygamberin gerçek peygamberi kabul etmesiyle, sultan kuleden ayrıldı, binici kıyafetlerini giydi, atına atladı ve av peşine düştü. IV. Mehmed, mesih olduğu öne sürülen bu adamı İslam dinini yayacak bir müttefike dönüştürdüğünü düşünüyordu. Ama dinini değiştirenle değiştirtenin tamamen aynı hedeflere sahip olduğu söylenemezdi.

İslam'a dönmek ya da şehit olmak arasında katı bir seçim yapmak zorunda kalan Sabetay Sevi, dinini değiştirmeyi seçti. Kökeni İspanya ve Portekiz'e kadar uzanan Osmanlı Yahudilerinin çoğu dinini değiştirdikleri ya da değiştirmek zorunda bırakıldıkları için, onun bu kararı o kadar da şaşırtıcı değildi. Yine de, bu durum Sevi'nin takipçilerinin üç gruba ayrılmalarına neden oldu. Çoğu ona olan inancını yitirdi ve geleneksel Yahudiliğe döndü. On iki çocuk annesi, Alman Yahudi yazar Hameln'li Glückel, bu hayal kırıklığını, dokuz aylık gebelik sürecini ve doğum sancılarını sadece gaz çıkarmak için yaşamış olmaya benzetmiştir.[5] İkinci

grup Sabetaycılar, dinlerini değiştirmediler, ama gizlice Sabetay Sevi'nin mesih olduğuna inanmayı sürdürdüler. Onun iki öğretisinde sözünü ettiği, Yahudi olarak kabul edilmemesi sonucu Pers İmparatorluğu'ndaki bütün Yahudileri kurtarma şansına sahip olmuş Esther isimli kraliçeyi anan Purim Bayramı'na özel bir önem verdiler. XVIII. yüzyılın sonlarına kadar, onların soyundan gelenler Sabetay Sevi'nin peygamber olduğuna inanmaya ve onun öğrettiği ritüelleri uygulamaya devam ettiler. Sabetay Sevi'nin takipçileri ve Yahudiler arasında var olan tartışmalar, bu grup ve onların muhaliflerinin Sabetay Sevi'nin mesihliğinin Yahudi ilahiyatı ve Yahudilik açısından ne ifade ettiğinin arayışında oldukları için çıkmıştır.[6] Selanik, Edirne, Amsterdam, Londra ve Ancona'daki birçok haham gizli Sabetaycıydı,[7] ama bu mezhep XIX. yüzyılın başında ortadan kaybolmuştur.

Yine de, bir grup için, mesihlerinin bu büyük başarısızlığı, hayal kırıklığı ve umutsuzluğa değil, aksine, bir onaylamaya, kendilerine güvenlerinde bir artışa ve Tanrı'nın seçtiği kişinin gizemlerini kimsenin çözemeyeceğini bilmenin coşkusunu hissetmelerine yol açmıştır.[8] Ne de olsa "Eğer takipçileri, Şabat gününün cuma yerine pazartesi olduğunu söylemesine, bayramları kaldırmasına, kadınları eşit kabul edip onları Tevrat'ı okumaya davet etmesine rağmen ona inanmayı sürdürüyorlarsa, neden 'Allah'tan başka ilah yoktur ve Muhammed de onun elçisidir' dediği zaman ona inanmasınlar ki?"[9] Engizisyon döneminde İspanya ve Portekiz'deki Yahudilerin din değiştirmeye zorlanmaları yüzünden, Yahudiler arasında gizli inanç uygulaması ve gerçekliğin tersten kurgulanması normal kabul edilmiş ve niyetlerini, başka bir dini kabul etmek de dahil olmak üzere, davranışlarının üstünde tutan Yahudi mesihler ortaya çıkmıştır.[10] Sabetay Sevi'nin birçok takipçisi, kendi istekleri dışında din değiştiren, mesihliği ve her şeyden önce din değiştirmiş bir mesihin varlığını oldukça önemseyen İberyalı conversolardı.[11] Bu olayda benzersiz olan şey, bu Yahudi grubunun yeni bir tarihi yol açmış, Yahudilik sınırları içine dahil olmayan yeni bir etnik dini kimlik oluşturmuş olmasıdır.

Converso bir mesih olduğu için, Sabetay Sevi'nin din değiştirmesinin İslam'a derin bir bağlılığa dayanmadığı ve dahası dinini değiştirmeye zorlandığı için, yüzeysel olduğu iddia edilebilir. Yine de, din değiştirmesinin derinliği, Sevi'nin bu olayı açıklama şeklinden anlaşılabilir; dinini değiştirmesi, Sabetay Sevi'nin keşfettiği gerçek Tanrı'yı kabul etmeyen Yahudiler için geçici bir cezadır. Takipçilerinden oluşan bu üçüncü grup, onun mesihliği-

ne duydukları inancı kendileri de İslam dinini seçerek ikiye katlamışlardır. Meir Benayahu ilk Dönmeler ve onların muhaliflerinin ilmi eserleri üzerinde yaptığı çalışmalarının sonucunda "Ama dinlerinin İslam olduğu söylenemezdi... Onların Müslüman olmalarının amacı, bu dinin emirlerini yerine getirmek ve onun inançlarını benimsemek değil, ilahi bir yenilenme sürecinden geçmekti" diyor.[12] Bu dinden sapma ruhun kurtuluşu adına yapılıyordu. Evren'in düzenini yaratılıştan önceki haline getirecek olan onarım sürecini başlatmak için Müslümanlığı seçmişlerdi.

Müslümanlığı seçmiş gibi görünmenin gerekli olduğuna inanan, Sabetay Sevi'nin takipçisi iki ya da üç yüz aile (yaklaşık 1000-1500 kişi), onun din değiştirmesinden sonraki birkaç on yıl içinde İslam dinini kabul etmişler, ama onun mesih olduğuna inanmaya ve onun Kabala ve tasavvufun birleşimi sonucu ortaya çıkan dini inanış ve ibadetlerini takip etmeye devam etmişlerdir. Bu aileler önce Edirne'de, 1683'ten sonra da, Osmanlıların kiliselerini camiye çevirdiği Selanik'te bir araya geldiler. Sabetay Sevi'nin mesihliğini ilan ettiği dönemde, kent, Mevlana Celaleddin-i Rumi'nin[13] yolunu izleyen mutasavvıflarıyla; conversoların sığınağı, Kabala ve hahamlık öğretisinin merkezi olarak tanınmaktaydı. XVI. yüzyılın başından beri şehir halkının çoğu Yahudiydi.[14] Osmanlı Selanik'i, bazılarınca Türk ya da Yunan değil, Yahudi kenti olarak kabul edilirdi. Bir yazar, Selanik'in "Varşova dışında Avrupa'daki tek Yahudi kenti " olduğunu öne sürmüştür.[15] Selanik'in pek çok Müslümanın aslında Yahudi kökenli olduğu kent olarak bilinmesi hiç de şaşırtıcı değildir.

Sabetay Sevi, Selanik'te ortaya çıkışı açıkça konuşulan ve sonra kimliği sadık takipçileri tarafından bir sır olarak saklanan ilk mesih değildi.[16] Bunlardan en bilineni, Eski Selanik'te vaaz vererek İsa'nın hayatını, ölümünü ve yeniden dirilişini halka anlatan ve birçok kişinin din değiştirmesine neden olan Tarsuslu Aziz Paulus'tur. Bundan sonra şehir, gizlice ibadet eden ve gizli işaret ve parolalar kullanarak birbirleriyle anlaşan ateşli yandaşlardan kurulmuş, gizli bir kardeşlik hareketi arasında Hıristiyanlığın yayılmasına şahit olmuştur.[17] Sabetay Sevi'nin başlattığı hareket Hıristiyanlıktan sonra Yahudiler arasındaki ikinci en büyük binyılcı mesih hareketiydi. Karşılaştırmayı fazla ileri götürmeden, Sabetay Sevi'nin takipçilerinin onu İsa mesih olarak kabul ettikleri öne sürülebilir. Sabetay Sevi, İsa gibi, takipçilerinin ilahi yenilenmeyi vurgulayan ayrılıkçı bir hareket başlattıkları bir Yahudiydi. Yahudilikten türeyen, ama radikal bir şekilde ondan ayrı-

lan, temel kuralları yürürlükten kaldırarak tamamen farklı bir din yaratan Dönmeler, ilk Hıristiyanlar gibi, dinin gerçek anlamını ve ilahi amaca ulaşan yolları keşfettiklerini öne sürmüşlerdir.[18] Sabetay Sevi'nin ilk yıllardaki antinomosçuluğunun (yasa tanımazlığının) temeli, Yahudilerin bağlı olduğu kuralları dolaysızca onaylayan ya da reddeden ve Tevrat'ı yürürlükten kaldıran Tanrı'yı tanımasından ortaya çıkmıştır. Sabetay Sevi'nin takipçileri tıpkı ilk Hıristiyanlar gibi, mesihin dünyaya dönmesini, ortaya çıkmasını ya da yeniden doğmasını bekliyorlardı.[19] Ölümünden sonra İsa'yı takip edenler gibi, Sabetay Sevi'nin takipçileri de "içinde bulundukları çağın hızla sona ereceği beklentisiyle başlattıkları" hareketi devam ettirme kararını vermişlerdir.[20] Ve Muhammed'in Allah'ın elçisi olduğunu ilk kabul edenler gibi, bu takipçiler grubu da başlangıçta kendilerini inanç kelimesinin Sami dillerindeki ortak karşılığı olan "Müminler" olarak adlandırmışlardır (İbranice: *Ma'aminim*; Arapça: *Mu'minun*).[21]

Din değiştiren takipçilerin Selanik'te bir araya gelmeleri

Müminler grubunun çekirdeği Sabetay Sevi'nin 1676'daki ölümünün ardından, hayatta kalan Selanikli takipçilerinden, Sevi'yle beraber din değiştiren ve Ayşe ismini alan son karısı Jochebed ve Sabetay Sevi'nin ruhunun bedenine yerleştiğine inanılan kayınbiraderi Yakub Çelebi (Querido) tarafından oluşturulmuştur.[22] Ruhların beden değiştirmesi ya da reenkarnasyon, Kabala ve tasavvufta, Yahudi ve Müslüman mistiklerin ortak inanç ve uygulamalara sahip olduğu daha erken bir dönemden miras kalan önemli bir inanıştır. Örneğin Kabala'da, XII. yüzyılın *Sefer ha-Bahir*'inden (Aydınlık Kitabı) bu yana, reenkarnasyon Yahudi mistiklerin en gözde konularından biri olmuştur. Tasavvufta ruh göçü ve reenkarnasyon, Dönme dininin ortaya çıktığı bölgelerde yaygın Bektaşi teosofisinin en önemli konularındandır.[23] Dönmeler diğer dinlerden, özellikle de tasavvuftan etkilenmişlerdir. Sabetay Sevi teosofisini, Yahudi geleneğini ve tasavvufu bir araya getirerek oluşturmuştur. Bu yüzden takipçilerinin kurduğu gruplardan Karakaşlar, onun Musa'nın Sina Dağı'nda topladığı yetmiş ruhu bir araya getirip, onları Karakaşların bedeninde yeniden dünyaya gönderdiğine inanıyorlardı. Eğer gruplarının dışından biriyle evlenirlerse ruhlarını kaybediyorlardı; bu kaynakla aralarındaki bağlantıyı ve sonunda kurtuluşa erişme şanslarını kaybetme-

mek için birbirleriyle evleniyorlardı. Onlarınki uhrevi bir görevdi. Dolayısıyla Dönme dinine baktığımızda, Musa'nın Sina Dağı'ndaki gerçek yükümlülüklerinin Kabalacı yorumunu, tasavvufçu ruh göçü ve Yahudilere özgü ailevi değerlerin karışımını görürüz.[24]

Sabetay Sevi'nin antinomosçuluğunu karizmatik dini âdetlere dönüştüren Yakub Çelebi, Dönme inancını ve ibadetlerini düzenleyen yapıları oluşturdu ve böylece kendini idame ettiren, bağımsız bir topluluk doğdu. Bir yüzyıl içinde bu topluluğun sayısı altı yüz aileye kadar ulaştı (yaklaşık 3000 kişi).

Bu büyüyen Dönme topluluğunun sağlamlaşması ve devam etmesini belirleyen can alıcı faktörlerden biri, onların Sabetay Sevi'nin yaşadığı dönemde şart koştuğu "on sekiz emir"e (on sekiz, hayat verici özelliği nedeniyle Yahudiler kadar Mevlevi mutasavvıflar için de büyük önem taşıyan bir sayıdır) olan bağlılıklarıydı. Bu on sekiz emrin elimizdeki en eski kopyası onun ölümünden yaklaşık bir yüzyıl sonrasına aittir.[25] Tanrı'nın tek olduğunu ve Sabetay Sevi'nin kurtarıcı ve mesih olduğunu öne süren emirlerde, Dönmelere "Müslümanlık için şart koşulan bazı dini ayinlere katılmak konusunda titiz davranmaları" ve "Müslümanlığın herkesin gözü önünde yapılan ritüellerine" dikkat etmeleri öğütlenmiştir.[26] Dönmelerin Müslümanların açıkça uygulanan tüm gelenek ve ibadetlerini, özellikle oruç ve kurbanı titizlikle uygulamaları gerekiyordu. İslam'ın şartlarını yerine getirdiklerini için Müslümanlar onları dindar Müslümanlar olarak kabul edeceklerdi. Dönmelere Müslümanların ibadetlerini yerine getirmelerinin Tanrı yolunda ilerlemelerine zararı dokunacağı konusunda telaşlanmamaları ve endişelenmemeleri emredilmiştir. Emirler aynı zamanda, Dönmeleri Müslümanlarla ilişki kurmamaları ve sadece birbirleriyle evlenmeleri konusunda uyarır.

Fiiliyatta, Dönmeler Yahudilerle de ilişki kurmaktan kaçınmışlardır. Dönmeler detaylı soyağaçları oluşturarak ve ölülerini diğerlerinden duvarlarla ayrılmış mezarlıklara gömerek, ayrıcalıklı kimliklerini etkin bir biçimde korudular.[27] Yahudiler ve Müslümanlardan farklı olduklarını belirtmek için Dönmeler kendi cenaze töreni âdetlerini oluşturdular.[28] Osmanlı'daki Yahudi mezarlıklarından farklı olarak, Dönme mezarlıklarının hem başucunda hem de ayakucunda mezar taşı bulunur ve üzerlerindeki yazılar Osmanlı alfabesiyle yazılmıştır. Mezarlıklarında tıpkı Müslüman mezarlıklarında olduğu gibi sık serviler dikilidir. Ama yine de Müslüman mezarlıklarından farklı olarak Dönme mezar taşlarının üzerine nadir olarak sarık yerleştirilir.

Dönme mezar taşlarının sembolizmi sadece bu grubun üyelerine açıklanır. Dönmelerin varlığı ve devamlılığı gizlilik ve takiyye esasına, dışarı açık ve gruba ait özel uygulamalar arasında keskin bir farklılığı sürdürmüş olmalarına dayanır. Georg Simmel'ın da yazdığı gibi "Sırları onlara ortaya koydukları dünyanın haricinde ikinci bir dünyanın içinde yaşama şansını sunmuştur ve bu harici dünya diğerinin etkisi altındadır."[29] "İkinci dünya" gizlilik içerisinde davranan bu kişilerin hareket ve davranışlarını görünmez kılarak devam etmelerini sağlayan gizlilik ilkesi sayesinde yaratılmıştır. Simmel'ın açıklamasında tasvir ettiği insanlardan farklı olarak, Dönmeler din değiştirdikleri sırada, içinde yaşadıkları toplumu değiştirme planı yapmamışlardı. Yine de en başından beri, antropolog Michael Taussig'in "dışa açık sır" olarak adlandırdığı şekilde davranmışlar ve neyin bilinip neyin bilinmemesi gerektiğini bilmek, en belirgin davranış kalıpları haline gelmiştir.[30] Farmasonlar arasında da olduğu gibi "gizlilik ve sağduyunun yanı sıra uygulanan davranış kuralları", birbirlerinin kimliklerini saklı tutmak ve kapalı kapılar ardında bir araya gelmek aralarında toplumsal bağlar oluşturmalarını sağlamıştır.[31]

Dönmelerin varlıklarını sürdürmeleri kısmen, Yahudi ve Müslümanlardan farklı olmalarına rağmen, XVII. yüzyılın sonunda din değiştirmelerinin ardından Osmanlı yetkililerinin dikkatini çekmemiş olmaları sayesindedir. Modern çağa dek Dönmelerin dini inançlarının samimiyeti sorgulanmamıştır. Dinlerini değiştirdikten sonra Müslüman oldukları varsayılmış ve bu durum onların kamusal dini ibadetleriyle doğrulanmıştır. Modern dönem öncesi imparatorlukta İslam'a dönenlerin inanç ve ibadetlerini denetim altına almaya teşebbüs eden bir polis kontrolü ya da denetim gücü yoktu. Bu durum, din değiştirenleri kontrol altına almak konusunda güç eksikliğiyle değil, bunu yapmak için yeterli isteğin olmamasıyla alakalıydı. Din, kişisel inançtan ziyade cemaat içindeki davranışlar yoluyla ortaya konuluyordu. 1912'den önce Selanik'te karşılaştığı Dönmelerin durumunu, İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayanlarla karşılaştıran Yitzhak Ben-Tzevi, Osmanlılar arasında geçen günlerin onlar için bir "sükûnet dönemi" olduğunu gözlemlemiştir.[32]

Dönmeler varlıklarını sürdürmek ya da Osmanlı yetkililerinin şiddetli zulmünden kaçınmak amacıyla bir gizlilik kültürü oluşturmadılar. Sonuçta mesihleri bile hayatı için endişelenmek zorunda kalmadı: Kendisine dinini değiştirmek ve ölüm arasında bir seçim şansı sunulmuş olsa da, din değiştirmek onun hayatı-

nı kurtarmıştır. Sabetay Sevi sadece dinini değiştiren ilk Yahudi mesih olmayıp, aynı zamanda savaşta öldürülmeyen ya da idam edilmeyen, çarmıha gerilmeyen, başı kesilmeyen veya kazıkta yakılmayan çok az mesihten biridir.[33] Ama yüzyıllar sonra Dönmelerin hâlâ gizli kültürlerini koruyabilmelerinin nedenlerinden biri, Dönmelerin benimsemesi gereken uygun zihniyet ve davranış kalıbının bir sır olarak kalmasıdır.[34] Mutasavvıfların ve Sabetay Sevi'nin uyguladığı takiyye, onlar için önemli bir davranış kuralıydı ve üzerlerine fazla dikkat çekmeden farklı kalmalarını ve kendilerini diğerlerinden ayrı tutabilmelerini sağlıyordu.[35] Ayrıca gizlilik ve kutsallık birbirine uyan kavramlardır. Gizlilik kutsallığı yaratmaya ve sürdürmeye yardımcı olur. Gizli kabul törenleri, ayinler ve ritüeller kutsallığı korumaya yarar.

Gizliliğe bağlılık ve grubun bütünlüğünü korumaya yönelik ortak arzuya rağmen, yeni liderler ve bölünmeler büyük bir hızla ortaya çıktı. Dönme dini sabit değildi ve ilk yıllardaki gelişmeler hızlı ve dönüştürücüydü. Mustafa Çelebi/Baruch Kunio, Yakub Çelebi'nin liderliğine ve Sabetay Sevi'nin ilkelerinin uygulanmasına karşı çıkmıştır. Bunun yanı sıra, kendisinin XVI. yüzyılda yaşanuş Kabala hahamı Isaac Luria'nın müridi olan Haham Najara'nın ruhunu taşıdığı kabul edilirken, Sabetay Sevi'nin ruhunun Yakub Çelebi'nin değil, Sabetay Sevi'nin en sadık müritlerinden birinin –mesihin ölümünden dokuz ay sonra doğan– oğlu Osman ya da Baruchia adlı bebeğin bedenine göç ettiğini iddia etmiştir. Bu bebek büyüyünce 1690'da ya da 1715 civarında mesihliği ilan edilen Osman Baba (1677-1720) olacaktır. (Babalığın mutasavvıflara özgü bir unvan olduğunu belirtmek gerekir).

1690'lara kadar Mustafa Çelebi ve onun müritleri, haraketteki ilk bölünmeye sebep olmuşlardır. Yakub Çelebi'nin grubu Yakubiler, Mustafa Çelebi'nin takipçileri ise Karakaşlar olarak anılmaya başlanmıştır. İlk grup diğerinden Müslüman yaşam tarzıyla daha fazla bütünleşmesi ve Sünni Müslüman dininin gereklerini yerine getirmekteki aşırı özeniyle ayırt edilebilir. Yakub Çelebi muhtemelen 1690'da hacca gider ya da hacdan dönerken İskenderiye'de hayatını kaybeder.[36] Yakubi grubu Sabetay Sevi'nin prensiplerine diğerlerinden daha fazla bağlı olduklarını öne süren Karakaşlardan daha küçüktü. Karakaşlar reenkarnasyon kavramına en bağlı, Bektaşi mutasavvıf tarikatıyla bağlantıları bulunan, antinomosçu, eklektik mezhep haline geldiler.[37] Rivayete göre, Sabetay Sevi onların Edirne'deki tekkelerinde edilen dualarına ve zikir törenlerine katıldığı için Bektaşi tarikatı

önemli kabul ediliyordu.[38] Karakaş muhbirleri XIX. yüzyılın sonunda Alman âlimlere Sabetay Sevi'nin Halveti Şeyhi Niyazi Mısri de dahil olmak üzere, antinomosçu mutasavvıflarla ilişki içerisinde olduğunu söylemiştir.[39] Gershom Scholem'in belirttiği gibi, Mısri'nin müritleri Selanik'te bir sufi tekkesi kurduğu için, Karakaşlar ve Halvetiler gerçekten de iletişim içerisinde olabilirlerdi, ama her ikisi de gerçek bağlantılarını tarikatlarının kurucularının mitik karşılaşmasına dönüştürmüşlerdir. Yaşanan ne olursa olsun, önemli olan Karakaşların Tanrı'ya giden yollarının tasavvufla bağlantısını kabul etmeleridir.

Karakaş Osman Baba, mesih ilan edildikten sonra, Osmanlı Avrupası'nda olduğu kadar Orta Avrupa'da da müritler edinmiştir. Bunun sonucunda Osmanlı topraklarında ticaret yaparken Dönmelerle ilişki kuran (günümüz Ukraynası'ndaki) Podolyalı bir Aşkenazi Yahudisi olan Jacob Frank (1726-91) tarafından Polonya'da bir hareket başlamıştır. Frank Selanik'te Karakaş liderlerince eğitilmiş ve İslam dinine dönmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'ndan, Dönmeler üzerinde yetkili kabul edilen biri, Sabetay Sevi'nin reenkarnasyonu ve Osman Baba'nın halefi olarak tanındığı Polonya'ya doğru yola çıktı. Yine de, sonunda onu takip edenler İslam dinini değil Katolikliği seçtiler. Frank da L'viv'de Katolikliği kabul ederek 1759'da adını Baron Jakob Jozef Frank olarak değiştirdi. O ve müritleri Czestochowa'daki Siyah Madonna Türbesi'nin bitişiğindeki bir kraliyet kalesine yerleşmiş, sonra Brno'ya (günümüzde Çek Cumhuriyeti'nin Moravya bölgesi) taşınmış, sonunda Almanya'daki Rhine bölgesinin Offenbach şehrine yerleşmişlerdir. Orada mason localarının kurucularıyla yakın bir ilişki içine girmişlerdir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıkan üçüncü Dönme grubu Kapancıların biçimlenmesi, Osman Baba'nın mesih ilan edilmesinin diğer sonucudur. Kapancılar Dönmelerin aşırı dindar bir mezhebi olarak kabul edilebilir. Dönme dinini tüm yeniliklerinden arındırıp başlangıçtaki haline döndürmeye çalışmışlar ve Mevlevi sufi tarikatıyla bağlar kurmuşlardır. Karakaşların bir bölümü Sabetay Sevi'nin ruhunun Yakub Çelebi veya Osman Baba'nın bedenine yerleştiğine ve Osman Baba'nın mesih olduğunu reddederek, sadece Sabetay Sevi'nin mesih olduğuna inanmayı tercih etmişlerdir. Bu son grup Osman Baba 1720 civarında öldükten sonra kurulmuştur. Osman Baba'nın mezarı, Scholem'in hatalı da olsa anlamlı bir şekilde iddia ettiğine göre, bir Bektaşi tekkesinin yakınındadır[40] ve Selanik'in bu mahallesinde ikamet etmeye yö-

nelen Karakaşlar için başlıca türbe ve ziyaret yeri olmuştur.

Bunun gibi kutsal ziyaret mekânları ve diğer ritüellerle, Yakubi, Karakaş ve Kapancı liderleri mesihin karizmasını benimsemiş ve Sabetay Sevi'nin mesihliğine duyulan temel inancın yerine, yazıya dökülüp yayılan ayinle öğreti, yetke ve kurumsal yapılar koymuşlardır.[41] XVIII. yüzyılın başlarına kadar Dönmeler Tanrı'ya ulaşmak için çizdikleri kendilerine özgü yol sayesinde kendilerine yeni bir kimlik ve ahlaki yetke kazandırarak sadık kalacakları bir inanç sistemi ve sosyal yapı oluşturdular.[42] Dönme liderler cemaatlerini yaratmak ve devam ettirmek için müşterek ibadethaneler kurdular, çoğunluğun dinine ve sosyal ölçütlere uyum sağladılar, anlaşmazlıklarda hakemlik yaptılar ve grup üyelerinin maddi refahını sağlamak için çabaladılar. Karakaş Dönmelerinin soyundan gelen Yıldız Sertel'in de yazdığı gibi "Diğer tüm gruplar gibi Dönmelerin de kendi okulları, ibadethaneleri (camiler, mescitler ve tekkeler), hastaneleri, sosyal kulüpleri ve sosyal yardım merkezlerini vardı."[43] Mezhep liderlerinin evleri müşterek ibadethane olarak hizmet veriyordu.[44] Sabetay Sevi'nin bir zamanlar yaşadığı Selanik'in kuzeybatısındaki Yılan Mermeri Mahallesi'nde bulunan Sabri Paşa Caddesi'nde (günümüzde Eleutherios Venizelos), hükümet konağının yanındaki "Saadethane", en başından beri Yakubiler için bu işlevi görmüştür.[45] Yakub Çelebi'nin halefi olan Hacı Mustafa Efendi Saadethane'de yaşamıştır.[46] Mehmet Kapancı'nın yalısının Kapancılar için bu işlevi görmüş olması muhtemeldir.

XIX. yüzyıla kadar Dönmelerin sayısı yaklaşık 5000'e ulaşmış ve en azından bir mezhep, lideri tarafından yönetilen bir idari konseyi kurmuştur. Yakubilerde, erkek danışmanlar gündelik işlerle, kadın yardımcılar ise kadın sorunlarıyla ilgileniyor, evlilik ve cenaze gibi önemli yaşamsal etkinlikleri düzenliyor ve yaşlıların bakımı gibi sorunlarla uğraşıyorlardı.[47] Müminler arasındaki anlaşmazlıkları karara bağlamak ve düzeni sağlamak için Osmanlı yetkilileri tarafından tanınmayan, kendi yargıçlarının yönettiği, kendi polis ve hapishaneleriyle desteklenen halk mahkemeleri kurmuşlardı.[48] Aforoz edilmek ya da cemaatten uzaklaştırılmak yetersiz cezalar olarak görüldüğü zaman, işkence de dahil olmak üzere daha acımasız yöntemler kullanılabiliyordu. 1862 tarihli bir Osmanlı arşiv belgesinde, Osmanlı yetkililerinin kayıp bir kişiyi ararken Yakubilerin Saadethanesi'ne girdikleri belirtilmiştir. Yaşlı bir kadın,[49] muhtemelen Sabetay Sevi'nin[50] kutsal emanetlerinden, tarihi bir Fars kılıcı (tasavvufun sembollerinden bi-

ridir),[51] duvarda asılı uzun bir bıçak ve kilerdeki bir kırbaç haricinde ev boştur.[52] Buldukları nesneler işkence araçlarıdır:

> *Avdeti* evlerinden biri basıldı ve içerde kanlı bir bıçak ve kırbaç takımı (falaka için) bulundu. (....) Kanın [kayıp kişiye değil], toplum içinde Müslüman gibi davranan ama aslında bir Yahudi mezhebinin parçası olan Avdetilerden birine ait olduğu anlaşıldı. Bu mezhebe o kadar bağlılar ki, onun kurallarını ve uygulamalarını yok sayan erkek ve kadınları falakaya yatırıp kamçılayarak cezalandırıyorlar. İslam'a eğilimli olan kimseleri de gizlice idam ediyorlar. Söz konusu ev, meclisleri için bir toplantı mekânı olarak hizmet veriyor ve kıdemli erkeklerin geceleri ve kadınların gündüzleri bir araya gelerek, suçluların hapse atılma kararlarını verdikleri bir mahkeme odası görevi görüyor.[53]

Bu belge, üç Dönme mezhebinden birinin ibadet ve yönetim merkezine sürpriz bir ziyarette bulunmamıza olanak sağlıyor ve Dönmelerin gelecekte bir problem olarak algılanabileceğinin işaretini veriyor. Bir mahkeme, hapishane ve işkence aletlerinden oluşan kanıtlar bütünü, devlet otoritesine ve sosyal örgütlenmeye karşı bir meydan okuma olarak görülebilir. Osmanlı toplumu standart olarak dört dini kategoriyi tanıyordu: Müslümanlar, Yahudiler, Ermeni Ortodoksları ve Ortodoks Hıristiyanlar. Her topluluğa evlilik, boşanma, miras, dini yükümlülükleri yerine getirmek ve kamu vergilerini ödemek gibi kişisel hukuki sorunlarını halletmeleri için tek bir yargı organına (yargıçlar, hukuk mahkemeleri, emniyet görevlileri ve hapishaneler; bunlardan son ikisi güç ve şiddetin kullanımını ima ediyordu) sahip olma izni veriliyordu. Aforoz edilmenin (üyeyle ilişkilerin kesilip o tövbe edene dek ekonomik, sosyal ve dini bağlamda topluluk tarafından dışlanması) yanı sıra, üyeler helal yiyeceklerden ve grubun ibadethanesinde düzenlenen ayinlere katılmaktan mahrum bırakılabiliyor ve işyerleri de boykot edilebiliyordu.

Her grubun içinde farklılıklar olsa da, örnek vermek gerekirse Orta Avrupalı Aşkenaziler, İberyalı Sefaradlar, Araplar, Rumlar ya da Karaimler (Hahamlık öğretisini ve Talmud'u kabul etmeyen Yahudiler) için ayrı mahkemeler bulunmuyordu. Aleviler ve Katolikler gibi taraftarları olan ama yasal olarak kabul görmeyen toplulukların kendi mahkemelerini kurma hakları yoktu. İslam'a dönenlerin soyundan geldikleri için Dönmeler Müslüman kabul ediliyorlardı. Müslüman oldukları için ayrı hukuk mahke-

melerine ihtiyaçları yoktu.[54] Böyle bilinmeyen, farklı, özerk bir mekânın ortaya çıkması sarsıcı bir şeydi. Bu Müslümanların neden ayrı bir mahkeme ve hapishanesi vardı? Merkezileşme ve reformun damgasını vurduğu bir çağda, başka bir kontrol gücünün devletinkine meydan okumasına nasıl izin verilirdi?

Dönme dini ve kimliği

XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı yetkilileri ve halk, Dönmelerin diğer Müslümanlardan farklı olduklarını anlamaya başladılar. Dönmeler "Avdeti", "köklerine dönenler" yani "İslam'dan dönenler" diye anılır oldular. 1820'lerde Benjamin Barker ve diğer misyonerler bu "Yahudi Türkler"in Yahudi ritüel ve geleneklerini korumaya devam ettiklerini ve misyonerlerin eserlerini ve Türkçe Kitabı Mukaddes'i elde etmek istediklerini iddia etmişlerdir.[55] Hıristiyan misyonerler için Dönmeleri gizli Yahudiler olarak tasvir etmek önemliydi, çünkü bu durum onlara Dönmeleri kendi dinlerine çevirme olanağı sağlıyordu. Kitabı Mukaddes'i Müslümanlar arasında yaymaya çalışmak yasaktı. 1860'ların başında yaşayan Alman-Yahudi âlimlerine ve XX. yüzyılın başında, halihazırdaki ilmi çalışmaların sentezini sunan ansiklopedi maddelerine göre, Dönmeler basitçe "gizli bir Yahudi mezhebi" olarak tanımlanıyorlardı.[56] Bir Yahudi sosyal bilimci bu durumu 1891'de "Müminler doğuştan Yahudi olmalarına rağmen, bu dine mensup değillerdir" diye açıklamıştır. "Birbirine bitişik ya da aralarında gizli geçitler bulunan sıraevlerde otururlar ve her bina dizisinin kendine ait gizli bir buluşma noktası vardır." Lider burada duaları eder.[57]

1923'te kaleme aldığı yazısında, Yakubi Dönme Ahmet Emin Yalman da Yakubilerin sert disiplin yöntemlerinden ve cemaat yaşamlarının işleyişinden söz eder ve Yakubilerin liderinin cemaatini bir tiran gibi yönettiğini belirtir. Yolculuğa çıkacak, oğlunu sünnet ettirecek, evlenecek, meslek seçecek ve hatta ameliyata girecek olan tüm Yakubiler önce ona danışmak ve onun müsaadesini almak zorundadır. Lider, ihtiyaç içinde ya da hasta olanlara yardım etmekte kullanılmak üzere herkesten zekât toplar. Zekâtın birkaç çeşidi vardır. Bunlardan birinin verilmesi zorunludur ve vergi gibi, ya lider tarafından ya da bağışlarla ilgilenen erkek ya da kadın müritler tarafından toplanır. Sünnet, evlilik ve cenazeleri İslam'ın şartlarına uygun olarak yürütmenin yanı sıra, lider Yakubi geleneklerine uygun bir dua da okurdu. İslam dinini özüm-

sedikleri için Yakubi kadınları "peçe konusunda fanatik" olup çocukları, babaları ve kardeşleri dışında başka hiçbir erkeğin yanında yüzlerini göstermezlerdi. Kocalarının kardeşleri ve kardeşlerinin çocuklarının yanında bile peçe takmaları gerekirdi. Dönme geleneğinin devamını açıkça eleştiren Yalman'a göre, liderin temel görevi yeniliklere ket vurmak ve bunların standartlarda bir sapma oluşturup oluşturmayacağıyla ilgilenmektir. Erkekler kafalarını kazıtmak, kadınlar ise saçlarını ince örgülere ayırmak zorundadır. İstenen şartlara uyulmadığına ya da grubun üyelerinden beklenen giysi ve ayakkabı seçimi ya da yaşam tarzının benimsenmediğine dair herhangi bir ipucuna rastlanırsa, bu durum inceleme altına alınırdı. Liderin karılarından biri müfettiş görevini üstlenir ve lider bir yargıç işlevi görerek cemaatine tembih ve uyarılarda bulunurdu. İşlenen suçun tekrar edilmesi durumunda, suçlu bizzat yargıcın önüne çağrılır ve cezai uygulamalarının temel dayanağı olan cemaatten dışlanma tehlikesiyle yüz yüze gelirdi. Bu tehdit "topluluk içinde sıkı bir disiplin oluşturmak için yeterliydi. Disiplin o kadar sertti ki, kimse emirlere uymamayı aklından geçiremezdi."[58] Bu özellikleriyle Dönmeler, yardım fonlarının toplandığı, cenaze işlemlerinin yapıldığı, çalışma gruplarının bir araya geldiği, vergilerin dağılım ve toplanmasıyla ilgilenildiği ve kaşer et kesen kasap, sünnetten sorumlu mohel ve hahamın maaş karşılığında görev yaptığı bir binayı hayatlarının merkezi haline getiren diğer dini cemaatlerden farksızdılar.[59]

XX. yüzyılın başına kadar sayıları on-on beş bin kişiye ulaştığında, Dönmeler sadece radikal bir teoloji geliştirmekle kalmayıp, inanışlarının bir din haline gelmesini sağlayacak tüm örgütlenmeleri oluşturmuşlardı. Varlıkları resmi olarak kabul görmüyor olsa da, Osmanlı devletinde resmi olarak kabul gören diğer dini gruplar gibi, kendi dini ve toplumsal liderlerine, mahkeme ve hapishanelerine ve ibadethanelerine sahiptiler. Onların da kendi mezarlık ve türbeleri vardı, aynı mahallelerde ikamet ediyorlardı, ihtiyaç içindeki üyelerine yardım etmek için para topluyorlardı. Detaylı soyağaçları ve kendilerine özgü, ne Müslümanlara ne de Yahudilere ait, farklı bir dini takvim, ayinler, dualar, dua kitapları ve inanışlar geliştirmişlerdi.[60] Kendi uygulamalarından esinlenmiş olmalarına rağmen, ne mutasavvıflar ne de Kabalacılar Dönmelerin oruç ve bayramları üzerinde hak iddia etmişlerdir. Hıristiyanlık ve İslam'da, müminler dinin ortaya çıkışı esnasında yaşanan ve mesih ya da Tanrı elçisinin yaşamında gerçekleşen olayları yeniden canlandırarak akıp giden zamana işaretlerini düşmüş-

lerdir. Bunu Noel ve Mevlit Kandili kutlamalarında gözlemleyebiliriz. Dönmelerin dini hayatının düzeni de Sabetay Sevi'nin yaşamındaki olaylar temel alınarak kurulmuştur. Bunlara onun ana rahmine düşmesi, doğumu, sünneti ve mesihliğini ilan etmesi (vahiylerin ilk gönderilişiyle başlayıp, mesih olarak kabul ediliş törenine kadar geçen süreç) ve bunu izleyen din değiştirmesi dahildir. Yıllık döngüler de onun belirlediği bayramlara göre düzenlenmiştir. Örneğin Yahudi takvimindeki Av ayının dokuzuncu günü, Kudüs'teki ilk ve ikinci tapınakların yıkılması nedeniyle yas tutularak geçirilen bir gün olmaktan çıkmış, mesihin doğum günü olarak kutlanmaya başlanmıştır. Bunun dışında, her Dönme mezhebi yıllık dini takvime yeni etkinlikler eklemiş ve kendi liderlerine adanmış yeni kutsal ziyaret merkezleri belirlemişlerdir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Dönmeler arasında, Dönme dinini terk edip Müslüman olmak gittikçe yaygınlaşan bir eğilim olmuştur. Bazı Dönmeler samimi, örnek Müslümanlar haline gelmiş, hatta bazıları Selanik'teki Sufi tarikatların, özellikle de Mevlevilerin üst makamlarına kadar yükselmişlerdir. Ancak hiçbiri inançlı birer Yahudi değildiler.

Dönme dini sürekli yeni yönlere doğru gelişimini sürdürürken, değişmeden kalan, grubun Yahudiler tarafından kınanmasıydı. Dinin ortaya çıkışının ardından geçen ilk iki yüzyıl süresince, bu kınamaların bir kısmının sadece göstermelik olarak, Sabetay Sevi'yi gizlice takip eden hahamlar tarafından yapıldığı dikkatten kaçırılmamalıdır. XVII. yüzyıldaki din değiştirmelerinden XX. yüzyılda Osmanlı devletinin yıkılmasına kadar geçen süreçte, Yahudi liderler Dönmeleri Yahudi olarak kabul etmiyor, Yahudiler de Sabetay Sevi'nin müritlerinin Yahudiliğin gereklerini yerine getirdiklerine inanmıyorlardı. Hahamlar en başından beri Sabetay Sevi'nin müritlerinin Yahudi değil, gönüllü olarak din değiştirerek Yahudiliği terk eden kimseler olduklarını ilan etmiş, din değiştirmek zorunda kalan diğerleri gibi kolaylıkla topluluğun içine yeniden kabul edilemeyeceklerini söylemişlerdir. Böylece psikolojik ve hukuki açıdan Dönmeler Yahudi değil, sapkın uygulamaları gerçek Yahudilerin nefretini uyandıran eski Yahudilerdi.

Din ve inanç değiştirmek üzerine yaptıkları tartışmaların sonucunda, hahamların çoğunluğu Yahudilikten çıkılamayacağını kabul eder. Bir Yahudi'nin tamamen başka bir dine dönebileceği fikri az sayıda kişi tarafından benimsenmiştir. Gönüllü olarak din değiştirmiş olsalar bile, yasal merciler bu kişileri hâlâ Yahudi kabul etmeye devam ederler. Örneğin conversoları tekrar dine

dönmelerine gerek kalmadan yeniden aralarına kabul ederler. Bu onların yasal olarak Yahudilikten hiç çıkmadıkları anlamına gelir. Dönmelerin diğer din değiştirenlere benzemediklerini belirtmek yeterli olur. Dönmelerin Yahudiler arasında yarattıkları çalkantının, Musevilik ve Yahudilere o kadar büyük zarar verdiği düşünülüyordu ki, hahamlar onlar hakkında katı görüşler benimsemişlerdi ve onların kaşer olmayan yemekleri tüketmelerine, oruç günlerinde yemek yemelerine, Yahudi takviminde yer almayan bayramları kutlamalarına ve Tevrat'ın emirlerini reddetmelerine göz yummak konusunda isteksizdiler.

Hahamlara göre Dönmeler, erken modern çağda, suç eylemleri, cinsel sapkınlık, Yahudi ritüellerine uymamak, toplum kurallarını çiğnemek, hahamlık kuralları ve otoritesini tanımamak ve tabii ki dinden dönmek de dahil, dini sapkınlık olarak görülen her hareketi benimsemiş sapkın kimselerdi.[61] Selanikli bir haham 1765'te, Dönmelerin sapkınlıklarını sürdüren, Şabat gününe saygısızlık eden, Müslümanlar gibi davranarak, başka bir dini benimsemiş gibi rol yapan, dininden dönen kişiler olduklarını öne sürmüştür. Ona göre Dönmeler "Uzun zaman önce Tanrı'nın emirlerine karşı gelmiş ve iffetsizliklerini günümüze kadar sürdüren, aramızdaki dininden dönenlerdir." Böylece, "Onlar ve Yahudi olmayanların birbirinden hiçbir farkı yoktur. Tevrat'ta yazan her kuralı ihlal ederler." Bu yüzden "Onların kesinlikle ve hiçbir koşulda Yahudi oldukları varsayılmamalıdır."[62] XIX. yüzyılın sonlarında, Sefarad Yahudileri, onların Yahudi olarak tanımlanmaktan çok uzak olduklarını düşündükleri için, yazılarında Dönmelerin sözünü bile etmemeyi tercih etmişlerdi.[63] Kriz zamanlarında, Dönmeler Yahudilerin öfkesini uyandırıyordu. 1914'te İstanbul'da, hahambaşı tarafından yayımlanan bir genelgede, Dönmeler sözüm ona korkunç ahlaksızlık, cinsel sapkınlık, sadakatsizlik, onursuzluk, namussuzluk, dine saygısızlık, dolandırıcılık ve şarlatanlık, ekonomik yolsuzluk ve etik kurallara uymamak gibi özellikleri yüzünden lanetlenmiştir.[64] Genelgede Selanik'teki Yahudilerin yozlaşmasının suçlusu olarak Dönmeler gösteriliyordu. Yahudiler Dönmelerin sahip olduğu inanışları ve sürdürdükleri gelenekleri sapkınlık olarak nitelendirmişlerdir. Eğer Yahudiliğe inanıyorlarsa da bu, ilk Hıristiyanların dini gibi, Yahudilerin kınadığı bir tür Yahudilikti.

Bu duygular karşılıklıydı. Dönmeler de kendilerini Yahudi olarak görmedikleri gibi, zulüm ortamında Yahudiliğin gereklerini de gizlice yerine getirmiyorlardı. Onlar ilerde politik koşullar uygun olduğunda, açıkça yeniden Yahudiliğe döneceklerinin ümi-

dini besleyen, özel hayatlarında samimiyetle bağlı oldukları Museviliğin ibadetlerini yerine getiren gizli Yahudiler değillerdi.[65] Janet Liebman Jacobs'a göre gizli Yahudilik "Zorla din değiştirmiş, ama gizlice Yahudi inanç ve geleneklerine sadık kalmış birey ve aileler arasında Museviliğin kurallarına gizlilik içinde uyulmasıdır."[66] Maurus Reinkowski'ye göre bir gizli Yahudi "Dini ibadetleri bilinçsizce sürdürerek ya da bilinçli olarak ona sadakatini koruyarak eski dinine gizlice bağlı kalır."[67] Bu tanımlamalar Dönmelerin uygulamaları söz konusu olduğu zaman doğru değildir. Hatta Dönmeler XX. yüzyılda "yeniden yapılandıkları" zaman, Müslümanlığı seçmişlerdir. Yunanistan ve Türkiye arasındaki nüfus mübadelesinin bir parçası olarak 1923'te Selanik'ten sınır dışı edildikten sonra, Dönmeler etnik-dini kimliklerini terk etmek ve atalarının, Tanrı'nın tek olduğunu ve Sabetay Sevi'nin değil, Muhammed'in onun elçisi olduğunu kabul etmesine uygun bir şekilde yaşamak zorunda kalmışlardır.

Jean Paul Sartre "Bir Yahudi, başkalarının Yahudi olarak kabul ettiği kişidir" der.[68] Sartre aslında, Yahudi olarak adlandırılanların gerçekten de Yahudi olduklarından değil, baktığı her yerde Yahudileri gören bir zihniyetten bahsetmektedir. Az önce anlattığım tarihçeye rağmen, Yunan, Yahudi ve Türk tarihçiliğinin farklı paradigmalarıyla yazan çağdaş tarihçiler, tıpkı Dönmeleri karalayan Osmanlı ve Türk Müslümanlar gibi, Dönmeleri sadece Yahudi olarak görmektedir. Yunan tarihçiliğinde, bu grubu Yahudi olarak nitelendirmek, bilginlere Müslüman Osmanlı toplumundaki ilerlemeci zihniyete sahip olan kimselerin aslında Yahudi olduklarını iddia etme olanağı tanımıştır. Bunun yanı sıra 1923'te Yunanistan'dan sürgün edilmeleri meşrulaştırılarak Dönmeler, Yunan tarihinin dışına çıkarılmış, Müslümanların müttefiki olan bir grup olarak tasvir edilmiştir. Yahudi tarihçiliği Sabetaycı hareketin Osmanlı İmparatorluğu'nda ortaya çıktığı ve Sabetay Sevi'nin müritlerinin onun ölümünden sonra farklı bir grup olarak, tüzel kimlikler ve kendilerine özgü inanç ve uygulamalarıyla varlıklarını sürdürdükleri gerçeğine rağmen, Sabetay Sevi'yi ve onun başlattığı hareketi, İbranice ve Avrupa dillerinde yazılmış kaynaklara dayanarak, onun müritlerini "gizli" Yahudiler olarak nitelendirir ve onların dini uygulamaları ve tarihlerini, yalnızca Yahudi tarihi ve düşünce yapısı çerçevesinde değerlendirir.[69] "250 seneyi aşkın süredir, Sabetaycılar Müslüman kisvesine bürünmüş bir Yahudi mezhebi olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir."[70] Bu geleneksel görüşe göre onlar, Sabetaycı mesihçilikle

değişmelerine rağmen "Yahudiliğin eski kültürünü ve dini törenlerini mümkün olduğunca İslam'ın sınırları içerisinde gizlice devam ettirmeye" çalışmışlardır.[71]

Türk tarihçiliği de konuya at gözlükleriyle bakmaktadır. Osmanlı yönetiminin, XIX. yüzyılın sonlarına dek Dönmelerin farklılığını kabul etmemesine ve imparatorluğun yıkılışına kadar Dönmelerin şeriat ve kanun tarafından Müslüman olarak bilinmesine rağmen, atalarından miras kalan Yahudilikleri her zaman dikkat çekmiştir. Abdurrahman Küçük'e göre, dik kafalı Yahudiler İslam'ı kabul ettikten sonra bile, değişmeyen Yahudi özlerini korumak konusunda istekli olmuşlardır. Bu nedenle, bir Yahudi başka bir maskenin ardına gizleniyor olsa bile, asla kökenlerindeki Yahudilikten kurtulamaz.[72] Bu şekilde, tıpkı ortaçağ engizisyon görevlileri gibi, modern tarihçiler ve Dönmelere karşı Müslümanlar, Dönmeler arasında görülen en ufak Yahudi ibadeti kalıntısını, onların gizli Yahudiler olduklarına dair birer kanıt olarak görmüşlerdir. Türkiye'deki Yahudi tarihçiler de bu görüşü paylaşırlar. Bu yüzden, bu grup hakkında 1935'te yayımlanan ilk kitabın yazarı olan Avram Galanti, onların kendilerine özgü etnik-dini kimliklerini koruduklarını ya da bazılarının dindar Müslümanlar haline geldiklerini kabul etmeyip Museviliğe geri dönmek gibi bir eğilimleri olduğunu iddia eder. Bu yaklaşım, Dönmelerin dini ilkeleri ve ibadeti üzerine Yahudi tarihi kapsamında yapılan çalışmalarda varlığını sürdürmekte ve onların tarihleriyle deneyimlerinin karmaşıldığına ve dinlerinin dinamik ifadesine yer vermemektedir.

Türk tarihçileri Dönmeler karşısında şaşkınlığa düşmüşlerdir çünkü görünürde Dönmelerin ibadetleri karma görünüyordu. Ramazan'da oruç tutmak, namaz kılmak ve cami inşa etmek de dahil, görünüşte İslam'ın gereklerini yerine getiriyor olmalarının yanı sıra, Kabala ritüellerini uyguluyor ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin çoğunun ortak dili olan Yahudi İspanyolcası Ladino ve İbranice dillerinde dualar okuyorlardı.[73] Sanki Musevilik ve Müslümanlığın ayırt edici, temel değerleri eşit ölçüde göz önünde tutuluyordu ve Dönmeler aynı anda iki dine mensuplardı.[74] Yine de Dönme dini, Musevilik ve Müslümanlığın bir karması olarak iki dinin de varlığını bir arada sürdürmek yerine, ikisinin unsurlarını kaynaştırarak, bu süreçte yeni ritüeller ve temel değerler oluşturmuştur. Dinleri, iki ayrı dine dayanan, Kabala Yahudiliğinin ve İslam'daki tasavvufun unsurlarının bir araya getirildiği (Karakaşlar için Bektaşilik, Kapancılar için Mevlevilik) ve ne Yahudilerin ne de Müslümanların açıkça tanıdığı bir yapı-

ya dönüştürüldüğü ruhani bir sentezdir. Benayahu'ya göre "İslam onların dininin dışarıya yansıyan kısmıdır, ama özündeki mana da durumun gerektirdiği gibi, Tevrat temel alınarak oluşturulmamış, aksine Yahudiliğin temel prensiplerini parçalamıştır." [75] Yahudi ve Müslümanlardan farklı olarak, Dönmelerin dininin merkezini oluşturan unsurlar Sabetay Sevi'nin (ve onun haleflerinin) mesihliği ve ona dayanan ritüllerdir.

Yine de Dönme olmak, sadece kendine özgü ritüelleri ve ayırt edici bir inanç sistemini sürdürmekle sınırlı değildir. Dini özleri, etnik kimliklerinden bağımsız olarak düşünülemez. Dönmeler kendilerini Yahudi ve Müslümanlardan ayrı tutmayı seçmişlerdir. Kültürel farklılıklarını, Osmanlı toplumuna asimile olurken, bir yandan da sosyal ayrımcılık yaparak korumayı başarmışlardır.[76] Sıra dışı bir dini koruyan katı bir kast ve onları çevreleyen kültüre uyum sağlayan, dini bütün bir topluluk olarak varlıklarını sürdürürken içinde yaşadıkları çoğunluk toplumuna asimile oldular. Böylece etnik sosyal bir grup oluşturup bunu korudular. Osmanlı İmparatorluğu'nda diğer Dönmelerin yanında tamamen Dönme oluyor ve halk arasında tam bir Osmanlı Müslüman'ı olarak kabul görüyor, iki dünyada da rahatça yaşayabiliyor ve her ikisinde de içeriden biri olabiliyorlardı.[77] Tam anlamıyla toplumun bir parçası olabilmek için dinlerini terk etmek zorunda kalmamış ya da politik, kültürel ve ekonomik alanlardaki rollerini oynamak için iki dinden birini seçmeleri gerekmemişti. Din değiştiren kişilerin kalıtımı test edilebilecek bir şey değildi. Osmanlı olabilmenin anahtarı din değiştirmekti. Osmanlı tarihinin genelinde, seçkin ordu, yönetim ve hatta hanedan üyelerinin (sultanların anneleri) hepsinin din değiştirmiş Hıristiyanlar olduğu görülebilir. XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı toplumunu gözlemleyen zeki bir İngiliz olan Sir Paul Ricaut, Osmanlıların her yapıdaki insanı, dili ve milliyeti ne olursa olsun, köle, halk ya da elit tabakaya mensup olup olmamasına bakmaksızın Müslüman olarak kabul etmeye açık olduklarını öne sürmüştür.[78] Ricaut bir yazısında "Dünyadaki hiçbir halk her milliyetten insanı kendi sınırları içerisinde barındırmak konusunda onlar kadar istekli olmamıştır"[79] diye belirtmiş ve "Türkler bunu 'mümin olmak' olarak tanımlarlar"[80] diye eklemişti.

Osmanlı toplumunda ırk ya da inanç olarak din kavramları kabul edilmeden önce Dönmeler aykırı kabul edilmezlerdi. Ataları İslam'a dönen ve onların sıra dışı etnik ve dini uygulamalarını devam ettiren, –örneğin XVII. yüzyılda din değiştirdikten çok uzun

süre sonra bile Ermeni dili ve geleneklerini sürdüren Hemşinler gibi– birçok topluluk Osmanlı sınırları içerisinde yaşamaktaydı.[81] Bunun dışında, hem Hıristiyan hem Müslüman isimleri taşıyan, hem kiliseye hem camiye giden, çocuklarını hem vaftiz hem de sünnet ettiren, hem Paskalya'yı hem de Ramazan Bayramı'nı kutlayan ve Kıbrıs ve Girit'teki, Arnavutluk ve Kosova'daki, Makedonya ve Anadolu'nun kuzeydoğusundaki Müslümanlarla ortak türbe ve mesir yerlerini paylaşan Hıristiyanlar da bulunuyordu. Bosnalılar, Çeçenler, Çerkezler, Kırımlılar, Trakya'nın batısındaki Pomaklar ve Girit'teki İslam'ı kabul eden kimselerin soyundan gelenler gibi, birçok Müslüman grubu, içevlilikler yapmış ve din değiştirmeden önceki dillerini kullanmayı sürdürmüşlerdir.

Sorun bu grupların modern dönemden öncesi davranışlarından değil, çağdaşların ve tarihçilerin bu davranışlarla ilgili yorumlarından kaynaklanmaktadır. Dinlerini değiştirmeksizin ortak azizleri, türbeleri, mesir yerlerini, törenleri, bahar kutlamalarını, bayramları, festivalleri ve din adamlarını benimseyen farklı dinlere mensup kimselerin, özellikle de Avrupalı oryantalistlerin ve himaye altına alınacak halklar arayan ya da müttefik bulmaya çalışan sömürgecilerin kendilerine yakıştırdığı "gizli din" tanımına ne kadar uydukları şüphelidir. Bu etiket, din değiştirmiş atalarının kefaretini ödemeye çabalayan, onların baskı altında ya da zorla din değiştirdiklerini iddia eden ve bu durumu geçici bir süreç olarak kabul edip, yeniden eski dinlerine dönebilecekleri günleri ümitle bekleyen milliyetçileri tanımlamak için kullanıldığı zaman da şüphe uyandırmaktadır.[82] Onlar, genellikle, farklı grupların ibadet ve inançlarının arasındaki sınırların değişkenliğini kavramak konusunda başarısızdırlar. Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında ve özellikle günümüzde hâkim olan görüşün aksine, Sabetay Sevi'nin ardından din değiştirenler ve onların soyundan gelenler kesinlikle basit bir şekilde Yahudi olarak tanımlanamazlar.

Eğer Yahudi değillerse, gizli Yahudilerle aralarında bir benzerlik var mıdır? Dönmeler ilk bakışta, "Yahudilikleri" ve "gizli Yahudilikleri" yönünden ele alındıklarında, *Cedid el-İslam*'ı yani "Yeni Müslümanları", XIX. yüzyılda İran'ın Meşhed şehrinde Müslüman olmaya zorlanan Yahudileri, ya da "yeni Hıristiyan" conversoları, ortaçağ İberya'sında Katolikliği benimsemeye mecbur kalan Yahudiler ve onların soyundan gelenleri anımsatıyorlar. Kökenlerine bakarsak, Dönmeler İslam'ı seçen Yahudiler ve onların soyundan gelenler tarafından oluşturulmuş bir gruptur. Dolayısıyla, so-

yağaçları ya da etnik kökenleri dikkate alındığında, XX. yüzyılın başında yabancılarla evlenmeye başladıkları zamana dek Yahudi olarak kabul edilebilirler. Scholem, Dönmelerin "gönüllü olarak Yahudiliği ya da Yahudilerin toplumsal ve dini örgütlenmelerinin dini çerçevesini bırakmış" olsalar da, tıpkı diğer conversolar gibi "resmi olarak Müslüman kabul edilmelerine rağmen, içten içe Yahudi olmayı sürdürdüklerini" öne sürmüştür. Bu, Sabetay Sevi'nin tasavvufla ve mutasavvıflarla bağlantıları olmasına ve onun ve müritlerinin bu şekilde İslam'ı seçmelerine rağmen, hâlâ Yahudi olarak kaldıkları anlamına gelmektedir. "Dönmelerin Yahudi karakteri, tüm belirleyici hususlarda korunmuştur"[83] ve Museviliği bırakan biri, yine de Yahudi olmayı sürdürür. Birini gizli Yahudi olarak etiketlemek, başka dinlere dönen Yahudilerin aslında Yahudi olarak kalmak istediklerini varsaymak demektir. Gizli Yahudiler, gerçek kimliklerini gizleyerek kendilerini yok olmaktan korumaya çabalarlar. Ama gizli dini anlamak için ortaya atılan bu çerçeve, özellikle conversolar ve Meşhedlilerin yaşadıklarına benzer "antisemitizm, dini kimlik yüzünden zulüm ve Yahudi kimliğiyle ilişkilendirilen tehlikelere"[84] ilişkin tarihi deneyimlerden türetilmiştir. Bu gibi olaylarda zoraki din değiştirmek, gizli din uygulamalarına yol açmıştır. Ama Sabetay Sevi'nin gönüllü olarak din değiştiren müritleri, bunun gibi olayları yaşamamışlardır. İran'daki Müslümanların gösterdiği düşmanlık gizli Yahudilerin devamlılığını sağlamıştır, çünkü komşuları onları yakın gözetim altında tutmuş ve Yahudi hukuku ve geleneklerini uyguladıklarına dair bir kanıtla karşılaşırlarsa onları ölümle tehdit etmişlerdir.[85] Osmanlı İmparatorluğu'nda bunun tam tersi gerçekleşmiştir. Osmanlı devletinin dini ve idari yetkilileri Dönmelerin hiçbir tacize maruz kalmadan Dönmeler olarak yaşamlarını sürdürmelerine izin vermiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudiler, zulme uğrayan bir azınlık değildir; aynı şekilde Dönmeler de.

Birçok araştırmacı, gizli Yahudilerin din değiştirmeye mecbur kaldıktan sonra, Museviliğin devamını sağlamak için dini istikrarlarını koruyarak, kültürel egemenliğe ve asimilasyona uyum sağladıklarını ve direndiklerini varsaymaktadır.[86] Böyle bir örnek, Museviliği ve Yahudi kimliklerini korumak isteyen diğer gruplar için geçerli olabilir ama Dönmelerin durumunu anlatmaz. Pek çok conversodan farklı olarak, Dönmeler ne Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudilerin arasına karışmışlar ne de Yahudiler olarak varlıklarını sürdürebilmek adına imparatorluğu terk etmişlerdir. Dönmeler topluma tamamen kabul edilmiş olmakla kal-

mayıp, kökenlerine rağmen Osmanlı toplumunda yükselme şansına sahip olmuşlardır. Yahudiliğe dönüşün ölümle cezalandırıldığı Müslüman toplumlardan göç ettikten sonra, İsrail ya da Amerika Birleşik Devletleri'nde açık bir şekilde yeniden Yahudiliğini ilan eden Meşhedlilerin çoğundan farklı olarak, 1856'da Osmanlı İmparatorluğu'nda din özgürlüğünün ilan edilmesinden bugüne kadar, sadece bir Dönme Yahudiliğe dönmüştür. Bu, on yıldan kısa bir süre önce gerçekleşmiş ve Türk Yahudileri tarafından coşkuyla karşılanmamıştır.[87] Dönmelerin topluca Yahudi olmak konusunda istekli olduklarına dair sağlam bir kanıt yoktur.

XIX. yüzyılın sonundaki Dönme kurumlarının varlığının, Dönme dini toplumunun ortaya çıkışının işaretlerini verdiği iddia edilebilir. Ama bunun yerine, bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslüman topluluğunun ortaya çıkışına şahit olunmuştur. Öyle ki "Müslüman" kelimesi tartışılmış, tanımlanmış ve Osmanlı Müslümanların mensup oldukları dini daha yakından inceledikleri bir dönem olan II. Abdülhamid'in hükümdarlığı sırasında standartlaştırılmıştır. Bu, onların daha önceden kendilerini açıkça Müslüman olarak kabul etmedikleri, Muhammed'in elçiliğini kabul edenlerin VII. yüzyıldan beri Müslüman olmanın ne anlama geldiğini tartışmadıkları ve Müslüman toplulukları oluşturmadıkları anlamına gelmez. Daha çok, bu dönemde İslam'ın tıpkı XIX. yüzyılın sonunda Hıristiyanlık ve Hinduizm gibi, "din" kategorisinin icat edildiği ölçüde bir din olarak tanımlandığı ve onun inanç ve ibadetlerinin bir imanı ve inanç sistemi oluşturduğunun düşünülmesi anlamına gelir.[88] Talal Asad'ın da belirttiği gibi, yeni olan "inancın vurgulanmasıdır." Bu, "böylece dinin, iman edenlerin onayladığı ve bu yüzden de uymamakla yargılanabilecekleri bir önermeler dizisi olarak anlaşılabileceği" anlamına gelir.[89]

Din, bir cemaate üye olmanın işareti olmaktan çıkıp bir inanç meselesi olarak görülmeye başlayınca bireyin inancı sınava tabi tutulabilir oldu. Din artık özel, içsel ve ayrıcalıklı bir alan olarak kabul edildi. Devlet ya da toplum kişinin zihniyetine bakıp, doğru ve kabul edilir olup olmadığını test edebilirdi. XVIII. yüzyılda, İngiliz bir gözlemcinin belirttiği gibi, Osmanlı Selanik'inde Dönmeler, dini inançları, imanları ve birer Müslüman olarak ne kadar samimi oldukları konusunda sorgulanmamışlardır. Sir James Porter bunu "Onların Türkler tarafından fark edilmeden varlıklarını nasıl sürdürdüklerini tahmin etmek zordur. Belki de bu durum Türklerin bu konulardaki uzlaşmacılığının ne kadar kolay sağlandığını ortaya koymaktadır. Kendi dinlerinin ibadetlerinin açıkça

yapılması, başka bir dinin gereklerinin gizli olarak yerine getirilmesini telafi ediyor"[90] diye açıklamıştır.

Osmanlı devleti büyük bir tezatla, XIX. yüzyılın sonlarında, dindar din öğretmenlerini, hem ana çizgideki hem de marjinal Müslümanların inanışlarını düzeltmek ve özellikle de imparatorluğun doğu bölgelerinde yaşayan "sapkın" Müslümanları (Aleviler, Bedeviler ve Şiiler) İslam'ın kabul edilebilir bir çeşidine döndürmeleri için misyoner olarak imparatorluğun dört bir yanına göndermiş, Kuran'ın resmi, standartlaştırılmış basımlarını yaymış, devlet tarafından onaylanmış başka metinler yayımlamış, din âlimlerini himaye edip onları yeni okullar ve diğer idari kurumlarda işe almış, camiler inşa etmiş, dini vakıflar kurmuş ve Mekke'ye ulaşan bir demiryolu inşa etmek de dahil olmak üzere gerekli altyapı çalışmalarına girişmiştir.[91] Bu nedenle, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarında neredeyse ilk defa, bireylerin inançları ve etnik kimlikleri, diğerleri tarafından sorgulanabilir hale gelmiştir. Her iki kategoride de kusurlu bulunanlar, toplum tarafından ayıplanma, ya da daha da kötüsü ulus dışına atılma tehlikesiyle yüz yüze kalmışlardır. Ancak bundan sonra, Dönmeler kendileri ya da Yahudiler tarafından değil ama, Müslümanlar tarafından Yahudi olarak kabul edilmeye başlanmışlardır.

I

Osmanlı Selanik'i

1

Aile arasında, 1862-1908

Müslüman Mehmet Zekeriya ile Nazmi Efendi'nin (sonradan Sertel soyadını almış) kızı, Kapancı Dönmesi Sabiha'nın 1912'deki evlilikleri, ayrım duvarını yıkan, devrimci bir eylemdi. Bunun, Türkiye'de Dönme bir kadın ve Müslüman Türk bir erkek arasında gerçekleşen ilk evlilik olduğuna inanılmaktadır. Sabiha'nın biyografisinde ve Mehmet Zekeriya'nın otobiyografisinde görebileceğimiz gibi, Dönmeler bu kararı şok ve kutlamanın karışımı bir tutumla karşılamışlardır:

> Sabiha'nın Selanik'teki evi, inatçı genç kızın Müslüman bir adamla evlenme kararı yüzünden savaş alanına dönmüştür.
>
> Seniye [kız kardeşi] "Bizde dışarıya kız vermezler. Bu iş senin başına belalar açar" deyince Sabiha kabardı:
>
> "...Bu Dönmelerin dar kafalılığı. Hani, 'Hepimiz biriz, din, dil, millet farkı yoktur aramızda' diye nutuklar çekmişlerdi. ...Daha hâlâ dışarıya kız vermeyecekler mi?"[1]
>
> "Sen deli misin? Sen bir Dönme kızısın. Sen bir Türk'le [Müslüman'la] nasıl evlenirsin?"
>
> "Ben Türk mürk bilmem. Hepimiz insanız, kafalarımız uyuyor, o beni istiyor, ben de raziyım."[2]
>
> ...Hidayet [ağabeyi] hiddetle yerinden fırladı: "Ne!.. Bizim kızımız, bir Dönme kızı bir Türk'le evlenecek! Kendi kocasını kendisi tayin edecek!.. Deli bu kız! Anne, bu kız bütün ailenin namusunu batırır. Bizi bütün Dönme cemaatine rezil eder!" Annesine, aileyi daha fazla küçük düşürmemesi için, on yedi yaşındaki kız kardeşini evde tutmasını öğütler.[3]
>
> Bu arada, onun müstakbel eşi tebrik edilmektedir.
>
> Mehmet Zekeriya durumu şöyle anlatır: "Meğer hakkımda bilgi toplamışlar, bir defa da benimle buluşmaya, beni yakından görmeye ka-

rar vermişler. Çünkü için verecekleri karar çok önemliydi. Hatta tarihi bir nitelik taşıyordu.[4] Kız bir Dönme ailesine mensuptu, Dönmeler dışarıya kız vermezlerdi. Eğer ailesi razı olursa, ilk defa bir Dönme kızı bir Türk'le evlenecekti... Benim bir Dönme kızıyla evlenmek üzere olduğum duyulmuş.[5] Bir gün İttihat ve Terakki'nin [İTC- önceden Jön Türklerin gizli cemiyeti olan ve 1908 Devrimi sonrasında bir siyasi parti haline gelen, bu evliliğin gerçekleştiği sırada imparatorluğu yöneten grup] merkez komitesinden Doktor Nâzım beni çağırdı. Tebrik etti. Yaptığın şeyin önemini bilip bilmediğimi sordu. 'Sen belki farkında değilsin, fakat yüzyıllardır birbirine yan bakan iki toplumun birleşip kaynaşmasına yol açıyorsun. Dönmelik kastına ölüm yumruğunu indiriyorsun. Biz bu olayı gereği gibi değerlendirmeli ve Türklerle Dönmelerin birleşmesini bu vesile ile kutlamalıyız. Bunu, milli ve tarihi bir olay olarak değerlendirmen gerek.'

Mehmet Zekeriya şaşırır ve Doktor Nâzım'a ne yapması gerektiğini sorar.

Doktor Nâzım 'Nikâhınızı biz kıyacağız' diye cevap verir. 'Tüm harcamaları ödeyeceğiz. İşi gazetelere duyuracağız. Bu olayı bir aile nikâhından çıkarıp, milli ve tarihi bir olay haline getireceğiz.'"

Mehmet Zekeriya sonra "Bizim evlenmemiz Dönme toplumuna bir örnek oldu. Arkamızdan erkek, kız Türklerle evlenenler çoğaldı. Ve böylece Dönmelik kastı yıkılıp tarihe karıştı"[6] der.

Bu noktada, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında, en azından bu camiada, Dönmeler farklı ırka mensup bir grup olarak görülmüyorlardı ve diğer Müslümanlarla kaynaşmaları olumlu bir hareket kabul ediliyordu. Nikâh İTC'nin o sıradaki genel sekreteri olan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında içişleri bakanlığı görevini sürdüren, nüfuzlu Mehmet Talat Paşa ve Doktor Nâzım'ın kız kardeşiyle evlenen, ileriki yıllarda dışişleri bakanı olacak (1925-38) Dr. Tevfik Rüştü'nün (Aras) temsil ettiği İTC tarafından ilan edildi ve kıyıldı. Kız tarafının vekili Talat Paşa, erkek tarafınınki ise Tevfik Rüştü idi.[7]

Mehmet Alkan bu evliliğin, Dönmelerin üç Dönme mezhebi arasındaki –kısmen bir araya gelmek amacıyla kurdukları komiteler aracılığıyla– anlaşmazlıkları çözümlemek ve Müslümanlarla ilişkilerini düzeltmek konularındaki girişimlerini yansıttığını öne sürmüştür. Ama iki girişim de başarısız olmuştur. Sabiha ve Mehmet Zekeriya'nın evlilikleri önemli bir gelişmedir, Müslümanlarla daha yakın ilişkiler kurmak konusunda atılmış ilk ciddi adımdır, ama halihazırdaki evlilik âdetlerine uygun olmadığından Dönmeler arasında önemli anlaşmazlıklara ve hatta krizlere sebep olmuştur.[8]

İçevlilik ve soyağaçları

Dönmelerin kendilerine özgü etnik-dini kimliklerini korumak için başvurdukları temel yöntem, sadece kendileriyle aynı mezhebe mensup Dönmelerle evlenmekti. İçevlilik yapmak ve soyağaçları oluşturmak, conversolar, Huguenotlar ya da İberya'da Katolikliği benimsemek zorunda kalan Müslümanlar olan Moriscolar da dahil olmak üzere, birçok gizli dini topluluğun önemli özelliklerindendir. İçevlilikler yapmak tüm bu grupların, Dönmelerin de yaptığı gibi, gizlice kendi dini ibadetlerini sürdürmelerini, özerk varoluş biçimlerini korumalarını ve yakın ekonomik bağlantılarını devam ettirmelerini sağlamıştır. Yabancılarla yapacakları evlilikler sırlarının ortaya çıkmasına neden olabilirdi ve atalarına yönelik bir ihanet olarak kabul ediliyordu.[9] Bu kapalı topluluklar bu yolla kökenlerine sadık kalabiliyorlardı. Soyağaçları oluşturmak ve dini mana iç içe geçmişti: "Kişinin atalarının anısını koruması, gizli dine sadık kalmasının vazgeçilmez unsurlarından biriydi."[10] Dönme olmak, bazı dini ritüelleri uygulamak ve aralarında kan bağı olan kişilerden oluşan bir gruba dahil olmak anlamına geliyordu. Din ve toplum birbirinden ayrı düşünülemezdi. Dönmeler gibi gruplar sadece dinlerini korumak için değil, aynı zamanda, hedefi topluluğun devamlılığını sağlamak olan sosyal bir uygulamanın bir parçası olarak soyağaçları oluşturuyorlardı. Ataların anısını canlı tutmak, isimlerin aile içinde tekrar edilmesini gerektiriyordu. Akdenizli Yahudiler ve Hint Okyanusu civarında diasporadaki Müslüman gruplarda olduğu gibi, yeni doğan erkek çocuklarına dedelerinin isimleri veriliyordu.[11]

Bunun gibi isimlendirme âdetleri "ismin ilk sahibi, belli bir yerdeki ataya kadar sıçramaya benzer. Tıpkı bir dağın yüzeyine tutunan, birbirine iple bağlı dağcılar gibi, birey olarak tehlike içindeyken, nesiller bir araya geldiklerinde azimle dayanırlar."[12] Bu "duruma bağlı veraset" süreci, ismi taşıyacak bireyin "atasının adını devralarak kutsanmasına olanak verir."[13] Dönmeler, kendilerini "ulus" olarak kabul eden conversolar ve yalnızca bir dine mensup olmayıp bir dine sahip Yahudilerin de yaptığı gibi, soyağaçları oluşturmuşlardır. Çünkü Dönme kimliği, hem bir din hem bir toplum hem de diasporacı bir aidiyete sahip olmak anlamına geliyordu. Soyağaçlarına kaydedilen atalara dair anılar, onların kimlerle evlenebileceklerini bilmelerine olanak sağlıyordu. Yabancılarla evlenmelerine engel olan soyağaçları kullan-

mak, müşterek bir kimliği devam ettirdiği için, Dönme gruplarının vazgeçilmez uygulamalarından biri haline gelmiştir.

Dönmelerin izini sürmemde, Yakubiler, Karakaşlar ve Kapancıların soyundan gelen kimselerin bana sunduğu, tıpkı diğer diaspora gruplarınınki gibi, açık ve kapalı tarafları olan soyağaçlarının da etkisi oldu.[14] Soyağacı derleyen bir ailenin üyelerinin, genellikle dini nitelikte iddiaları öne sürmek için, neyi ve kimi soyağacına dahil edeceğine ve neyi ve kimi dışarıda bırakacağına karar vermeleri gerekir. Neler dikkate alınmayacaktır? Soyağacı ataerkil bir yapıya göre mi, yoksa anaerkil bir yapıya göre mi düzenlenecektir? Erkekler mi, kadınlar mı, yoksa her iki cins de mi dahil edilecektir? Kadınların önemi vurgulanacak mıdır? Hikâyenin ideolojisine uymayan öğeleri soyağacının dışında bırakmak ve hikâyeyi destekleyenleri dahil etmek için bir denge kurulmuştur. Soyağaçları hem ülkelerin sınırlarında hem de anayurtları dışında yaşayan diaspora grupları için önemlidir. Çünkü bu grupların yabancılarla karışma ihtimali yüksek olduğundan üyelerinin gözetim altında tutulması gerekir. Evlilik, ticaret, haberler ve kartpostallar gibi günlük irtibatları tarihi ve yetkin bir şekilde kayıt altında tutmak açısından da gereklidir.

Diğer diaspora gruplarının soyağaçları yeni toplumla aralarında kurdukları bağlantıları gösterirken, Dönme soyağaçları, grubun sınırlarını genişletmeyi değil, korumayı hedefler. Dönmeler soyağaçlarını kısmen, dul kadınların ölen eşlerinin kardeşlerinden biriyle evlenmelerini gerektiren Levirat evliliklerini âdetlere uygun bir şekilde gerçekleştirebilmek için oluşturmuşlardır. Batı ve Orta Avrupa'da, Dönmeler bir sosyal grup olarak dağılmaya başlayana kadar oluşturulmuş soyağaçlarını inceleyenler, (son dönemde hazırlananların haricinde) Dönmelerin eşlerinin isimlerine rastlayamazlar. Dönme soyağaçları erkek atalarla başlar, ama onların eşlerini ve kız çocuklarını da kapsar ve kimin kiminle evlenebileceğini belirleyerek, eş seçeneklerini ayrıntılı olarak açıklar. Babanın kökenlerinin büyük önem taşıdığı ve yabancılarla evlenmenin normal kabul edildiği diğer diasporadaki Müslüman gruplardan farklı olarak, hem İslami hem de Yahudi kökenlerine sahip Dönmeler, yalnızca ataerkilliğe değil, anaerkilliğe de önem vermiş, böylece atalarının Yahudi ve Müslüman yönlerini bir araya getirmişlerdir. Kişinin hem annesinin hem de babasının Dönme olması, bu yüzden önemlidir. Ailenin kendini temsil etmek üzere seçtiği imaja uyum sağlamayan, ünlü atalarına kadar uzanan devamlılık zincirini bozan bireyler soyağacının dışında bırakılır. Kimse soyağaçla-

rında fahişeler, metresler ve piçlere rastlamayı beklemez. Dönmelerin dikkat çeken ve daha sonra ulus-devletin burjuva tanımının sınırlarına uymayan bir başka özellikleri de, onların birbirleriyle yakın akraba olan ikinci, hatta üçüncü eşlerini ve Yahudiler gibi diğer gruplar tarafından piç olarak kabul edilecek çocukları soyağaçlarına eklemeleridir.

Böyle bir diaspora grubunun üyeleri arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkabilir ve soyağaçları oldukça önemli uzlaşma anlaşmaları işlevini görebilir. Esra Özyürek'in de belirttiği gibi, 1990'lardan beri birçok Türk, çarpıcı, hızlı değişimin travması da dahil, cumhuriyetin ilk yıllarındaki homojenleştirici tutum sonucu bastırılan ya da silinen farklı tarihlerini keşfetmeye ve hatırlamaya çalışmaktadır.[15] Bu nostalji dalgası sırasında, Dönme soyundan gelen kimselerin, ilişkilerinin oluşturduğu bağlantıları öğrenmek için büyüklerine danışarak aile tarihlerini kayıt altına alma çabaları artmıştır. Bu soyağaçları bir nostalji duygusuyla ve –konu hakkında bilgisi olan son aile üyeleri ölmeden önce umutsuzluk içerisinde yazılan aile tarihçeleri olan– popüler kitap yazma hedefiyle hazırlandıkları için daha öncekilerden farklıdır. Dolayısıyla İkinci Dünya Savaşı'ndan önce, sadece belgeleme amacı değil dini kaygılar taşıyan, Dönme mezhepleri ile Dönme olanlar ve olmayanlar arasındaki farklılıkları korumak için yazılan soyağaçlarından farklıdırlar. Özellikle de bir yabancıyla evlenmişse, derleyenin günümüzdeki hedefleri, başlangıçta soyağacı derleyen Dönmelerin hedeflerinden oldukça uzaktır.

Soyağaçları yasal bir nitelik de taşır. Akrabalık ve evlilik ilişkileri miras üzerinde hak iddia edebilmelerine olanak sağlar. Dönmeler gibi yakın ilişkiler içerisindeki (ama yine de üç mezhebe ayrılmış) bir grup için, ilişkileri bir düzene göre yürütmek, sadece evlilikleri grubun hedeflerini gözeterek yapmak için değil, para ve mülklerin doğru ellerde kalmasını sağlamak konusunda da büyük önem taşır. Evlilik ve aile anlaşmaları, ticaret anlaşmalarıyla aynı kefeye konuyordu. Soyağaçları yasal vasiyetname işlevi görebilir. Miras üzerinde hak iddiaları büyük önem taşıyabilir.

Dönmeler Selanik'teki içevlilik uygulamalarına, öncelikle servetlerini ve işlerini aile içinde tutabilmek amacıyla başvurmuşlardır. Hiçbir şey topluluk aidiyetini daha iyi ortaya koyamazdı. Bu evlilik kalıbına uymayıp yabancılarla evlenmek, topluluğu terk etmenin bir yoluydu. Dönmelerin dışevliliğe bakış açıları o kadar olumsuzdu ki, giriş bölümünde alıntılanan, 1862 tarihli Osmanlı arşiv belgesine göre, Dönme liderleri bu kurala uyma-

yanları ölümle cezalandırabiliyorlardı. Yabancılarla evlenmek isteyenler abartılı önlemler almak zorunda bırakılıyorlardı. Mehmet Zekeriya ve Nazmi Efendi'nin kızı Sabiha'nın evlilikleri herkesçe bilinir. Ama ondan önceki bir örnek, daha az bilinir. 1891 tarihli bir Osmanlı belgesine göre[16] Ali Efendi adındaki bir Dönme'nin (belgede Avdeti olarak söz edilir) kızı olan on sekiz yirmi yaşlarındaki Rabia, Hacı Feyzullah Efendi adında, kendisine açıkça İslam'ı kabul edebilmesi için evden kaçmasını ve bir kadının huzuruna çıkmasını söyleyen, Manastırlı bir Müslüman'a âşık olur. Ali Efendi kızının din değiştirmesinin bir Müslüman'la evlenmek için ortaya attığı bir bahane olduğunu anlar ve hem onun bir Müslüman'la evlenmesine, hem de din değiştirmesine şiddetle karşı çıkar. Her ikisi için de rıza göstermeyi reddeder. Selanik Valisi bu konuyu İstanbul'da Meclis-i Vükela'da gündeme getirmiştir. Bu toplantıda, Rabia'nın babasının onayını almaksızın istediği kişiyle evlenebilecek yaşta olduğuna karar verilir. Bu yüzden Rabia'nın din değiştirmesine ve Hacı Feyzullah'la evlenmesine destek olmuşlardır. Ama Selanik'te sorun yaşanmasını önlemek amacıyla, çift ilk gemiye bindirilip gizlice İstanbul'a getirilir. Çünkü Dönmelerin bu derece hâkimiyet kurdukları ve bu evliliği engellemeye çalışabilecekleri bir şehirden uzakta evlenmelerinin onlar için daha iyi olacağı varsayılmıştır.

1891 tarihli bu belgenin bazı özellikleri okuru etkileyecek türdendir. Öncelikle, grubun üyelerinin Selanik'te uzun süredir ikamet ettiklerini açığa vurmuştur. Bu durum, Dönmelerin bu şehri uzun süredir anayurtları olarak benimsediklerinden Müslümanların haberdar olduğu gerçeğini (bu herkesçe bilinen bir sırdı) ortaya çıkarmaktadır. Böylece diğer grupların hafızasının Dönmelerinki gibi işlediği anlaşılır: Diğer gruplar da başından beri Dönmelerin varlığından, Selanik'te yaşadıklarından haberdardır. XIX. yüzyılın sonunda, diğerleri onları parmakla göstermeye, onlardan bahsetmeye ve hem Yunanistan'da hem de Türkiye Cumhuriyeti'nde onlara karşı ayrımcılık tohumlarını ekmeye başlamışlardır. İkincisi, Dönmelerin Müslüman kabul edilmeleri gerekmesine rağmen, XIX. yüzyılın sonunda, bu noktada diğer Müslümanlardan farklı görülmeye başlanmışlardır. Bu davada Rabia din değiştiren bir Hıristiyan ya da Yahudi'ymiş gibi, din değiştirme (*ihtida*) kavramının kullanılmasının başka hiçbir açıklaması yoktur. Belgede Dönmelerin *şimdiye kadar* Müslümanlarla evlenmediklerinden bile bahsedilmiştir. Bunun yanı sıra Avdetilerin İslam kisvesi altında yaşadıkları da belirtilmiştir.

Bu noktada Dönmelerle Müslümanlar arasında ayrım yapılması bir sonraki Dönmelerin nesli için ciddi sonuçlar doğurmuştur.

Dönmeler, hem Levirat hem de birinci dereceden kuzen evlilikleri uygulamalarını sürdürmekteydiler. Yusuf Kapancı'nın soyundan gelen biri tarafından sağlanan ve XVIII. yüzyıla kadar uzanan soyağacına göre, Kapancılar arasında bu uygulamanın sürdürülmesi İbrahim Kapancı'nın (1820'de doğmuştur) yaşadığı döneme kadar geriye gider. İbrahim'in ilk eşi Hasibe'den iki kızı, Ahmet ve Mehmet adında iki oğlu dünyaya gelmiştir. İkinci eşi Fatma'dan üç kızı ve Yusuf adında bir oğlu doğmuştur. Bu kitapta Ahmet, Mehmet ve Yusuf'tan uzun uzadıya bahsedilecektir. Yusuf Kapancı'nın da (1858-1910) iki eşi olmuştur. İlk eşi Ayşe'den, bu kitapta bahsedilecek İbrahim de dahil olmak üzere üç çocuğu dünyaya gelmiştir. Ayrıca, ikinci eşi Emine'den, aralarında Osman'ın da (1880-1932) bulunduğu beş çocuğu daha olmuştur. Kitapta Osman'dan da ayrıntılı bir biçimde söz edilecektir. Yusuf'un öldüğü yıl, Osman da eşi Sabite'nin doğum yaparken ölmesi sonucu dul kalmıştır. Üç yıl sonra, 1913'te, Avusturya gazetelerinde gazeteci ve muhabir olarak görev yapan İbrahim, Yunanistan kralı I. Georgios'un Selanik'te suikaste uğradığı gün, bir kazaya kurban gitmiştir. Bu olaydan sonra Osman, ağabeyi İbrahim'in eşi ve Mehmet'in kızı olduğu için birinci dereceden kuzeni olan Ayşe'yle (1881-1960) evlenmiştir.[17] Yükseliş Kilisesi'nin (Ekklisia Analipseos) yanında, Mehmet'in yalısının karşısında bulunan ahşap bir evde yaşamışlardır. Osman'ın ilk kızı Nevber, Yusuf'un hem kuzeni hem de üvey kız kardeşi olmuştur, çünkü Nevber'in babası, Yusuf'un annesi Ayşe'yle evlenmiştir. Osman ve Ayşe'nin daha sonra Harika adını verdikleri bir kızları dünyaya gelmiştir. Osman babasının ve büyükbabasının izinden gitmiştir.

Kapancı Osman Ehat'ın soyundan gelen biri, bana aile soyağaçlarını temin etti.[18] Aile kökenlerini, Selanik'te 1835 ile 1840 yılları arasında doğan ve orada, 1899'da hayatını kaybeden Sarrafzade Halil Efendi'ye dayandırmaktadır. Oğlu Sarrafzade Osman Ehat bir tüccar ve sarraftır. Mustafa Fazıl ve Sarrafzade Osman Ehat, geniş bir ailenin farklı kollarından gelmişlerdir. Osman Ehat'ın oğlu ve bir tütün tüccarı olan Sarrafzade Ahmet Tevfik Ehat, Mustafa Fazıl'ın kızı Nasibe Emine Fazıl'la evlenmiştir. Sarrafzade Ahmet Tevfik Ehat'ın erkek kardeşi Sarrafzade Kudret Ehat, nüfuzlu tütün tüccarı Duhani Hasan Akif'in kızı Acile Akif'le evlenmiştir. Akifler, Sarrafzade ailesi içerisinde yeni bir kol oluşturmuşlardır. Ailenin Ata soyadını taşıyan bir baş-

ka kolu, tekstil üretimi ve dağıtımındaki rolleriyle tanınırlardı. Mustafa Fazıl'ın en küçük kızı Nefise Mukbile Fazıl, İstanbul'da 1919'da Ahmet Feyzi Ata'yla evlenmiştir.

Başka bir Kapancı ailesinde, birinci dereceden kuzenlerle evlenme uygulaması XX. yüzyılın başlarına kadar süregelmiştir. Hasan Akif'in en büyük kızı Fatma Akif'in oğlu Ali Rıza, Hasan Akif'in diğer kızlarından biri olan Emine Akif'in kızı Nuriye'yle evlenmiştir. İki kız kardeşin arasında yaklaşık beş yaş olmalıdır. Fatma Akif ve Emine Akif'in küçüklüklerinde, birbirinin aynısı elbiseler giydikleri birlikte bir fotoğrafları mevcuttur. Bu iki kız kardeş çocuklarını birbirleriyle evlendirmişlerdir. 1920'de evlenen bu iki kişi birinci dereceden kuzendir.

Detaylı soyağaçları, Levirat ve birinci dereceden kuzen evlilikleri de dahil olmak üzere, içevliliklerin devamlılığını sağlamak ve Dönmelerin diğer gruplardan ve diğer Dönme mezheplerinin üyelerinden katı bir şekilde ayrılması amacıyla derlenmiştir. Bunlar, onların imparatorluk döneminde bir arada kalmalarını sağlamıştır, ama kitabın III. kısmında da bahsedileceği üzere "Yahudi kanı" taşıyanların hoş karşılanmadığı ulus-devlette bir sorun haline gelecektir. Birbirleriyle evlenmeyi seçtikleri için, Dönmelerin aile grupları halinde, birbirlerine komşu olarak yaşamayı tercih etmeleri şaşırtıcı değildir.

Kendini ayrı tutmak

Birbirleriyle ilişki içerisindeki geniş tüccar aileleri nerede yaşıyor ve işlerini nerede yürütüyorlardı? Dönmelerin Selanik'teki mekânsal dağılımları, onların yaşam tarzını ne şekilde ortaya sermektedir? Üç değişik mezhebin üyeleri birbirlerine komşu muydu, yoksa farklı mahallelerde mi ikamet ediyorlardı? Yaşadıkları mahalleleri neye göre belirlemişlerdi? Yahudilerle mi yoksa Müslümanlarla mı bir arada yaşıyorlardı? Dönmeler gettolar oluşturmuşlar mıydı? Okullarını ve camilerini nerede inşa etmişlerdi? Şehirdeki mekânsal yerleşimleri onlar hakkında ne söylemektedir?

Osmanlı İmparatorluğu'nda gettolardan söz etmek uygunsuz olacaktır, çünkü Osmanlı kentlerinin çoğunda, Hıristiyan ya da Yahudi mahalleleri olarak kabul edilen mahallelere ve kendini tecrit örneklerine rastlansa da, hiçbir mahalle tek bir grubun tekelinde değildi. Hiçbir grup kanunen belirli bir mahallede ikamet etmeye zorlanmıyordu. Selanik'te de durum böyleydi. Şehirde 1913'te yapılan ilk Yunan nüfus sayımına göre, kent sakinlerinin

üçte birinden daha azı, yüzde sekseninin aynı dine mensup olduğu mahallelerde yaşamaktaydı.[19] Farklı gruplar kentin farklı mahallelerinde sayıca üstün olsalar da (doğuda Hıristiyanlar, güneyde Yahudiler, kuzeyde Müslümanlar), Müslüman mahallelerinde yaşayan Yahudilere ve Yahudi mahallelerinde yaşayan Müslümanlara rastlamak mümkündü. Ayrıca "getto" kavramı sıkıntılıdır çünkü nesnellikle kullanılamayacak kadar anlam yüklüdür.

Resmi olarak Müslüman oldukları ve görünürde Müslümanlar gibi yaşadıkları için, Dönmeler şehrin Yahudilerin değil, Müslümanların çoğunlukta olduğu mahallelerine yerleşmişlerdir. Çünkü ne kendileri ne de Yahudiler, onları bu halkın ve dinin bir parçası olarak görmemektedir. Bu süreçte, görünürdeki Müslüman mahallelerini Dönme mahallelerine dönüştürmüşlerdir. Dönmeler tıpkı diğer grupların üyeleri gibi, ikamet ettikleri mahallelerde ya da şehrin merkezi iş bölgelerinde kendi işlerini kurma eğilimindeydiler. Bu yüzden Karakaşlar genellikle Karakaşların çoğunlukta olduğu mahallelerde iş kurmuşlardır. Bu, Dönmelerin yalnızca aynı Dönme mezhebinin üyeleriyle evlenmekle kalmayıp, aynı zamanda aynı mezhepten ortaklarla iş kuran ve aynı mahallelerde ekonomik ilişkilerini yürüten kapalı bir grup olduklarını bir kez daha ortaya koymaktadır. Aynı şekilde, okullarını da ikamet ettikleri mahallelere inşa etmişlerdir. Bu durum, bir Dönmenin aynı mahallede doğmasını, okula gitmesini, evlenmesini ve iş hayatına atılmasını sağlar. Ama gettolara benzeyen bu mahalleler, onlardan farklı olarak, kendi istekleriyle ya da grup liderleri tarafından kurulmuştur.

Uluslararası işleri, dini, ailevi ve idari pozisyonlarına bağlı olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içerisine ya da Batı ve Orta Avrupa'ya, geçici ya da sürekli olarak yerleşmek zorunda kalan Dönmelerin hayatları, sadece yetiştikleri mahallelerle sınırlı değildir. Yine de, onların Selanik'teki mekânsal dağılımları, bizim farklı Dönme mezhepleri hakkında genellemeler yapmamıza olanak sağlamaktadır.

Dönmeler yeni ve uluslararası öğelere açık olmanın yanı sıra, kendilerini diğerlerinden farklı kılan uygulamalarını da sürdürüyorlardı. Örneğin daha muhafazakâr görünen Karakaşlar, şehrin ortaçağdan kalma merkezinde, Müslüman nüfusun çoğunlukta olduğu kuzey-merkez bölgesindeki çıkmaz sokaklarda, özellikle de Balat, Kâtip Musliheddin, Kadı Abdullah, Hacı Hasan, Sinancık ve Hacı İsmail adlı altı komşu mahallede, bir arada ikamet etmeyi tercih etmişlerdi. Bu mahalleler, Karakaş hanelerini, sahip

oldukları ve geniş aileleri tarafından işletilen işyerlerini, okullarını (Hacı İsmail, Sinancık ve Katip Musliheddin)[20] ve türbesi (Kadı Abdullah) olan, Karakaşların sünnet ve evlilik de dahil, hayatlarının önemli dönemeçleri öncesinde ziyaret ettikleri,[21] grubun kurucusu Osman Baba'nın[22] kabrini kapsamaktadır. Karakaş Dönmelerinin soyundan gelenler, bana 1970'lerde bile hâlâ bu türbeyi ziyaret edip, kavanozlarına buradaki kutsal topraktan ufak miktarlarda doldurarak yanlarında memleketlerine götüren yaşlı insanlar olduğunu söylediler. Kendisiyle röportaj yaptığım bir hanım, buradan biraz toprak almaya çalıştığı sırada, apartmanlarda kendisini izleyen Yunanlıların ona bağırdıklarını ve kutsal yere zarar vermemesini söylediklerini anlattı.[23] Görünüşe göre Ortodoks Hıristiyanlar, bu alanın kutsallığını kendilerine mal etmişler. Bana anlattığına göre, eskiden burası başlıca Karakaş mahallesiymiş ve Baruchia'nın (Osman Baba) "evi" de buradaymış. Evin üzerinde bulunduğu arsa birkaç yıl öncesine kadar kutsal kabul ediliyordu ve ortasındaki ağaçla birlikte kordon altına alınmıştı, ama günümüzde bunun izine rastlamak mümkün değildir. İkinci bölümde söz edilecek ünlü eğitmen Şemsi Efendi, kabrin yanındaki Eski Zindan Sokağı'nda mal sahibiydi.[24] Bu sokağın, şehirdeki Karakaş yerleşiminin merkezi ve gizli ibadet ve toplantı evinin yeri olduğunu tahmin edebiliriz.[25]

Karakaşların bu mahalleleri seçmeleri; onların ezoterizmi, antinomosçuluğu ve özellikle de 1826'da imparatorluk sınırları içerisinde yasaklandıktan sonra kurdukları gizli teşkilatıyla bilinen Bektaşi sufi tarikatıyla yakın bağlantılarını yansıtıyor olabilir. Ayrıca, onların başlıca türbelerine, Sabetay Sevi'nin yeniden vücut bulmuş hali olduğuna inandıkları Osman Baba'nın kabrine yakın yaşama isteklerini de yansıtmaktadır. Diğer yandan, yeni hükümet konağının yanındaki konumları, özellikle devlet memurları ve yerel idare görevlileri olarak hizmet vererek, XIX. yüzyılın sonunda gerçekleşen tüm yerel değişimlerin parçası olmalarını sağlamıştır.

Karakaşların, şehrin merkezinde kalmayı tercih eden Kapancıların ağırlıklı olarak yaşadıkları iki mahallenin hemen yanındaki muhitlerde ikamet etmeleri, Kapancıların kökenlerinin Karakaşlardan türediği gerçeğini yansıtmaktadır.[26] Bu Kapancı mahallelerinden birinde, ibadethanesi, Kapancıların sıklıkla ziyaret ettiği Mevlevi mutasavvıflar tarafından yönetilen, dönüştürülmüş Aya Dimitri Kilisesi (ismi Kasımiye Camii olarak değiştirilmiştir) de yer alır. Sabiha Sertel'in babası Nazmi Efendi'nin iki katlı ah-

şap evinin bulunduğu ve Duhani Hasan Akif'in oğulları ve kızlarının ikamet ettiği Pazar Tekkesi Sokağı'ndaki (1912'den sonra adı Odos Kassandrou olarak değiştirilmiştir) Kapancı Terakki Mektebi, Kasımiye Mahallesi'nin sınırları içerisindeki bu sokak üzerindedir.[27] Böylece, Karakaşlar ve Kapancılar şehrin merkezinde, birbirine bitişik mahallelerde ikamet etmişlerdir. Bu mahalleler, şehrin kuzey-merkezindeki en önemli türbeleri kapsayan ve resmen Müslüman olan bölgededir.

Yakubiler genellikle, Karakaşların kümelendiği bölgenin birkaç mahalle batısındaki bir Müslüman yerleşimi olan Yılan Mermeri'ndeki toplantı evlerinin çevresine, İslam'la ve yerel idare rolüyle kendilerini özdeşleştirmelerine uygun şekilde hükümet konağının diğer yanına yerleşmişlerdir. Dönmelerin 1923'te şehirden ayrılmalarının hemen öncesinde, kentin belediye başkanı –ve eski belediye başkanı Hamdi Bey'in oğlu olan– Osman Said'in eşi Safiye, komşu Şehabettin Mahallesi'ndeki Saatli Cami Sokağı'nda oturmaktaydı.[28] Yakubilerin, yerlerinin belirlenmesi en zor mezhep ve büyük ölçüde Mekke'ye hacca giden kişilerin bağışlarıyla bir cami inşa eden tek grup olmaları, onların Müslüman toplumuna ne denli asimile olduklarını gösterir.

Şehrin Bizans duvarlarının dışında kurulan ilk banliyösü olan Hamidiye'de (Sultan II. Abdülhamid'in adını almıştır) Yakubi camisi inşa edilmiş ve Yakubi Dönmesi olan belediye başkanı Hamdi Bey burada ikamet etmiştir.[29] Farklı dinden grupların yaşadığı bir mahalledir ve üç Dönme mezhebinin seçkinleri buraya yerleşmiştir. 1906'ya dek mahallenin bir kilisesi (Holy Trinity), bir camisi (Yakubi Dönmeleri tarafından inşa edilen Yeni Cami) ve bir sinagogu (Beyt Şaul) bulunmaktaydı.[30] Mahalleye geniş bulvarlar, parklar, gösterişli konaklar ve kafeler inşa edilmişti ve kentin tarihi kesimine tramvayla bağlanan, planlı bir yerleşim bölgesiydi.[31] Anacaddesi Hamidiye üzerinde elliden fazla yalı bulunmasından dolayı Yalılar olarak da adlandırılmıştır.[32] Doğal olarak, zengin Dönmeler, kalabalık şehir merkezi yerine, servetlerini kullanarak kendilerine geniş ve görkemli yalılar inşa edebilecekleri bu yeni banliyöde yaşamayı tercih etmişlerdir. Kapancıların çoğu, birbirlerine komşu ya da en azından olabildiğince yakın olmak için Hamidiye'de ikamet etmişlerdir. Tütün tüccarı Duhani Hasan Akif'in soyundan gelen biri "Birbirine bitişik bütün evlerin sahiplerinin birbirleriyle akraba olduğu düşünülürse, Hamidiye gerçekten de bir aile mahallesiydi" demiştir.[33]

Bana anlatıldığına göre, tıpkı diğer zengin Kapancılar gibi, Hasan Akif'in ailesi de, Mehmet Kapancı'nın Hamidiye'deki yalısının birkaç ev ötesinde bir konağa yerleşmişti.[34] Mehmet Kapancı'nın adresi Hamidiye Caddesi 108 numarayken, Hasan Akif ve ailesi 120 numarada oturuyordu.[35] 1906 tarihli Arazi ve Emlaki Esasi Defteri'ndeki bilgiler de, Kapancı Dönmelerinin bu mahallede birbirleriyle yan yana ya da yakın mesafede ikamet ettiklerini doğrulamaktadır. Mehmet, Ahmet ve Yusuf Kapancı, Hamidiye Caddesi'nde (günümüzdeki adı Odos Basilissis Olgas'tır) birbirine yakın üç yalının sahibiydiler. Küçük erkek kardeşlerin yalıları birbirlerinden aradaki Osman İnayet Efendi'nin yalısıyla ayrılmıştı. Mehmet Kapancı'nın yalısıyla (1898'de inşa edilmiştir) Ahmet Kapancı'nın yalısının (1900'de inşa edilmiştir) arasındaki mesafenin sadece üç yüz adım olduğunu hesapladım.[36] Ahmet Kapancı'nın yalısı Osman İnayet Efendi'ninkinin yanındaydı ve diğer Kapancılarla aynı mesleği sürdüren ve Selanik Vilayeti Salnamesi'nde başarılı bir tüccar olarak tanımlanan Emin Receb Efendi'ninkine[37] ve ünlü bir bankacı ve kaşmir ticarethanelerinin sahibi olarak tasvir edilen Osman Derviş Efendi'ninkine komşuydu.[38] Dördü de Kapancı Terakki Mektebi'nin yönetim kurulu üyeleriydi; Ahmet Kapancı 1910'da okulun yönetim kurulu başkanı seçilmişti ve erkek okulunu idare ediyordu; Derviş Efendi de kız okulunun idarecisiydi.[39] Eğer Yusuf ve Mehmet Kapancı'nın birbirine yakın evlerde oturduklarını düşünecek olursak ve 1906 kayıtlarında Ahmet Kapancı'nın yan komşusu olduğu belirtilen Fazıl Efendi Mustafa Fazıl'sa, ikisi birbiriyle kardeş olan bu dört üyenin (Mustafa Fazıl, Ahmet Kapancı, Osman İnayet ve Yusuf Kapancı) yan yana evlerde oturdukları sonucuna varabiliriz. O halde, okulun kurucularının ve ilk yönetim kurulu üyelerinin yarısı, birbirine çok yakın ve dışarıya kapalı bir sosyal topluluğun üyeleriydi. Bu her tür öğrenci için kurulmuş, sıradan bir okul değildi. Karakaşların merkez mahallelerinde olduğu gibi, Hamidiye'deki bir sokağa da Şemsi Efendi adı verilmiştir.[40]

Hamidiye'ye yerleşmeyi seçtikleri ve burada inşa ettikleri yapılar nedeniyle, Kapancılar tüm mezhepler arasında en dinamik, en ileri görüşlü ve en deneyseli olarak görülmektedir. Bu durum onların, üyelerinin çoğunlukla Osmanlı kent hayatının elit kesiminden olduğu varsayılan sufi Mevlevi topluluğuyla yakın ilişkilerine de bağlanabilir. Bu kadar fazla sayıda Kapancı'nın şehrin en şık mahallesinde yalılar inşa edebilmiş olması, aynı zamanda onların XIX. yüzyılın ekonomik gelişmelerinden faydalandıkları-

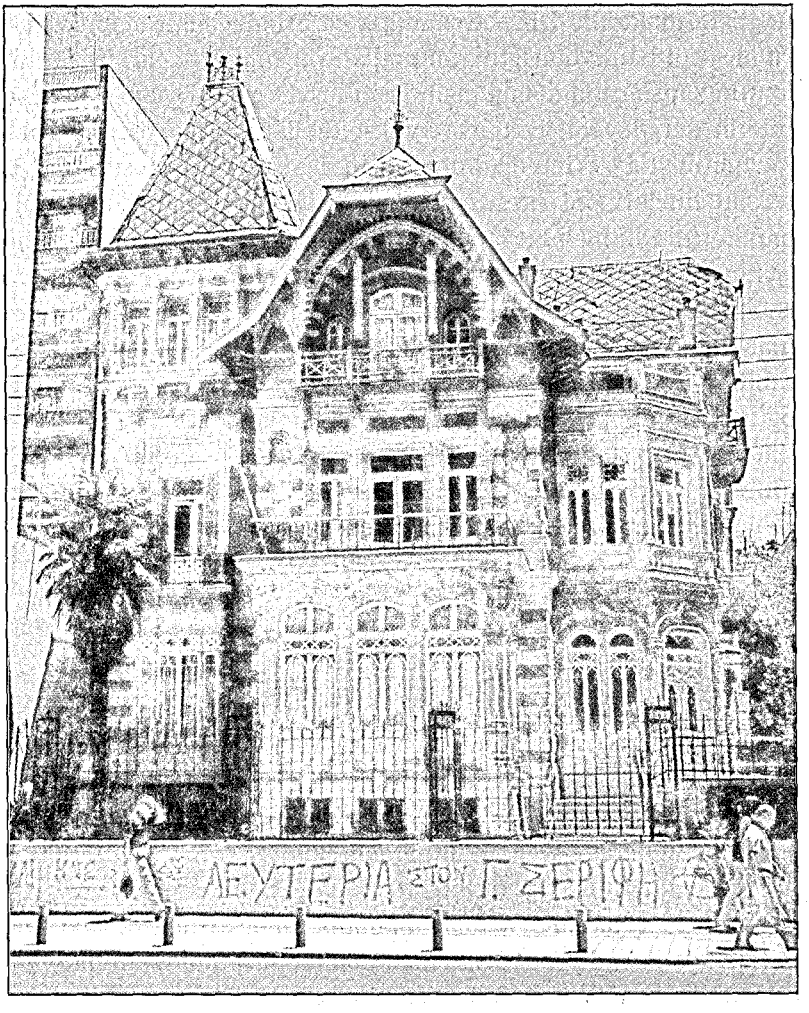
nı göstermektedir. Diğer Osmanlı kentlerinde, şehir dışında kurulan yeni banliyöler gibi, bu mahalle "zengin tüccarları tarihi kentin sınırlarının dışına taşınmaya teşvik etmiş" ve sosyal statülerini sergileyebilecekleri ve yükseltebilecekleri yalılar inşa etmeye itmiştir.[41] Yine de, konutlarını diğerlerinden ayrı tutmayı tercih etmeleri, onların süregelen kapalı doğalarını teyit eden bir harekettir. Dönmelerin bu iki dürtüsü birbiriyle çatışıyordu.

Kapancıların Hamidiye'yi seçmelerinin diğer nedenleri daha az aşikârdır. Bunlar arasında, orada hiç cami bulunmaması ve mahallenin aile ve mezhep üyelerinin birbirleriyle yan yana oturabilme fırsatını sunması sayılabilir. Selanikli bir milletvekilinin oğlu olan Karakaş Reşat Tesal, babasının evlendikten sonra kentin daha önce bahsedilen altı mahallesine benzeyen, Müslüman nüfusun ağırlıkta olduğu kalabalık mahalleden ayrılıp Hamidiye'ye taşınmak istediğini, ama ailesinin, kısmen onun yanlarından ayrılmasını kabullenemediğini, ama en önemlisi onun en yakın camiden bu kadar uzakta yaşamasını istemediklerinden buna izin vermediğini otobiyografisinde anlatmıştır.[42]

Dönmelerin çoğu (Karakaşlar ve Yakubiler) Selanik'in merkezinde, nüfus ağırlıklı olarak Müslüman ve Yahudi olan mahallelerin ortasında yaşamışlardır. Bu, hem dini hem de toplumsal açıdan, (ki bu anlayış, dokuzuncu bölümde bahsedilecek olan, Türkiye'deki 1942 tarihli Varlık Vergisi aracılığıyla ortaya konmuştur) Müslümanlık ve Yahudilik arasında bir yerde kabul edildikleri gerçeğini de yansıtır. Ve arada kalmak, her zaman uzlaştırıcı ya da aracı rolünü oynamak anlamına gelmese de, XX. yüzyılın başlarında Selanik'te ortaya çıkan ikamet düzeninin, kimliklerle eşleştiğini ve onları sembolize ettiğini biliyoruz.

Dönme camisi

Dönmeler diğer gruplardan ayrı yaşıyorlardı, ama binaları diğer gruplar tarafından inşa edilenlere mi benziyordu? Binaların kendilerine özgü mimarisi Dönmelerin yaşam tarzını ne şekilde ortaya koyuyordu? Dönmelerin senkretik zevkleri, binalarının görsel diline yansımıştı.[43] Dönme mimarisi deneysel bir cüretkârlık sergiliyor ve Batı Avrupa ve Osmanlı mimari tarzlarının sentezinden meydana geliyordu. Bildiğimiz gibi Dönmeler yeni Hamidiye banliyösünde yalılarını, camilerini ve okullarını inşa etmeyi seçmişlerdi. Ahmet Kapancı'nın 1900'de inşa edilen yalısı, birkaç ziyaretten edindiğim izlenimlere göre, korint tarzı sü-

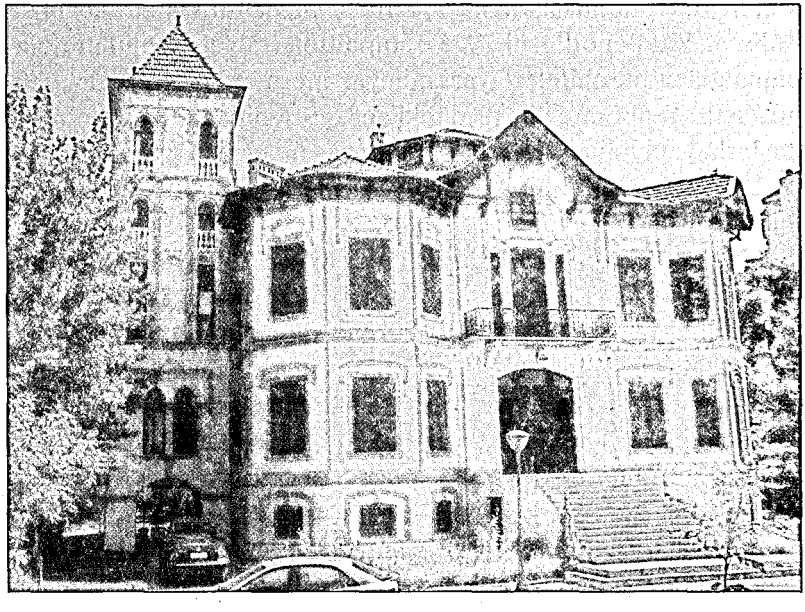

Resim 1.1.
Ahmet Kapancı'nın yalısı, Selanik. (Fotoğraf yazara aittir.)

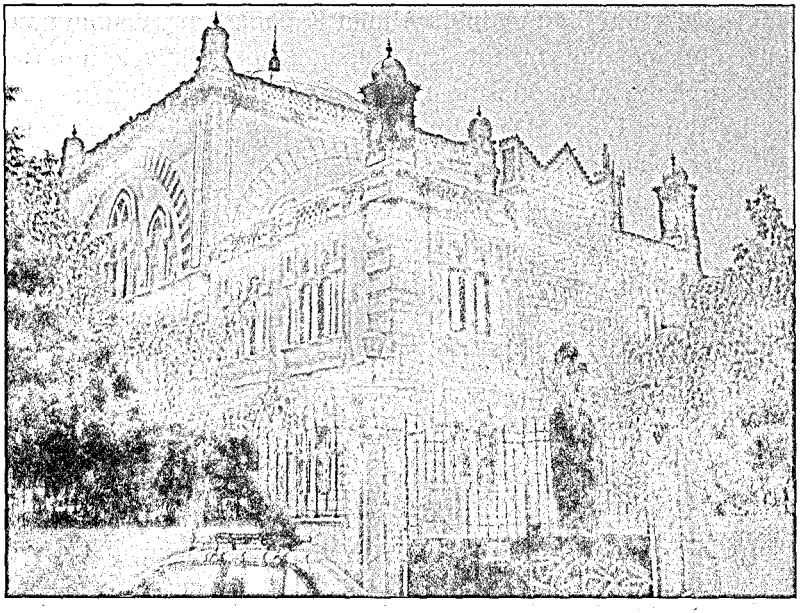
tun başlıkları, mağribi kemerler, rengârenk İspanyol çinisinden pervazlar ve barok esintilere sahiptir (bkz. Resim 1.1). Binanın ön kısmına, belirgin bir biçimde, Latin harfleriyle "AK" monogramı yerleştirilmiştir. Mimarı Pierro Arigoni, Danimarkalı Christian Hansen'den ve Avusturya barok stillerinden etkilenmişti: Binanın Türk barok stilinde inşa edilmiş olduğu söylenebilir. Mehmet Kapancı Arigoni'yi iki yıl öncesinde, art nouveau konağı Château Mon Bonheur'u (Mutluluğum) neo-gotik ve neo-mağripli tarzında inşa etmesi için işe almıştır (bkz. Resim 1.2). Bu iki yalı ihtişamlarıyla birbirine meydan okumaktadır.[44]

XX. yüzyılın ilk on yılında Ahmet Kapancı'nın yalısının merdiveninde çekilmiş bir fotoğraf, Kapancı mezhebi üyelerinin Batı Avrupa'nın son modasına uygun bir şekilde giyindiklerini gösterir. Ahmet Kapancı sol elini yelekli takım elbisesinin pantolonunun cebine sokmuş, takım elbisenin ceketini geriye çekip cep saatinin altın zincirini göstererek merdivenin en üst basamağında durmaktadır. Başında olmayan Panama şapkası, şüphe götürmeyecek bir şekilde, kameranın görüş alanından uzaklaştırılmak amacıyla, fotoğrafın köşesinde görünen parmaklıkların üzerine asılmıştır. Yanında, başında bir fes ve üzerinde yelekli bir takım olan genç bir adam vardır. Bu genç adamın yanında da, başındaki melon şapkası meslek sahibi olduğunu vurgulayan başka bir adam görülür. Bu üç adam, aralarından biri etkileyici bir kadın aile reisi olmak üzere, şık giysiler ve bazıları gösterişli şapkalar takmış dört kadının ve bir erkek çocuğunun üstündeki basamaklarda durmaktadır.

Aynı yıllarda, başka bir İtalyan mimar Vitaliano Poselli (1838-1918), Kapancı yalılarından yürüyerek on beş yirmi dakika uzaklıktaki Yeni Cami'yi (bkz. Resim 1.3). inşa etmesi için, Yakubi Dönmesi belediye başkanı Hamdi Bey tarafından belediye mimarı olarak işe alınmıştır. Bu caminin benzersiz bir Müslüman iba-

Resim 1.2.
Mehmet Kapancı'nın yalısı, Selanik. (Fotoğraf yazara aittir.)

Resim 1.3
Yeni Cami, Selanik. (Fotoğraf yazara aittir.)

dethanesi olması amaçlanmıştı. Poselli taşçılara, Yeni Cami'nin Batı Avrupa ve Osmanlı tarzlarının bir karışımı olarak inşa edildiğini yansıtan, üzerine değiştirilmiş Osmanlı Arap alfabesiyle "Mimar Vitaliano Poselli" ve onun altına İtalyanca mimar anlamına gelen "Architetto" yazan beyaz mermerden bir levha yaptırmıştır. Yeni Cami'nin 1904'teki açılış töreninde, takdir dolu bakışlarla yapıyı inceleyen kalabalık arasında, sokağın karşısındaki konağın sahibi olan ve camiye bağışta bulunan, Üçüncü Ordu Müşiri Hacı Mehmet Hayri Paşa da vardır. Her ikisi de caminin inşa edilmesine katkıda bulunan Askeri Rüştiye'nin müdürü Binbaşı Ali Salih ile Posta ve Telgraf İdaresi'nin eski genel müdürü Serezli Hacı Ağa da oradadır. Yeni Cami'nin mimarisi çarpıcı bir şekilde yenilikçidir.[45] Barok, Osmanlı camisi stilleri, mağripli süslemeleri ve Viyana'dan alınmış Habsburg oryantalizmi de dahil, modern süsleme sanatlarının bir karması olan tasarımı, kentteki cesur mimari eklektizmin doruğudur.[46] Bölgenin Yunan-Bizans geçmişine ve neo-klasisizme atıfta bulunan Korint tarzı sütunları, İslam'a olduğu kadar Dönmelerin çoğunluğunun İspanyol Yahudisi atalarının kökenlerine de yakınlığı simgeleyen Elhamra stili Endülüs kemerleri taşır. Bu kemerlerin üstüne, binanın içine ve dışına, mermere işlenmiş altı köşeli yıldızlar yerleş-

tirilmesi İtalyan sinagoglarını akla getirir. Girişin üzerindeki görkemli arabesk süslemenin içine büyük bir altı köşeli yıldız işlenmiştir. Tavandaki arabeskin arasında bir yıldız ve hilal göze çarpar. Ayrıca binanın önündeki iki kuleciğin tepelerine yerleştirilmiş saatler, bölgenin hızlı yaşam temposunu hatırlatmakta, güneye bakan güneş saati ise, zamanı öğrenmenin eski, yerel yöntemlerini temsil etmektedir.[47]

Bu caminin inşa edilmesini en az üç şekilde yorumlayabiliriz. Öncelikle camiye bağışta bulunan Yakubi Dönmelerinin samimi Müslümanlar olduğunu ve bu binanın onların inançlarını ortaya koyduğunu varsayabiliriz. İkincisi, Dönmelerin diğer Müslümanlar gibi camide namaz kıldıklarını, ama ettikleri dualara Dönme ayin ve ritüellerini eklediklerini düşünebiliriz. Böylece onları "Müslümandan öte" kabul edebiliriz. Ya da onların bir cami inşa etmelerine ve orada namaz kılmalarına rağmen, ya bunu içtenlikle yapmadıklarına ya da burada Müslüman ibadetlerini yerine getirmediklerine inanabiliriz. Topladığım bilgilere göre, bana en inanılır gelen teori, bu saydıklarımın ikincisidir. Buna göre Dönmeler kendi camilerinde bile, hatta özellikle kendi camilerinde, hem Müslüman hem Dönme ibadetlerini bir arada yerine getirerek Dönme karakterlerini muhafaza etmişlerdir.

Onların ne zaman camiye gitmeye başladıkları sorusu yerli yerinde durmaktadır. Yeni Cami'nin inşa edilmesinden önce, namaz kılmak için, merkezi Dönme ibadet evlerinin yanı sıra, muhtemelen mahalle camilerine gidiyorlardı. Dönmelerin evde kıldıkları sabah namazları ve cuma günleri camide cemaatle birlikte kıldıkları namazlar da dahil, günde beş vakit namaz kılmalarına rağmen, bundan hiç etkilenmediklerini ve İslam'ı benimsedikleri konusunda tamamen rol yaptıklarını düşünmek zordur. Bir bireyin bu eylemleri yerine getirirken bilincini tamamen devre dışı bıraktığına inanmak da zordur. Dönmelerin diğer Müslümanlar gibi namaz kıldıklarını, ama tıpkı kendilerine özgü cenaze törenlerinde yaptıkları gibi, ibadetlerine Dönme duaları ve ritüellerini eklediklerini tahmin etmek daha yerinde olacaktır.

Bunun sonrasında, onların kimlerle birlikte namaz kıldıkları sorusuna sıra gelmektedir. Dönme bireylerin, onların dualarındaki değişikliğin farkına varabilecek Müslümanlarla, camilerde yan yana namaz kıldıklarını hayal etmek güçtür. Eğer Yeni Cami, Dönmelerin cenaze törenleri öncesinde dualar okudukları başlıca camiyse, burasının, Dönmelerin çoğunun İstanbul'a yerleşmesinden sonra, Sabiha Sertel'in de birçok kereler katıldığı[48] cena-

zelerin öncesindeki dualarının okunduğu –1920'lerde tüm Dönme mezhepleri tarafından kullanılan– Teşvikiye Camii'ninkine benzer bir işleve sahip olması mümkündür.

Dönme camileri hakkındaki bu soruları yanıtlamaya, gelecek bölümde incelenecek Dönme okullarının mimari yapısı yardımcı olabilir. Dönme okullarının görünümü, Hamidiye dönemindeki devlet okullarının binalarını andırır. Bunlar simetrik, neo-klasik, yontulmuş taş duvarlarla örülmüş, kemerli pencereleri, süslemeli merdivenleri ve giriş bölümleri olan binalardır. Terakki Mektebi'nin 1900'deki meclis toplantısının kayıtlarından öğrendiğimiz kadarıyla, devlet okullarından farklı olarak, Dönme olmayan öğrencilerin de bu okullara kaydolmasının mümkün olduğu dönemde, Dönme okullarının camileri yoktu.[49] Çünkü eğer okulun içinde bir cami olsaydı, Müslüman öğrenciler burada okunan duaların değişik olduğunun farkına varabilirlerdi. XX. yüzyılın başlarında dini ibadetlerini hâlâ sürdüren Dönmelerin, sonunda kendilerine ait, seçkin camilerini inşa etmelerinden önce, kendilerinin sayıca üstün olduğu mahalle camilerinde diğer Dönmelerle birlikte dua etmeleri mümkündür.

Dönmelerin inşa ettiği Yeni Cami, mimari yönden farklı olmakla kalmayıp, Dönme binalarının, önceden Yahudilere ve Müslümanlara ait unsurları kendilerine mal edip sadece kendilerinin yaratabileceği, dünyevi ve dini sembollerle nasıl donatıldığını gözler önüne sermektedir. Birincisi, güneş saatinin üzerindeki, Osmanlı alfabesiyle yazılmış "Saatlerinizi on dakika geriye alın" yazısıdır. Bu, Dönmelerin toplum içerisinde Sünni İslam dininin bütün gereklerini, ufak değişikliklerle yerine getirme âdetlerine atıfta bulunuyor olabilir. Örneğin, Dönmeler Ramazan'da tuttukları oruçlarını olması gerekenden beş dakika önce sona erdirip geçersiz kılmaktadırlar. İkincisi, caminin mescidinde (kıble), beyaz mermer üzerine altın yaldızlı harflerle, Arap alfabesiyle yazılmış "Yüzünü Mescid-i Haram yönüne çevir" yazısıdır. Kuran'ın bu ayetinin (2:142), bir caminin kıblesinin yönünü göstermek amacıyla kullanılması mantıklıdır. Bu surede, müminlere Yahudiler gibi yüzlerini Kudüs'e dönerek namaz kılmayı bırakmaları ve Mekke'ye yönelmeleri, çünkü artık Yahudilerin değil, kendilerinin Allah'ın seçkin kulları oldukları söylenmektedir. Mihrapta aynı ayetin yazılı olduğu başka Osmanlı camileri de vardır. Yine de Dönmelerin özellikle bu ayeti seçmiş olmaları, onların Yahudi atalarının ibadetlerine sırt çevirdikleri, tıpkı VII. yüzyılda Arabistan'daki Yahudi ibadetlerini terk eden ilk müminler gibi kendi-

lerini Yahudilerden ayırdıkları anlamına gelmektedir. Ancak aynı ayetin başka bir okuması, Dönmelere ne de olsa diğer Müslümanlar gibi davranmadıklarından, farklılıklarını ifade etme olanağı vermektedir. Ayet, Dönmelere namaz kılarken doğru yöne bakmalarını söylemektedir. Sabetay Sevi'nin on sekiz emrine göre, Dönmeler Ramazan'da oruç tutmak ve namaz kılmak gibi dini gereklilikleri, sadece göstermelik olarak, Müslümanları asıl inançları ve ritüelleri konusunda aldatmak amacıyla yerine getirmekteydiler.[50] Dolayısıyla, göstermelik olarak Müslümanlar gibi namaz kılmaları ve hatta bir cami inşa etmeleri, Dönmelerin diğer Müslümanlara benzedikleri anlamına gelmemektedir.

Benim bakış açıma göre, Dönme camisi sadece, Dönmelerin zaman dilimlerinin kamusal alandaki uzantısıdır. José Faur, Arjantin'deki conversoların kimliklerinin karmaşık yapısı üzerine yaptığı araştırmada, iç/dış dünya ikiliğinden söz eder, dış dünyanın nasıl özel dünyanın var olmasını ve conversoların başka bir yer ve zamanla bağlantı kurmalarını sağladığını anlatır. Faur "*Dış dünyada*, Avrupalılaştırılmış İspanyol Yahudiliğiyle, eski Buenos Aires'in iç içe geçmiş kültür ve değerlerini paylaşıyorduk" diye yazmıştır. "*Ama evlerimize girdiğimiz* ve aile büyüklerimizle konuşmaya başladığımız andan itibaren, dış dünya kayboluyor ve kendimizi *başka bir çağa ait* insan ve yerleri kapsayan başka bir *zaman dilimindeki*, farklı bir âlemde buluyorduk."[51]

Dönme mimarisini, özellikle de camilerini araştırmak, benim Dönmelerin tam olarak nerede Dönme, nerede Müslüman gibi davrandıkları sorusunu yanıtlamamı sağladı. Meclisleri ve ibadetleri için, liderlerinin kalın duvarlarla çevrelenmiş ve dışarıdan bakıldığında diğer evlerden farksız olan –ve önceki polis baskını örneğinde olduğu gibi, baskın ihtimaline karşı, muhtemelen bekçiler tarafından korunan– evinde toplanmış olmaları gereken Yakubi Dönmelerini ele alalım. Yalman, şehrin merkezindeki evinin nasıl "yüksek duvarlarla çevrelenerek ve ilk katta dışarıya bakan hiçbir pencere olmaması sayesinde, güvenli ve özel bir alan haline getirildiğinden" bahsetmiştir.[52] Diğer taraftan, onun yerini alan Dönme camisini hatırlayalım. Mimarisini, yazıtlarını ve ikonografisini düşündüğümde, Dönme içeriğinin fiziksel yapıya işlendiğini ve tıpkı cenaze törenlerinde olduğu gibi, ilave Dönme duaları ve ibadetinin de buna eklendiğini tahmin ediyorum. Karakaşların yaşamlarını sürdürdüğü kalabalık şehir merkezinde, iç ve dış dünya kavramları büyük önem taşımaktaydı. Son dönem Osmanlı eserlerinde görülebileceği gibi, Müslüman komşu-

ları Dönmelerin evlerinin camlarından içeri göz atıyor ve ne yaptıklarını inceleyerek, onların İslam'ın gereklerini yerine getirip getirmediklerini, örneğin Ramazan ayında şafak sökmeden uyanıp sahura kalkıp kalkmadıklarını kontrol ediyorlardı.

Aynı zamanda, içedönük, dikkat çekmeyen özel mimarinin (ortaçağ şehir merkezindeki evler) yerini, yeni kazanılmış zenginliğin gösterişli bir biçimde gözler önüne serilmesi (yeni banliyödeki yalılar) almıştı. Dönmeler hem düz hem de mecazi anlamda eski sınırlarını yıkarak, duvarlar ardındaki gizli buluşmalarını gerçekleştirdikleri, dış dünyaya kapalı toplantı evlerinden ayrılıp, şehir merkezinden uzaktaki, yeni kurulan banliyöde inşa edilmiş müşterek bir ibadethaneye, şehrin en yeni ve sonuncu Osmanlı camisine taşınmışlardı. Yine de, her zaman yaptıkları gibi, camilerine sadece kendilerinin anlayabileceği yazıtlar ekleyerek ve ölülerini ayrı mezarlıklara gömerek, kendileri ve diğer gruplar arasında sınırlar oluşturmuşlardı.

Ayrı mezarlıklar

Ölüm hayatın bir parçasıdır. Tıpkı evlilik ve doğum gibi, ölüm de insanın hayatında, toplumsal bağların en açık şekilde ortaya konduğu zamanlardan biridir. Hayatlarında olduğu gibi, ölümlerinde de, Dönmeler kendi mezhepleri içinde kümelenmeye eğilimlidir. Onların ayrı kimliklerini korumalarında çok önemli rol oynayan uygulamalarından biri, ölülerini kendi mezarlıklarına gömmektir. Grupların dinlerine bakılarak birbirinden ayrıldığı bir imparatorlukta, bu uygulama Dönmelerin ne basitçe Yahudi, ne de tam olarak Müslüman olduklarını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Selanik'te, her Dönme mezhebinin kendine ait mezarlığı vardı. Aynı zamanda, her mezhebin kendi liderine ait bir türbesi bulunuyordu. Örneğin, Selanik'in merkezindeki Osman Baba türbesi, Karakaş mezhebi tarafından sahiplenilmişti. Günümüzde bu mezarlıkların izine rastlamak neredeyse imkânsız olsa da (sadece kalan birkaç fotoğraf), onlar hakkında bilgi toplamak mümkündür.

Selanik'te seküler belediye mezarlıkları yoktu. Her bireyin, bir dini topluluğun cenaze görevlisi tarafından, kendi üyeleri için ayrılmış bir araziye gömülmesi gerekiyordu. Eğer Dönmeler Yahudi olsalardı, ya da Yahudiler tarafından Yahudi kabul edilselerdi, dünyanın en büyük Yahudi mezarlığı olan ve yaklaşık 300.000 mezar taşı barındıran, kentteki geniş Yahudi mezarlığına gömü-

lürlerdi.[53] Ama durum böyle değildi. İlginç olan şudur ki Kapancı mezarlığı Yahudi mezarlığına bitişikti ve bu mezarlığın kuzeybatı sınırının bir bölümünü oluşturarak, kentin Bizans zamanındaki merkezinin doğusundaydı.[54] Kapancılar XVIII. yüzyılın başlarında ölülerini Yahudi mezarlığının yanına gömmeye başlamışlardı. Arkeologlar tarafından bulunan en eski mezar taşı 1737 yılına aittir. Mezarlıkları Yahudi mezarlığına bitişik olmasına rağmen, Dönme mezarları için ayrılmış kapalı bir alan oluşturan duvarlarla çevrelenerek, bu mezarlığın sınırlarından ayrılmıştı. Karakaşların, kentin tarihi merkezinin kuzeybatısında, Mevlevi sufi tekkesinin yakınında iki mezarlıkları bulunuyordu.[55] *Journal l'Indépendant*'ın XX. yüzyılın başında yayımladığı şehir haritasında, Karakaşların mezarlıkları "Cimetières turcs" (Türk mezarlıkları) olarak nitelemiştir. Bir sokak tarafından birbirlerinden ayrılan bu iki mezarlık, karşı karşıyadır.

2

Dini ve ahlaki eğitim
Okullar ve etkileri

Osmanlı Selanik'inde doğup büyüyen, Yakubi Dönmelerinden Ahmet Emin Yalman'ın geniş külliyatı, Dönmelerin hayatındaki değişen koşulların içyüzünün kavranması açısından büyük önem taşır. Yalman Türkçe otobiyografisinde, Dönme okullarında verilen eğitimin, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde kenti dönüştürmekte oynadığı önemli rolden bahseder. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal (Atatürk), 1886-87 yıllarında Dönme eğitmen Şemsi Efendi'nin özel okuluna devam etmiştir (Türkiye'de genelde düşünüldüğünün aksine, Terakki ya da Feyziye Mektebi'ne gitmemiştir). Yalman, Mustafa Kemal'in Ankara'daki ofisi ve evi olan Çankaya Köşkü'nde, 1922 kışında, onunla yaptığı görüşmeyi anlatır.

> Çankaya'daki bağ evinin önünde atlı araba durdu. Etrafın manzarası çok güzeldi. Sayısız minareleri, hoş perişanlıklarıyla bir tepenin etrafını saran, bir kale harabesinin gölgesine sokulan Ankara şehri... Daha aşağıda güneşli, sakin, geniş bir ova.[1] Köşk pek basit bir binaydı. İçeri girilince geniş bir sofa, ortasında çini döşeli, fıskiyeli bir havuz vardı. Yalman holden Mustafa Kemal'in yazı odasına geçer. Burası ona verilen kitaplar ve hediyelerle doludur. Bunların arasında, Kuzey Afrika sufi lideri ve savaşçı Şeyh Sinusi'nin Mustafa Kemal'e, Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde, işgalci İtalyanlara karşı yapılan Libya direnişindeki yardımları nedeniyle verdiği meşhur kılıcı, ona hediye edilen diğer silahlar, Arapça yazılarla süslenmiş, yaldızlı bir gazel, Fransızca kitaplar ve küçük bir masanın üzerinde de Şeyh Sinusi'nin hediye ettiği iki Kuran durur. Yurtdışındaki hayranları tarafından kendisine verilmiş, masanın üzerinde duran türlü türlü hediyeler göze çarpar.

Saat tam on biri çalarken Paşa içeriye girer. Yerli kumaştan Ankara'nın savaş modasına uygun bir kıyafet giymiştir. Mustafa Kemal'in yanıtladığı ilk soru çocukluk anılarına ilişkindir:

"Çocukluğuma dair ilk hatırladığım şey, mektebe girmek meselesine aittir. Bundan dolayı anamla babam arasında şiddetli bir çatışma vardı. Annem, ilahilerle mektebe başlamamı ve mahalle mektebine gitmemi istiyordu. Memur olan babam, o zaman yeni açılan Şemsi Efendi'nin mektebine devam etmeme ve yeni usule göre okumama taraftardı. Nihayet babam işi ustaca halletti. İlk önce, eski tarzda merasimle mahalle mektebine başladım, bu suretle annemin gönlü oldu. Birkaç gün sonra da mahalle mektebinden çıktım, Şemsi Efendi'nin mektebine yazıldım. Az zaman sonra babam öldü."[2]

Bu alıntının, Mustafa Kemal'in Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, Selanik'teki geleneksel (İslami) ile yeni ya da modern (seküler) güçlerin arasındaki çatışmayı betimlediği düşünülmüştür. Dönme lideri Şemsi Efendi (resim 2.1), ikinci gruba dahil edilmiştir. İfade edilmese de, Şemsi Efendi Mektebi'nin dini bir okul olmadığı varsayılırdı. Oysaki öyleydi. Ama söz konusu olan, İslam ve sekülerizm arasındaki bir çatışma değil de, görünürde Müslüman olarak nasıl yaşanacağı hakkında iki fark-

Resim 2.1
Şemsi Efendi. Mezar taşı portresi, İstanbul. (Fotoğraf yazara aittir.)

lı yorum ise, Mustafa Kemal'in anlattığı hikâye ne anlama gelir?

Şemsi Efendi ve ilk Dönme okulları

XIX. yüzyılın sonunda Selanik'te kurulan tüm Dönme okullarının özellikleri, –ahlak ve etik, yabancı diller, ilerici değerler– Feyziye Mektebi'nin kurucusu Mustafa Tevfik tarafından yapılan 1904 mezuniyet konuşmasında kısa ve öz olarak belirtilmiştir: "Önümüzdeki sene öğrencilerin ahlaki gelişimi üzerine daha fazla odaklanacağız. İbtidai ve rüştiye müfredatına, ahlaki ve etik değerler üzerine dersler eklenecek ve süreleri artırılacak. Dahası, Paris'teki İlk ve Ortaokul Öğretmenleri Kongresi'nde alınan karara uygun olarak, disiplin ve ahlaki gelişim için büyük önem taşıyacağı göz önünde tutularak, her sınıfa bir sınıf öğretmeni atanacaktır." Alışılmış "gezici" öğretmenlerden farklı olarak, sürekli öğrencilerin yakınında olan sınıf öğretmeninin görevi "ahlaki ve etik konuları açıklamak ve öğrencileri yakından izlemekti." Bilinç ve ahlak üzerine odaklanmalarının yanı sıra "Beden gelişimini unutmak bir hata olacaktır. Bir spor hocasını işe almayı planlıyoruz. Geçmişte tüm yabancı diller arasından sadece Fransızca eğitimi en iyi şekilde vermeye çalışmış ve diğerlerini göz ardı etmiş olsak da, şimdi önemli bir ticaret dili olan Almancayı da müfredata eklemeye karar verdik. Ayrıca, kız okulunu da geliştirmeyi planlıyoruz."[3]

Tüccar Dönme ailelerinin dünya görüşü, okulların, öğrencilere yabancı ve yerel diller, modern bilim ve iş becerilerinin yanı sıra, din, etik ve ahlaki kurallarla Dönmelerin sosyal bağları ve sınırlarının öğretilmesini hedefleyen müfredatında özellikle belirgindir. Bu derslerin hepsi, Dönme gençliğinin Dönme toplumunun bir parçası olduğu yerel ve uluslararası ağlara katılmaları hedeflenerek bir araya getirilmiştir. Dönmelerin eğitimi, XIX. yüzyılın sonlarına dek kapalı kapılar ardında, genellikle grubun yerleştiği mahallelerin merkezindeki müşterek binalarda gerçekleşmiştir. Yakubi, Karakaş ve Kapancı dini liderleri, önceki kuşaklar tarafından eğitilmiş ve Sabetay Sevi'nin ve onun haleflerinin emirlerini benimsemişlerdir. İmparatorlukta XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkan ve tüm dini toplulukları etkileyen eğitim reformu ve değişim dalgasıyla, Dönme eğitmenler kimliklerini açıkça ortaya koyarak, etik ve ahlaki değerleri de kapsayacak şekilde, din kavramına yeni tanımlamalar getirmiş, buna rağmen öğrenci olarak sadece grup üyelerini kabul etmişlerdir.[4]

Özel Dönme okulları, Padişah II. Abdülhamid döneminde kurulan devlet okullarından daha erken tarihli olmalarının yanı sıra, eğitime yönelik çabalarında devletin ilerisinde, yeni müfredat belirleme ve ahlaki karakter gelişimini teşvik etmekte de yerel Müslümanların ilerisindeydiler.[5] Devlet okulları da, Dönme okulları da "günün gereklerini" yerine getirmeyi ya da modern çağa ayak uydurmayı hedefliyordu. Devlet için, bu sadık ve dürüst bir kamu hizmetinin sürdürülmesini teşvik etmek anlamına geliyordu.[6] Ama Dönmeler için okulları, ekonomik ve politik açıdan iyi konumlara gelmelerini sağlamanın yanı sıra, onların Dönme dini ve değerlerine uygun bir biçimde eğitim almalarına olanak tanıyordu. Dönme okulları sadece İslam ahlakına eğilmekle kalmıyor, onların uluslararası iş ilişkilerini ilerletmelerine yardımcı olacak Fransızca öğrenimine de ağırlık veriyorlardı. Dönme okullarının bir diğer hedefi de, Dönme gençliğinin sadece diğer Dönmelerle arkadaşlık etmelerini ve sosyal ilişkiler kurmalarını sağlamaktı. Gün sonunda okuldan ayrıldıktan sonra, sokakta vakit geçirmek ya da oyun oynamak yerine doğruca eve gitmeleri ve okul dışından hiçbir çocukla arkadaşlık etmemeleri bekleniyordu.[7] İlk Dönme okulunda, hiçbir dersin olmadığı cuma günlerinde bile, öğrenciler okula geliyor ve akşama kadar sınıf arkadaşlarıyla oynuyorlardı. Bu ilave teşvike ihtiyaç duyup duymadıkları belirsizdi: Sabiha Sertel'in biyografisinde, aralarında zengin kereste tüccarlarından Etem Efendi'nin kızının da bulunduğu "arkadaşlarının zengin Dönme kızları" olduğunu okumak mümkündür.[8]

Yakubi Dönmesi olan belediye başkanı Hamdi Bey modern kamu binaları inşa etmiş ve Dönme gençliğini eğitmek amacıyla Selimiye adlı bir okul açmıştır.[9] Yine de Hamdi Bey'in okulu varlığını uzun süre devam ettirememiş ve Dönmelerin uzun soluklu eğitim çabaları Şemsi Efendi'yle başlamıştır.[10] 1873'te, henüz yirmi bir yaşındayken, Karakaşların çoğunlukta olduğu Sinancık Mahallesi'ndeki küçük bir cami binasını kullanarak, maarif müdürünün yardım ve desteği ve diğerlerinden toplanan bağışlarla, Şemsi Efendi Mektebi'ni açmıştır. Okul, valinin makamından bir blok ötede ve İnas Rüştiyesi ve Adliye Vekâleti'nin karşısındaki sokaktadır.[11] Bu, Fransız Yahudilerin, erkek öğrencilerin Türkçe, Fransızca ve ticaret eğitimi aldıkları, ilk seküler Alliance Israélite Universelle okulunu Selanik'te açmalarından bir yıl önce gerçekleşir.[12] Vali Midhat Paşa yerel okulları gezerken, Şemsi Efendi'ninkini de ziyaret eder ve onun en yeni pedagojik yöntemleri kullandığını öğrenmekten memnun kalır. Neden daha iyi

bir binaya sahip olmadıklarını sorduğu zaman, yöneticiler ve öğretmenler yobaz çetelerin saldırılarından çekindiklerini söylerler. Hepsi valinin köşküne davetlidir ve kendilerine birer altın saat armağan edilir. Daha sonraki vali olan Galip Paşa, mali yardımda bulunup yeni bir bina inşa edilmesini sağlar.[13] Ahmet Kapancı Batı Avrupa seyahati sırasında, okulun İstanbullu yeni bir öğretmeni işe almasına yardımcı olur.[14] Okulda Fransızca, Osmanlı Türkçesi ve İslam eğitimi veriliyordu. Okulun imajını desteklemek isteyen Türk tarihçileri, burasının kızlar için anaokulu açan ve onların eğitimlerine devam etmelerine olanak tanıyan, Fransız okullarının yöneticileri ve öğretmenleriyle yakın ilişkiler kuran ve öğretim planları ve ders programları oluşturmak için Fransız ders kitaplarını model alan ilk özel Müslüman okulu olduğunu öne sürerler.[15]

Kısa bir süre sonra, Şemsi Efendi Mektebi, 1880'den sonrası haritalarda göründüğü yer olan, Tekke Sokağı'nın arkasına ve başka bir nüfuzlu Karakaş ailesinin adını taşıyan İpekçi Sokağı'nın karşısına taşınır. Okul, ezbere dayalı eğitim vermek yerine eleştirel düşünme biçimini teşvik etmesi ve yeni bir karatahta modeli icat etmesiyle ünlenmiş ve popüler olmuştur. Ancak saldırılara ve baskıya maruz kaldığından öğrenci sayısı azalır. Sonunda, Şemsi Efendi 1891'de okulu kapatmak zorunda kalır.

Karakaş Dönmesi Galip Paşa da (Pasiner) (Vali Galip Paşa'yla karıştırılmamalıdır) eğitimine Şemsi Efendi Mektebi'nde başlamıştır. Otobiyografisinde, altı yaşındayken, ezbere dayalı eğitim veren ve öğrencilerin yere oturarak öğrenim gördüğü geleneksel bir okula gittiğini anlatır.[16] Fakat tıpkı Mustafa Kemal'inki gibi, onun babası da, günün birinde onu yeni bir okula yazdırmaya karar verir. Okulun bahçesine adım attığında, yirmi otuz çocuğun oynadığını ve ortalarında duran yirmi yirmi bir yaşlarında, genç bir öğretmenin başını ona doğru çevirdiğini görür. Bu adam Şemsi Efendi'dir. Galip bir süre diğer öğrencilerle oynadıktan sonra, onlara sınıfa girmeleri söylenir. İki sıra halinde dizilip öğretmeni takip ederler. Galip sınıfa girer girmez, iki dizi halinde art arda yerleştirilmiş, yepyeni çam ağacından sıraların hoş kokusunun, iki basamak yukarıdaki güzel öğretmen kürsüsünün, karatahta, tebeşir ve silginin etkisi altında kalır. Pencerelerin açık olduğunu ve içeriye (simgesel anlam taşıyan) temiz havanın dolduğunu hâlâ hatırlamaktadır. Şemsi Efendi çocuklara "kâfir" yöntemleriyle eğitim vermek ve onların oyun oynamalarına ve jimnastik yapmalarına izin vermekle suçlandığında, bu pencereler onun

için bir kaçış yolu işlevi görür. Galip Paşa okulun son günlerinden bahseder: Herkes sınıftayken, kırk, elli erkekten oluşan bir grup dışarıda toplanmış, yüksek sesle hakaretler yağdırmaya başladıktan sonra kapıyı kırarak içeri girmiştir. Şemsi Efendi pencereden atlar ve adamlar öğrencileri sınıftan dışarı attıktan sonra, sınıfı darmadağın eder, öğretmen sandalyesini, karatahtayı, pencereleri ve kapıları kırarlar. Bu olaydan sonra sadece yirmi öğrenci (polis ve bürokratların çocukları) okuldan kaydını aldırmamıştır. Şemsi Efendi kendi evinde yeni bir okul açar, ama burası da saldırıya uğrar. Bu sefer saklanarak kendini kurtarır. Evine zarar vermemelerine rağmen, kâfirlik sembolü olan karatahtasını parçalamışlardır. Şemsi Efendi yıllar sonra Galip Paşa'ya kendisini nasıl yakaladıklarını, dövdüklerini ve bıçakla tehdit edip ya Selanik'i terk etmesini ya da öğretmenliği bırakmasını emrettiklerini anlatır. Ama o buna aldırmamış ve öğrencilerine geceleri onların evlerinde ders vermeye başlamıştır.[17]

Şemsi Efendi'nin geliştirdiği bu yeni sistem, okumayı daha kolay öğretmek için, ünlü harfler kullanılarak yazılmış Osmanlı metinlerini okutmak gibi, yeni pedagojik yöntemlere dayanıyordu.[18] Onun okulu, başta Terakki ve Feyziye Mektepleri olmak üzere, Dönmeler tarafından kurulan diğer okullar için ilham kaynağı olmuştur.[19]

Kapancıların Terakki Mektebi ve Karakaşların Feyziye Mektepleri

Galip Paşa (Pasiner) ve Mustafa Kemal Atatürk, eski usullerin yerine yenilerini koymak açısından Şemsi Efendi'yi örnek almışlardır. Bu düşünce yapısı, daha sonra kurulan Dönme okulunun adına da yansır. 1879'da, Şemsi Efendi Mektebi'nin ardından açılan ilk Dönme okulunun kurucuları, okulu adlandırırken "terakki" kavramını kullanmayı tercih ederler. Bu tercih kurucuların, insanların insan ırkının doğal gelişim ve ilerleme sürecinde etkili olabileceğini savunan bir Aydınlanmacı kavrama duydukları inancı dışarı vurmaktadır. Büyük ölçüde August Comte'un çalışmalarından etkilenen bu pozitivist görüşe göre, ilerlemenin tek yolu, sanat ve bilim alanında, katı bir eğitimden geçmektedir. Eğitim, toplumsal gelişmenin temel yolu kabul edilmektedir ve bu yüzden Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde en önemli ıslahat ve deney alanı haline gelmiştir.[20]

Özellikle Batı Avrupa'da (Fransa ve Belçika) bağlantıları bulu-

nan, aralarına Mehmet, Yusuf ve Ahmet Kapancı ile Duhani Hasan Akif'in de dahil olduğu başlıca Kapancı Dönme sermayedarları, Dönmelerin din ve ahlakı bir tutan ve sosyal ve kültürel değişimi gerçekleştirmek için eğitimi araç olarak kullanan modern bir bakış açısına sahip olduklarını simgeleyen bir okulun inşaatını finanse ederler. Terakki Mektebi'ni kuran komiteyi oluşturan on altı Kapancı Dönmesi, işadamları, yönetici sınıfa mensup kişiler ve kamu görevlilerinden oluşuyordu: tekstil ve tütün tüccarları, tütün fabrikası yöneticileri, avukatlar, öğretmenler, bankacılar ve İran'daki Osmanlı konsolosu olan Abdi Bey.[21] İlk Terakki Mektebi'nin idare heyeti üyeleri arasında, Ahmet Kapancı (heyet başkanı), Konsolos Abdi Efendi, tütün tüccarı Duhani Hasan Akif, Mustafa Fazıl ve Osman Ahad/Ehat bulunuyordu.[22] Sonraki yirmi otuz yıl içerisinde kurulun üyeleri, seçkin tüccarlar (Ahmet Kapancı, Duhani Hasan Akif), bankacılar (Mehmet Kapancı, Yusuf Kapancı, Namık Kapancı, İbrahim Kapancı), profesyoneller (avukatlar, doktorlar, eczacılar) ve kamu görevlileriydi (Tütün Rejisi yöneticileri, demiryolları yetkilileri).[23] Terakki Mektebi, Kapancıların çoğunlukta olduğu bir mahallede, Pinti Hasan Camisi ve erkek rüştiyesinin karşısında kurulmuştur.[24] Hızla büyümüş; 1907 yılına dek binalarının sayısı üçe yükselmiştir: Bir erkek okulu, bir kız okulu ve yeni Hamidiye banliyösündeki yatılı okul.

Kurucu heyetin üyelerinden biri de, onun soyundan gelen biriyle yaptığım görüşmeler sırasında hayatı hakkında bilgi edindiğim Duhani Hasan Akif'tir.[25] Hasan Akif bir diğer idare heyeti üyesi olan, gümüş tel tüccarı Abdurrahman Telci'yle akrabadır. İstanbul'daki başlıca Dönme mezarlığının Kapancılara ayrılmış bölümüne gömülen,[26] ipek, altın tel ve iplik tüccarı Osman Telci (Telci Osman Efendi)[27] ve eşi Emine Dudu, Hamidiye'deki yeni Terakki okul binasının inşaatı için maddi yardımda bulunmuşlardır.[28] Buradaki bir sokağa Osman Telci'nin adı verilmiştir.[29] Aile okula gönülden bağlıydı ve Hasan Akif'in altı kızı burada eğitim almıştı. Emine Akif (ö. 1935) ve erkek kardeşi Hüsnü, bu okulda öğretmenlik yapmışlardı ve Hasan Akif'in torunu Nuriye (d. 1881) de okulun öğrencileri arasındaydı. Aile üyelerinde, Nuriye'nin mezuniyet gününde Şemsi Efendi'yle beraber çekilmiş bir fotoğrafı bulunmaktadır.

1906'da okul müdürünün odasının duvarına asılmış, Mehmet Kapancı'ya teşekkürlerin sunulduğu bir plaket, bu okulun kuruluşunda Kapancı tüccarlarının oynadığı önemli rolü gösterir. Pla-

ketin üzerinde şunlar yazılıdır: "Bu mektep binası saadetlu Mehmet Kapancı Efendi hazretlerinin himmet ve muavenet-i meşkure-i maarifetperveranesiyle vücuda gelmiştir."[30] Uluslararası ticaret alanında adını duyurmuş bu adam, Dönmelerin Dönme prensiplerine uygun bir biçimde eğitilmeleriyle ilgilenmiştir.

Kapancıların Terakki'sinin ardından, Karakaşlar 1883-84'te Feyz-i Sıbyân (Gençlerin mükemmelliği anlamına gelen bu isim daha sonra mükemmellik anlamına gelen Feyziye olarak kısaltılmıştır) isimli bir okul açarlar. Okulun ilk binası Kâtip Müslihed-din Mahallesi'ndeki eski bir Kuran okuludur, ikincisi ise Hacı İsmail Mahallesi'nde açılmıştır. Her iki mahallenin de nüfusunun büyük bir bölümünü Karakaşlar oluşturmuştur ve tıpkı Terakki Mektebi gibi, bu okul da hükümet konağının yakınında konumlanmıştır. Feyziye Mekteplerinin kurulması fikrini ilk defa ortaya atan kişi, Fransız konsolosluğunda çevirmenlik yapan, yabancı okullarda eğitim görmüş, yabancı dil bilmekle uluslararası ticaretle uğraşmak arasındaki bağlantının farkında olan, Karakaş Dönmesi Mısırlızade Abdurrahman Zeki'dir.[31] Mısırlı ailesi, diğer başlıca Karakaş aileleri gibi, ağırlıklı olarak tekstil ticaretiyle uğraşan, İspanya'daki Yahudi kumaş tüccarlarının soyundan gelmiş kimselerden oluşuyordu.[32] Abdurrahman Zeki'nin ölümünden sonra, valinin makamında memur olarak görev yapan oğlu Mustafa Tevfik, okulu kurmuştur. İlk idare heyetinin ya da kurulunun üyeleri arasında, uluslararası tüccarlar Mustafa Cezar, Karakaş Mehmet ve İpekçi İsmail bulunmaktaydı.[33] İpekçi İsmail (d. 1853) 1885'ten 1932'ye kadar idare heyetinde görev almış ve 1936'daki ölümüne dek heyetin başkanlığını yapmıştır.[34] Bu Dönme işadamları ve hükümet yetkilileri, uluslararası alanda ve imparatorluk içindeki bağlantılarını ihmal etmeksizin, kendi etnik-dini gruplarının üyelerini eğitecek bir özel okulu işletmeye zaman bulmuşlardır.

Her iki okul da, benzer amaçlarına uygun isimler seçmişlerdir. Tıpkı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin anlam yüklü *terakki* kelimesini seçmesi, programında İTC'nin "Müslüman ve Hıristiyan tebaamızı, adalet, eşitlik ve özgürlük gibi insan haklarını ihlal eden ve Osmanlı halkını ilerlemekten alıkoyan halihazırdaki rejimin idari örgütlenmesine karşı uyarmak"[35] amacıyla bir araya geldiğini öne sürmesi gibi, Kapancı Terakki Mektebi'nin kurucuları da, yeni bir tür Osmanlı vatandaşının yetişmesine önayak olacak yeni bir tür okul kurmayı hedeflemişlerdi. Bu yeni okullarda, öğrenciler kadar öğretmenler de modern bireyler olmak üze-

re eğitiliyorlardı. Öğretmen sadece işledikleri derslerden değil, öğrencilerin disiplininden ve okulun idaresinden de sorumluydu. Zihin ve beden bir arada eğitiliyordu: İsveç usulü jimnastik, en başından beri ders programına dahil edilmişti.[36] Spor, öğrencileri denetim altında tutmak ve idare etmekte kullanılan araçlardan biriydi. 1909 nizamnamesine göre, her gün bir saat "beden eğitimine" ayrılmıştı. Ayrıca, okul öğrencilerin sağlığını gözetim altında tutmak için bir doktoru işe almıştı. Zaman çizelgeleri ve ders programları oluşturulmuştu ve bunlara bağlı kalınıyordu. Öğretmenlerde öğrencilerin isim kayıtları, performans ve okula devamlarının ayrıntılı birer listesi bulunmaktaydı. Çekilen fotoğraflarda öğrencilerin fes, püppe, pantolon giydikleri ve kravat taktıkları görülmektedir.[37] Terakki Mektebi, grubun uluslararası ekonomik bağlantılarını güçlendirecek bir Dönme gençliği yetiştirmek adına, Türkçeye ek olarak ticaret, muhasebe, hesap tutma ve Fransızca eğitimine ağırlık vermekteydi. Okul, öğrencilerini İstanbul'un en iyi okullarına gönderiyor ve mezunlarının Selanik'teki ticaret, maliye ve demiryolu ulaşımı alanlarında görevlere atanmasını sağlıyordu.[38]

Feyziye Mektebi dini ve ahlaki açıdan mükemmel insanlar yaratarak adının iddiasını gerçekleştirmeyi hedefliyordu. Ders programı, dilbilimsel, ruhani, bilimsel ve mesleki bilgi ve becerileri sekiz yıllık bir eğitime yayacak şekilde düzenlenmişti. Öğrenciye görünürde hem İslami değerler öğretiliyor, hem de öğrencinin bedeni, zihni ve ruhu, yeni yüzyılın yeni toplumu için hazırlanıyordu.[39] Öğrenciler, düşüncelerini Türkçe, Osmanlıca ve en önemli Avrupa dili ve ticaret dili olarak kabul edilen Fransızcayı kullanarak, etkili ve akıcı bir biçimde ifade edebiliyorlardı. Disiplin altına alınıyor, düzene sokuluyor ve bir meslek edinebilecek şekilde hayata hazırlanıyorlardı. Bedenleri sağlıklıydı: "Özel öğretmenler tarafından verilen jimnastik eğitimi, öğrencilerin fiziksel ve ruhsal gelişimini hızlandırıp mükemmele ulaştıracak ve onları erdemli olmaya ve ciddi çaba sarf etmeye teşvik edecektir."[40] Jimnastik dersleri yabancı öğretmenler tarafından verilmekteydi. Doktorlar öğrencileri hijyen konusunda bilgilendiriyorlardı.[41] Mezunlar hem yerel bilgileri edinmiş hem de kendi toplumlarının ahlaki ve etik kurallarının rehberliğinde, uluslararası alanda görev yapabilmek üzere hazırlanmış oluyorlardı. Şemsi Efendi özellikle topluluğun ahlak ve etiğini öğretmek amacıyla, 1900'den İstanbul'a göç ettiği 1912 yılına dek okulun idare heyetinde görev almış ve öğrencilere dini kuralları aşılamıştır.[42]

Dönme okullarının ders programları bu açıdan diğer okulların, özellikle de devlet okullarınınkine benziyor olsa da, Şemsi Efendi'nin din dersi vermesinin farkı vardı: O, zamanının en önemli Dönme din âlimiydi ve Selanik'teki Dönme okulları dışında hiçbir okulda öğretmenlik yapmıyordu.

Şemsi Efendi'nin hedeflerine uygun bir şekilde, kızların eğitimi de ihmal edilmiyordu. 1890'larda Feyziye ve Terakki, kız okullarını açar ve Feyziye İnas Mektebi sonunda bir kız rüştiyesine çevrilir.[43] 1908 civarında Terakki İnas Ticaret Mektebi açılır.[44] Padişah V. Mehmed Reşad 1911'de Selanik'i ziyaret ettiğinde, Terakki Mektebi'nin kızları tarafından karşılanmış, onların el işlerinden oluşturulmuş bir sergiyi gezmiş ve hatta okula para bağışında bulunmuştur.[45]

Dönme okullarındaki öğrenciler uluslararası ticarete atılmak ve imparatorluğa hizmet vermek üzere eğitilmişlerdi. 1904'te, devlet memurları yetiştirmek üzere, resmi yazışmalar, ekonomi-politik, ticaret hukuku, fiziki coğrafya, kimya, iktisat ve iktisadi coğrafya dersleri de programa eklenmişti.[46] Ticarete o kadar büyük bir önem veriliyordu ki, Feyziye yönetim kurulu okulun adını Osmanlı Ticaret Mektebi olarak değiştirmeyi düşünmüş ve aynı zamanda ticarete aynı ölçüde önem veren Terakki Mektebi'yle ortak bir ticaret okulu açmayı önermiştir.[47] Mustafa Kemal'in Selanik Askeri Rüştiyesi'ndeki hat ve elyazısı öğretmeni olan Osman Tevfik'in[48] kurduğu *Mütalâa* dergisinde yayımlanan yazılara göre en önemli Osmanlı tüccarları, yabancı dil ve ticaret eğitimine verilen büyük önem sebebiyle, Terakki Mektebi'nin mezunları arasından çıkıyordu.[49] Feyziye Mektebi de ticaret dünyasına atılan ve başkentte nüfuz sahibi olacak birçok önemli kişi yetiştirmiştir. Mehmet Rüştü Karakaşzade (d. 1880) 1892'de okulu bitirir ve tüccar olur.[50] Ondan sekiz yaş küçük, tıpkı Mustafa Kemal gibi Selanik Askeri Rüştiyesi'ne devam etmiş olan, Osman Tevfik'in oğlu Ahmet Emin Yalman da, 1890'larda Feyziye Mektebi'nde Şemsi Efendi'nin öğrencisidir. Karakaşzade ve Yalman, 1920'lerde Türkiye'deki Dönmeler üzerine yapılan tartışmalarda önemli bir yere sahip olacaklardı.

Feyziye Mektebi, devletle iyi ilişkiler içinde olmayı faydalı buluyordu. Özellikle de Şemsi Efendi, okulunu ilk açtığı günden, Selanik'in Yunanlıların eline geçtiği zamana dek imparatorluğu yöneten tüm padişahlarla yakın ilişkiler kurmuştu. 1876'da Padişah V. Murad'dan ve ondan otuz yıl sonrasında Padişah II. Abdülhamid'den aldıkları da dahil, birçok şeref nişanına sahiptir.

Feyziye öğrencilerini 1909'da padişahı ziyaret etmeleri için İstanbul'a getirdikten bir yıl sonra, üçüncü rütbeden maarif nişanıyla ödüllendirilir. Padişah V. Mehmed Reşad 1911'de Selanik'i ziyaret ettiğinde ona ikinci rütbeden mecidiye nişanı takdim eder.[51] Tekrar tekrar ödüllendirilmesinin sebeplerinden biri de eğittiği öğrencilerin imparatorluğa hizmet etmesiydi. Ders programının son birkaç yılında ticarete verilen büyük önem sayesinde, Feyziye Rüştiyesi'nden mezun olan öğrencilerin çoğu iş hayatına atılmışlardı.[52] Fakat tüm mezunlar devlet memuru olabilmek amacıyla Mekteb-i Mülkiye'ye kaydolmaya hazırlanmış ve birçoğu hükümet için çalışmaya başlamıştır.[53] 1901'de Selanik valisi olan Mehmet Tevfik Bey, otobiyografisinde Feyziye'nin diğer okullardan üstün olduğunu ve başarılı devlet memurları yetiştirdiğini belirtir.[54] Dönmelerin en nüfuzlu oldukları 1895 yılında kurulan *Journal de Salonique* onların kent hayatına katkılarına, özellikle de yenilikçi okullar açmalarına karşı hayli olumlu bir tavır içindedir ve Feyziye'nin en iyi eğitim veren ve en iyi idare edilen okul olduğunu ilan eder.[55]

XX. yüzyılın başlarında, Feyziye Mektebi mezunlarının mezuniyet törenlerinde kentin liderleri, yöneticileri, başlıca sermayedarları, tüccarları ve ordu mensupları tarafından alkışlanmaları, okulun önemini ve Dönmelerin bürokrasi, ticaret ve orduya mensup elit kesimle olan bağlantılarını ve bunların parçası olduklarını ortaya koyar. Yabancı konsolosların katılımı, okulun uluslararası bağlantılarını gözler önüne sermektedir.[56] Aynı zamanda Dönme okulları, tıpkı Dönme ticari faaliyetleri gibi, etnik-dini yapıya bağlılıklarını korumuşlardır. *Journal de Salonique* 1899'daki Feyziye mezuniyet törenini bir aile toplantısına benzetmiştir.[57] Gazetenin bu tasviri gerçeğe uygundur. 1902'deki yönetim kurulu üyelerinin çoğu birbiriyle akrabadır: Ağabeyleri Süleyman Şevket ve Osman Vasıf ile kardeşi İbrahim Ziver'in de aralarında olduğu on üç kişilik heyetin başkanlığını Mustafa Tevfik yapıyordu. Hırdavat ve madeni aksam ticareti ve Amerikan ürünlerinin satışıyla hem yerel, hem yurtdışında bir üne sahip, Kibar Ali Biraderler ve Mahdumları'nın sahipleri Osman Fettan, Mehmet Sarım ve Mehmet Rıza da yönetim kurulu üyelerindendi.[58]

Okullar Dönme ahlak ve etiği aşılamayı en temel hedefleri olarak belirlemişlerdi. Dönme Fazlı Necip'in *Asır* gazetesinde, 1903'te öğrenci adaylarını davet ettiği bir ilanda, Terakki Mektebi ahlak ve etiğe özel bir önem vermekle övünmektedir.[59] Şemsi

Efendi'nin ahlak kavramına verdiği büyük önemi göz önünde bulundurursak, hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde, Feyziye Mektebi'nin kurucusu Mustafa Tevfik'in ahlakın önemini vurgulayan, daha önce alıntılanmış 1904 yılı mezuniyet konuşması, Dönmeler'e ait *Selanik* ve *Asır* gazetelerinde yayımlanmıştır. Tevfik, ayrıca mezunların hem yerel hem de uluslararası ilişkiler kurmalarının gerekliliğinden, öğrendikleri yabancı dillerin yardımıyla uluslararası ticarette yerlerini alarak, kendi ahlaki değerlerini (beş kere vurgulamıştır) muhafaza etmelerinin öneminden bahsetmiştir.

Ahlaki değerler öğrencilere "halk meclisi" denilen uygulamayla da aşılanmıştır. Okul müdürü, haftada bir gün, bir öğrenciye birkaç soru yöneltiyor ve bu soruları bir meclisin önünde cevaplandırması için ona iki günlük süre tanıyordu. Öğrencinin sunumunun ardından, müdür öğrencinin yanıtladığı soruları temel alarak, ahlak üzerine bir ders veriyordu. Amaçlanan, öğrencilerin kendilerini rahatlıkla ifade edebilmelerini, düşüncelerini topluluk içinde savunmalarını ve ahlaklı davranmalarını sağlamaktır.[60] Dönmeler ahlaka dayalı bir toplum inşa ediyorlardı. *Selanik Vilâyeti Salnamesi*, 1897'de Feyziye Mektebi'nin öğrencilerine İslami değerler aşılayarak onların ruhsal ve fiziksel gelişimine katkıda bulunduğunu, onaylayan bir dille belirtmiştir. [61] Ayrıca, salnamede Terakki'nin, okullarına devam eden öğrencilerin karakterini ıslah etmeyi ve geliştirmeyi hedeflemesi ve verilen derslerin öğrencilerin ahlaki değerlerini yükseltmeye yönelik olması da methedilmiştir.[62]

1900'de II. Abdülhamid tarafından yayımlanan *Rehber-i Ahlak*, *İlm-i Ahlak* gibi ders kitapları, Dönme okullarında yıllar boyu vurgulananlara benzer değerleri öne çıkarır: Sağlam ahlaki değerler, İslami erdemlere dayandırılmıştır. Bunlar arasında dindarlık, sadakat, temizlik, çalışkanlık, nefis terbiyesi, aklıselim, kanaat, irfan sahibi, sabırlı ve düzenli olmak, kendini bilmek, kendine hâkim olmak, itaatkâr ve saygılı olmak, adil, nazik, merhametli ve cömert olmak, kibarlık ve nezaket, dürüstlük, sevgi ile kardeşlik ve görev bilinci bulunur.[63] Bu değerler, Şemsi Efendi'nin öğrencileri için hazırladığı Davranış Kuralları listesindekilere benzemektedir. Öğrencilerden temiz, çalışkan, dakik, disiplinli, düzenli, uysal, iyi huylu, yardımsever, nazik, arkadaş canlısı olmaları, şiddete başvurmamaları, vazifeşinas ve öğretmenlerine, büyüklerine ve ailelerine saygılı olmaları, dillerini tutmaları ve sessiz olmaları, etraflarındakilere göz kulak olmaları, asla yalan söylememeleri, hırsızlık yapmamaları, ikiyüzlü olmama-

ları ya da iki taraflı oynamamaları ve her zaman faydalı olmaları bekleniyordu.[64] 1877'de öğretmenlere de çok uzun bir kurallar listesi verilmiş ve onlardan bu kurallara uymaları ve görgü ve ahlak kuralları konusunda öğrencilere iyi örnek olmaları beklendiği belirtilmiştir.[65]

Okulun etkisi: Edebiyat

1880'lerde, Selanik'te edebiyatta avangart kesimi oluşturan eğitimli Dönmeler, enternasyonalizm, bilim, Fransız edebiyatı, sufi maneviyatı, din ve etiğe yer vererek dünyaya bakış açılarını yansıtan *Gonca-i Edeb* dergisini çıkardılar.[66] Dergi yeni kültür formlarını yaymakla ilgilenen geniş ve karışık bir okuyucu kitlesine hitap etti. Terakki ve Feyziye Mektepleri'nin öğrencileri ve öğretmenleri, Dönme devlet memurları ve entelektüelleri, Osmanlıca yayımlanan, tıpkı Terakki ve Feyziye Mektepleri'nin ders programları gibi, bilim ve dini bir araya getiren ve Fransız ve Osmanlı dili ve edebiyatı alanlarında uzmanlık sergileyen bu sıradışı edebiyat dergisinin yayımlanmasına katkıda bulundular. [67]

Gonca-i Edeb'in ismi ve içeriği, XX. yüzyılın başlarında Selanik'te yaşayan Dönmelerin dünyevi ve manevi değerleri arasındaki etkileşimi dışarı vurur. *Edeb*, edebiyat anlamına geldiği gibi, eğitim, malumat ve terbiye kavramlarını topluca ifade eden İslami bir terimdir ve ilk sayının Fazlı Necip tarafından kaleme alınan açılış yazısı, "Edeb veya Edebiyat" başlığını taşır.[68] Derginin kurucularının bu kelimeyi tercih etmekteki amaçları, Arapçada bin yılı aşkın geçmişi bulunan İslami kültürel pratiğe atıfta bulunmak, Osmanlı Türkçesi kullanmaları ise, henüz reddedilmeyen birkaç yüzyıllık Osmanlı kültürel pratiğini vurgulamaktır. Dergide yayımlanan birçok yazı; jandarma komutanı tarafından yazılan bir gazel[69] ve Terakki Mektebi'nde öğretmenlik yapan Cudi Efendi tarafından, XVI. yüzyıl divan şairlerinden Fuzûlî'nin (1483?-1556) üslubuyla kaleme alınmış bir şiir de dahil, kaside veya gazel türünde yazılmıştır.[70] Yine de, *Gonca-i Edeb* değişime açık bir bakış açısı sergilemiş ve Batı Avrupa'daki teknolojik gelişmeleri, çocuk hikâyeleri de dahil olmak üzere, edebi biçim ve üslupları bünyesinde barındırmıştır. İlk sayının önsözünde, editörler Selanik gençliğinin "özgün kompozisyonlar, çeviriler, nadir eserlerden seçkiler ve güncel bilimsel makaleler" yayımlayarak eğitim düzeyini yükseltmeyi hedeflediklerini öne sürmüşlerdir.[71] Yazarlar, gençlerin çalışmalarını güçlük çekmeden an-

lamaları için "sade bir dil" kullanacaklarını belirtmişlerdir. Yine de dergide, standart Osmanlıcaya ek olarak, İtalyanca, Fransızca ve sufi kelime ve ifadeleri bir arada kullanılmış, Fransız edebiyatı, Osmanlı ve Fars şiiri tartışılmıştır. *Gonca-i Edeb* "edebiyatın gül bahçesinin sessiz bir köşesinde çiçek açmış" olsa da, kurucuları Selanik'te "şehrin gençleri" tarafından ekilmiş, bu "yeni filizlenen bitkinin, edebiyat bahçelerine güzel kokular yayacağını" umut ediyorlardı.[72]

Derginin yazar ve okurlarının çoğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki yeni kültürün ortaya çıkışında rol oynayan kimselerdir. Aralarında entelektüeller, erkek ve kız öğrenciler, öğretmenler ve okul yöneticileri, devlet memurları, meslek sahipleri, subaylar ve hatta Karakaş Dönmesi Galip Paşa da bulunmaktadır. Önemli yazarlarından biri de, Mekteb-i Mülkiye'den mezun olup vilayetin başkâtiplik makamında görev yapan Dönme entelektüel Fazlı Necip'tir (1863-1932). Bu büroda, Fazlı Necip başkâtiplik yaptığı sırada, *Gonca-i Edeb*'in kurucuları Yakubi Osman Tevfik ve Abdi Fevzi de dahil birçok Dönme, veznedar ve muhasebeci olarak çalışıyordu. Fazlı Necip 1908 Devrimi'ne katılan diğer Dönme ve Yahudiler gibi, Mehmet Kapancı, Mustafa Cezar, Mehmet Karakaş (d. 1867) ve Emanuel Carasso'yla birlikte, devlete hizmet ettiği yıllara karşılık şeref nişanıyla ödüllendirilmiştir.[73]

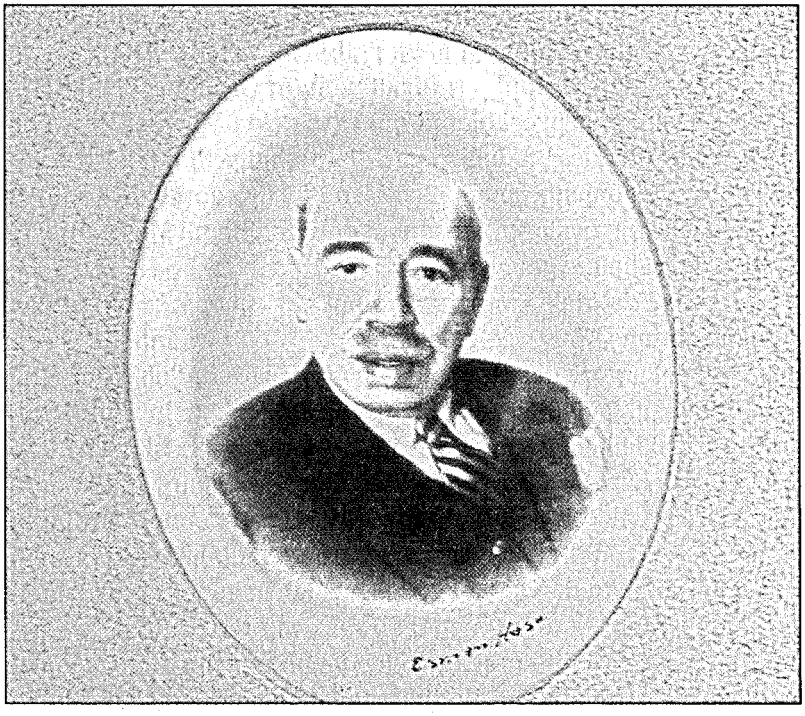
Gonca-i Edeb'in yazarları, geniş dünyayla bağlantılarını ortaya sererek, Fransız ve Avrupa edebiyatı, felsefesi ve sosyal bilimler alanlarında çeviriler yayımlarlar. Dergi, çağın gereksinimlerine, Selanik'in dönüşümüne ve yeni teknolojilerin gündelik hayatın birer parçası haline gelmesine uygun olarak, bilimsel makalelerle doludur. Fransızca öğretmenleri, inci çıkarmak, karbonik asit, havagazı, dinamit, tuz ve Kristof Kolomb gibi konular hakkında özgün makaleler yazarlar. Fransızcadan hikmet edebiyatı ve şiir örnekleri, arılar, kuşlar, ölüm, güneş sistemi, ısı transferi, depremler ve gerçek yardımın ne anlama geldiği üzerine makaleler de çevrilir.

Gonca-i Edeb yalnızca o dönemde birçok yayında rastlanabilecek çalışmaları içermekle kalmaz. Tarihçi İlber Ortaylı'nın öne sürdüğünün aksine, yazarlar din hakkında yazılar yazmaktan ya da Müslüman ve mutasavvıf yaklaşımını kullanmaktan geri durmamışlardır.[74] Makaleler dini bir dil kullanılarak süslenir. Örneğin Selanik'teki Osmanlı rüştiyesinde dördüncü sınıf öğrencisi olan Süleyman, yazdığı kompozisyonda, öğrencilerin İslami dille-

rin (Arapça ve Farsça) yanı sıra mesleki beceri (muhasebe) ve bilimden (coğrafya) ibaret bir ders programları oluşuna methiyeler düzmüştü. Okulu eğitim filizleriyle bezenmiş bir bahçeye benzetmişti. Okulda öğretilen her kitabın sayfaların "Allah'ın ulviliğini ve ilahi tabiatını açığa vuruyordu. Bahçeye (okula) adım atan bir kişi, burayı 'dünyadaki cennet' olarak tanımlamaktan kendini alamazdı."[75] "Mamuriyet" başlıklı bir makalede, Abdi Fevzi iyi ahlakı açıkça eğitim ve refahla ilişkilendirmişti: "Müsrif tutum nasıl refahın bozulmasına sebep oluyorsa, eğitim de onun gerçekleşmesini sağlamaktadır" ve "eğitim refahın şartlarından biridir; bu ikisi birbirinden ayrı düşünülemez. Hatta eğitim ve refah, iyi ahlakın doğurduğu ikizler olarak kabul edilebilir."[76]

Terakki ve Feyziye Mektepleri'nin eğitime yaklaşımlarını yansıtan *Gonca-i Edeb*, ayrıca sufilik ve İslam üzerine yazılmış makaleleri de içeriyordu. Bu, açık ve kapalı tutumlar arasında gidip gelen, kimin Dönme olup olmadığını ayırt eden, diğer yandan da Mevlevi mutasavvıflığın eşiğini geçmeye yetecek kadar açık fikirli bir tutum ortaya sermekteydi. Dergideki dini ve mutasavvıf anlatımlar arasında, Mekke'ye yapılan haccın zahmetleri üzerine yazılmış bir makale, aşar nezaretinde görev yapan bir memurun bir sufi eserine dayandırdığı şiiri, Selanik'teki pazarda açılmış sufi tekkesinin pirinin kaleme aldığı bir makale ve Selanik'teki Mevlevi tekkesindeki bir tabelanın üzerine yazılmış bir şiir bulunmaktadır.[77]

Mevlevi bağlantısı şaşırtıcı değildir. Mevlevi mutasavvıflar Terakki Ticaret Mektebi'nin açılışı gibi, bu iki Dönme okulunda gerçekleşen törenlere katılıyorlar ve Mevlevi şeyhlerinin çocukları Terakki Mektebi'nde ücretsiz eğitim alıyorlardı.[78] Mustafa Fazıl (1854-1935) ve Osman Ehat (1855 ya da 1859-1895 ya da 1899) Terakki Mektebi'nin kurucularından ikisiydi. Osman Ehat'ın soyundan gelen biriyle röportaj yaptım.[79] Bana gösterdiği soyağacında, Mustafa Fazıl için (resim 2.2), Mevlevi tarikatında Mevlevi şeyhlerine verilen "Dede" unvanı kullanılarak, kendisi "Dede Bey" olarak belirtilmişti. Hasan Akif'in soyundan gelen ve bu ailenin uzaktan akrabası olan Esin Eden, Mevlevi mutasavvıflara sık sık göndermelerde bulunur. Yazdığı Dönme yemek kitabı, "Bir çocuğun Mevlevi giysileriyle çekilmiş aile fotoğrafı" olarak isimlendirilmiş bir fotoğraf içerir.[80] Bu yemek kitabının yayımlanmasından önce yaptığımız bir röportajda, bana Batı Avrupa'ya özgü giysiler içindeki birçok kişinin fotoğrafları arasında göze çarpan bu fotoğrafı göstermiştir. Yıldız Sertel, annesi Sabiha Ser-

Resim 2.2
Mustafa Fazıl. Mezar taşı portresi, İstanbul. (Fotoğraf yazara aittir.)

tel'in roman tarzındaki biyografisinde, Sabiha'nın babası ve kendi büyükbabası Nazmi Efendi'nin küçük yaşlardan beri şehirdeki Mevlevi tekkesindeki Mevlevi ibadetlerine katılmaktan ve ardından Mevlevi şeyhi ve diğer müritlerle beraber yemek yemekten keyif aldığını belirtmiştir. Nazmi Efendi, Terakki Mektebi'ne giden ve Singer firmasında sekreter olarak görev yapan oğlu Mecdi'nin tekkeye devam etmeyi hayatın normal bir parçası olarak kabul etmesini sağlamıştır. Yıldız Sertel büyükbabasının kendini mutasavvıfların arasındayken ailesiyle birlikteymiş gibi hissettiği için, bir Mevlevi mutasavvıfın (Derviş Ali) torunu olmaktan gurur duyduğunu anlatır.[81] Ayrıca, eşi Atiye de kendisinden bahsederken "biz Mevleviler" kalıbını kullanmakta ve yaradılışa dair sufi yorumlarını iyi bilmektedir; yakın akrabaları Bektaşi şeyhlerinin müritlerindendir: "Bektaşilere göre insan Allah'ın güzelliğinin bir parçası, Allah'tan yayılan bir ışıktır. Allah insanı yaratırken ona kendi ışığını vermiştir. Bektaşiler Tanrı'yı evrende, eşyada ve insanda görürler, 'Eşyaya bakmak, Allah'a bakmaktır' derler. Aslında Bektaşiler de biz Mevleviler de, 'Allah'a ulaşmak için

onu sevmek gerekir,' deriz. Bu Allah aşkıyla insan Allah'la birleşir. Tasavvufu iyi oku, iyi anla."[82] Bu, ayrıca bazı Dönmelerin önemli Mevleviler oldukları bir dönemdir. Örneğin, 1843'te Kapancı ailesinin bir üyesi olarak dünyaya gelen Mehmet Esad Dede, biyografisinde din değiştirme olarak bahsedilen, gerçek bir Müslüman'a dönüşmesine neden olan bir rüya görmüş ve sonunda, XX. yüzyılın başlarında İstanbul'daki en önemli Mevlevi şeyhlerinden biri haline gelmiştir.[83]

Gonca-i Edeb'deki, jandarma komutanı Osman Ağa tarafından kaleme alınmış "Vahdaniyet" gibi Dönme-sufi bağlantısını yansıtan makaleler göze çarpar.[84] Bu makale, yazarın Allah'ın birliğini kanıtlamak amacıyla yazdığı bir beytin zekice yapılmış numerolojik bir açıklamasını içerir: "Bir Allah var ikilik bin bir esma iktizasıdır / Du harf-i kesret-i ağyarı kaldır, zahir olsun yâr." Allah'ın tekliği, Musevilik, İslam ve Dönme dininin en önemli prensibidir, Sabetay Sevi'nin ilk emri de bunu söyler.[85] Allah'ın tekliği, aynı zamanda Allah'ın dışındaki her şeyin Allah'ın sıfatlarının alametleri olduğunu öne süren, yaygın bir tasavvuf temasıdır. "Varoluş" tektir, ancak Allah bilinmek istediği ve bu nedenle dünyada alametlerini gösterdiği için "ikilik" ortaya çıkmaktadır. Mütasavvıf yaklaşımına göre "ağyar" Allah dışındaki her şey, yâr da Allah'tır. Bu beyitteki ağyar kelimesinin ilk iki harfini kaldırırsak, geriye "yâr" kalmaktadır. Bu nedenle, insan Allah'ın kendini ifade etme şekillerine değil, "yâr"in (Allah'ın) kendisine odaklanmalıdır. Selanik Aşar Nezareti'nin başkâtibi, derginin ismi olan *Gonca-i Edeb* "edebiyatın goncası" ifadesinin numerolojik öneminin, aynı zamanda derginin ilk yayımlandığı yıl olan 1299 (1883) olduğunu nasıl keşfettiğini anlattığı bir makale yazmıştır.[86] Subaylar ve devlet memurlarına göre, din varoluşun tamamlayıcı öğesiydi. Bu nedenle *Gonca-i Edeb*'deki makaleler, yazar ve okurların hayatlarındaki ahlak, maneviyat, bilim ve teknolojinin anlamlı bir karışımını ortaya koymaktaydı. Müslüman, mutasavvıf ya da Dönme olup, etik ve ahlaki bir öze sahip olmak, Batı Avrupa'daki en son akımları takip etmekle ters düşmüyordu.

Dönme edebiyat dergileri sadece dini bir bakış açısına sahip olmakla kalmayıp, aynı zamanda devrimci nitelik taşıyordu. Ahmet Emin Yalman, *Gonca-i Edeb*'in kuruluşunu anlatırken yine geleneksel/ modern ikiliğini vurgular, ancak derginin siyasi öneminden de söz eder. "On yedi yaşındayken [babası], kendisiyle yaşıt birkaç arkadaşıyla birlikte, tutucu dünyaya karşı örtük bir tavır sergileyen, haftalık bir edebiyat dergisini, *Gonca-i Edeb*'i

çıkarma teşebbüsünde bulunmuştu."[87] Ahmet Emin Yalman'ın babasının yayımladığı yenilikçi haftalık dergi *Mütalâa*'da "Ne gerek var?" gibi şiirler basılıyordu. Sultan'ın okullar, kitaplar, bilim, hastaneler ve fabrikalar hakkında sorduğu bu soruya karşılık, yazar, karanlık, kölelik, sefillik ve aşağılanma anlamına gelen despotik bir yönetime ne gerek olduğunu soruyordu. "Yenilikçi bir okul" olarak nitelendirdiği Terakki'de eğitim gören Yalman "Elyazısı bu şiir kısa süre sonra kayboldu. Benim de devrimci bir sırrım olsun diye onu sakladım. 'Sakıncalı, tehlikeli bir yazıya' sahip olmaktan keyif aldım. Kısa süre sonra böyle oyunlar oynamaktan vazgeçip tüm ilgimi kendi çıkaracağım haftalık dergiye yönelttim. Derginin adının *Niyet* olmasına karar verdim ve tatillerim boyunca dergiyi elyazısıyla yazmakla uğraştım. (...) Kendimi devrimci akımlara kaptırmıştım" diye anlatır.[88] Annesinin kuzenlerinden biri padişaha karşı geldiği için sürgüne gönderilir.[89] Yalman'ın babası aynı sene *Mütalâa*'yı kapatmaya zorlanır ve ailesiyle beraber İstanbul'a taşınır.[90] Karakaş Feyziye Mektebi 1908 yılına kadar *Çocuk Bahçesi* isimli dergiyi yayımlamış, fakat bu tarihten sonra adını *Bahçe* olarak değiştirmiş ve dergi bir çocuk dergisi olmaktan çıkmıştır. Derginin 1908 öncesi versiyonu derslerde okutulmak üzere hazırlanır ve Nazmi Efendi'nin (Sertel) kızı Sabiha'nınki de dahil, öğrencilerin yazılarını da içerir.[91] Bir çocuk dergisi olmasına rağmen, muhalefetin sözcüsüdür ve ünlü, yetişkin yazarlar tarafından kaleme alınan –II. Abdülhamid yönetiminin imparatorluk üzerindeki olumsuz etkileri gibi– siyasi konuları kapsar. Dergi sansürlenmiştir.[92] *Journal de Salonique*, derginin uyarıları hiçe saydığı için basımının askıya alındığını belirtmiştir.[93]

Dini aktörler ve toplumsal dönüşüm

Dönme okulları varlıklarını sürdürebilen tek Dönme kurumları oldukları için (Türkiye Cumhuriyeti'nde, başka amaçlara uyum sağlamak adına devredilmiş ve dönüşüm geçirmiş olsalar da), Türk toplumunun hafızası onların mirasına odaklanmaktadır. Günümüzde Dönmeler bu okullarla özdeşleştirilmiştir. Şemsi Efendi'nin ilk kurduğu okula devam edenlerin anılarıyla daha sonra Dönmeler tarafından kurulan iki okulla bağlantısı olan kimselerin yazdığı tarihler, çağdaşlığı, ilerlemeyi ve devrimci düşünce yapısını vurgulamaktadır. Çözümlemelerinde bahsetmedikleri din ve ahlak konuları, çağdışı ve tutucu kabul edilmek-

tedir. Bu büyük bir yanılgıdır ve tarihsel kanıtlar Dönmelerin zamanında okullarında ve dergilerinde ahlaka ne denli eğildiklerini ve Dönmelerin *hem* dindar *hem* ilerici olduklarını ortaya serdiğinde daha da şaşırtıcı bir hal almaktadır.

Dönme toplumunda, gelenek ve modernite arasındaki ilişki oldukça karmaşıktır. En eski inanç ve ibadetlerinin bazılarına bağlı kalmalarına karşın, tamamen yeni yaşam stillerini de benimsemişlerdir. Mustafa Kemal ve diğerlerinin daha sonra öne sürdükleri gibi, geleneksel ve yeni olan arasında basit bir mücadele yoktur. Bu daha çok, yeni bir çağda gelenekleri korumanın çabası, dış dünyayla ilişkili olmanın yanı sıra içsel olarak kendini tecrit etmek, geleneksel olanı kimliklerini desteklemek adına kullanmak, Dönmelerin XX. yüzyılın başında Selanik'te varolma biçimlerinin vazgeçilmez öğeleri olan din ve ahlakın bunlarla çatışmak zorunda olmadığını kanıtlamaktı. Bu topluluğun üyeleri, ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında dağılmaları yönünde kendilerini zorlayan ağır baskılar sonucu seküler bir gruba dönüşmüşlerdir. Dönmeler kültürel ya da siyasi milliyetçiliği savunan kimseler de değillerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun tebaasının, kendilerini sınırları içerisinde yönetme hakkına sahip bir ulusun üyeleri olduklarını hayal etmeye başladığı bir dönemde, Dönmeler milliyetçiliğin esaslarına karşıt, kendi çok katmanlı kültürlerini yansıtan, Dönme dini inanışını Batı Avrupa ve Osmanlı kültürlerinin öğeleriyle bir araya getiren bir toplumun ortaya çıkmasını savunmuşlardır. Örneğin okulları, sadece yeni ve modern olanı değil, onların miraslarını ve eski geleneklerini de sonraki kuşaklara aktarıyordu.

Şemsi Efendi okullarda dini esasları öğretirken, Dönmelerin dini bakış açısı da öğrencilere aktarılmıştı. Şemsi Efendi'den sonra Dönme eğitim tarihinde geçen en önemli isim Mehmet Cavid'dir. Mehmet Cavid, Karakaş liderlerinden biriydi ve Osman Baba'nın soyundan gelen, grubun en önemli ailesine mensuptu.[94] Feyziye Mektebi mezunu olan bu iktisatçı, 1902'den 1908'e kadar Feyziye Mektebi'ni idare etmiştir.[95] Getirdiği değişiklikler arasında, öğretmen ve öğrencilerin ahlaki ve etik tutumlarını yakından takip etmesi ve 1904'te bir ticaret okulu açmasını sayabiliriz. Öğrencilerin performansları, başarıları ve ahlaki gelişimleri hakkında devamlı raporlar hazırlanmasını talep etmiş, öğrencileri birbirleriyle, diğer sınıflardakilerle ve önceki yıllarda eğitim görmüş öğrencilerle karşılaştırmıştır.[96]

Mert Sandalcı'nın 2005 yılında kaleme aldığı resmi okul tarihi,

modernite ve Batı kültürünün, gelenekler, gericiler ve İslam'la karşılaştırıldığı, Feyziye'nin kurucuları, yöneticileri, öğretmenleri ve öğrencilerinin yenilikçi olan her şeyle ilişkilendirildiği, hayli Kemalist bir yaklaşımı benimsemiştir. Dönme terimini bir kere bile kullanmamış olsa da, yazarın amacı Dönmelerin eylemlerinin Cumhuriyet'in kuruluşuna ortam hazırladığını belirtmektir. Sandalcı, ayrıca röportajlarda ailesinin, ona göre, Dönme geleneklerine tamamen karşı çıkan, onlarla mücadele eden ve bir an önce yok olmalarını isteyen büyükbabasına kadar uzanan, seküler ve milliyetçi kökenlerinden bahseder. Sandalcı, büyükbabasının ve diğerlerinin bu nedenle pozitif bilimlere odaklanan bir eğitim modelini desteklediklerini ve bu şekilde gençliğin hurafelerden sıyrılabileceklerini ümit ettiklerini söyler. Terakki Mektebi'nin tarihinin yazarı Mehmet Alkan, Sandalcı'dan farklı olarak, okulun kurucularının Dönme olduklarını ve bu okulları kurmalarının sebeplerinden birinin "Dönme toplumunun üyelerinin, çocuklarını kendi okullarında eğitmek istemeleri" olduğunu ve bu nedenle Karakaşların Feyziye'yi, Kapancıların ise Terakki'yi kurduklarını açıkça belirtir.[97]

Alkan'ınkinden farklı bir strateji izleyen Sandalcı, bana kitabında Dönmelerden bahsetmek istemediğini, sadece modern bir eğitim kurumu hakkında yazmak ve Feyziye Mektebi'nin mezunları ve haleflerinin ne kadar güvenilir Türk milliyetçileri ve seküler Kemalistler olduklarını ortaya koymak istediğini anlatmıştı. Bu, Terakki Mektebi'nin aslında, Osmanlı İmparatorluğu'nun modernleşmesine ve bu konuda eğitimin oynadığı role örnek teşkil edecek "modern, aydınlanmış insanlardan oluşan bir nesil yetiştirmek" amacıyla kurulduğunu yazan Alkan'ın amacından çok farklı değildir.[98] Ama Sandalcı'nın kitabı bundan daha fazlasıdır. Dönme karşıtı komplo teorilerine karşılık olarak yazılmıştır. Sandalcı uzak geçmişi göz önüne almak istememiştir. Ona göre bu, okulla ilişkisi olmayan, eski, dini bir hikâyedir. Hatta Türk basınında onun kitabı üzerine yayımlanan değerlendirme yazılarında da Dönmelerden hiç bahsedilmemiştir.

Sandalcı, Selanik 1912'de Yunanistan topraklarına katıldıktan sonra İstanbul'a taşındıkları zamandan itibaren, Dönme okullarında asla Dönme dininin öğretilmediğini ve öğrencilerin Dönmeler olarak yetiştirilmediğini söyler. Bu iddianın geçerli kısmı "İstanbul'a taşındıkları zamandan itibaren" ifadesidir. Sandalcı'nın alıntıladığı söylev örnekleri ve bu kitaba dahil ettiği ders planlarına göre, ahlaka büyük bir önem verilirken, kendisi bu okullar

hakkındaki analizinde din ve ahlak konularına değinmekten titizlikle kaçınmıştır. Böyle davranmasaydı, okulun, Dönme eğitimini laik cumhuriyetin hedeflerine uyum sağlayacak şekilde, milliyetçi bir bakış açısıyla yeniden yazmakla ilgilenen destekçilerinin anlatılarına ters düşecekti. Sandalcı böyle iddialar ileri süren Dönme yazarları dizisinin izinden yürümektedir. Ahmet Emin Yalman, imparatorluktan ulus-devlete dönüşümün meseli olarak (ilk) İngilizce anılarını 1956'da yayımlamıştır. Yalman'a göre, Osmanlı İmparatorluğu, dindar, yoz, geri ve hasta olan her şeyin temsilcisidir. Kendilerini ihtişam ve "egzotik bedensel zevklere" adamış despot yöneticiler tarafından idare edilen, dört yüzyıldır acılı bir gerileme dönemi içinde bir imparatorluktur.[99] Türkiye Cumhuriyeti ise, bunun tam tersine, modern, demokratik ve seküler her şeyi temsil eder. Yalman bu dönüşümü açıklamak için aile tarihinden ve kişisel tarihinden faydalanmıştır. Ancak din ve ahlakın Dönmelerin hayatında oynadığı önemli rolü gözden kaçırdığımızda, hem onların tecrübelerini yanlış yorumlar hem de dini aktörlerin Türk tarihine olan katkılarını gözden kaçırırız.

Türk tarihçiliği Dönme dinini yok sayarak, Dönmelerin Türkiye'deki seküler milliyetçiliğe zemin hazırladıklarını iddia eder. Birçok kişi Dönmelerin seküler okullarda eğitim gördüklerine; hilafete karşı olduğu ve İslami Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasını ve onun yerine laik, milliyetçi bir cumhuriyet kurulmasını hedeflediği için İTC'yi destekleyen, ateşli laiklik taraftarları (ya da, onları kötüleyenlerin öne sürdüğü gibi ateist) olduklarına ikna olmuştur. İlk cumhurbaşkanı, coşkulu laiklik taraftarı ve milliyetçi Mustafa Kemal'in, Selanik'in doğu sınırındaki bir Müslüman mahallesinde, Dönmelerin mesken tuttukları mahallelerden epey uzakta doğmasına rağmen, şehirdeki en önemli Dönme öğretmenden eğitim alması, insanların Dönme okullarında verilen sözde seküler eğitim ile erken cumhuriyetin hedefleri arasında bir bağlantı olduğunu varsaymalarına olanak tanımıştır.

Birçok yazar, dini inanç ve ibadetlerin önemini devam ettirmesi gibi çağdaş toplumun, kafalarındaki gelişigüzel ereksel çağdaşlaşma ve sekülerleşme teorilerine uymayan birtakım niteliklerinden rahatsız olmuş ya da bunları göz ardı etmiştir.[100] Bunun yerine bir dini/geleneksel ve seküler/modern ikiliği yerleştirmiş ve bağımsız Dönme dini kimliğini hafife almışlardır. Bu yaklaşım Türkiye'de, bilimsel eğitim ve İslami ahlakı kaynaştırma çabasında kaçınılmaz bir çelişkinin var olduğu ve nihayetinde İslamcılıkla çağdaşlığın sentezine ulaşılamayacağından bu çelişkinin çö-

zümlenemeyeceğini savunan basmakalıp görüşü yansıtmaktadır; böylece İslam öğretimi modern (seküler) eğitimin gelişimine engel teşkil ediyordu. Dini ikinci plana atıp sekülerliğe öncelik verilmeden, modern okulların kurulamayacağı ve öğrencilere modernliğin aşılanamayacağı öne sürülmektedir.[101] Yıldız Sertel "Selanik'te [annesi Sabiha Sertel de dahil] Dönme kızları, gördükleri eğitim sonucu artık, pozitivist, hatta laik bir görüş tarzını kabul etmeye başlamışlardı" diye anlatır.[102] Bu yaklaşım son olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde Dönmelerin kendilerini dini baskıdan kurtarmak adına seküler Türk milliyetçiliğini benimsediklerine dair, inanılması güç iddiayı ortaya atan Aslı Yurddaş tarafından hiç eleştirilmeksizin kabul edilir.[103]

Dönme okullarının öğrencilerini seküler bireyler olarak yetiştirdikleri hakkındaki iddialara, yabancı yazarların önemli çalışmalarında da rastlamak mümkündür. Vamık Volkan ve Norman Itzkowitz'in Atatürk üzerine yazdıkları psikolojik biyografide, babası Ali Rıza'nın, onu dindar annesi Zübeyde'nin arzusuna karşı gelerek, seküler bir eğitim alması için Şemsi Efendi'nin okuluna kaydettirmek istediği öne sürülmektedir.[104] Mustafa Kemal Atatürk bu okulu Ahmet Emin Yalman'la yaptığı röportaj sırasında "seküler" olarak tanımlamasa da, Mark Mazower *Selanik, Hayaletler Şehri* adlı eserinde "aldığı eğitimin de yardımıyla... [Atatürk] ateşli bir laiklik taraftarı haline gelmiştir" diye anlatır.[105]

Gerçekte, din ve dini aktörler, Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşecek yeni kamusal alanın ve ön-ulusun yaratılışına katkıda bulunmuşlardır. Öncü Müslümanlar, akla dayalı, bilimsel, çağdaş, rasyonel, hurafelerden arınmış ve cahilce âdetlerle karşı gelen ıslah edilmiş bir din kavramının ortaya çıkmasına önayak olurlar.[106] Örneğin, Nurcu (ya da Selefiye) hareketi, bilim, teknoloji ve moderniteyi, inanç, din ve tektanrıcılıkla bağdaştırmış ve eğitime özel bir önem vermiştir. Nurcular Müslümanlara, din, duygu, inanç, estetik ve gündelik hayatın kişisel sorumluluklarıyla yeniden bağlantı kurabilmeleri için modern iletişim ve teknoloji biçimleri sunmuşlardır.[107] Nurcular, Dönmeler ve Müslüman Osmanlı toplumunun neredeyse bütünü için, din "rasyonel ve ahlaki öznelerin başlıca kaynağı ve ulusal kimliklerin oluşması için gerekli siyasi etkileşim(ler)le belirlenen kamusal alanların örgütlenmesinin ana cephesi" haline gelmiştir.[108] İmparatorluk, sadakat, yurttaşlık bilinci ve yurttaş milliyetçiliğini yaratmak ve aykırılıkla (kabul edilmiş dini doktrinlere) muhalefeti ortadan kaldırmak için, bu standart, rasyonel din görüşünü benimsemiştir.

Sonunda, imparatorluğun yerini alan ulus-devlet, bu rasyonelleştirilmiş din kavramını özel alana taşımış, millileştirmiş ve onun yerine tarafsız olmayan ve dinin hâlâ ana bileşenlerden biri olduğu ırkçı milliyetçiliği yerleştirmiştir.[109] Bu, onun dini aktörleri hoşgörü göstermeksizin zorlamaya ve baskı altına almaya devam etmesine engel olmamıştır. Buradaki ironi, dinin yanlış sebeplerle dışlanması, modern ulus-devletin kuruluşuna katkısının unutulması ya da yanlış hatırlanması ve dini liderlerin devlet düşmanları addedilerek yok edilmesidir.

3

Seyahat ve ticaret

Café Europa, Viyana, 1907 sonbaharı. İsmail Kapancı, Kaiser-Franz-Josef Köprüsü'nün yakınındaki sokak hayatını tasvir eden, elle renklendirilmiş bir kartpostalı incelemektedir. Hareket ettikleri için bulanık görünen kırmızı, elektrikli tramvaylar sokakları sepya renkli faytonlarla paylaşmaktadır. Şık giyimli, şapkalı ve pardösülü erkekler ve uzun siyah elbiseli, şapkalı, şemsiye taşıyan kadınlar birbirlerinin yanından geçmektedir. Bir adam sokağın ortasında, bir fayton ve tramvay vagonunun arasında durmuş, elini beline koymuş, kameraya bakmaktadır. Kilolu bir adam caddeyi geçmek üzere beklemektedir. Sağ elinde evrak çantası taşıyan bir adam acele ederek geniş adımlarla ilerlemektedir.

İsmail'in aile şirketi, 1880'de kurulan Yusuf Kapancı ve Mahdumları (Youssouf Kapandji et Fils), tekstil ticaretinde uzmanlaşmıştır ve Osmanlı Avrupa'sının büyük bir bölümünde iş yapmaktadır.[1] Şu ana dek, şirket Selanik'in Avrupa mahallesinde bir sigorta acentesi açarak sınırlarını genişletmiştir.[2] İsmail kartpostalı tersine çevirir ve araya Fransızca kelimeler serpiştirerek Osmanlı Türkçesiyle Selanik'teki erkek kardeşi Osman'a yazmaya başlar:

24 Ekim 1907

Sevgili Kardeşim Osman Kapancı Efendi,

Dün akşam sağ salim, yirmi dakika rötarla Viyana'ya vardım. Bugün babama [Yusuf Kapancı] telgraf gönderip vardığımı haber vereceğim. Ve bu kararı kendi başıma veremediğim için acilen Berlin'e doğru yola çıkmayı planlıyorum. Bana verdiğin damga mührünü Café Berlin'in yanındaki adama gösterdim. Yeni bir tane satın almak için on kron vermem gerektiğini söyleyince, elbette ona üç kron vermeyi teklif ettim. Sonunda, bana bunu yedi kron-

dan daha aşağıya yapamayacağını söyledi. Eğer altı kron ödemeyi kabul ediyorsan bana haber ver ve ben de bu işi halledeyim. Sonradan birkaç yere daha sordum. Hepsi bunu yedi krona bile yapmayacaklarını söyledi. Yine de bu işi altı krona halledebileceğimi düşünüyorum.

İsmail mektubun sonunda "güzel olmasa da samimi bir ortam olan" Café Europa'da konakladığını söylemiş, "bir gece için on kron ödüyorum, ama ödemelerimi iki taksite böldüm" diye belirtmiştir. (Osman'a kurnaz bir işadamı olduğunu anlatmaya çalışmaktadır). Kapancı kardeşler babalarıyla birlikte, yakın ilişki içinde çalışıyor, aile işini büyütmek için Selanik'ten Viyana ve Berlin'e seyahat ediyor ve yol boyunca verdikleri her karardan birbirlerini, özellikle de en iyi anlaşmayı yapabildikleri zaman haberdar ediyorlardı.

XX. yüzyılın başında Selanik

XIX. yüzyılın sonlarında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki liman kentleri fiziksel ve kültürel açıdan neredeyse tanınmayacak kadar değişmişti. Yerel, imparatorluk çapında ve uluslararası çıkar gruplarından elde edilen mali sermaye, merkezi Kuzeybatı Avrupa olan dünya ticaretiyle bağlantılar ve bunlara eşlik eden yeni iletişim yöntemleri (telgraf), uluslararası ulaşım (yollar, demiryolları, buharlı gemiler) ve şehiriçi ulaşım (tramvay), bu değişimi ortaya çıkarmıştı.[3] Bu bağlamda, Osmanlı Selanik'i, durağan bir Makedonya sınır kenti olmaktan çıkmış ve önemli bir kozmopolit limana dönüşmüştü.[4] Şehrin görünümü aynı dönemde İstanbul'da da olduğu gibi, çarpıcı bir biçimde değişmişti: Eski surlar yıkılmış, şehrin tarihi (Bizans) merkezinin dışında banliyöler kurulmuş ve iki tarafı ağaçlandırılmış, geniş, düz, taş döşeli caddeler inşa edilmişti.[5] İskele ve liman buharlı gemileri barındıracak şekilde genişletilmiş ve şehrin limanı Batı Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu'nu birleştiren bir tren yolu şebekesine bağlanmıştı. Selanik, İstanbul (1 milyon), İzmir (350.000) ve Beyrut'tan (170.000) sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz'deki dördüncü büyük liman şehri, buharlı gemiler ve demiryolları için son durak, önemli bir üretim ve ticaret merkezi ve imparatorluğun en sanayileşmiş kenti haline gelmişti.[6] Selanik "kıtalararası ulaşım için bir kavşak, açık deniz gemilerini barındırabilen bir liman, ihracat ürünleri ve piyasasından yararlanabilen, üretken

bir hinterlant ve sermayeyi, sömürücüleri ve işçileri kendine çeken, siyasi ve ekonomik bir potansiyeli olan, stratejik bir konuma" sahipti.[7]

Ekonomik canlılık, göçler ve halk sağlığındaki gelişmelerin bir sonucu olarak, Selanik'in nüfusunda hızlı bir artış gözlemlenmişti. Selanik Osmanlı İmparatorluğu'nun en kalabalık kentlerinden biri haline gelmişti: 1878'de 54.000 kişiden ibaret nüfusu, otuz beş yıl içerisinde üçe katlanmış ve 1912'de 150.000'e ulaşmıştı.[8] Sakinlerinin üçte birlik dilimini oluşturan 50.000 kişi Müslüman'dı. 1923'te, bu Müslüman nüfusun üçte birini Dönmeler oluşturmaktaydı. Bu nedenle, Selanik tüm büyük Osmanlı şehirleri arasında, en az Müslüman nüfusu barındıran şehirdi –İstanbul'da nüfusun neredeyse yarısı Müslüman'dı– ve bu nüfusun kayda değer bir oranı tam olarak Müslüman değil, Dönme'ydi. Ayrıca birçok konsolos burada ikamet ettiği için, Selanik çok sayıda yabancıya ev sahipliği yapıyordu. Kent bariz bir biçimde Batı ve Orta Avrupa'ya yönelmişti. Paris'e bağlanan ilk tren hattı (1888), İstanbul'a bağlanan hattan (1896) yaklaşık on yıl önce inşa edilmişti.[9]

Geç Osmanlı Selanik'i, Batı Avrupa (özellikle Fransa) ve Güneydoğu Avrupa'nın (Osmanlı İmparatorluğu) kültürel, ekonomik ve dini bağlantılarının arasında bir noktada konumlanmıştı. Bu durum, şehir sakinlerinin yeni bağlantılar ve kesişim noktaları keşfetmelerine ve diğer büyük Avrupa kentlerinde olduğu gibi, "sohbet etmek, kâğıt oynamak, içki içmek, eğlenmek ya da sadece yabancılarla kaynaşmak için eşsiz imkânlara sahip olmalarına" olanak tanıyordu.[10] Modern limanın inşa edilmesi, işyerleri, kafeler, barlar, oteller ve sonradan rıhtım çevresinde açılan sinemalar gibi yeni sosyal paylaşım mekânlarının ortaya çıkmasına önayak olmuştu.[11] Erkekler ve kadınlar, günün her vakti, fonda orkestra müzik çalar ve diğer müdavimler bilardo oynarken, yuvarlak mermer masaların çevresine dizilmiş Viyana sandalyelerine oturup Paris, İstanbul ya da Selanik gazetelerini okudukları, sigara içtikleri ve ordövr, pasta, peynir yiyip, içki içtikleri geniş kafeler ve lüks otellerin restoranlarında bir araya geliyorlardı.[12] Avrupa mahallesinde, Selanikliler Paris, Londra ve Viyana'nın büyük mağazalarının şubeleri ve butiklerinden ya da Amerikan veya Çin pazarından alışveriş yaparlardı.[13] Bunlar özenti davranışlar sayılmazdı.[14] Selanik, Osmanlı İmparatorluğu'nun Paris'i değildi; açılış törenlerinde çeşmelerinden Osmanlı'nın en gözde içeceği vişne suyunun akıtıldığı; Belçika yapımı tramvay

vagonlarındaki yolcuların cinsiyetlerine göre birbirinden ayrıldığı;[15] ve saatlerin Hıristiyan ve İslami zamanı aynı anda gösteren, birinde Arap, diğerinde Latin rakamlarının yazıldığı iki yüzünün olduğu, kendine özgü bir şehirdi.[16]

XX. yüzyılın başında Selanik'in genel görünümü ve kamu kurumları, şehrin kozmopolit sakinlerinin yaşam tarzını yansıtıyordu. Kentte barok, neo-klasik ve İslami mimarinin anlamlı bir karışımına rastlamak mümkündü. Şehir, İslami mimarinin özelliklerini taşıyan, modern, sıhhi çarşılara; kalabalık bir şehir merkezine ve sınırları içinde Batı Avrupa ve Osmanlı zevklerinin farklı öğeleriyle inşa edilmiş yalıların bulunduğu, geniş bulvarlı banliyölere sahipti. Şehrin okulları Fransız pedagojisindeki en son yenilikleri (eleştirel düşünce, ders planları, öğretim kadrosu ve öğrencilerin katı bir disiplin altına alınması ve bedenin de zihinle aynı ölçüde eğitilmesi) ve çağa uygun İslami eğitimin öğrencilere aşılandığı, Osmanlı din eğitimini benimsemişlerdi.

Tüccar Dönme aileleri

> 1902 yılının bir bahar günüdür. Sabiha Sertel'in babası Nazmi Efendi, kolalı beyaz gömleğinin üzerine siyah takım elbisesinin ceketini giyer. Puantiyeli papyonu, aralarda beyaz teller bulunan, siyah, asi bıyığıyla uyum içindedir ve dar, kırmızı fesi büyük kulaklarını ortaya çıkarmaktadır. Kasımiye Mahallesi –camisi, türbesine Mevlevi mutasavvıflarının göz kulak olduğu, şehrin hamisi Aya Dimitri'nin adını taşıyan bir kiliseyken camiye dönüştürülmüştü– Pazar Tekkesi Sokağı'ndaki iki katlı ahşap evinden ayrılıp, limana doğru yürümeye başlar. Rıhtıma vardığında bir kebapçı dükkânını gözüne kestirir ve karnını doyurur. Sonra, rıhtımda, en sevdiği kafedeki bir sandalyeye oturur. Küçük bir fincandan kahvesini yudumlarken, gemilerin limana giriş çıkışlarını izlemeye koyulur: "Bunların çoğu ticaret gemileriydi. Gümrüğe mal taşıyan atlı arabalar önünden vızır vızır geçiyordu. Burası onun dünyasıydı. Gümrük Başmüdürlüğü yaptığı günlerden beri girip çıkan mallarla, bu semtin halkıyla içli dışlı olmuştu. Ne kadar da hareketliydi Selanik Limanı!"[17]
>
> Ne kadar da değişmişti. Selanik dünyaya ne kadar açık bir hale gelmişti.

Dönmelerin XIX. yüzyılda Selanik'in kozmopolit bir şehre dönüşmesindeki rolleri, conversoların XV. ve XVI. yüzyıllarda Yenidünya ekonomisine yaptıkları katkılara benzer. Nathan Wach-

tel'in de açıkladığı gibi, İberyalı Yeni Hıristiyan tüccarlar, Avrupa'nın Yenidünya'yı keşfi ve denizaşırı açılımlar sayesinde ortaya çıkan ve daha önce dünya çapında söz konusu olmayan yeni takas biçimlerinin ve büyük ticari bağlantıların oluşmasına katkıda bulunmuşlardı.[18] Bu kapitalist büyüme süreci ve bu süreçte conversoların oynadıkları rol; İspanya'daki bir Yahudi'nin din değiştirdiği takdirde, kendisine bir Katolik'in sahip olduğu tüm hak ve ayrıcalıkların (özellikle de ticari ayrıcalıkların) bahşedildiği gerçeğine dayanır.[19] Yahudilerin XV. yüzyılın sonunda İspanya ve Portekiz'den göç etmeye zorlanmaları, geleneksel ticari sistemi altüst edip gerilemesine neden olmuştu.[20] Bu zoraki göçün açılım noktaları, yeni piyasaların oluşmasına olanak sağlayan Portekiz sömürgelerinin varlığı ve Balkanlar'daki yeni Osmanlı topraklarıydı. Dünyanın bu kısımlarını birbirine bağlayan ağlar hem ailevi hem ticariydi, ama bir bakıma conversoların "ulus" kavramı etrafında şekillenmişti: "Dünyaya dağılma, kıtalararası ve okyanus ötesi dayanışma: Lizbon, Antwerp ve Meksika'daki *converso*ları ve Livorno, Amsterdam ve Konstantinopolis'teki Yahudileri birleştiren bu geniş iletişim ağı, resmi olarak aynı dine mensup olmayan, ama aynı topluluğa ait olduklarına dair ortak bir görüşü paylaşan on binlerce insanı bir araya getiren, yeni ve dikkat çekici bir nitelik ortaya çıkarmıştı. Tek bir kavramla özetlenirse: 'Naçao' (Ulus)."[21] Ayrıca uluslararası ticaretin bu yeni yapılanması, Eski Hıristiyan elit tüccarlarda bulunmayan bilgi ve deneyime de sahip olmayı gerektiriyordu. Aynı zamanda, Yeni Hıristiyanlar Yahudiler olarak tecrit edilmelerine sebep olan kısıtlamalardan kurtuldukları için Yenidünya ekonomisindeki bütün görev ve işlevlere ulaşabilecek duruma gelmişlerdi. Yeni kredi ve üretim tekniklerinde uzmanlaşmaları, Yenidünya'nın keşfi ve kolonyal girişimlerin önlerinde açtığı yeni rotalarda ticari ilişkiler kurmalarına, özellikle de şekerkamışı piyasasına ağırlık vermelerine olanak tanımıştı.[22]

Conversoların kimlikleri (kim oldukları) ve tarihi irtibatları (grup olarak ne zaman bir araya geldikleri), onların ticari açıdan yükselişlerinin ortam ve koşullarını oluşturmuştu. Yahudi statüsünden kurtulup, dünya ticaretindeki yeni fırsatlardan istifade eden ve ortak bir kimlik bilincini paylaşan geniş bir "aileyle" iletişim içerisinde olan conversoların sosyal konumu, XIX. yüzyılda Dönmelerin konumuna benzer. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudiler, İberya'da veya yurtdışındaki İberya sömürgelerinde yaşayan Yahudilerin karşılaştığı kısıtlamalarla karşılaş-

madılar. Üstelik Dönmeler Müslüman oldukları için, Yahudilerden daha ayrıcalıklı bir konumdaydılar. XV. ve XVI. yüzyıllar gibi, XIX. yüzyıl da ticaretteki radikal bir açılımın yanı sıra, şiddetli bir sömürgeciliğe şahit olmuş ve Selanik de dahil olmak üzere, Osmanlı piyasası Batı Avrupa sermayesinin etkisi altında kalmıştı. Ürün ve teknolojiler, dünyanın çeşitli köşelerine yayılmış Dönmelerin de desteğiyle imparatorluklar arasında hareket ediyordu. Yuri Slezkine'nin belirttiği gibi, Rus İmparatorluğu'nda yaşayan Yahudiler arasında "benzer geçmişe sahip ve benzer zorluklar yaşayan, belli koşullar altında birbirlerini tanımaya ve karşılıklı işbirliğine güvenen insanların kurduğu bir iletişim ağı" vardı. Onların "grup üyelerine duydukları güven, iş ortaklarının, kredi müşterilerinin ve taşeronların görece güvenilir olmalarını" sağlamıştır; işlerin çoğu aile şirketlerinden oluşuyordu.[23]

Selanik bu dönemde "uluslararası finans, işgücü, teknoloji ve sermaye çemberinin merkezine"[24] yerleşmiş ve Batı Avrupa ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ticari karşılaşmaya aracılık eden başlıca şehir haline gelmişti.[25] Kendi projelerini bazen Batı Avrupa sermayesinin desteğiyle bazen de kendileri finanse eden Dönme bankacılar, tekstil ve tütün tüccarları, yerel ekonomiyle uluslararası ticaret ve finansta önemli bir rol oynamışlardır. Sadece toplumun en üst tabakası, kendi işyerlerini işletecek ve bankacılık yapabilecek birikime ve mal varlığına sahipti.[26]

Resmi Osmanlı *Selanik Vilâyeti Salnamesi*'ne göre, Dönme işadamlarının çoğu, şehrin Avrupai ticari, diplomatik yerleşim bölgesinde ikamet etmekteydi. Dönmelerin yabancı sermaye ve Batı Avrupa'daki Dönmelerle olan bağlantıları, onların uluslararası ticaretle ilgilenmelerine olanak tanımıştır. En önemli Kapancı Dönme ailelerinden birinin atası olan Kavaf Yusuf Ağa, XVIII. yüzyılın sonunda doğmuştur. "Ağa" unvanı, onun bir tüccar grubunun ya da loncasının lideri olduğunu gösterir.[27] Edindiği ekonomik mevki ve ihtisaslaşmış bir piyasaya hâkimiyetiyle, bu aile ivmelenmiş kapitalizme geçişe hazırdı.

Kavaf Yusuf Ağa'nın soyundan gelen en nüfuzlu işadamı, şehrin ekonomik gelişmesinin sembolü olan Selanik Ticaret Odası'nın başkanı, padişah tarafından şeref nişanına layık görülen ve 1902'den 1905'e kadar, seçimle kazandığı bir pozisyon olan Vilayet İdare Meclisi'nde görev yapan, seçkin bankacı ve tüccar Mehmet Kapancı'dır.[28] Mehmet Kapancı esas olarak tekstil ticaretiyle uğraşıyordu.[29] Selanik ve Avrupa'nın diğer şehirleri arasındaki demiryolu bağlantısının savunucusu olan ve işyeri Fran-

sız konsolosluğunun karşısında bulunan Mehmet Kapancı, Selanik'teki en zengin on kişiden biriydi.[30] Banque d'Orient'ın arşiv kayıtlarına göre, 1900'de Yahudi Modiano ailesinden satın aldığı, Sabri Paşa Bulvarı'ndaki İstanbul Çarşısı'ndaki Bezciler Hanı'nın içinde olduğu, 60.000 Türk Lirası değerinde çok sayıda kıymetli mülke sahipti.[31] Ayrıca limanın yakınındaki, en önemli çarşının da bulunduğu mahallede de büyük bir mağazanın sahibiydi.[32] Mehmet Kapancı'nın kendisinden daha genç, aynı uğraşlarla ilgilenen, itibarlı iki erkek kardeşi vardı. Osmanlı Avrupa'sında tekstil ticareti yaparak servetini kazanan Yusuf Kapancı, tanınmış bir tüccardı ve *Selanik Vilâyeti Salnamesi*'nde, Avrupa mahallesinde iş yapan, şehrin en ünlü sekiz bankacısından biri olduğu belirtilmişti.[33] Aynı kaynak Ahmet Kapancı'nın da Yusuf Kapancı gibi Osmanlı Avrupa'sında tekstil ticareti yaparak para kazandığını ve şehrin en meşhur büyük tüccarlarından biri olduğunu kaydediyordu.[34] Ticaret, Sanayi ve Ziraat Odası'nın üyesi olmuş ve 1907'de odanın başkanlığına gelmişti.[35]

Tekstil ticaretinde Karakaş Dönmeleri de önemli bir rol oynamışlardı. Yaptığım röportajlar sırasında, Mehmet Karakaş'ın soyundan gelen bir kişi beni, tekstilin grubun ekonomik gücü açısından en fazla önem taşıyan işkolu olduğu konusunda bilgilendirdi.[36] Taşıdığı Sandalcı soyadının, varsayıldığı gibi "sandal" kelimesiyle ilgisi olmadığını, belli bir ipek kumaş türünün satıcılarını adlandırmakta kullanıldığını anlattı. Ayrıca, aralarına Balcı, Dilber, İpekçi, Karakaş ve Mısırlıların da dahil olduğu en önemli Karakaş ailelerinin çoğunun ticaretle uğraştığını belirtti ve Mısırlıların İspanya'daki Yahudi kumaş tüccarlarının soyundan geldiklerini söyledi. Selanik Ticaret Odası'nın 1908'de yazdığı Fransızca raporda, Balcı ve Karakaş aileleri çorap, kadın çorabı ve eşarp tüccarları olarak belirtilmiştir.[37]

Tütün, Selanik'in yeni ekonomisinin başlıca ürünlerinden biriydi ve tütün ticareti Dönmelerin, özellikle de Kapancıların öncülük ettiği bir alandı. Kapancılardan, ileride önemli bir siyasi rol oynayacak olan Tütüncü Doktor Nâzım'ın ailesi örneklerden biridir. Dönmeler iş ortakları olmaksızın kendi işyerlerini işletmeyi ve sadece akrabalarıyla iş yapmayı tercih ediyorlardı.[38] *Selanik Vilâyeti Salnamesi*'nde şehrin bir diğer büyük tüccarı olduğu belirtilen ve dört seçkin tütün tüccarından oluşan listeye dahil edilen Kapancı Dönmesi Duhani Hasan Akif,[39] Selanik'te tütün ticaretine başlamış ve kurduğu şirketi, tütün piyasasının dünya çapında büyümesiyle, Avusturya, Belçika, Almanya

ve İngiltere'de şubeleri bulunan, Kuzey Amerika'ya bile tütün ihraç eden bir tütün imparatorluğu haline getirmiştir.[40] XIX. yüzyılın başında yazılmış bir Osmanlıca-Fransızca sözlük, Dönmelerin tütün üretimi ve ticaretine bu kadar hâkim olmalarından dolayı, devletin onlardan "tütün tüccarları taifesi" olarak bahsettiğini belirtmiştir.[41] Yabancılar, uzun zamandan beri, Osmanlı Dönme topluluğunu, bu ürünle en azından XIX. yüzyılın ortasından beri devam eden uzun vadeli ilişkilerinden dolayı "tütün tüccarları grubu ya da sosyal sınıfı" olarak belledikleri yorumunda bulunuyorlardı.[42] Dönmelerin XX. yüzyılın başındaki kent yaşamının hızına ve tarzına geleneksel nargileden daha fazla ayak uyduran sigaranın üretim, dağıtım ve satışına hâkim olmaları önemlidir.[43] Bu, buharlı gemilerin ardından demiryollarının ortaya çıkışıyla, bir mektubun Selanik'ten Paris'e ulaşması için aradan geçmesi gereken sürenin XIX. yüzyılın başlarında bir ayken, 1860'larda iki haftaya ve 1880'lerde üç güne düştüğü, iletişimin hızlandığı bir dönemdi.[44]

Gelip giden tüm bu insanlar konaklayacakları, yemek yiyecekleri ve eğlenecekleri yerlere ihtiyaç duyuyorlardı. Dönme tüccarlarının kahvehaneleri, otel kafeleri ve otelleri de vardı. Yunan gazetesi *Faros tēs Makedonias*'ta (Makedonya'nın Deniz Feneri) verilen ilanlardan öğrendiğimiz kadarıyla, Nazmi Efendi'nin rıhtımdaki en sevdiği mekân, bir diğer Kapancı Dönmesi Mehmet Kapancı'ya ait Belle Vue olabilir.[45] 30 Ocak 1923 tarihli Lozan Antlaşması'na göre oluşturulan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Karma Komisyonu'nun, şehirdeki tüm Müslümanların mülk ve servetlerini tespit etmeyi amaçlayan 1923-25 tarihli kayıtlarına göre, Duhani Hasan Akif'in ailesi çeşitli kafe ve otellere sahipti: Olimpos Palas Oteli'nin kafesi (günümüzde Plateia Eleutherias Meydanı adını taşıyan şehir meydanında bulunmaktaydı) ve İzmir Oteli.[46] Mülkiyet Kapancı ailesinin üyeleriyle paylaşılmıştı. Ahmet Kapancı'nın eşi Nefise, Olimpos Oteli, kafesi ve bağlantılı mağazalarda ve rıhtımdaki Hayri Paşa Bulvarı'ndaki Filikia Oteli ve Kafesi'nde pay sahibiydi.[47] Yusuf Kapancı'nın oğlu İbrahim ve onun kız kardeşi Emine, İskele İstasyonu tramvay durağında,[48] ismi ironik olarak o dönem Kuzey Amerika ve Avrupa'yı etkisi altına almış olan "Mağribi" modasına uyularak konulmuş Elhamra Kafe'nin sahipleriydiler.[49]

Kapancıların kentteki ekonomik rolleri, yeni endüstrilerde bile, dünya çapında biliniyordu. 1908'de Selanik'teki Amerikan Konsolosluğu'ndan, Detroit'teki araba üreticilerine gönde-

rilen bir telgrafta, yerli otomobil piyasasının olumsuz şartlarından bahsedilmiş, çok az kişinin maddi durumunun araba satın almak için yeterli olduğu, şehirde sadece iki arabanın bulunduğu ve bölgede hiçbir satış temsilcisi ya da acentenin olmadığı bildirilmişti.[50] Yine de, Amerikan konsolosun amacı, Amerikan şirketini dış piyasalarda desteklemek olduğu için, telgrafta araba kataloğu edinmekle ilgilenebilecek, aralarında Mehmet Kapancı'nın da bulunduğu sekiz kişiden söz edilmişti. Adının, Yahudi, Levanten ve Yunanlı kodamanlar ve şehrin askeri ve idari seçkinleriyle aynı listede olması, Kapancı'nın zenginliğinin ve yüksek statüsünün bir kanıtıdır. Bunu takip eden yıl, Selanik'teki Amerikan Konsolosluğu'ndan gelen bir başka telgrafta, Mehmet Kapancı'nın şehirdeki en önemli bankalardan birinin sahibi olduğu söyleniyordu.[51] Mehmet Kapancı'nın zenginliği ve açık dünya görüşü, bu yeni özel ulaşım aracını edinmeyi düşünmesine olanak sağlıyordu.[52]

Selanik'teki Fransız konsolosu tarafından gönderilen telgraflarda da Kapancı ailelerinin şehrin ticaret ve finansında ve Batı Avrupa ticaretinde oynadıkları önemli rolden söz edilmektedir. Fransız konsolos, ülkesinin işadamlarını desteklemek ve Fransız ve Selanik merkezli sermaye ve menfaatler arasında bağlantı kurmak gibi önemli işlevleri yerine getiriyordu. Fransız işadamları yerel banka ve işyerleri hakkında bilgi almak için ona yazıyorlar, konsolos ise ekonomik kararların alınmasını sağlayacak güncel bilgileri temin ediyordu. Selanik'teki Fransız konsolosundan Kuzey Fransa'nin Lille kentindeki bir işadamına gönderilen 1910 tarihli bir telgrafta, Fes ve Mensucat Şirket-i Osmaniyesi'nin (Société anonyme Ottomane pour la fabrication des fez et tissus), aralarında Ahmet Kapancı'nın ve bir diğer Kapancı Dönmesi olan Osman Telci'nin de olduğu beş kişi tarafından, 20.000 Türk liralık yatırımla kurulduğu belirtilir. Yusuf Kapancı ve Osman Derviş de fabrikanın ortaklarındandır. Konsolos "Şirket güven uyandırmaktadır" diye eklemiştir.[53] 1914 tarihli bir Yunanca eserde de bu şirketin adı geçer.[54]

Birkaç hafta sonra, Selanik'teki Fransız konsolos tarafından Güney-Orta Fransa'da bir deri tabaklama işletmesinin sahibine gönderilen başka bir telgrafta "Bay Yusuf Kapancı ve oğulları Selanik'in yerleşik mümessilleridir. Bankalarla beraber de çalışırlar. Tahmini mal varlıkları 150.000-200.000 frank değerindedir. Dürüst ve çalışkan kimseler olarak tanınırlar" denilerek, Kapancı tüccar ailelerinin rolü vurgulanmıştı.[55] Fransız konsolos 1 Mart'ta,

bir işadamına, Yusuf Kapancı'nın soyundan gelen biri tarafından temin edilen soyağacına göre Ahmet Kapancı'nın oğlu olan Faiz Kapancı hakkında bilgi içeren bir telgraf göndermişti. Konsolos "Geçen ayın on dördünde gönderdiğiniz mektuba yanıt olarak, Bay Faiz Kapancı'nın bir satış temsilcisi sıfatıyla Selanik'te ikamet ettiğini size bildirmekten memnuniyet duyarım" diye yazmıştır. "Tahmini mal varlığı yaklaşık 70.000 frank değerindedir. Burada iyi bir şöhrete sahiptir."[56] Faiz Kapancı'nın satış temsilcisi ve komisyoncu olarak görev yaptığı ve iyi bir şöhrete sahip olduğu, Selanik Ticaret Odası'nın 1908 yılında hazırladığı Fransızca raporda ve Amerika Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen 1910 tarihli telgrafta da doğrulanmıştır.[57]

Osmanlı yönetiminin sona ermesine dek, Dönmeler kentin ekonomisinde baskın bir rol oynamayı sürdürmüşlerdi. Varlıkları 10.000 - 80.000 Türk Lirası aralığında olan, yaklaşık kırk tane büyük ticari işletmeleri vardı. 1906'da, Kapancılardan Ahmet Kapancı (60.000 lira sermayesi olan bir bankacı), Mehmet Kapancı (60.000 lira sermayesi olan bir sanayi ürünleri tüccarı) ve Emin ve Rasim Receb (20.000 lira), en önemli girişimciler arasındaydı.[58] Dönemin en gelişmiş makinelerini kullanan Fes ve Mensucat Şirket-i Osmaniyesi otuz dokuma tezgâhı ve altı fes dokuma makinesiyle donanmıştı ve fabrikada yüz işçi çalışıyordu. Günlük üretim miktarı, altı yüz metre yün kumaş ve altı yüz fese ulaşıyordu.[59] Dönmeler tarafından yönetilen bu kurum, Dönmelerin zenginliğini ve şehrin sanayileşmesinde oynadıkları rolü göstermektedir.

1911'de yayımlanan, Yusuf Kapancı ve Faiz Kapancı'yı fabrika sahipleri, Ahmet Kapancı'yı bir üretici ve fes ve kumaş tüccarı, Mehmet Kapancı ve Namık Kapancı'yı ise banka sahipleri olarak listeleyen Yunanca yazılmış bir Yunanistan rehberi de, Selanik'teki Kapancı tüccar ve üreticilerin oynadıkları önemli rolü ortaya koymaktadır.[60] Bu isimleri Yusuf Kapancı'nın soyundan gelen bir kişi tarafından temin edilen soyağacıyla karşılaştırdığımda, Namık'ın Mehmet Kapancı'nın oğlu olduğunu fark ettim. Daha önce, Selanik Ticaret Odası'nın hazırladığı Fransızca raporda, sarraf olarak anılıyordu.[61] 1911'de Padişah V. Mehmed Reşad şehri ziyaret ettiği için yapılan kutlamalarda, Fes ve Mensucat Şirket-i Osmaniyesi, daha sonra Plateia Eleutherias olarak adlandırılacak olan meydana, firmanın zenginliğini, mevcudiyetini ve kent ekonomisindeki önemini açığa vuran, büyük bir zafer takı yerleştirmiştir.[62]

Orta ve Batı Avrupa'daki Dönme bağlantıları

Bana İstanbul'da Yusuf Kapancı'nın soyundan gelen bir kişi tarafından tedarik edilen, XX. yüzyılın başında, Osmanlı Türkçesi veya Fransızca kullanılarak yazılan on iki kartpostal, Dönmelerin XX. yüzyılın başlarında, Batı ve Orta Avrupa'da oluşturdukları ekonomik ve sosyal bağlantıları ve Dönmelerin seyahat ettikleri zamanda hem yaşam tarzlarını hem de aile bağlarını nasıl koruduklarını ortaya koyar.

Yusuf Kapancı tarafından, o zamanlar büyük bir Osmanlı ticaret merkezi olan Halep'te yaşayıp "Humuslu" olarak bilinen biri hakkında bilgi almak isteyen bir Parisliye yazılan, 1905 tarihli, Fransızca bir kartpostalda; "Humuslu" adının yeterli olmadığı, adamın yerini belirleyebilmek için Yusuf'un onun ilk adını da bilmesi gerektiği söylenmiştir. "Mısırlı" ve "Şamlı" isimleri tanınmış Karakaş Dönme ailelerine ait olduğundan, bu "Humuslu" adını taşıyan bir diğer Karakaş Dönme ailesinin varlığına dair bir kanıt olarak görülebilir. Fransız işadamlarının bu konuda, önde gelen Kapancı ailelerinden birinin yönlendirmesine ihtiyaç duyması, Kapancı ve Karakaşlar arasında ticari ilişkiler olduğunu akla getirir (ancak diğer kartpostallar bunun aksini göstermektedir). 1909'da Berlin'deki Osman tarafından, kardeşi İbrahim'e gönderilmiş başka bir kartpostal, Kapancıların Orta Avrupa'daki ticari ilişkilerine dair bir kanıt niteliğindedir. Osman, "Eğer bana Frankfurt'taki bağlantılarından birinin adresini gönderirsen memnun olurum" diye yazmıştır.

Diğer kartpostallar da, eşlere yazılsalar da Batı ve Orta Avrupa'daki Dönme ticareti hakkında bilgi verir. Örneğin, üç ayını Orta Avrupa'da, iş gezisinde geçiren Osman Kapancı, 21 Mayıs 1910'da, Cenevre'den Selanik'teki hamile eşi Sabite'ye gönderdiği kartpostala "Henüz vardım... Bu sabahtan beri buradaki atölyeleri gezdik. Olağanüstüydü, ama bu büyük fabrikaları gezmek ve bu uzun yolculuğa çıkmak beni yordu. Yolculuğun büyük bir bölümü sona erdi ve neredeyse eve dönme zamanım geldi" diye yazmıştır. Osman, ağabeyinin aksine, yolculuğu sırasında masraftan kaçınmamıştır ve kartpostalın önyüzünde, İtalya'nın başkentindeki lüks bir otelin kabul salonu resmedilmiştir. Sabite bu doğumda hayatını kaybedecek ve Osman, ağabeyinin dul eşiyle evlenecektir; belki de Roma'ya giderken Sabite'yi de yanına almalıydı. On bir yıl sonra, Osman, Sabite'den doğan kızı Nevber'e bir dizi Fransızca kartpostal gönderir. Baba kız ileriki yıllarda,

her zaman bir arada olmasalar da, Orta ve Batı Avrupa'da çok zaman geçirirler. Osman haftalar süren seyahatlere çıktığı zaman, Nevber Viyana'da konaklar. Kızına Brüksel ve Avusturya'nın Alpler'deki bir kaplıca kasabası olan Bad Gastein'den kartpostallar gönderir. Hem Osman hem de Nevber'in sağlık sorunları vardı, Osman çözümü kaplıcalarda aramaktaydı. Mektubuna "Pek sevgili kızım" diye başlar, "Yolladığın mektuplarda piyano çalışmaların hakkında bilgi vermemişsin. Eğer pratik yapmıyorsan, öğrendiğin her şeyi unutacağından korkarım. En kısa sürede, son aldığın ders üzerine yaptığın çalışmalar hakkında bilgi almak istiyorum. Bana göndereceğin bir sonraki kartpostalda, piyano eğitimin hakkında yazmanı istiyorum." Babasının ağabeyi İbrahim'in ve Osman'ın Levirat evlilik yaptığı ikinci eşi olan Ayşe'nin oğulları, Nevber'in kuzeni ve üvey ağabeyi olan Yusuf tarafından, Viyana'dan gönderilen tarihi belirtilmemiş bir kartpostalda da, Nevber'e piyano çalışmalarına devam etmesi tembihlenmiştir.

Sarrafzade ya da Ehatzade adını taşıyan, başka bir Kapancı Dönme ailesinin soyundan gelen bir kişi tarafından temin edilen fotoğraflar da, Dönmelerin hayatlarının Osmanlı ve Batı Avrupa'yla karışık yönlerini gözler önüne sermektedir. 1910'da çekilmiş bir fotoğraf, Ehat ailesinin on dokuz üyesini, Almanya, Baden-Baden'deki, tedavi olmaya gittikleri kaplıcalarda, muazzam bir çeşmenin önünde gösterir. Kadınların çoğu, şık beyaz elbiseler giymiş, geniş kenarlı şapkalar takmışlardır. Bazıları beyaz eldivenlidir; diğerlerinin kolları ve boyunları açıktadır. Uçları yukarıya doğru kıvrık bıyıklı erkekler, koyu renkli, Batı Avrupa'ya özgü yelekli takım elbiseler giymiş, kravat takmışlardır; bazıları şapkasızdır, bazıları ise Panama şapkası ya da fes takmıştır.

XX. yüzyılın başlarına kadar, servetini Selanik ve Kavala'da tütün ticareti yaparak kazanan Duhani Hasan Akif, Almanya'ya yerleşmişti ve 1912'de ailesini de yanına alarak Münih'e taşınmıştı. Fes giymiş Hasan Akif'i, Münih'te, Alman iş ortağı, eşi ve kızıyla birlikte görüntüleyen bir fotoğraf mevcuttur. Hasan Akif'in soyundan gelen biri onun, üç eşi olan İzmirli Ramazan Efendi'nin oğlu olduğunu söylemiştir. Ramazan Efendi'nin ilk eşi Selanik'ten; ikincisi, Hıristiyanların ilk yedi kilisesinden birinin bulunduğu İzmir'den; üçüncüsü ise "Mevlana Celaleddin Rumi'nin anısının kutsal sayıldığı şehir" olan Konya'dandı.[63] Hasan Akif, Ramazan Efendi'nin İzmir'deki ikinci eşinden dünyaya gelmişti ve annesi öldükten sonra, teyzesi tarafından yetiştirilmek üzere Selanik'e gönderilmişti.[64] Hasan Akif 1917'de Münih'te ölmüş ve orada, silindir

şapkalı erkeklerin katıldığı bir törenle büyük bir kabre defnedilmişti. Ölümünden sonra, uluslararası tütün ticareti şirketi büyümeye devam etmiştir. Gençlik yıllarında, bir fotoğrafa baştan aşağıya "Şark" kıyafetleri içinde ve nargile içerek poz veren, torunu Ali Rıza Hüsnü (ö. 1964), Münih'teki Grathwohl sigara fabrikasının müdürü olmuştu. Şirketin Viyana'da da bir şubesi bulunuyordu. Ali Rıza, Birinci Dünya Savaşı sırasında, padişaha Alman tütün ürünleri tedarik etmiştir. Aile, İstanbul'daki tütün mağazalarının imparatorluğun en modern işletmesi olmasıyla övünürdü. Ali Rıza 1920'de, Selanik'te, kuzeni Nuriye'yle (çocukluğunda Şemsi Efendi'yle beraber çekilmiş bir fotoğrafı bulunmaktadır) evlenmişti. 1928'e gelindiğinde aile Brüksel'e taşınmıştı.

Yurtdışında Dönme ahlakı

Dönmeler uluslararası ticaret ve kültürde pay sahibi olmalarına rağmen, kendilerine özgü dini inanç ve ibadetleri muhafaza etmişlerdir. Hasan Akif'in soyundan gelen (Belçika'da doğmuş ve büyümüş) bir kişi, ailesinin Dönme dini, Kabala, normatif İslam ve tasavvuf öğeleri içeren belirgin dindarlığından söz etti. Hatırladığına göre, "Yılın ilk aylarında kuzu etinin yenmediği bir dönem vardı. Sonra bir anda domates ve maydanozla pişirilen 'süt kuzusu' ortaya çıkardı." Bu, Dönmelerin Kuzu Bayramı'dır. Yazar, bir aile yemek kitabı hazırlarken, kısmen kendisine Hasan Akif'in eşi tarafından sözlü olarak aktarılan tariflere güvenmiştir. Aşçılıkla ilgili ayrıntılar, Dönmelerin geç dönemdeki dini uygulamalarını daha iyi anlamamıza olanak sağlamaktadır.[65] Tereyağıyla pişirilen birçok kuzu etli yemek, [66] Dönmelerin Yahudiliğin kaşer kurallarını tamamen göz ardı ettiklerini ortaya koymaktadır; Sabetay Sevi'nin, izin verilen ve yasaklanan davranış kalıplarını tersyüz ettiği düşünüldüğünde, bu mantıklıdır. Kitapta, Dönmelerin kuzu yemelerinin yasak olduğu dönemin sonunda, Kuzu Bayramı'nda, yemeyi âdet haline getirdikleri, Şeftali kebabının tarifi de bulunmaktadır. Yemek sakatat içermektedir: çok taze bir kuzunun beyni, ciğeri, böbrekleri, yumurtaları, dalağı ve bağırsakları.[67] Dahası, "Ramazan'da herkes oruç tutmazdı, ama iftar vakitlerinde genellikle, bazen hurmayla yapılan bir çeşit tatlı ortaya gelirdi. Muharrem ayında her evde aşure pişirilir ve arkadaşlara, akrabalara ve fakirlere büyük miktarlarda dağıtılırdı."[68] Nicholas Stavroulakis, aşurenin Dönmeler için önemli olduğunu, çünkü onların, Muhammed'den Ali'ye ve ondan, oğulları ve peygam-

berin torunları olan Hasan ve Hüseyin'e geçen peygamberlik vasfının, Sabetay Sevi'de yeniden vücut bulduğuna inandıklarını söyler. Aşura Arapçada "onuncu" anlamına gelir ve Hüseyin ve kardeşi Hasan'ın MS 680 (Hicri takvime göre 61) yılında Kerbela Savaşı'nda şehit oldukları, Müslümanların Muharrem ayının onuncu gününü temsil eder.[69] Yıldız Sertel, Dönme camisinin imamının 1913 öncesinde, bir hayvanın kurban edildiği ve aşurenin dağıtıldığı bir aile nişanına nasıl nezaret ettiğini anlatmıştır.[70]

Dönme âdetleri evde de devam ettirilmektedir. Hasan Akif'in soyundan gelen biri, nasıl her ay yeni ayı görmesi ve annesinin kendisine öğrettiği bir duayı ezbere okuması için dışarı çıkarıldığını anlatır: "Ay'ı gördüm alâ, amentübillah, Ay mübarek olsun, Elhamdülillah." Yeni ayı selamlama âdetinin kökeninin, Sabetay Sevi'nin on sekiz emrine dayanması mümkündür. On beşinci emre göre: "Her ay aksatmadan gökyüzüne bakıp, Ay'ın doğuşunu izlemeli ve Ay'ın Güneş'in karşısına geçmesi ve yüz yüze bakmaları için dua etmelidir." Gershom Scholem "Bu, Zohar [Zohar ortaçağın en önemli Kabala metnidir] tefsirine göre, Ay ve Güneş arasında ('yüz yüze') meydana gelmesi umut edilen 'kutsal birleşmeye' göndermede bulunan, (yeni) ayın takdis törenidir" diye açıklar.[71]

Kapancılara mensup bu hanım, Belçika'da bile, Müslümanlar tarafından Hz. Muhammed'in ana rahmine düşmesi, doğumu, yükselişi ve Kuran'ın indirilmesi gibi, hayatındaki önemli olayların kutlandığı kandillerde "Bir araya gelir, özel tatlılar yer ve şarkı söylerdik: 'Yağ parası, mum parası / Akşam oldu kandil parası / Sıra sıra şişler / İşte geldi dervişler / Dervişlerin karnı tok / Canları balık ister.'"[72] İslam dinine dönenlerin soyundan geldikleri için, Dönmeler Sabetay Sevi'den önce gelen (ve herkesçe kabul edilen) son peygamber olarak gördükleri Muhammed'in hayatındaki önemli olayları kutlamakta ve kendi mesihleri Sabetay Sevi'nin hayatına ilişkin kutlamaları da bunları model alarak belirlemektedirler (Dönmeler Sabetay Sevi'ye dair kutlamalarında Hıristiyanların İsa ile ilgili geleneklerini de kendilerine örnek almışlardır).

Dönmelerin diasporası

Birbirleriyle örtüşen üç Dönme grubu ya da ağı ayırt edilebilir: (a) Orta, Batı ve Osmanlı Avrupa'sına yayılmış, iş ilişkilerinde esas olarak Fransızcayı kullanan tüccarlar; (b) Osmanlı'nın Güneydoğu Avrupa kesiminde görev yapan, Osmanlı Türkçesi kul-

lanan imparatorluk yetkilileri; ve (c) İbranice, Ladino ve Arapça ibadet eden, ayrı bir etnik ve dini topluluk. Eğitim dilleri (resmi okullar İslami dillerin yanı sıra, Batı ve Orta Avrupa dillerinde eğitim verirken, aile içinde alınan resmi olmayan eğitime Yahudi dilleri hâkimdir), aile dilleri gibi karmadır. Mezar taşları ve camilerindeki yazılarda açıkça belli olduğu gibi, hafıza dilleri Osmanlı Türkçesi ve Arapçadır. Yine de Dönmeler farklı anlamlar barındıran, birbirine paralel Dönme ve Müslüman evrenlerinde eşzamanlı yer almışlardır. Her iki dünyada da, kendilerine özgü dini, ahlaki ve etik karakteri muhafaza etmeye özen göstermişlerdir. Halk arasında, Ramazan ayındaki otuz günlük zorlu orucu tutan Dönme yetkilileri, oruçlarını her gün diğer Müslümanlardan beş dakika erken bozarak, orucu ihlal etmişlerdir.

Dönmeler hayatlarının her alanında, kendilerini diğer gruplardan katı bir biçimde soyutlamışlardı. Detaylı soyağaçlarından faydalanarak, birinci dereceden kuzenleriyle ya da Levirat evlilik uygulamasına uygun bir şekilde, kardeşlerinin dul eşleriyle evlenmişlerdi. Kendilerini toplumdan soyutlamış, mezheplerine göre birbirlerinden ayrılmış olarak Selanik'te yaşamış ve çocuklarını eğitmek ve sosyalleştirmek için kendi okullarını kurmuş, bir arada ibadet edebilmek için kendi camilerini inşa etmişlerdi. Ölülerini diğer kabirlerden duvarlarla ayrılmış, ayrı mezarlıklara gömüyorlardı. Seyahat ederken ya da yurtdışında yaşarlarken de, kendilerini ayrı tutmak için her türlü çabayı sarf ediyorlardı. Kendi kültür ve dinlerinin varlığını sürdürmek adına, sosyal ayrıcalıklarını titizlikle korudular (örneğin Dönme toplumunda dışevliliğe izin verilmiyordu), ama aynı zamanda farklı çevrelerde faaliyette bulunan, ilerici, sınır tanımayan ve radikal kişilerdi. Dönme toplumu kapalı, geleneksel ve muhafazakâr olmasına rağmen, entelektüel açıdan dünyaya açıktı. Hareket halinde bir topluluk olmalarına rağmen, türbe ziyaretlerinden uluslararası ticarete kadar tüm ilişkilerinin merkezi olan tek bir yere, Selanik'e bağlıydılar.

Dönmelerin faaliyet gösterdikleri alanın sınırlarını gösteren Dönme evreni haritasının merkezi Güneydoğu Avrupa olsa da, İngiltere'deki Manchester'ın onların kuzey ve batıdaki son durağı, İzmir'in ise onların güney ve doğudaki sınır kenti olduğu söylenebilir. Bu noktalar arasındaki, kuzeyden güneye uzanan bölgede, Londra, Berlin, Brüksel, Paris, Frankfurt, Münih, Cenevre, Viyana, Roma, Karadağ'daki Ulcinj, Serez, Manastır (günümüzde Makedonya Cumhuriyeti'nin sınırları içindeki Bitola) ve İs-

tanbul'da Dönme bağlantılarına rastlamamız mümkündür. Dönmeler, hem Osmanlı hem de Avusturya-Macaristan İmparatorluklarıyla Fransız, İngiliz, Alman Avrupa'sının her yanında aynı rahatlıkla faaliyet gösteriyorlardı.[73] XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında Selanik'e akan sermaye, onların gelişen küresel ekonomide kendilerine yer edinmelerine olanak tanımıştı. Bu ilk küreselleşme dalgası, birbiriyle örtüşen ekonomik akışlara ortam sağlıyordu. Sermaye, işgücü ve ticaret ürünleri kolaylıkla sınırlardan geçiriliyordu.[74] Ticari faaliyetler, aktörler ve dinamik ittifakların değişen yelpazesi, Dönmelerin bölgeler arası yaşam alanlarında ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan önem kazanmalarını kolaylaştırmıştı.[75]

Konumlarının yanı sıra, etnik-dini kimlikleri ve yasal statüleri de Dönmelerin değişimi desteklemelerinde etkili oldu. Toplumun dini sınırlarında durmaları ve resmi olarak Müslüman kabul edilmeleri, onların yönetim ve orduda yüksek mevkilere gelmelerine olanak tanıdı. Dönmeler Osmanlı bürokrasisinin bakış açısına göre resmen Müslümanlardı. İmparatorlukta, İslam'ı seçen biri ve onun soyundan gelenler Müslüman kabul ediliyor ve bu grubun üyelerinin tüm hakları kendilerine de veriliyordu. Din değiştirenlerin geçmişleri geleceklerini etkilemiyordu.[76] Görünürde Müslümanlar gibi yaşadıkları için, XX. yüzyılın başlarında, Ermeniler, Yahudiler ve Ortodoks Hıristiyanların kabul edilmediği, en yüksek hükümet ve ordu görevlerini üstlenebilecek konumdaydılar. Hıristiyanlar ve Yahudiler zenginliğe kavuşabilirlerdi, ama belediye başkanlığı, paşalık ya da valilik gibi mevkilere yükselemiyorlardı. Unvanları arasında paşalık ve belediye başkanlığının bulunmasının yanı sıra, birçok Dönme, resmi dairelerde kâtip ve gümrük emini olarak çalışmış ve hatta Posta ve Telgraf Nezareti'yle elçiliklerde üst düzey memur olarak görev yapmıştı. Bu grup, sıradışı konumu sayesinde diğerlerinden ayrılmış ve Selanik'i sessiz bir kasaba olmaktan çıkarıp, bölgeler arası ekonominin kavşağı ve devrimin merkezi haline getirmişti.

Dönmelerin var olma biçimi, toplumun sonunda onların aleyhine dönmesine neden olmuştur. Dönmeler "kendilerinden farklı olanları tanımaya, hatta sevmeye gönüllü olmayıp onlara yakın davranmıyorlardı."[77] Sosyal olarak diğer gruplara açık değillerdi. Daha sonra ulusal sınırlara dönüşen imparatorluk sınırlarının dışına çıksalar da, diğer gruplarla kaynaşarak toplumsal sınırları yıkan "melezler" haline gelmemişler, sosyal iletişim ve bağlantı arayışına girmemişler, ticaret yapmaya gittikleri ülkeler-

de yerli kadınlarla evlenmemişler; ya da gruplarına mensup olmayan kişiler ve yabancılarla, arkadaşlık ilişkileri veya iş ortaklığı kurmak istememişlerdi. Ne evrensel bilgi ya da evrensel din arayışında olmuş ne de yabancıların din değiştirerek onların dinlerini benimsemelerine izin vermişlerdi. Kendi dini doğruluk, ahlak ve etik anlayışlarını benimsemişlerdi ve 1923'ün öncesinde, Türk tarihçiliğinde yaygın görüşün iddia ettiği gibi, hoşgörüsüzlüğe karşı mücadele eden seküler bireyler olarak tanımlanamazlardı. Onların da bir açıdan hoşgörüsüz oldukları ortadadır. Dönmeler hem kendi içlerinde (üç adacığa bölünmüş) hem diğerleri arasında bir adaya dönüşmüşlerdi. Böyle bir varolma biçimi Geç Osmanlı Selanik'indeki Dönmelere faydalı olmuştu. Ama Yunanistan Selanik'inde ve Türkiye Cumhuriyeti'nin İstanbul'undaki ırkçı milliyetçilik ve milliyetçi dindarlık, imparatorluğun yerini alan ulus-devletlerde onların desteklediği fikirlerin ve kendilerinin artık hoş karşılanmamasına sebep olmuştu. Bu, Dönmelerin gerçekleşmesinde önemli payları olduğu devrimin, ironik bir sonucudur.

II

İmparatorluk ve ulus-devlet arasında

4

Bir devrim yapmak, 1908

1908 yılının baharında, o yaz gerçekleşecek olan Meşrutiyet'in ilanının hemen öncesinde, Yıldız Köşkü'nde, padişah ve hahambaşı arasında geçen bir konuşma, Dönmelerin yenilikçi politikalarda oynadığı role dikkat çeker. Ayrıca, imparatorluğundaki marjinal Müslümanlara Sünni İslam'ı benimsetmeye kararlı bir padişahın bile, bu zamana kadar Dönmeleri dindar Müslümanlar zannettiğini ortaya koymaktadır. II. Abdülhamid, Sabetay Sevi'nin din değiştirmesinin içtenliğine ikna olduğu için, kendisine karşı birleşilen bu harekette Dönmelerin oynadıkları siyasi rolü gözden kaçırmıştır:

> Padişah V. Murad, farmasonlar tarafından tahta oturtulmuş bir farmasondu ve orada uzun süre kalamadı. Onun deli olduğunu öne sürüp, 1876'daki cülusundan sadece üç ay sonra tahttan indirdiler. Onun yerine, Batı'nın zihnine kanca burnu ve kırmızı fesiyle kazınan, Padişah II. Abdülhamid'i getirdiler. Bugüne değin Abdülhamid, otuz yılı aşkın bir süredir imparatorluğu yönetmektedir. II. Abdülhamid, dini bütün bir Müslüman olarak, Müslümanların devlet yönetimindeki lider konumlarını muhafaza etmek ve yönetimi liberal Müslümanlara, farmasonlara ve onların yabancı patronlarına bırakmamak için çabalamaktadır. Daha güçlü, daha Müslüman bir imparatorluk oluşturmasını engelleyen kişileri takip etmeleri için, imparatorluğun her yanına, Batı Avrupa'ya ve Mısır'a casuslar göndermektedir. Fakat tüm çabalarına rağmen, muhalefet güç kazanmaktadır. Bu ayaklanmanın ardında kimlerin olduğunu sorar. Bu kişilerin yabancı misyonerler tarafından desteklenen Ermeniler ya da başka ayrılıkçı Hıristiyanlar ve hatta Filistin'de arazi satın alan açgözlü Çarlık Yahudileri olduklarını duymayı beklemektedir. Beklediğinin aksi-

ne, Selanik'in bu hareketin merkezi olduğunu ve kendisini devirmek için uğraşan bu insanların büyük bir kısmını Dönmelerin oluşturduğunu öğrenince, şaşırmış ve Sabetay Sevi hakkında araştırma yapmaya başlamıştır.[1]

Onun imparatorluğu yönettiğinden daha uzun bir süredir hahambaşı olarak görev yapan, kıdemli müttefiki Moşe Halévi'yi huzuruna çağırır.

Padişah, yakın ilişki içinde olduğu muhafazakâr hahamı sıcak bir biçimde karşılar. Kendi topluluğu içindeki yenilik yanlılarına şiddetle karşı çıkan hahamı takdir etmektedir.[2]

"Bana muhtelif Yahudi mezheplerinden bahset."[3]

"İki mezhep var hazretleri padişahım. Biri, Tevrat ve Talmut'taki emirleri uygulayan Hahamlıktır. Diğeri ise sadece Tevrat'ta yazılı kurallara uyan Karaimlerdir." Fark edildiği üzere, bu yanıtta Dönmelerden bahsedilmemiştir.

"Peki Sabetay kimdir?"

"O sahte bir mesihtir. Müritlerinin iki Yahudi mezhebiyle de ilişkisi yoktur. Bu konu hakkında daha kesin bilgiler edinebilmek için, hazretlerinden bana Selanik'teki hahambaşıyla mektuplaşmam için biraz zaman tanımasını rica edebilir miyim?"

Halévi, padişahın emriyle, Selanik'in hahambaşı Jacob Hanania Covo'ya, Sabetay Sevi'nin hayatı ve entrikaları hakkında bilgi edinmek istediğini belirten, İbranice bir mektup gönderir. Covo bu emri gecikmeden yerine getirip, Halévi'ye Sabetay Sevi'nin İbranice biyografisini göndererek karşılık verir. Halévi'nin torunu biyografiyi Osmanlıcaya çevirir ve hahambaşı bunu padişaha sunar.

Birkaç gün sonra, padişah Moshe Halévi'yi saraya davet eder.

"Sabetay Sevi'nin kişiliği hakkındaki yazıları okudum. O bir veliymiş."

Hahamın çabalarını altınla ödüllendirir ve Dönmeler hakkında endişelenmekten vazgeçer.

Belki de endişelenmesi gerekirdi. Hem Halévi, hem kendisi, Dönmelerin önemli rol oynadığı 1908 Devrimi'nin ardından, sahip oldukları mevkileri kaybedeceklerdi.

Dönmeler yerel siyasete giriyor

Devrimi gerçekleştirmek için atılan ilk adım, yerel siyasete girmekti. Selanik'teki yeni okulların ve edebi dergilerin kurulmasına katkıda bulunan, entelektüel ve burjuva Dönme elitleri, dönüşü-

me daha fazla katkıda bulundukları belediye siyasetine adım atmışlardır. Dönmelerin XIX. yüzyılın sonlarında yerel siyasetteki yükselişleri, ekonomik büyüme ve kentsel reformun eşlik ettiği değişimler bağlamında açıklanabilir. Öncelikle, "eski rejim"deki konumlarını belirlemek, ya da Dönmelerin Tanzimat döneminin (1839-76) geniş kapsamlı ıslahatlarından önceki durumları hakkında bilgi edinmek zordur. İdari ve hukuki bir düzenleme sürecinde imparatorluğa rehberlik etmeyi, onu ıslah etmeyi ve merkezileştirmeyi ve yeni geliştirilen teknolojilerin yanı sıra, yeni vilayet ve kent yönetimlerindeki devlet dairelerinin uzmanlaşması sayesinde bürokrasinin kontrol alanını genişletmeyi hedefleyen yeni bir bürokrat sınıfının ortaya çıkışı bu döneme damgasını vurmuştur. Bu, idarenin daha fazla kamu hâkimiyetine girmesini, yönetim yetkisini yaymayı, yönetime yeni insanların katılmasını, yeni eğitim ve eğitim sermayesinin ortaya çıkmasını, dini ne olursa olsun, herkese açık, hukukta ve eğitimde sekülerleşmeyi, devlet makamlarının demilitarizasyonunu, yurttaşların eşit kabul edilmesini ve erkeklere oy verme ve Meclis-i Mebusan'a üye olabilme hakkının tanınmasını, ekonominin liberalleşmesini ve mülkiyet hakkının korumasını sağlamıştır.[4] Tanzimat reformları Selanik'e tam olarak 1868'de, belediye başkanı ve (bir meclisten çok danışma kuruluna benzese de) belediye meclisinden oluşan bir belediyenin işe başlamasıyla gelmiştir. Diğer örnek Tanzimat kentlerinde olduğu gibi, bu kent surlarının yıkılmasıyla eşzamanlıdır. Selanik'in surları sahilini korurdu; bu surların yıkılışı, Süveyş Kanalı'nın açıldığı zaman (1869) olduğu gibi, şehrin yeni açıklığını temsil eden, sembolik bir eylemdi. "Önceki yüzyılların kırsal bölgelerinin, geniş bulvarlar aracılığıyla şehir merkezine bağlanması"nı, kentin surların dışına doğru genişlemesi izledi.[5] Bu, Avrupa çapında gerçekleşmişti: Amsterdam, Antwerp, Barselona ve Viyana şehirlerinin hepsinin surları, 1860 ve 1870'lerde, kentsel yenilenme amacıyla yıkılmıştı.[6]

Selanik XIX. yüzyılın sonlarında, yeni profesyonel faaliyetlerin, serbest meslek sahiplerinin, özel şirketlerin (bankalar, finans kurumları, sigorta şirketleri), yeni ürünlerin, yeni tüketicilerin, yeni bir işçi sınıfının ve yeni belediye örgütlenmeleri ve sivil yönetimin ortaya çıkışına şahit olmuştur. Şehir eskiden olduğu gibi, bir zanaat, ticaret ve ziraat merkezi olarak işlevini sürdürmesinin yanı sıra, idari bir metropol, bir garnizon olmuş, entelektüel merkez ve sanayi noktası haline gelmiştir. Nüfus artışı, ekonomik refah, sosyal ve siyasi çeşitlilik ve kafe, bar, tramvay

ve mesireler gibi, sosyal etkileşimin gerçekleşmesine uygun yeni çevreler, hayli kısa bir süre içinde kökten farklı bir yerin ortaya çıkmasına katkıda bulunmuştu.[7]

Selanik Osmanlı İmparatorluğu'nun kentsel siyasi reformunun laboratuvarıydı. İstanbul'daki Pera'dan on yıl sonra, imparatorlukta yerel idareye sahip ikinci Avrupa şehri olmuştu. Yeni belediyeler kısmen kentsel düzeni örgütleyerek yerli ve uluslararası ticarete hız kazandırmak için kurulmuşlardı. "Kentsel planlama, piyasa denetimi, sağlık, kamu ahlakı ve genel refahtan" sorumluydular.[8] Osmanlı kentsel düzeninin "eski rejim"ine (eşraf, loncalar ve dini topluluklar) yüz çeviren yeni şehir yönetimi; yeni sosyal sınıflar, liberal ekonomi ve farklı dinlere mensup bireyler arasındaki eşitlik temel alınarak oluşturulmuştur. Kemal Karpat, Avrupa sermayesinin girişi, özel toprak sahipliğinin yasallaştırılmasına yönelik adımlar ve ziraatın ticarileştirilmesi sonucunda, eski sistemin zengin emlak ve arazi sahiplerinin özellikle de yabancıların, Hıristiyanlar ve Yahudilerin, kent loncaları ve tüccarların, ekonomik alanda, yeni rakiplerle, yeni bir Müslüman orta sınıfı gerçeğiyle karşılaştıklarını öne sürmüştür.[9] Bu durum, sosyal konumları yükselen seçkinlere yerel yönetimde daha fazla yer açarak, Hıristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlara idari meclislerde ve belediyelere eşit katılım hakkı tanıyan, 1871 ve 1878 tarihli kanunlarca desteklenmiştir.

Selanik belediyesi, yeni hükümet konağı ve yeni sivil toplum kurum ve cemiyetleri, şehir sakinlerine güç vererek, onlara yerel bağımsızlık ve değişiklik yapabilme imkânı tanıyan yeni bir yapı meydana getirmişti.[10] Böylece, belediyelerin ortaya çıkması yeni yükselen tüccarlar, edebiyatçılar, gazeteciler ve meslek erbaplarından oluşan bir orta sınıfın da dahil olduğu, daha büyük ve geniş çaplı siyasete katılımı mümkün kılmıştı.[11] Burjuvazinin yeni konumu ve yerel kurumları kontrol edebilmesi, şehre etki etmelerine olanak sağlamıştı.[12] Dönmeler Selanik'in yeni burjuva sınıfına mensuptu.

Dönmelerin grup olarak yükselişleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki ıslahatlar sonucunda, belediye başkanının, belediye meclisinin ve diğer siyasi organların yerel olarak belirlenmesi ve Batı Avrupa kapitalizminin son biçiminin benimsenmesiyle gerçekleşmişti. Farklı bir siyasi-ekonomik rejim, yeni bir seçkin sınıfının yükselişinin önünü açmıştı. XV. yüzyıldan XVII. yüzyılın ortalarına dek, Selanik Osmanlı İmparatorluğu'nun yünlü kumaş ve tekstil sanayisinin merkezi olmuştu. Bu sanayinin kurucusu ve

hâkimi olan Yahudiler, hem piyasaya hem de üniformalarını hazırlamakta tekel sahibi oldukları Yeniçerilere mal tedarik ediyorlardı.[13] XVI. yüzyılın önde gelen hahamları "bu şehrin Yahudilerinin başlıca geçim kaynağının kumaş üretimi olduğunu" onaylamışlardı.[14] XVI. yüzyılda Yeniçerileri saflarının sıklaşması, Selanikli Yahudiler açısından da faydalı olmuştu. XVII. yüzyılda, kapitülasyonlar gereği Batı Avrupalılar tekstil ürünlerini Osmanlı İmparatorluğu'na ihraç edebiliyorlardı. İngiliz, Hollandalı ve Fransız tedarikçilerle olan rekabet nedeniyle, hammadde fiyatları yükselmiş ve mali krizler tekstil sanayisinde durgunluğa sebep olmuştu. Bu durumdan etkilenenlerden biri Sabetay Sevi'nin babası Mordecai'ydi. Diğer Selanikli Yahudilerin pek çoğu gibi, o da hızla gelişen İzmir'de şansını denemiştir. İngiliz tüccarlar için komisyonculuk ve temsilcilik yapan Mordecai ve iki büyük oğlu, Şabetay'ın, zenginliği nedeniyle İzmir'e yerleşen ünlü hahamlardan, Yahudi hukuku eğitimi almasına yetecek miktarda bir servete sahip olmuşlardı.[15] İzmir'de servetler kazanılır ve aykırı fikirler su yüzüne çıkarken, Selanik'teki yün fabrikası gerileyip sadece Yeniçerilerin ihtiyaçlarına yönelik üretim yapan, ordunun ihtiyaçlarını karşılayan bir endüstri haline gelmişti. XVIII. yüzyıla gelindiğinde Selanik ve Batı Avrupa arasındaki ticari ilişkiler hız kazansa da, Selanikli Yahudi tüccarlar ve üreticilerin çoğunun yerini, aralarına yabancı konsoloslar tarafından himaye edilen İtalyan Yahudilerinin de olduğu başka grupların üyeleri almıştı.[16] Suraiya Faroqhi'nin de belirttiği gibi, 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, "Yahudi zanaatkârların yün kumaş üretiminin sonunu getirmişti."[17]

Selanikli Yahudilerin çoğunun ekonomik anlamda gerilemesi, küçük bir Yahudi kesiminin ve birçok Dönmenin eski uğraşlarına geri dönerek, önde gelen tekstil tüccarları olmaları için fırsat yaratmıştır. XIX. yüzyılın sonunda Selanik'te, Allatini gibi, zengin Sefarad Yahudisi ailelerin yeniden ortaya çıkışlarına şahit olunsa da, kısa sürede zengin ve önemli ekonomik aktörlere dönüşecek olan Dönmeler de yeni ekonomik olanaklardan faydalandılar. Bu zenginliğin yanında, görünürde Müslüman olmaları, Türkçe ve Fransızca bilmeleri ve dışarıda Osmanlı kültürünü benimsemeleri, onların yasal konumlarından yararlanarak, birçok açıdan alt sınıfa mensup kabul edilen Yahudi nüfusun çoğunlukta olduğu bir şehirde hızla yükselmelerine imkân vermişti. Tanzimat reformları, Dönmelerin görev alabileceği yeni siyasi mevkileri yaratarak onların güçlerini, zenginliklerini ve şehir ve hinter-

lant üzerindeki etkilerini artırmıştı.

1880'lerin ortalarında, Dönmeler Tanzimat'la ortaya çıkan birçok devlet mevkiinde görev aldılar. Bunların arasında, Üsküp'ün mutasarrıflığı, Selanik ve Serez'deki ticari mahkemeler, Manastır vilayetinin maliye müdürlüğü, imparatorluk maarif nezareti, yeni jandarma birlikleri, Selanik'in vilayet maarif idaresi ve Ticaret, Sanayi ve Ziraat Odası'nın yanı sıra, Selanik Vilayet İdare Meclisi bulunur. Bir açıdan, XIX. yüzyılın sonundaki güçlü konumlarını, kısmen kentsel reforma borçludurlar. Yunan gazetesi *Faros tēs Makedonias*'ta, Duhani Hasan Akif Efendi (Kapancı) ve Karakaş Efendi'nin (Karakaş) 1886 yerel seçimleri sonrasında tekrar meclise kabul edildikleri belirtilir.[18] Yine de, Müftü İbrahim Bey'in belediye başkanı olması, "eski rejim"in henüz yürürlükten kalkmadığını gösterir. Yakubi Dönmeleri valilikte çalışsalar da, hiçbir Dönme, ataması İstanbul'dan yapılan valilik görevine gelememişti. Yine de, bu makamda bulunanlar sürekli değiştiğinden (XIX. yüzyılın ikinci yarısında, ortalama görev süresi altı ayın altına inmişti), yerel atamalar veya yerel seçimler sonucu edinilen görevler daha etkiliydi.[19] Selanik'in kendi belediyesi olan ilk Osmanlı şehirlerinden biri olmasına rağmen, bir Dönme'nin belediye başkanlığına yükselmesi için aradan yirmi yıldan fazla süre geçmesi gerekmişti. Ama bu bir kez gerçekleştiğinde, Dönme belediye başkanları görevlendirilmeye devam edilmiştir.

Tanzimat döneminin belediye başkanları ekonomik açıdan bağımsız değillerdi ve hâlâ merkezi hükümet tarafından kontrol ediliyorlardı. Zengin ve güçlü şehir eşrafının bu kurumda görev yapmalarının nedenlerinden biri de, kendi sermayelerini ve yabancı sermayeyle bağlantılarını kullanarak kısıtlı şehir bütçesinin dışına çıkabilmeleri ve şehrin gelişimine daha fazla katkıda bulunmalarıydı. Uluslararası mali çevrelere bağlı olup kentte yeni iş alanlarının oluşumundan faydalanan Dönme belediye yerel yetkilileri, kentin dönüşümünde çok önemli bir rol oynamışlardır. Bir kent reformcusu, yerel memur ve Batı Avrupa'yla bağlantıları olan işadamı Yakubi Hamdi Bey, yerel siyasetteki en göze çarpan Dönme'ydi. Çeşitli yatırımları arasında liman bölgesindeki bir otel[20] ve Hasan Akif'in tütün ticarethanesi de dahil olmak üzere,[21] diğer Dönme işyerlerinin de bulunduğu, şehrin başlıca ticari mahallesinde (İştira),[22] birbirine bitişik en az yedi dükkânı bulunuyordu.

Hamdi Bey 1893'te belediye başkanı olmuş ve 1902'ye kadar bu

makamda kalmıştı. Belediye başkanı olduktan sonra, Selanik'in yaşam koşullarını iyileştirmek ve nüfusun refahını ve üretkenliğini artırmak için, zamanının diğer ilerici siyasetçileri gibi, coğrafya, demografi ve hijyenden yararlanmıştı.[23] Hamdi Bey "mesleki beceri ve deneyimini kent yönetiminde kullanarak, şehri kârlı bir şirket gibi yönetmiştir: Borç almış, inşa etmiş, satmış, kâr elde etmiş ve yatırımlar yapmış, ürününü tanıtmıştır."[24] Diğer Osmanlı şehirlerindeki kent reformcuları gibi, Hamdi Bey de Selanik'i "özgürce nefes alan, hayat dolu ve büyüyen, sağlıklı bir şehir" haline getirmeyi hedeflemiştir.[25] Sermayesinin bir kısmını Batı Avrupa'dan tedarik eden özel şirketler kurmuş, bu şirketlerle desteklenen yerel yönetim vasıtasıyla devlet hastaneleri ve itfaiye teşkilatı kurmak, sokaklara taş döşemek ve süpürmek, halk sağlığına katkıda bulunmak adına umumi tuvaletler inşa etmek, şehir içi ulaşımı desteklemek için önce atlı ve sonrasında elektrikli tramvay hizmeti sunmak, özel ve kamusal alanları havagazı kullanarak aydınlatmak ve yaşam kalitesini artırmak için evlere su hattı bağlamak gibi hizmetler sunmuştur.[26] Kendisine, Selanik Osmanlı Anonim Su Şirketi'ni kurma imkânını sağlayan "Selanik'in su hattını inşa etme, yönetme ve musluğa bağlama" imtiyazı, imparatorluk tarafından verilmiştir, şirket Belçikalı sermayedarların desteğiyle kurulmuştur. Şehirde kurduğu ya da yönettiği tüm şirketler, kısmen Belçika sermayesiyle veya Belçika şirketleri tarafından finanse edilmiştir. 1900'lü yıllara gelindiğinde ailesi, daha sonra öldüğü ve gömüldüğü yer olan Brüksel'e yerleşmiştir. Hamdi Bey ve kardeşi Ömer'e, Vardar Nehri'ni yük taşıma kapasitesi az gemilerin geçişine elverişli hale getirmeleri için imparatorluk tarafından elli yıllık imtiyaz verilmişti.[27] Ayrıca, Hamdi Bey'e tramvay hattı kurması ve geliştirmesi için de imtiyaz verilmiş, bunun sonucunda Selanik Tramvay Şirket-i Osmaniyesi'ni kurmuştu. Kendisine Selanik'teki Osmanlı Gaz Şirketi'ni kurması için de ruhsat verilmişti.[28] O belediye başkanı olduktan sonra, belediye idaresi atlı tramvay ulaşımını desteklemiş ve denetlemişti (elektrikli tramvay 1907-8 yıllarında, elektrik ve telefonla birlikte gelmiştir).[29]

Hamdi Bey şehirdeki tüm sokakları taş döşemek istemişti. Bunu başaramamış olsa da, şehrin görünümünü başka açılardan değiştirmiş, neo-klasik ordu kışlaları, hükümet konağı ve belediye hastanesi de dahil, Selanik'teki kamu binalarının çoğunu planlaması ve inşa etmesi için İtalyan mimar Vitaliano Poselli'yi işe almıştı.[30] Hamdi Bey, vişne suyu akan çeşmeyi hayata geçiren belediye başkanıdır. Bunun yanı sıra, sahildeki hem İslami, hem

modern özellikler taşıyan balık pazarını inşa ettirmişti; müşteriler bu temiz ve hijyenik pazara, İslami mimarinin çeşitli özelliklerini barındıran ön cepheden geçerek adım atıyorlardı.[31] Poselli'nin eklektik Dönme Yeni Cami'sini tasarladığından daha önce de söz edilmişti.

Hamdi Bey'in bir Yahudi değil, Dönme olması, onun belediye başkanlığına seçilmesinin anahtarıdır. O dönemde, ne kadar zengin ya da nüfuzlu olurlarsa olsunlar, hiçbir Hıristiyan ya da Yahudi'nin belediye başkanı olması mümkün değildi. Hamdi Bey belediye başkanı olduğu dönemde, Yakubilerin (halk arasında Müslümanlığın gereklerini en yakından takip eden Dönme mezhebi) de lideriydi (bu durum, sonradan tüm Yakubi mezhebi üyelerinin "Hamdi Beyler" olarak tanımlanmasına yol açmıştır). Belediye başkanı olması Yakubilerin ekonomik çıkarlarını gözetmesine olanak vermiş ve belediyenin kurulmasının üzerinden on yıl bile geçmeden (Yakubi Dönmelerinin belediyedeki hâkimiyetleri –tıraş ettikleri kafaları kimliklerini açığa vuruyordu–, en azından bir valinin, Mithat Paşa'nın dikkatini çekse de), İstanbul'dan tayin edilen valilerin şüphesini uyandırmadan ve müdahalelerine maruz kalmadan, yerel siyasete atılmalarını sağlamıştır.[32]

Selanik'teki Dönme okullarının, diğer Dönmeler tarafından yönetilen, şehirdeki güç merkezine, Hükümet Konağı'na yakın konumlanmaları bir tesadüf olmayabilir. Şemsi Efendi Mektebi valilik binasının doğusunda, sadece iki sokak ötededir. Feyz-i Sıbyan güneydoğusunda, bir sokak uzaklıkta konumlanmıştır; Mehmed Cavid'in okul müdürlüğü yaptığı dönemde inşa edilen Feyziye Mektebi binası kuzeydoğusunda, bir sokak ötededir ve öğrenci yurdu ve kız mektebi, yaklaşık iki sokak ötede, güneydoğusunda, Feyz-i Sıbyan ve Şemsi Efendi Mekteplerinin arasındadır. Dönme okullarının Hükümet Konağı'na yakınlığı, şehrin idari görevlilerinin büyük bir kısmının Dönmelerden oluştuğunun simgesiydi. Vilayet salnamesinde de belirtildiği gibi, bu okullardan mezun olan birçok kişi, vilayet maarif heyetinde yer almıştı.[33] Ahmet Kapancı Belediye Meclisi'nin başkanı olarak görev yapmıştı. Mehmet Kapancı'nın oğlu Namık Kapancı, seçim sonucu belediye meclisi üyeliğine kabul edilmişti.[34] 1912'nin şubat ayının sonlarında, şehirdeki Osmanlı yönetiminin sona ermesinden hemen önce yapılan seçimlerden sonra, Hamdi Bey'in belediye meclisi üyesi olan oğlu Osman Said, vali tarafından şehrin yeni belediye başkanı olarak atanmıştı.

Dönmelerin 1908 Meşrutiyet Devrimi'ndeki rolleri

Dönme okullarındaki öğrenci ve eğitimcilerin, Dönme edebiyat dergilerinin yazar ve okurlarının, Dönme binalarının inşa edilmesi için bağış yapanların ve Dönmelerin yeni Osmanlı toplumuna ilişkin görüşlerini paylaşan devlet memurlarının yerel teşebbüslerden daha büyüklerine yönelmeleri ve geniş çaplı ıslahat ve yeniliklere destek olmayı hedefleyerek imparatorluk siyasetine katılmalarından sonra, Dönmeler daha fazla önem kazandılar. Hem yerel belediyelerin hem de merkezi yönetimin güçlerinin arttığı bir dönemde, Selanik gibi şehirlerde gerçekleşen yeniliklerin tüm imparatorluğu etkilemesi şaşırtıcı değildir. Fazlı Necip *Gonca-i Edeb*'de yayımlanan bir yazısında padişaha üstü kapalı bir mesaj göndermiştir: "Bırak da adaleti biz uygulayalım, baskılardan özgürleşmemize izin ver ki her zaman mutlu ve bahtiyar olalım."[35] Selanik, Jön Türkler'in devrimci hareketinin beşiği, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) ve sosyalist örgütlenmelerin merkezi olması sebebiyle, büyük siyasi çalkantı alanıydı. İmparatorluktaki fabrika emekçiliğinin, özellikle tütün sanayisinde, en yoğun olduğu şehirdi ve Selanik'te kurulan, Avram Benaroya adlı bir Bulgar Yahudisinin başkanlığını yaptığı Sosyalist İşçi Federasyonu, İkinci Enternasyonal tarafından, Doğu'daki işçi mücadelesinin öncüsü olarak kabul ediliyordu. Selanik, farmasonluk faaliyetlerinin merkezlerindendi.[36] Yeni düşünce akımlarına açık olan (Hukuk Fakültesi de dahil) en fazla okulun ve ordu karargâhının bulunduğu Osmanlı kentlerinden biriydi. İlerici bir bakış açısına sahip meslek erbapları ve devlet memurları, özellikle de Posta ve Telgraf İdaresi'nin çalışanları (Talat Paşa gibi) ve Üçüncü Ordu'nun mensupları (Enver Paşa gibi), devrimcilerin ana kadrosunu oluşturmuşlardır. 1908 Devrimi'nin kalbi Makedonya'dır.

İlk olarak 1889'da, büyük ölçüde biyolojik materyalizm felsefesinden etkilenen İstanbul'daki Tıbbiye-i Şahane'nin öğrencileri tarafından kurulan, sonrasında Paris'e, Kahire'ye ve ardından Selanik de dahil, Osmanlı İmparatorluğu'nun dört bir yanında şehirlere yayılan devrime öncülük etti. 1902'ye dek İTC, Padişah II. Abdülhamid'e suikast düzenlemeyi ya da bir darbe yaparak tahttan indirmeyi hedefleyen grupların çoğunu çatısı altında toplayan bir topluluktu.[37] Topluluğun ilk üyelerinden biri, Selanik'teki belediye hastanesinin (Hamdi Bey'in şehir mimarı Poselli tarafından tasarlanmış bir binadır) yöneticisi ve tütün ticaretiyle uğraşan ün-

lü Kapancı Dönme ailesinin oğlu Doktor Nâzım'dı.[38] Doktor Nâzım, cemiyetin kuruluşundan 1908 Devrimi'ne dek, İTC üyeliğini sürdürmüş çok az kişiden ve cemiyetin en önemli iki ideoloğundan biridir.

Doktor Nâzım gibi Dönmeler, İTC'nin ideolojisinde belirleyici rol oynamış ve Jön Türkler, Dönme okul müfredatı ve dergilerinde vurgulanan ilerleme, bilim ve bunların İslam'la uyumunu dile getiren yazılar kaleme almış olsalar da, Jön Türkler'in esas ideolojileri ile Dönmelerin çoğu tarafından dile getirilen fikirler arasındaki farkı ortaya koymak önemlidir. Lev Troçki Rus Yahudilerini ne kadar temsil ediyorsa, Doktor Nâzım'ın da Dönmeleri o kadar temsil ettiği söylenebilir. Jön Türkler'in ideolojisi onunkinden daha aşırıydı ve ikisi birbirinden farklıydı. Ayrıca, İTC liderleri ve üyelerinin, Dönmeler ve diğerlerinin benimsediği ideolojinin aynı olduğu kesinlikle söylenemez. Farklı gruplar, birbirinden farklı gerekçelerle padişahın tahttan indirilmesini destekliyorlardı. Yine de bu önemli farkın genellikle göz ardı edilmesi, Dönmelerin tamamen yanlış değerlendirilmelerine ve Yahudilerle karıştırılmalarına neden olmuştur.

1908'den önceki Jön Türkler, Dönmelerin çoğundan farklı olarak, materyalist, pozitivist (bilimin dinin yerini alması), sosyal Darwinci (güçlü olanın hayatta kalması) ve ateistlik suçlamalara maruz kalmalarına neden olan, din karşıtı politik teorileri destekliyorlardı. İTC'nin pozitivist eğilimini yansıtan, Paris merkezli resmi yayını *Meşveret*, hicri takvime göre değil, 1 Ocak 1789'da başlayan, pozitivist Fransız İhtilali takvimine göre ayarlanmıştı.[39] İTC aynı zamanda, makalelerinde İslami söylem ve referansları kullanarak, II. Abdülhamid'in ateist olduğunu öne sürmüştü.[40] Halk arasında İslam'ı destekliyor gibi görünseler de, özel yaşamlarında dini hor görmüş ve dinin sonunda hiçbir kamusal rolünün kalmamasını umut etmişlerdi. Şükrü Hanioğlu, onların halkı kesinlikle İslami olmayan programlarını benimsemeye ikna etmek için İslam'ı kullandıklarını öne sürmüştür. İTC üyeleri kendilerini, pozitivistlikle benzerlik taşıyan, liberal ve ilerici İslam kisvesi altında, kitlelere bilimsel aydınlanma getiren elit Müslümanlar olarak görüyorlardı. Jön Türkler Dönmelerin aksine "İslam'ı çağdaş bilimler ve fikirlerle bağdaştırmaya çalışmamış ve İslami kaynakları kasten yanlış yorumlayarak, pozitivist-materyalist bir felsefe geliştirmişlerdir."[41] Aslında, "Jön Türklere göre din, kitlelerin afyonu değil, uyarıcısıdır."[42]

Ahlak, etik ve dindarlığa göre birbirlerinden ayrılmalarının ya-

nı sıra, çoğu Dönme'nin ve İTC'nin ideolojileri arasındaki bir diğer fark da, İTC'nin seçkinci ve ırkçı olmasıdır. Irklar arası hiyerarşiyi kanıtlamayı amaçlayan kafatası bilimini destekliyorlardı.[43] Jön Türkler biyolojik materyalizm taraftarları olarak, ırklara dair Batı Avrupa'da savunulan fikirleri, özellikle de Fransız Gustave Le Bon'un üstün ırkı (ona göre beyaz Avrupalılar) korumaya yönelik takıntısını ve Edmond Demolins'in Anglosaksonların sözde üstünlüğünü araştıran çalışmasını benimsemişlerdi.[44] Japonya'nın 1904'te Rusya'yı yenilgiye uğratmasının ardından, Yusuf Akçura gibi önde gelen düşünürler ırka dayalı Türk milliyetçiliğini desteklemişlerdir. Kahire'de yayımlanan aşırı milliyetçi Jön Türk dergisi *Türk*'e gönderilen, "Üç Tarz-ı Siyaset" başlıklı, etkileyici bir eserde, Akçura, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük arasında yapılabilecek en iyi tercihin sonuncusu olduğunu ve "*ırka* dayalı bir Türk milliyetçiliğini sürdürmenin en iyi seçenek olduğunu" öne sürmüştü.[45] "Türk" terimi "Osmanlı" kelimesinin yerini almış ve "asalak" Hıristiyanlar ve Türk olmayan Müslümanların sadakatlerine ilişkin şüpheler, başlıca Jön Türk yayımlarında ifade edilmişti. Jön Türkler, hiyerarşileri Türkleri en başa getirecek şekilde yeniden düzenlemiş olsalar da, ırk teorilerine kucak açmışlardı.[46] 1906'ya gelindiğinde, Avrupa'nın sözde bilimsel ırk teorileri temel alınarak ortaya çıkarılan Türk milliyetçiliği, İTC'nin temel ideolojisi haline gelmişti.[47] Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında benimsenen resmi ideolojinin özellikleri de bunlar olacaktı ve nihayetinde "Türk kanı" yerine "Yahudi kanı" taşıyor olmaları, Dönmelere karşı kullanılacaktı.

İTC'nin ideolojisi ve başlıca üyelerinin kimler olduğu iyi bilinse de, tarikatların ve farmasonların İTC'yi ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesini desteklemek yoluyla o dönemde muhalif siyasette oynadıkları rol daha az bilinmektedir. Bu radikal tarikatlar arasında, Karakaş ve Kapancı Dönmelerinin sırasıyla desteklediği, Bektaşi ve Mevlevi tarikatları bulunmaktadır. Hanioğlu "Padişah ve sırdaşları tarafından, rakip tarikatların çıkarlarını gözetmek adına ayrımcılığa uğrayan sufi tarikatları, Jön Türkler'in coşkulu destekçileri haline gelmişlerdi" diye belirtmiştir.[48] Hanioğlu özellikle Bektaşileri kastetmektedir. 1826'da Yeniçerilerle birlikte insafsızca baskı altına alınmış olsalar da, Bektaşiler II. Abdülhamid'in yönetiminin ilk yıllarında yeniden ortaya çıkmış ve yönetime muhalefet eden en güçlü tarikat haline gelmişlerdi.[49] Iréne Melikoff, İTC'nin öncüleri olan Jön Türkler'in, serbest fikirli olduklarını düşündüklerinden, Bektaşilere yakınlık

duyduklarını belirtmiştir.[50] Bir devrimci mektubunda Jön Türkler'in bir kısmının Bektaşi oldukları belirtmiştir.[51] Bektaşilerin senkretizmleri, Jön Türkler'in ilerici düşünceleriyle uyumludur ve Bektaşiler, 1906'dan sonra İTC'nin kendi localarını kullanmasına izin veren farmasonlarla ilişki içindedirler. 1908 Devrimi'nden sonra, devrimci subaylar saygılarını sunmak üzere Bektaşi tekkelerini ziyaret ederler; Bektaşi yayınlarının basılmasına yeniden izin verilir; Bektaşilere saldıran gazeteler kapatılır ve yeni Bektaşi tekkeleri açılır.[52] İTC, Mevlevilerle de ilişki içindeydi. Mevlevi tekkeleri İTC propagandası yapmış, Mevlevi şeyhleri evlerini İTC toplantıları için açmış ve bazı şeyhler eylemleri nedeniyle, Jön Türklerle birlikte sürgüne gönderilmişlerdir.[53]

Sufilerin devrimci siyasette oynadıkları rol önemliydi, ama farmasonlar siyasi muhalefette, İTC'nin 1895'ten önceki halinden daha önemli rol oynamışlardı. Masonlar 1870 ve 1918 yılları arasında öylesine belirleyici olmuşlardı ki, 1913'te, bir Osmanlı devlet adamının suikastçıları "hedeflerinin, çok uzun süredir farmasonların elinde olan gücü yeniden ele geçirmek olduğunu" öne sürmüştü.[54] Ne de olsa, Türk ve Yunanlıları bir araya getirecek, aydınlanmış bir padişah olarak tasavvur edilen farmason padişah V. Murad, 1876'da farmasonlarca desteklenen bir darbe sayesinde tahta oturmuştu.[55] Jön Türklerin çekirdek kadrosu, padişahı tahta oturtan grup tarafından kurulan farmason locasının üyelerinden meydana geliyordu. 1902'ye dek, Osmanlı farmasonları başka isimler altında kendi siyasi örgütlerinde faaliyet göstermiş ve Avrupa'nın her yanında özgürlüğü destekleyen risaleler dağıtmışlardı.[56] Bundan sonra, yakın çevresinde birçok nüfuzlu farmason liderinin bulunduğu Ahmet Rıza'nın önderliğindeki İTC'yi desteklemişlerdi.[57] Selanik'teki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin (yurtdışındaki merkez büro işlevi gören Paris'teki İTC'yle birleştikten sonra, yerel yönetim merkezi haline gelmişti), bir tanesi hariç tüm kurucuları farmasondur ya da farmason olmuştur ve İtalyan Macedonia Risorta Locası'nın ya da Fransız Véritas Locası'nın üyeleriydi.[58] İTC Selanik'teki farmason localarında toplanıyordu ve farmasonlar Jön Türklere güvenli toplantı evleri temin etmişlerdi. Farmasonlar kendilerini 1908 Devrimi'nin ardındaki "ana kuvvet" ilan etmiş, iktidardaki İTC'ye destek olmuş ve II. Abdülhamid tahttan indirildikten sonra büyümüşlerdi.[59]

Farmasonluk, devrim döneminde anahtar rol oynamıştır. Dini hiyerarşileri terk etmeye hazır olmayan, mezhepçiliğin Anadolu'da ve Suriye'de katliamlara yol açan bir soruna dönüştüğü bir

toplumda, Hıristiyanlar, Yahudiler ve Müslümanlar farmason localarında birbirlerinin eşitleri olarak, gizlilik içinde bir araya geliyorlardı. Farmasonlar, onlara dini farklılıklarını uzlaştırma ve toplumsal değişimi destekleme olanağı sağlayan sosyal eşitliğin faydasını görmüşlerdi.[60] Şehirde birbirine yabancı olan insanlar, farmason localarında bir araya gelerek, aynı siyasi hedefler için çabalayan kardeşlere dönüşüyorlardı.[61] V. Murad'dan sonra tahta geçen II. Abdülhamid bu tehdidin varlığını sezmiş ve farmasonları baskı altına almıştır. II. Abdülhamid'in kurduğu hükümet onları "daimi bir fitne kaynağı" olarak görüyordu.[62]

Farmasonların gizli cemiyetleri ile farmasonluk uygulamalarını taklit eden ve farmason localarında toplantılar düzenleyen gizli bir cemiyet olan İTC'nin çeşitli üyeleri arasında yakın bağlantılar bulunuyordu. Gizlilik siyasi örgütlenmeyi mümkün kılmıştı. Devirmek için uğraştığı padişahın şeref nişanı verdiği Yahudi avukat Emmanuel Carasso, Selanik'teki İTC'nin ve tüm cemiyet hiyerarşisinin liderlerinden biridir ve İtalyan Macedonia Risorta Locası'nın başkanlığını yapmıştır. Bu loca, gizli İTC toplantılarını düzenlemek ve İTC arşivlerini ve kayıtlarını saklamak için kullanılıyordu ve İTC'nin Selanik'teki liderlerinin çoğu, bu grubun üyeleri arasındaydı.[63] İTC iktidara geldikten sonra, dış ülkelerle bağlantılı locaların gücünü azaltmak amacıyla, 1909'da kendine ait farmason locasını, Le Grand Orient Ottoman'ı kurmuştu.[64] Dolayısıyla İTC için farmasonluk önemliydi; farmason locaları, yalnızca devrim öncesi gizli toplantılarını düzenledikleri elverişli yerler değillerdi.

Birçok önde gelen Dönme, farmason olmanın yanı sıra mutasavvıftı ve bu da İTC'ye girmelerini kolaylaştırıyordu. Yıldız Sertel, Selanik'teki Dönme camisi Yeni Cami'yi tarif ederken, aynı cümle içinde Bektaşi, Mevlevi tekkelerinden ve farmason localarından bahsetmiştir.[65] Gazeteci Fazlı Necip, ilerde son Osmanlı maliye bakanı olacak Faik Nüzhet (aynı zamanda Düyun-ı Umumiye müfettişi) ve belediye başkanı Hamdi Bey'in oğlu, *Gonca-i Edeb*'e yazılarıyla sıkça katkıda bulunan[66] Osman Adil (ayrıca Hariciye Nezareti'nin şubelerinden birinde müdür vekili olarak görev yapmaktadır), 1904'te kurulan Véritas (Hakikat) Locası'nın üyeleriydi.[67] Osman Adil bu locanın kurucuları ve yüksek şûra üyeleri arasındaydı.[68] Véritas'ın 1908'deki 150 üyesinden 129'u Yahudi, 15'i ise Müslüman ya da (Terakki Mektebi'nin idare heyeti üyelerinden biri olan Tevfik Ehat gibi) Dönme'ydi.[69] Ayrıca, en azından dört İTC üyesi Véritas'a mensuptu ve ileride sadrazam ola-

cak iki kişi, Ali Rıza Paşa ve Hüseyin Hilmi Paşa 1908'den sonra üye olanlardandı. Başka bir Fransız ayin locası olan L'Avenir de l'Orient'ın (Doğu'nun İstikbali) üyelerinin üçte biri Müslüman ya da Dönme'ydi.[70] 1911'deki 60 üyenin 23'ü Türk, geri kalanları Yahudi isimleri taşıyordu. En azından, 1908'de Terakki Mektebi'nin idare heyeti üyeleri ve idarecileri, farmason localarının üyeleri arasında listelenmişlerdi. Bu kişiler arasında, kuruculardan ve idare heyeti üyelerinden biri olan Sabiha Sertel'in ağabeyi Celal Derviş de bulunuyordu.[71]

İTC'nin Selanik'te toplantılar düzenlediği farmason kulüplerinde Yahudiler ve Dönmeler göze çarpar.[72] Farmason locaları ile birçok Dönmenin tasavvuf ibadetlerine katıldıkları derviş tekkeleri, kısmen eşitlik ve kardeşlikten yana olmasından ötürü, padişaha karşı İTC'nin tarafını tutmuşlardı.[73] Selanik'in gizli İTC hücreleri ve gizli farmason localarına üyelikleri ve Üçüncü Ordu'nun devrimci hücreleri hesaba katıldığında, başlıca Dönme mahallelerindeki eski yeraltı mahzenleri, onların rahatlıkla dışarıdan fark edilmeden evden eve, hatta mahalleden mahalleye geçebilmelerini sağlıyordu. Polis evlere baskın yaptığında, kaçak kimseler ve taşıdıkları gizli belgeler bu şekilde kolayca ortadan kaybolabiliyorlardı.[74] Dönmelerin gizlilik uygulamaları, grup dayanışmaları ve samimi kardeşlikleri, İTC için iyi bir örnek teşkil etmişti. Dönmeler için olduğu gibi, İTC üyeleri için de, gizlilik vazgeçilmez bir ilkeydi. Burada, Georg Simmel'in dış ve iç dünya ayrımı ve farmasonluğu da temel alarak öne sürdüğü gizliliğin koruyucu işlevi fikri, gerçeklik kazanmıştır. Bu noktada, birçok Dönme, yalnızca uhrevi meselelerle ilgilenmekten vazgeçerek, dünyaya ilişkin siyasi bir plan uygulama çabalarına yönelmişlerdi. Véritas'ın Dönme üyeleri, yeni İTC locasında elzem bir rol oynadılar.

Dönmelerin İTC'deki rolleri, tıpkı farmasonluktaki gibi, önemliydi.[75] İTC 1896'da Selanik'teki ilk şubesini açtığı ve özellikle Dönmelere yönelik faaliyetleri hakkında haberler yayımlamaya başladığı zaman, Dönmeler çabucak karşılık verdiler.[76] Doktor Nâzım aynı yıl içinde, *Meşveret*'teki yazısında, "onların Jön Türk hareketi için gösterdikleri çabayı açıkça övmüştü."[77] Bu övgü, Selanikli üyelerin gazeteye gönderdikleri mektuplarla desteklenmişti. Bir iç bölünmenin ardından, ilkinin kuruluşundan bir sene sonra, Selanik'teki ikinci İTC şubesi açılmış ve Dönmeler bu şubeye "topluca" katılmıştı.[78] Yine de, İTC'nin Paris'teki genel merkezine zaten para gönderdikleri gerekçesiyle, aidat ödemeyi

reddetmişlerdi (bu da onların uluslararası bağlantılarına ilişkin bir başka kanıttır). Şükrü Hanioğlu, "İTC'deki ulema sınıfı mensuplarının ciddi dini kaygılarına rağmen, Selanik şubesi *Dönmeler*in himayesi altında çalıştı" diye yazmıştır.[79]

Dönmeler, XX. yüzyılın başında Osmanlı siyasetini etkilemiş ve devrim hareketini inşa etmek ve desteklemek açısından önemli bir rol oynamışlardır. Dönme Mazlum Hakkı ve İTC'nin erken döneminin önemli ideologlarından Yahudi Albert Fua, 1899'da Paris'te siyasi bir dergi yayımlamaya başladılar.[80] 1908'de yazan Nahum Slousch'a göre, Dönmelerin dini ve sıradışı sosyal konumları, onların önemli devrim aracıları haline gelmelerine olanak tanımıştı.[81] Devrimden kısa bir süre sonra, *Journal de Salonique* İTC'ye mali yardımda bulunan, Selanik'teki tanınmış kişiler ve şirketlerin isimlerini yayımladı. Biraz şaşırtıcı olsa da, bankacı, tekstil tüccarı, şehirdeki en büyük banka ve ticari işletmelerin müdürü ve Ticaret Odası'nın başkanı Mehmet Kapancı, servetini İTC'ye mali destek sağlamakta kullanmıştı.[82] Zenginliğin muhafazakârlıkla aynı anlama geldiğini varsaymamalıyız. Mehmet Kapancı gibi zengin tüccarlar, farmason oldukları ve padişahın despotluğuyla toplumun gelişmesini engellediğine inandıkları için devrimi desteklemişlerdi. Bu kişiler, aynı zamanda eleştirel düşünceyi savunan ilerici okulları da desteklemişlerdi. Bir yazarın yakın tarihte dile getirdiği üzere, Mehmet Kapancı ve diğerlerinin maddi destek verdikleri Terakki Mektebi "bu devrimin merkezlerinden biriydi. Bütün gizli dergi ve beyannameler okulda gizlice dağıtılıyordu."[83]

Bazı Dönmeler, şehrin her yerinde var olan Fransız, İtalyan ve Osmanlı farmason localarındaki gizli İTC toplantılarında, kapalı kapılar ardında tartışılan siyasi görüşlere kendilerini o kadar adamışlardı ki, devrimin öncüleri kabul ediliyorlardı.[84] *Meşveret*, imparatorluktaki en "modern" gruplardan biri olarak nitelediği Dönmelerin, kentte "hareket için çalışan tek grup olduğunu" beyan ederek, Dönmelerin etkilerinin büyüklüğünü vurgulamıştı.[85] Slousch da Dönme entelektüelleri ve devlet memurlarının ne kadar önemli bir rol oynadıkları konusunda hemfikirdir. Dönmelerin tarihleri ve dinlerinin, onların Müslüman ve Yahudilerden farklı, özgür düşünürlerden oluşan bir topluluğa dönüşmelerini sağladığını, şehirde evrimci ve ilerici bir unsur konumunda olduklarını söylemişti.[86] Slousch gençlerin liberalleştiğini, fiziksel ve ahlaki yenilenmeye kendini adayan, eski önyargı ve kısıtlamalardan özgürleşmiş, adalet ve ilerlemeye yönelik fikirleri

savunan, avangart bir medeniyet ordusunun parçası olduklarını öne sürmüştü.

1908'de, temmuz ayında, başta devrim ilan edildiğinde, konuşmaların, adı Plateia Eleutherias olarak değiştirilen meydandaki (eski adı Olimpos Meydanı'dır), Kapancılara ait Olimpos Oteli'nin ilk katının balkonundan yapılması bir tesadüf değildir. Siyah beyaz bir kartpostalda, İTC liderlerinin heyecan verici konuşmalarını coşkuyla alkışlayan, beyaz melon şapkalı erkeklerden oluşan yoğun bir kalabalık resmedilmiştir.[87] Konuşmacılar arasında Moiz Kohen (Tekinalp) ve "Bütün halklar arasında kardeşlik istiyoruz. Din, mezhep farkı yok, hepimiz biriz. Yaşasın vatan... Yaşasın hürriyet... Rum, Yahudi, Bulgar yok, Osmanlı var..."[88] diye bağıran, Sabiha Sertel'in palabıyıklı ağabeyi Celal Derviş de bulunuyordu.

Dönme gazeteciler 1908 yılının Temmuz ayında gerçekleşen olaylarda önemli rol oynadılar. Véritas Locası'nın üyesi Fazıl Necip, İTC'nin önde gelen eylemcilerinden ve siyasi yazarlarından biri haline gelmiş ve devrim sürecinde, hareketin Selanik'teki tüm propaganda faaliyetini düzenleme ve yürütme görevini üstlenmişti.[89] O dönem, günlük *Sabah* gazetesinde ve Hariciye Nezareti'nin çeviri bürosunda çalışan Ahmet Emin Yalman "Biz gazeteciler, halkı harekete geçirmek için açıkça hareket etmeye karar verdik. İstanbul'da kendimize ait küçük bir devrim yarattık. Padişahın gözünden düşen ünlü yazarların hepsi, bu yeni özgürlüğe kucak açan vatansever şiir ve makaleler yazmaya davet edildi. İlk sokak gösterilerini düzenledik, her tür yazarın bir araya geleceği toplantılar organize ettik ve bir basın cemiyeti kurduk. Halka yeni dönemin coşkusunu nakletmek için hemen kararlar alındı" diye yazmıştır.[90] Yalman 1914'te İTC'nin çıkardığı *Tanin* gazetesinin yazı işleri müdürü olarak çalışmaya başlayacaktı.[91] Yalman'ın mezun olduğu Terakki Mektebi, özgürlük düşkünü, meşrutiyeti destekleyen bir gençlik yetiştirmekle ve İkinci Meşrutiyet hükümetini ilan edenlerin Terakki Mektebi mezunları olmalarıyla övünüyordu.[92] 1909'da *Journal de Salonique*'de yayımlanan makaleler, Feyziye Mektebi'nin kuruluşunun yirmi beşinci yıldönümünü kutluyordu. Makalelerden biri, eski bir Feyziye Mektebi müdürü olan ve İstanbul'daki önemli meseleler kendisini alıkoyduğu için yıldönümü kutlamalarına katılamayan yeni Maliye Nazırı Mehmed Cavid'in üzücü yokluğundan bahsediyor ve sonrasında devrime ve bağımsızlık kahramanlarının özgürlük, eşitlik ve anavatan için verdikleri mücadele sayesinde

yeniden hayat bulan "Genç Türkiye'ye" övgüler sunuyordu.[93] 1908'den sonra, Feyziye Mektebi'nin başta çocuklara yönelik bir dergi olarak yayımladığı *Bahçe*, iki yıl sonra yayımlanması durdurulana dek, İTC'nin coşkulu bir destekçisi olmuştu.[94]

Bu devrim sürecinde, müttefiklerinin gözünde Dönmelerin itibarı büyüktü. Onlara verilen önem, bir İTC eylemcisi tarafından yazılan ilk otobiyografilerden biri olan, Leskovikli Mehmet Rauf'un 1911 tarihli anlatısında da teyit edilir. Mehmet Rauf 1895'te cemiyet için gizli çalışmalar yürüttüğü sırada tutuklanmış ve Selanik'e sürgüne gönderilmiştir. Burada kendisine siyasi hedeflerine ulaşması için yardım eden Dönmelerle tanışmış ve İTC'nin şehirde kurulan ilk şubesinin idare heyeti üyesi olmuştur. Dönmelerin açgözlü olmak ve esasen ticaretle ilgilenmekle suçlanmalarına rağmen, aslında mücadeleye katılan tüm gruplar arasında, imparatorluktaki en iyi okulları işleten, en sadık ve fedakâr, özgürlük savunucusu ve despotluğun yıkılmasını (padişahın devrilmesini) destekleyen grup olduklarını, "özgürlük mücadelesinde Müslüman kardeşlerinden çok ileride olduklarını" öne sürmüştü. Selanik'teki cahil Müslümanların, onların İslami karakterleri ve gerçek Müslümanlar olup olmadıkları hakkında kuşku beslediklerinden bahsetmiş (bu şüphelerin, Dönmelerin dışevlilik yapmayacak kadar kapalı bir grup olmalarına karşı duyulan içerlemeden kaynaklandığını iddia etmiştir) ve onların da tıpkı diğer Müslümanlar gibi, dini gerekliliklerini yerine getirdiklerini ve İslam'a ve Osmanlı devletine sadakatlerinden şüphe edilmesinin yersiz olduğunu belirtmişti. Yine de, din değiştiren Yahudilerin soyundan gelen bu kişilerin diğer Müslümanlarla evlenmediklerini "ve böylece gruplarının sınırlarını koruduklarını" teslim etmişti.[95]

1908'de, 1876 Anayasa'sını yeniden yürürlüğe koymaya ve meclisi yeniden toplamaya zorlanan II. Abdülhamid tahtta bırakılmıştı. Ama bir yıldan daha kısa bir süre içerisinde, devrim karşıtı bir ayaklanmanın ardından, 1909'da o da Selanik'e sürüldü ve Mimar Poselli'nin tasarladığı Allatini Köşkü'nde ev hapsine alındı.

Bir temsilciler heyetinin kendisine iletilecek haberleri olduğunu II. Abdülhamid'e bildirme görevi Mehmed Cavid'e verilmişti. Emmanuel Carasso, padişaha hükümdarlığının sona erdiğini ileten heyetin üyelerinden biriydi.[96] Mehmed Cavid'in Dönme, Emmanuel Carasso'nun da Yahudi olması, Müslümanlara, ardından da Türklere, Yahudi komploları hakkındaki korkularını temellendirebilecekleri bir mazeret sunmuştur.

Dönmelerin 1908 Devrimi'nin ardından yerel siyasette oynadıkları roller, onları Yahudi kabul eden yabancı diplomatlar tarafından da fark edilmişti. 1909 senesinin başlarında, Selanik'teki İngiliz başkonsolosu tarafından, İstanbul'daki büyükelçiliğe gönderilen bir telgrafta "Bir süre belediye başkanı olarak görev yapmış, varlıklı bir Dönme olan Ahmet Kapancı Efendi"den bahsedilmişti.[97] 1910 senesinin baharında, Selanik'teki Fransız konsolosu tarafından, Fransa Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a gönderilen ilginç bir telgrafta, o yılın mart ayında gerçekleşen belediye meclisi seçimlerinin sonuçları değerlendirilmişti.[98] Yarısı Yahudi, yarısı Müslüman isimleri taşıyan altı kişi seçilmişti. Müslüman isimleri taşıyanlardan ikisinin, Dönme oldukları bellidir: Osman Said (Yakubi) ve Kibaroğlu Abdurrahman (Karakaş). Telgrafta, kent sakinlerinin sabırsızlıkla bekledikleri seçimin, "Türklerin" yenilgisiyle sonuçlandığı; çoğunluğun oy verdiği kişilerden üçünün Yahudi, diğer üçünün ise "Dönme mezhebinden (İslamı seçen Yahudiler)" oldukları belirtilmişti. İTC, Rumlarla bir Rum ve beş Türk'ten oluşan ortak bir liste oluşturmuştu, ama konsolos bu kişilerden hiçbirinin seçilmediğini söylüyordu. Bir önceki seçimlerde Türkler tarafından kandırılan Rumlar bir daha oyuna gelmek istememişler, bu nedenle, Türklere oy vermemek için Rumlara da oy vermemiş, Yahudi ve Dönme adayları desteklemeyi tercih etmişlerdi. Buradaki tahlile göre, bu, Hıristiyanların ve Yahudilerin (Dönmeler de bu gruba dahildir), ezeli düşmanları olarak nitelenen Türklere karşı birleşmelerinin bir örneğiydi.

Fransızca telgraf, mesajın Paris'teki alıcısının kaygılarını göz önüne alan Batı Avrupalı yazarın önyargılarını yansıtır. Yine de bu telgrafın taşıdığı duyguyu tamamen göz ardı etmek mümkün değildir. Mesaj, ırkçılaştırılmış bir kimlik anlayışını yansıtır. Din değiştirerek İslam'ı seçmiş olsalar da, Dönmeler Türk (ya da Müslüman) kabul edilmemektedirler. Telgrafın yazarı, bunun yerine onları Hıristiyanlar ve Yahudilerle aynı kefeye koymuş ve Dönmelerin çıkarları ve siyasi bağlantılarının Türklerinkiyle aynı olmadıklarını belirtmişti. Bu yorumların yabancı büyükelçiliklerin telgrafında yer almasıyla, Yunan ya da Türk hükümetinin ve kamuoyunun fikirlerini yansıtması birbirinden farklı şeylerdir.

İngiliz ve Fransız diplomatlar önemli bir siyasi aktörün Dönme kimliğine dikkat çekerken hata yapmıyorlardı. Padişah taht-tan indirildikten ve Hareket Ordusu karşıdevrimi bastırdıktan sonra görev yapan birkaç Dönme nazırdan en nüfuzlusu, eski Feyziye Mektebi'nde müdürlük ve hocalık, Dönme Ticaret Mek-

tebi'nde de müdürlük yapan farmason Mehmed Cavid'di.[99] Mehmed Cavid Feyziye Mektebi'nin müdürü olarak görev yaparken, Yüzbaşı Mustafa Kemal'in de parçası olduğu gizli örgütün aktif üyelerinden biri haline gelmişti. Mustafa Kemal 1905'te Şam'da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti'ni kurmuş ve cemiyetin bu şehirde bir şubesini açmak üzere Selanik'e gelmişti. Bir şube açıp açmadığı belli değildir, ama diğer muhalif siyasetçilerle ilişki içindeydi. Vatan ve Hürriyet Cemiyeti, sonunda tüm üyelerinin farmason ve aralarından birinin önde gelen mutasavvıf (Selanik Askeri Rüştiyesi'nin müdürü ve Melami tarikatına mensup Bursalı Mehmet Tahir)[100] olduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti adını almıştı; cemiyet 1907'de İTC'yle birleşmişti.[101] Mehmed Cavid, devrimden sonra 1908'den 1918'e kadar yeni mecliste görev yaptı, 1916-1917 yıllarında İTC liderlerinden biriydi. 1909-1912 yılları arasında ve daha sonra yeniden 1917-18 yıllarında, maliye nazırı olarak görev yaptı. Mehmed Cavid etkili bir kişi olsa da, savaş yanlısı Selanikli hemşerileri Talat Paşa ve Enver Paşa'nın gölgesinde kalmıştı. Mehmed Cavid'in cumhuriyetin ilk yıllarında gözden düşmesi, hem Dönme okullarında yöneticilik rolünü hem de II. Meşrutiyet ve Birinci Dünya Savaşı dönemindeki rolünü özellikle hassas kılmıştır.

Günümüzde Mehmed Cavid ve devrim hakkında yazanlar için konuya Türkiye Cumhuriyeti'nin bakış açısını katmak gelenekselleşmiştir. Mert Sandalcı, Mehmed Cavid'in öğrencisi olan büyükbabasının, onun Abdülhamid karşıtı, özgürlükçü, liberal ve demokratik düşüncelerini öğrencileriyle paylaştığını yazdı.[102] Ahmet Emin Yalman ve Sabiha Sertel, Türkiye Cumhuriyeti'nin tanınmış gazetecileri olarak, Dönmelerin Türk ulus-devletinin kuruluşuna yaptıkları katkıları duyurmak için büyük çaba sarf ettiler. Yıldız Sertel annesinin biyografisinde, Yalman'ın otobiyografisinde yaptığı gibi, sadece Dönmelerin samimi vatanseverliklerini vurgulamakla kalmamış, onların 1908'de ve 1923'teki ateşli devrimciliklerine de yer vermiştir. Tıpkı Yalman gibi o da yanıltıcı bir biçimde, tarihi, Kemalist bakış açısından, Batı Avrupa kanunlarına ve kadın-erkek eşitliğine inanan ilerleme yanlıları ve kadınların örtünmesini ve şeriatı destekleyen gerici güçler arasındaki sözüm ona bir mücadele olarak aktararak, 1908 Devrimi'nden laikliğe, Türk milliyetçiliğine ve cumhuriyete uzanan düz bir hat çizmiştir. Dönmelerin ilericilikleri, dindarlıkları ve dünyeviliklerinin birbiriyle bağlantılı olduğu gerçeğini görmezden gelmiştir.

Ancak Yalman ve Sertel yazılarında günümüzde Dönmeler hakkında olumlu görüşe sahip yazarların dile getirmekten kaçındıkları bazı yorumları da ağızlarından kaçırmışlardır. Devrim başladığı sırada ağabeyi Celal Derviş'i kutlayan Sabiha Sertel ona "Demek şimdi sen de bir İttihatçısın" demiştir. Ağabeyi "Ne sanıyorsun?" diye yanıtlamıştır. "Biz Selanik'te devrimci gençler olarak yetiştik. Farmason localarına da girdik."[103] Ahmet Emin Yalman "zengin, yabancı farmason localarının" Selanik'teki gizli derneklerin "toplantıları için uygun fırsatlar sunduklarını" belirtmiştir.[104] "Devrimin ilk kıvılcımının" 1890'larda, Terakki Mektebi'nde öğrenciyken ateşlendiğini anlatmıştır.[105] Ahmet Emin, ileriki yıllarda İTC'ye üye olmuştur.[106]

Dönmelerin devrim sürecindeki etkin rolleri, devrimin hemen ardından, çoğunluğu oluşturan Müslümanlar arasında, Dönmelerin ırklarının ve dinlerinin yerildiği bir dönemi başlatan izlenimlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.[107] "Gizli Yahudilerden" oluşan bir grubun en tepede olduğunu varsayarak, Mehmed Cavid gibi insanların, sonradan Dönme diniyle bağlantılı oldukları ileri sürülerek kıymeti azaltılacak devrimci fikirlere adanmışlık dürtüsüyle değil, farklı (Farmason-Bektaşi- Yahudi) Dönme menfaatleri doğrultusunda hareket ettiklerini öne sürmüşlerdir. Onlar da tıpkı günümüzde pek çok Türk araştırmacı gibi, devrimcilerin "gizli cemiyetler oluşturmaları ve farmason ritüellerinden faydalanmalarının, onların ruhlarını dünya devrimiyle ilgilenen esrarengiz güçlere sattıkları anlamına gelmediği" gerçeğini dikkate almamışlardır.[108]

Dönmelerin modern dönüşümlerde rol oynamalarının nedenlerinden biri de, onların değerlerinin, dünya görüşlerinin yeni fikirler üretmelerine, özellikle siyasi reformla ilgilenmelerine elverişli olmasıdır. Margaret Jacob'un XVIII. yüzyılın ikinci yarısı hakkında yaptığı açıklamalar XIX. ve XX. yüzyıllar için de geçerlidir: "İster doğum ve yetiştirme, ister din veya ulusal gruplaşmaya ait çizgiler olsun, sınırları geçme alışkanlığı, onlarda reformu hayal etme ve" zorbalık karşısında ilerleme ve ahlakı destekleyen "devrimci dürtüleri kucaklama eğilimi yaratmıştır."[109] Böyle kimseler monarşik mutlakıyetten ziyade, devrim ve demokrasiyi kendi çıkarlarına daha uygun bulurlar. Çoğunluğun aksine, çözümün milliyetçilikte değil, onu aşmakta yattığı görüşünü taşırlar.[110] 1908'e gelindiğinde Dönmelerin siyasi radikalizm anlayışı, padişahı tahttan indirmek ve liberal bir anayasa ve meclis oluşturmak fikirlerini kapsamaktadır. Bu durum, onları hüküm-

darlar ve onların savunucuları için gerçek ve hissedilir bir tehlike haline getirmiştir.[111] İmparatorluğun çöküşünden sonra, birçoğu farmason localarına üye olan ilericiler bu kanıtlara dayanılarak, yalnızca ülkeleriyle özdeşleşmemekle suçlanmış ve dolayısıyla iyi vatandaş olmaları imkânsız görülmüştür.[112] Farmasonlar fesat, gizli siyasi cemiyetler şüpheli bulunmaya başlanmış ve en önemli liderler infaz edilmişlerdir.

Müslümanların 1908'den sonra Dönmelerin farkına varmaları

Siyasete atılmalarıyla dikkat çeken Dönmelerin kamusal kimlikleri ve özel inançları, 1908 Devrimi'nden sonra Müslümanları endişelendirmeye başladı. 1908 Devrimi'nin üzerinden altı ay geçtikten sonra İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin üyeleri hiddetliydi. Farmasonlar imparatorluğun başkentinde henüz bir loca açmışlardı. Muhaliflerin ateizm ve onun sahte Müslüman taraftarları olarak adlandırdıkları unsurlara saldıracak bir araca ihtiyaçları vardı. Padişah II. Abdülhamid'in yönetimine karşı gelen yazılar yazdığı ya da diğer muhalif yazarları desteklediği için, sık sık sürgüne yollanan ve hapse atılan Kıbrıslı dindar bir Müslüman ve müezzin olan Derviş Vahdetî'ye başvurdular. Derviş Vahdetî 1908 Devrimi'nin hemen öncesinde Diyarbakır'da hapse atılmıştı. Devrim sonrasında İstanbul'a dönmüş ve 1908'in Aralık ayında, İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin yayın organı olması konusunda anlaştığı *Volkan* dergisini çıkarmaya başlamıştı. Derginin yayımlanmasından kısa bir zaman sonra, Vahdetî Dönmeler hakkında "İstanbul'a yerleşen ve tabii ki gerçek Müslüman olmayan birçok Yahudi vardır. Kısa süre içinde, bazı Müslümanlar farmason localarına katılmışlar, farmason takma isimleri edinmişler ve bunun sonucunda artık dindar kabul edilemeyecek kişiler, Müslüman topluluğunun yüz karası haline gelmişlerdir" diye yazmıştı.[113] Böylece Selanikli Dönmelerin İstanbul'a gelmeleriyle, Müslümanlar arasında farmasonluk ve ahlaksızlığın yayılması arasında bir bağlantı kurmuştu.

Vahdetî, siyasi olarak aktif Dönmelere tepkili Müslümanların sesi haline gelmişti. 1908 Devrimi'ne muhalefet etmiş ve ertesi yıl 31 Mart İsyanı'nın çıkmasını kışkırtmıştı. Derviş Vahdetî ve diğerleri, İTC'nin "ateist" (seküler) olmasına, sözüm ona İslam'a saldırmasına, üyelerinin pek çoğunun nüfuzlu farmasonlar olmasıyla Yahudiler ve Dönmelerin cemiyetin üyelerinden oldukları

gerçeğine muhalefet ediyorlardı.

Bernard Lewis, İTC'nin sözde bir Yahudi farmason komplosunun parçası olduğuna ilişkin komplo teorilerinin yaygınlığının sorumlusunun, Derviş Vahdetî gibi Osmanlı Müslümanları değil, İngiliz yazarları ve bunun İtilaf Devletlerince Birinci Dünya Savaşı sırasında propaganda aracı olarak kullanılması olduğunu söyler.[114] İngiliz yetkililerin, özellikle de büyükelçilerin, 1909 ile 1916 yılları arasındaki yazışmalarında, İTC'yi açıkça Yahudi ve farmasonların gizli lob entrikacılar olarak tanımlamaları, "Yahudi İttihat ve Terakki Cemiyeti" olarak adlandırmaları ve Mehmed Cavid'i "gizli Yahudi" ve imparatorluktaki "farmasonluğun zirvesi", Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünüyle Yahudilerin nüfuzu altına girmesi için çalışan, "kabinenin gerçekten önem taşıyan çok az üyesinden biri" olarak betimlemeleri gerçekten de dikkat çekicidir.[115] Yine de, Lewis ve sonrasında Stanford Shaw tarafından öne sürülen bu görüşler, bu tarihçilerin Türk antisemitizmi hakkındaki suçlamaları yabancı veya Osmanlı Hıristiyanlarına yönlendirme hedeflerini ve Osmanlı Müslümanları ve Türklerin bu yöndeki fikirlerinden bahsetmekten kaçınmaya dair kasıtlı çabalarını yansıtır.[116]

Avusturya ve Alman antisemitizmi, Fransız ırkçı düşünceleri ve Rus antisemitizmi, özellikle de siyasi antisemitizm akımlarının tümü, Osmanlı-Müslüman ve sonrasında Türk yazar ve düşünürlerini etkilemişti. Bu fikirlerin pek çoğu, Paris, Berlin gibi şehirlerde uzun süre yaşamış, ya da Yusuf Akçura gibi Rusya'da doğan Osmanlı Müslüman entelektüellerince Selanik ve İstanbul gibi Osmanlı şehirlerine iletilmiştir. Bu kaynaklardan türeyen literatürde, Yahudiler fiziksel ve biyolojik açıdan farklı, daha yüksek oranda cinsel yolla bulaşan hastalıklara ve deliliğe yol açan kendilerine özgü psikopatolojilere ve anormal cinsel isteklere sahip kimseler olarak tasvir edilmişlerdi.[117]

Volkan'ın yazarları gibi Müslümanlar, bu fikirleri yansıtmış ve Yahudi kabul ettikleri Dönmeler hakkında, hırçın ve tartışmalı yazılar kaleme almışlardı. Konu edilen Dönmelerden biri de, *Asır* ve *Zaman* gazetelerinde coşkuyla İTC'yi destekleyen Fazlı Necip'ti. Bahsedilen diğer konular arasında, Şemsi Efendi'nin 1909 mebus seçimleri kampanyası sırasında, hükümet konağının önünde, muhafazakâr Müslümanların bakış açısını dikkate almadan yaptığı, sözde kibirli konuşmalar vardı. Dönmelerin samimiyetsizliğine dair görüşler, dindar Müslümanlar ve Dönmelerin imparatorluğun ve toplumun yönetimi konusunda kalem kavgalarını ateşlemiştir.

Dönme karşıtı söylemlerin ana hedeflerinden bir diğeri de en fazla göz önünde olan Dönme siyasetçi Mehmed Cavid'di. Mehmed Cavid'in meclisteki Müslüman muhalifleri, 1909-1911 yılları arasında onu Yahudi bankaların yardakçısı Selanikli Dönme olarak adlandırmışlardı.[118] 1908 ve 1909'da yayımlanan makaleler, Dönmelerin sözüm ona desteklediği değerlerden ve güya bu değerleri topluma yaydıkları kurumlardan küçümsemeyle bahsediyordu.[119] Bu değerler arasında Avrupalılaşma (Batı Avrupa değerlerini benimsemek, Batı Avrupa ürünlerini arzulamak), ateizm ve kadınların özgürleşmesi bulunuyordu. Bu değerlerin topluma yayılmasını sağlayan kurumlara, kendilerine üye olan Müslümanların dinlerinden kopmalarına neden olan farmason locaları ve İTC de dahildi. Bu değer ve kurumların karşısında, Vahdetî ve diğerleri hakiki din kabul ettikleri İslam'ı, şeriatı, Müslümanların birliğini ve anavatanı savunuyorlardı.

Dönmelere yöneltilen saldırıların bağlamını anlamak için, *Volkan*'ın sayfalarında, Müslümanlara yöneltilen eleştirileri incelemek gerekir. Yazarlar Müslüman olmanın sınırlarını tanımlıyorlardı. Onlara göre, inanmayan bir Müslüman toplum için tehdit unsuruydu. *Volkan*'ın en büyük endişeleri dinsiz ya da ateist Müslümanlarla ilgiliydi. Vahdeti ve diğer yazarlar dinsizliğin, kadınların özgürleşmesi gibi topluma zarar veren ahlaki yozlaşmayı da beraberinde getirdiğini varsayıyordu. A. Şehabettin "Dinsizlerin ya da ateistlerin dindar Müslümanlar gibi yüksek bir ahlaka sahip olmalarını bekleyemezsiniz. Dindarlar bu dünya ve ahiret için çalışırlar; ateistleri ilgilendiren ise sadece bu dünyadır" diye yazmıştır. Sonuç olarak "Avrupa'da birçok kişi gururla ateist olduklarını ilan etmektedir. Bunun yanı sıra, kadınlarından birçoğu toplum içinde neredeyse çıplak dolaşmaktadır. Erkekler zamanlarını kumar oynayarak, içerek, birbirlerinin eşlerine göz koyarak geçirmektedirler.... Avrupa'yla temas kurduğumuzdan beri, müstehcen Avrupa âdetlerinin bize koleradan bile daha fazla zarar verdiği yadsınamaz. Kısacası, haydi dindar olalım!"[120]

Volkan'ın yazarları, Batı Avrupa'ya meyletmenin ahlaka, dindarlığa ve inancın kendisine darbe indirdiğini öne sürüyorlardı. Ateizmle ilgili sorun, ahlak dinden türediğinden, ateistlerin doğaları gereği ahlaki değerlerinin bulunmasının mümkün olmamasıydı. Dahası, ateistler vatansever de olamazlardı. Sadakat ile Müslüman olmak arasında bir ilişki kurulmuştu. Buna göre, bir ateiste inanmak ya da güvenmek söz konusu bile olamazdı, çünkü ateistler maneviyat yerine maddiyatı ve İslamiyet yerine

mülkiyeti seçmişlerdir. Müslümanlar sadece İslamiyet için savaşıp şehit olmaya teşvik ediliyordu. Müslümanlar imparatorluk için de şehit düşmeyi göze alsalar da "Osmanlı toplumunun diğer unsurları anavatan için asla bizim savaştığımız gibi savaşmayacaklardır. Din bizim için anavatandan ve hatta her şeyden daha önemli ve daha değerlidir. Dinin verdiği hazzı bilenler, her şeylerini onun için feda etmeye razıdırlar. Anavatan sevgisiyle yetiştirilenler, dini dolaylı olarak korusalar bile, dinle gerçekten ilgilenmezler." Sadece kendini hakiki dine adamış biri imparatorluğa gerçek manada sadık kalabilirdi. Dini inanç olmaksızın Osmanlıcılık anlamsızdı, çünkü "dine öncelik verecek şekilde yetiştirilenler, dolaylı olarak değil, açık bir şekilde anavatanı da korurlar ve vatanlarının kanunlarına uyarlar... Ama sadece anavatanı umursayan kişiler, aynı şeyi din için yapmazlar." Yine "din, ulus ya da anavatandan daha kutsaldı ve onların tek koruyucusuydu; bunu bu şekilde ortaya koymak tüm Müslümanların yükümlülüğüydü."[121]

İmparatorluğa sadakat sadece gerçek inanç sahipleri için mümkündü. İlaveten dindarlık ateizmin panzehiri görevi görecekti. Ancak ateizmin çoktan kök salıp geri dönüşü olmayan hasarlara yol açtığı görülüyordu. Müslümanların dini yozlaşmaya başlamıştı. Vahdetî birçok Müslüman'ın ateizm konusunda Avrupalılardan bile ileri gittiklerini öne sürüyordu. Müslümanların ateistliği, Osmanlıların Avrupa'ya elçiler göndermelerinden sonra başlamıştı. Elçiler Hıristiyan kadınlarıyla evlenmişler, çok sayıda çocuk yapmışlar ve onları annelerinin Batı Avrupa usulleriyle yetiştirmişlerdi. Avrupa dilleri öğrenmişler ve İslami inanç ve ahlak kurallarını sadece başka dinlere mensup dadılar ve öğretmenlerden öğrenmişlerdi. Görünürde Müslüman olan birçok erkek bu şekilde yetiştirilmişti. Yazara göre "Dinlerini bilmeyen ve İslami eğitim almamış olan bu adamlardan dindar olmalarını beklemek, bir hıyardan yağ çıkarmaya çalışmaya benzemektedir. Böyle hıyar adamların, babalarıyla aynı eğitimi almış çocuklarından ne beklenebilir?" Ateizm konusunda Avrupalılardan daha ilerde olan Müslümanlar, Müslüman isimleri taşıyor olabilirlerdi ama imparatorluğun kaderi konusunda onlara nasıl güvenilebilirdi? Adliye nazırı ve birçok seçkinin yanı sıra, meclis üyelerinin de İstanbul'daki bir farmason locasının açılışına katılmaları, dindar Müslümanlar için bir uyarı işareti işlevi görmeliydi. Vahdetî diğerlerini bu içten gelen tehdit hakkında uyardı.[122]

Farmason locaları imparatorluktaki ateizm merkezleri olarak

görülüyordu ve Vahdetî, hükümetin farmasonlara Halife'nin oturduğu İstanbul'da loca açmaları için izin vermesine, hatta açılış törenine katılmasına hiddetlenmişti ve ulema sınıfından kişilerin de üyeler arasında yer almasından dolayı dehşete düşmüştü. Bunun despotik yönetimin dönüşünün bir işareti olmasından endişe ediyordu. Olayların büyük bir aldatmacadan ibaret olmadığını ve 1908 Devrimi'nin destekçilerinden biri olan adliye nazırının kandırılmadığını umut ediyordu. Toplumun ileri gelenleri ve meclis üyeleri, sözüm ona İslam'la taban tabana zıt görüşleri savunan farmasonların localarının açılışını kutlamıştı ve Vahdetî ulema sınıfını sürekli onların hilesine kanmamaları için uyarıyordu.[123]

Vahdetî'nin farmasonları belli başlı, tektanrılı bir dinden ayrılıp gizlice yeni bir din oluşturan gizemli bir tarikatın gizli müritleri olarak tanımlaması, onun aslında Dönmelerden bahsettiği kuşkusunu uyandırır. Vahdetî'ye göre, farmasonluk XVIII. yüzyılda Hıristiyanlıktan türemiş, fakat Hıristiyanlıktan ayrılarak bir sufi tarikatını andırmaya başlamıştı. Farmasonluğu siyasi bir akım olarak değil, farklı milletlerden insanları bir araya getirerek, din özgürlüğünü –dininden dönme anlamında– yaymaya çalışan ve sonrasında sapkın bulunduğundan yasaklanan bir örgüt olarak kabul ediyordu. Farmasonlar dini bir tarikat olarak kabul edilmek ve kendilerine din özgürlüğü tanınmasını sağlamak için çabalamışlar, ama "başarılı olamamış ve saldırılardan kurtulamamışlardır. Bu nedenle kendilerini gizlemek zorunda kalmışlar, ama birbirlerini tanıyabilmek için işaretler ve şifreler oluşturmuşlardır." Bu şekilde, Dönmeler İslami bir sufi tarikatı olmaktan çıkıp ayrı bir din oluşturduklarını reddetseler de, farmasonlar "kendi dini bayram günlerini belirlemiş" "bir sufi tarikatını ve bir dini mezhebi" andırıyorlardı.[124]

Volkan ahlaksız ateistler ve farmasonlarla birlikte çalıştığını iddia ettiği İTC'ye de saldırmıştı: "Farmasonluk Selanik'te yayıldığı ve güç ve kuvvet kazandığı için, İTC kolayca ve fark edilmeden kurulabildi."[125] Hatta İTC, farmasonların, onların yeminlerini ve törenlerini benimsemiş bir koluydu. Hem farmasonlar hem de İTC mensupları, Dönmeler gibi Selanikliydi. Dahası, ateist ve farmasonlara ait bir kurum olduğundan, İTC iyi ahlaklı saygıdeğer üyeleri reddederek, sadece "mekruh ahlaklı adamları" üyeliğe kabul ediyordu.[126]

Dönmeler bu mekruh ahlaklı adamlar listesinin başında geliyordu. Vahdetî, 1909'un başlarında İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin başkanı olduktan sonra, farmasonluğun ve buna bağlı ola-

rak ateizmin imparatorlukta yayılmasından Selanikli Dönmeleri sorumlu tuttu ve bunun bir Yahudi komplosu olduğunu iddia etmeye başladı. Vahdetî ortaya attığı bu iddiadaki boşlukları doldurmak için Dönmelerin gizli Yahudiler olduklarını kanıtlamak zorundaydı. Aradığı kanıtı kısa sürede buldu. Vahdetî bir Selanik gazetesi olan *Zaman*'ın son sayılarından birinde geçen, *gâvur* kelimesinin nasıl *yavur* olarak yanlış yazıldığına dikkat çekti. Bunun sıradan bir yazım hatasından ya da dizginin kaymasından kaynaklanmadığını, durumun Yahudilerin kelimeleri bu şekilde yanlış telaffuz etmeleriyle alakalı olduğunu ima ediyordu. *Zaman* bir Dönme gazetesi olduğu için, okur Dönmeler ve Yahudiler arasında kurulan bağlantıyı anlayabiliyordu. Vahdetî bu anlamlı yanlışın yapıldığı makalenin yazarının ikiyüzlü davranmaya ve gerçeği saklamaya devam ederek, İslam'ı benimsemiş gibi rol yapmaya devam edip etmediğini soruyordu.[127] Daha sonra, bu Dönme gafını, Dönme gazetelerinin isimleriyle yaptığı kelime oyunlarında yeniden kullanacaktı. "Bu asır, bu zaman, ne yamandır!" yazmıştı. "Bu *asır*ın ya da bu *zaman*ın hangi gününe baksak bedensel tutkular, fitne ve isyanla dolu. Bu berbat *asır*dan, bu *zaman*dan nefret ediyoruz." Sonra "Önceki makalemizde 'gâvur' kelimesini 'kaf' yerine 'ya' harfini kullanarak yazan yazarın bunu yapmasının altında başka bir sebebin bulunduğunu ima etmiştik. Sonunda, eserin yazarı olan kardeşimiz Celal Derviş'in, bu kelimeyi bu şekilde yazmasının nedeninin, kesinlikle onun kelimeyi telaffuz etmekteki baskın doğal eğilimi olduğunu anladık" yazarak, Dönmelere ilişkin ırkçı bakış açısını daha açıkça dışa vurmaya başlamıştı.[128] Ancak, Vahdetî Dönmelerin gerçek ve değişmeyen özlerini ortaya koyan dil sürçmesini yakalamıştı.

Volkan'ın diğer yazarları ve okuyucuları da Dönmelere saldırmışlardı. İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti'nin meclis azası Şeyh Abdürrahim, bir mektubunda "Kâfirliğe müsaade etmek kâfirliktir" diyordu. Ona göre, *Asır* ve *Zaman*'ın yayımcıları kâfirliklerini tüm müminlere ilan etmişlerdi. Aynı sayfada Müslümanları küçük düşüren ve Kuran'ın kutsal bir ayetine yer veren bir gazete, Müslümanlar için kabul edilemezdi. Şeyh Abdurrahim, yayımcıların vicdanı varsa, din adına, o Kuran ayetini sayfadan kaldırmaları gerektiği konusunda ısrarcıydı. Aksi takdirde, tüm Müslümanlar adına "Gazeteyi lanetleyeceklerini" söylemişti: "Hiciv ve dini aynı sayfaya koyamazsınız. Sonuçta, bu gazeteyi İslami bir gazete olarak düşünmemiz şart değildir. Bunu yapan tövbe etmeli ve af dilemelidir." Şeyh Abdürrahim bu kâfirliğin kaynağının

Dönmelerden başkası olmadığını belirtmişti: "Sanıyorum ki Selanik'te yayımlanan *Asır* ve *Zaman* gazeteleri, Selanik'teki herkesçe bilinen unsura aittir. Eğer durum böyleyse, onları kapattırmak dini bir vazife olarak yükümlülüğümüzdür."[129]

Dönme yazarlar, gazeteciler ve gazete yayımcıları bu sert saldırılara karşılık vermeye çalıştılar. Doktor Nâzım'ın, Selanik sakinlerinin böyle gazeteler okumak istemelerini oldukça utanç verici bulduğunu *Volkan*'dan öğreniyoruz: "İnsanların bu gazeteleri okumalarına engel olamıyorsak, en azından, Avrupa'daki, Paris gibi en özgür şehirlerde bile, onurlu insanların halk arasında bunlara benzeyen gazeteler okumaktan utanç duyduklarını ve çekindiklerini aklımızda tutmalıyız."[130] Ayrıca *Volkan*, *Yeni Asır*'ın sahibi Fazlı Necip ve diğerlerinin bu ifadeye coşkulu alkışlarla karşılık verdiklerini de iddia etmişti. *Volkan*, Manastır (Bitola), Kavala ve Selanik'te boykot edilmiş ve yeni baskıları, gazete bayileri tarafından dağıtımcılara tehditkâr mektuplarla birlikte geri gönderilmişti. Buna karşılık, *Volkan*'ı destekleyenler, imparatorluğun diğer bölgelerinde, Dönmelerle bağlantılı ya da onları olumlu değerlendiren gazeteleri boykot ettiler. "Bursa'nın gayretkeş ve vatansever insanları" adına yazan ve *Volkan*'ın boykot edildiğini bildiren raporları şaşkınlıkla karşılayan, gazetenin coşkulu ve dindar bir destekçisi, Ahmet Emin Yalman'ın sonradan yazıişleri müdürü olarak görev yaptığı İTC gazetesi *Tanin*'i ve onun "şeytani yardakçılarını" Bursa'da boykot etme kararını açıklamıştı.[131] Osmanlı'nın Güneydoğu Avrupa'daki topraklarında İslami gazetelerin Dönmeler tarafından ve Dönme gazetelerinin de Anadolu'daki İslamcılar tarafından boykot edilmesi, gelecek onyıllarda Yunanistan ve Türkiye'de ortaya çıkacak Hıristiyan karşıtı, Yahudi karşıtı ve Müslüman karşıtı boykotların habercisidir.

1909 Mart'ının üçüncü haftasında yayımlanan son makalelerinden birinde, Vahdetî orduyu tarafsız kalmaya davet etti. Aksi takdirde, "askerlerinin, Avrupa'da Batılılaşıp yurda dönen dört ayyaşın vatanseverlik iddialarına inanan bir orduya hizmet verdiği ulusun vay haline" diyordu.[132] Ama ordu bu çağrısına kulak asmadı. Hükümet *Volkan*'ı karşıdevrim hareketlerini kışkırtmakla suçladı ve Vahdetî 31 Mart 1909'daki darbe teşebbüsünün provokatörü olarak gösterildi. İki hafta sonra, İTC'nin farmason locasında organize edilen jandarma birliği, Şemsi Efendi'nin eski öğrencisi Karakaş Dönmesi Galip Paşa tarafından komuta edilen Hareket Ordusu'nun ilerleyişi sırasında Vahdetî İstanbul'dan

kaçtı. Yahudi gönüllülerden oluşan bir grup da İstanbul'a yürüyen bu orduya katıldı.[133] Aralarında işçi lideri Benaroya da vardı.[134] Leon Sciaky'nin belirttiğine göre, "Hayatları boyunca ellerine bir tüfek dahi almamış şehirli Yahudiler, hinterlandın savaşçıları arasına katıldılar."[135] Bu gerçek, Mehmed Cavid ve Emmanuel Carasso'nun padişahın tahttan indirilmesinde oynadıkları rolle birlikte ele alındığında, devrimin, Dönmeler ve Yahudilerin hizmetinde, Müslüman karşıtı bir komplo olduğuna dair söylentilerin çıkmasına katkıda bulunmuştur.

Vahdetî İzmir'de yakalandı ve 19 Temmuz 1909'da asıldı. 1913'te, İTC'ye karşı darbe teşebbüsüne katılanlardan biri olan, Hasan oğlu Hakkı Efendi, duruşması sırasında amacının, Yahudi ve farmasonların ele geçirdikleri gücü geri almak olduğunu iddia etmişti.[136]

Gizli Yahudiler ve dünya devrimi

Dönmeler farmasonlukta, İTC'de, 1908 Meşrutiyet Devrimi'nde ve devrimden sonraki Osmanlı siyasetinde büyük rol oynadılar. Birçok kişi, İTC tarafından verilen kararların ve Mehmed Cavid ve diğerleri tarafından gerçekleştirilen eylemlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasına ve onun yerine Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açacak olaylar zincirini harekete geçirdiğine işaret etmiştir. İnsanlar Dönmelerin basitçe Yahudiler olduklarını varsaydıkları için, bu rolle ilgili birçok komplo teorisi ürettiler. Dönmeler Yahudilerle aynı olmadıkları, kendilerini Yahudi kabul etmedikleri ve onları Yahudi kabul etmeyen Yahudilerle yakın ilişkiler kurmadıkları için, her ne kadar açıkça belliyse de, yine de onların bir Yahudi komplosunun parçası ya da taraftarı olmadıklarını belirtmemiz gereklidir. Yine de, her yerde Yahudi düşmanlar gören ve karşı çıktıkları her şeyin ardında Yahudilerin olduğu görüşünü benimseyenler için, bu gerçekler fazla anlam ifade etmeyecektir.

Kabaca aynı dönemde yaşanmış bir olay, 1917 Bolşevik Devrimi ele alınarak, Yahudi kökenli insanların gerçek ve hayali rolleri üzerine faydalı bir karşılaştırma yapılabilir. Ateist olmasına ve görünürde Yahudi kökeni bulunmamasına rağmen Lenin (önceden Vladimir Ilyich Ulyanov), Yahudi karşıtları tarafından "Yahudi Lenin" olarak adlandırılmış ve Bolşevik Devrimi "Yahudi Bolşevik Devrimi" olarak anılmaya başlanmıştı.[137] Karl Marx'ın (kapitalizmi Yahudilikle özdeşleştirmiştir) ve Lenin'in yoldaşı Lev

Troçki'nin (önceden Lev Davidovich Bronstein) Yahudi olmaları, bu görüşü desteklemiştir. Gerçekte, Yahudiler Rus devrimci hareketine, ülkenin nüfusundaki payları göz önüne alındığında daha büyük bir oranda katılmış ve devrim sürecinde önemli role sahip olmuşlardı. Parti liderleri, teorisyenler ve gazeteciler olarak iyi temsil edilen Yahudiler, tıpkı Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Dönmeler gibi, "Rus İmparatorluğu'ndaki en devrimci ulusal grup" kabul edilmişlerdi. Lenin'le birlikte 1917'de mühürlü trenle Almanya topraklarından geçerek İsviçre'den dönen kişilerin neredeyse üçte ikisi Yahudi'dir; bir süre İstanbul'da ikamet etmiş ve Jön Türklerle yakın ilişki içinde olan, Yahudi kökenli, devrimci milyoner Alexander Parvus (Israel Lazarevich Gelfand ya da Helphand), Lenin'in dönüşünü ayarlamıştır.[138] Başlangıçta Lenin'e en yakın Bolşevik liderleri, Grigory Zinoviev, Lev Kamenev ve Yakov Sverdlov Yahudi kökenlidir. Lenin'in kraliyet ailesinin öldürülmesi emrinin yerine getirilmesi görevini üstlenenler, Sverdlov ve içlerinde çarı vurduğunu iddia eden kişi de bulunan diğer iki adam Yahudi soyundan gelmektedir.[139] Devrimin ardından başlayan içsavaş süresince, ordu, parti, meclis ve gizli polislik görevlerini yerine getiren Yahudi kökenli erkek ve kadınların parti içindeki oranları da, genel nüfusa oranla daha yüksektir.[140] Önemli olan, bu önde gelen komünistlerin hiçbirinin Yahudi olmak *istememesidir*; kendilerini Yahudi kabul etmemiş, Yahudiliklerini (geçmişe ait bir şey olarak) geride bıraktıklarına inanmışlardır. Troçki milliyetinin "Sosyal Demokratlık" olduğunu ilan etmişti.[141] Doktor Nâzım bazı açılardan İTC'nin Troçki'si olarak düşünülebilir. Eğer diğer İTC ideoloğu Bahaettin Şakir de Dönme olsaydı, bu benzetme daha da uygun olurdu.

Eski SSCB'de Yahudi kökenli insanların oynadıkları önemli roller, devrimden sonra parti üyelerinin çoğunun etnik Ruslar oldukları ve Letonyalıların en fazla temsil edilen grup olduğu gibi, başka gerçeklerin maskelenmesine yol açmıştır. Yine de, Yuri Slezkine'in de dile getirdiği gibi, "Yahudilerin XX. yüzyılın başındaki radikal hareketlere katılımları, onların iş alanları ve mesleklere katılımlarına benzemektedir: Çoğu radikal, Yahudi olmadığı gibi çoğu Yahudi de radikal değildir, ama radikallerin Yahudiler arasındaki ortalaması, Yahudi olmayan komşularına kıyasla çok daha yüksektir."[142] Paranoyak komplo teorilerine başvurmadan, "insan, kitap, para ve bilgi"ye dair ticari ve eğitimsel bağlantılarını, devingenlik ve gizlilik uygulamalarıyla birlikte devrimci ağlara dönüştüren Dönmeler için de aynı şey söylenebilir.[143] Dahası,

araştırmacılar Müslümanların Dönmelerle karıştırdığı Yahudilerin 1908'den önce ve sonra İTC'de görev almalarına rağmen, İTC'yi kendi Yahudilik hedefleri doğrultusunda yönlendirmelerinin mümkün olmadığını iddia etmişlerdir. Yahudiler İTC'yi, siyasi açıdan Osmanlıcılık'a eğilimli olmaları nedeniyle, içtenlikle desteklemişlerdi.[144] Dahası, Makedonyalılar, Bulgarlar, Sırplar ve Arnavutların, Yahudilerden çok daha önemli rolleri olmuştu.[145] Bolşevik Devrimi'nde kaydedilen gelişmeler hakkında, Marksistler nasıl Yahudilerden övgüyle söz ettilerse, İTC üyeleri de Dönmelerin 1908 Devrimi'nde oynadıkları rolden övgüyle bahsediyorlardı.

Yahudilerin Bolşevikler içinde fazlaca temsil edilmeleri, insanların Bolşevik Devrimi'nin Yahudilerin başının altından çıktığını varsaymalarına ve Bolşeviklikle Yahudiliği denk tutmalarına yol açmıştır. Sonrasında, Yahudilerin erken Sovyet yönetiminde önemli görevler üstlenmeye devam etmeleri sonucunda, Yahudi düşmanları SSCB'nin Yahudi bir hükümet tarafından ya da komünist-Yahudi bir rejimle yönetildiğini düşünmüşlerdir.[146] Dönmelerin İTC'de fazla temsil edilmesi ise, insanların 1908 Devrimi'nin bir Dönme komplosu olduğuna inanmalarına ve sonrasında, yeni Kemalist elitin çoğunluğunun Dönme olmamasına ve çoğu Dönme'nin Kemalist elite mensup olmamasına rağmen, Kemalizmi Dönme diniyle denk tutmalarına neden olmuştur. Mustafa Kemal Atatürk'ün Yahudi atalarının bulunduğuna dair ortada hiçbir kanıt olmasa da, onun gizli Yahudilerin çıkarlarını gözeten bir devlet kurduğu varsayılmıştır. Lenin'in de Atatürk'ün de soyağaçları gizli tutulmuştur. Yahudi kökenine sahip olduğu varsayılan ama kendilerini Yahudi olarak görmeyen devrimciler, kökenlerini önemsememişlerdir.

5

Yunanistan Selanik'i ve Osmanlı İstanbul'u arasında seçim, 1912-1923

Yunanistan Selanik'i: Selanikli Dönmeler için sonun başlangıcı

Önceki bölümün sonunda, seslerini yükselten bazı Müslümanların, 1908'deki siyasi olaylardaki rolleri nedeniyle Dönmelere yönelttikleri sert söylemler incelendi. 1908 Devrimi'nden sadece birkaç yıl sonra Osmanlı Selanik'i Yunanistan'ın eline geçti. Orada da benzer kaygılar dile getirildi mi? Yunan yönetimi Dönmelere, özellikle de yerel siyasette görev yapan Dönmelere nasıl bakıyordu? Dönmelerin bu dönemde ekonomik ve siyasi durumları ile Dönme kurumları ve liderlerinin akıbeti ne olmuştu? Osmanlıcılığın destekçileri olarak, Dönmeler imparatorluğun kapsayıcı siyasi felsefesine taban tabana zıt görüşleri benimseyen bu Yunan ulus-devletinde kendilerini nasıl konumlandırdılar?

Selanik belediyesinin internet sitesi, şehir Yunanistan topraklarına katıldıktan kısa süre sonra çekilmiş sembolik bir fotoğrafı sergiler.[1] Sokakta, hükümet konağının önünde, 1913'te çekilen fotoğraf, şehrin Ortodoks Hıristiyan azizi Aya Dimitri için takvimde ayrılan gününde çekilmiştir. Fotoğrafta el sıkışan iki adam bulunur. Sol tarafta duran askeri üniforma içindeki (şeritli pantolon, kısa ceket, apoletler) sert görünüşlü adam, sağdaki uzun boylu, fes ve yuvarlak çerçeveli gözlük takan, uzun siyah bir palto giyen ve elini uzatırken hafifçe öne doğru eğilen adamı kabul ediyormuş gibi görünür. Bu adamlardan biri Yunanistan Kralı I. Konstantinos, diğeri ise Belediye Başkanı Osman Said'dir ve fotoğraf yönetimin Osmanlıları temsil eden ve Yakubi Hamdi Bey'in oğlu olan belediye başkanından, Yunanistan'ı temsil eden kralın eline geçişini sergiler. Şehrin fethini takip eden ilk birkaç yıllık Yunan yönetimi sırasında, Osman Said görevini sürdürmüştü (1912-16). Böylece Osmanlı'nın son ve Yunanistan'ın ilk belediye başkanı oldu.

Selanik yaklaşık beş yüzyıllık Osmanlı yönetiminin ardından Yunanistan topraklarına katıldığında, Dönmelerin tarihinde yeni bir dönem başladı.[2] Şehirde kalan Dönmeler yeni zorluklarla yüz yüze geldiler. Selanik'te belediyenin kuruluşundan itibaren Dönmelerin öncülüğünde gerçekleştirilen tüm radikal dönüşümlere rağmen, şehir 1912'de hızla, kültürel ve ekonomik açıdan daha taşralı bir kente döndü. Şehrin piyasalarla ilişkilerinin kesileceğinden korkan bazı Yahudi liderler, Selanik'in başlıca Avrupa güçleri tarafından korunan özerk bir bölge olmasını önerdiler. Dönmeler Viyana'daki Jön Türklerle aracılık görevini üstlendiler ve İstanbul'da, şehrin uluslararası bir statü kazanması fikrini destekleyen bir komite oluşturdular.[3] Dönmeler Yunanistan Başbakanı Eleuthérios Venizélos'a, Selanik'in Yunan ulus-devletine dahil edilmesi yerine, bağımsızlığının ilan edilmesinin, şehrin ekonomik zenginliğinin sürmesi anlamına geleceğini savunan mektuplar gönderdiler.[4] Dönme liderleri Yunan milliyetçiliğinin kaderini paylaşmaya hazır değillerdi ve Selanik'in, Dönmelerin pek çoğunun pasaportunu taşıdıkları Habsburglu Avusturya-Macaristan'ın mandası altında özgür bir devlet olarak kalmasını tercih ediyorlardı.

Bazı Yahudiler Yunanistan Selanik'inin geleceğinin parlak olduğunu düşünüyorlardı. Burada yaşamayı sürdüren sosyalist Avram Benaroya, en azından içsavaş sürecinde (1946-49), Yunanistan'daki en etkili şahsiyetlerden biri oldu.[5] Yine de, Emmanuel Carasso gibi, siyasi açıdan önem taşıyan diğer Yahudiler göç ettiler.[6]

Selanik'ten ayrılmayan Yahudiler ve Dönmeler yeni koşullarla karşı karşıya kaldılar. Leon Sciaky ve diğerlerinin de anlattığı gibi, şehirde kalanlar açısından değişim hızlı olmuştu. Sciaky "Zengin Türk [Müslüman] ailelerinin, Yunanlıların gelmesiyle şehri terk ettiklerini" belirtmiştir. Bu kişilere çok sayıda Dönme ailesini de ekleyebiliriz. Müslümanlar alelacele, "toplayabildikleri tüm eşyalarını yanlarına alıp Konstantinopolis'e ya da Anadolu'ya gitmişlerdi." Kentin görünümü hemen değişmişti. Dükkân vitrinlerindeki ve evlerin duvarlarına asılmış afişlerdeki Osmanlıca yazılar "ortadan kaybolmuş ve onların yerlerini Yunanca yazılar almıştı. Müslümanların şehri fethettiklerinde ele geçirdikleri kiliselerde, yeni mihraplar inşa edildi ve eskiden Allah'ın birliğini vurgulayan Kuran surelerinin olduğu yerlere ikonalar konuldu."[7] Bir İtalyan gazeteci Dönmelerin "kendi dar sokaklarına ve şehrin eski Türk kahvelerine çekildiklerini" yazmıştı.[8]

Şehri Yunanlılar aldıktan sonra hazırlanan ve bir yıl sonra ilan edilen 1913 tarihli Selanik Seçmen Kütüğü, bu bariz kayboluşu

belgeler. Bu kayda göre, çok az sayıda Dönme Yunan vatandaşı olmuştu. Seçmen kütüğüne göre, sadece dört Kapancı oy vermeye uygundu. Bu kişiler, 59 yaşındaki bir bankacı olarak tarif edilen Mehmet Kapancı (soyağacında belirtildiğinden on beş yaş daha gençtir), 50 yaşındaki bir bankacı ve müşterek Feyziye Terakki Ticaret Mektebi'nin[9] idare heyeti üyesi olarak gösterilen Namık Kapancı, 30 yaşındaki bir sekreter olarak tasvir edilen Firuz Kapancı (on yıl sonra, Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Karma Komisyonu tarafından düzenlenen listede, komisyoncu olduğu belirtilmiştir), ve 44 yaşındaki tekstil tüccarı ve Ahmet Kapancı'nın oğlu olan Mehmet'tir.[10] Bu kişilerin isimlerinin bu listede yer alması, ileri gelen Kapancı Dönmelerinin Yunan yönetimi altında yaşadıkları ve bazılarının Yunan vatandaşlığına geçtiklerine kanıt teşkil eder. Buna mecbur bırakılmadıkları sürece şehri terk etmeyecekler ve hatta bunu yapmalarının yasal olarak mümkün olmadığı bir dönem başladığı zaman bile orada kalmak için çaba göstereceklerdir.

Yine de, bu ayrıntılı kayıtlarda birkaç Kapancı'nın isminin yer almasına rağmen, Karakaş soyadını taşıyan tek kişinin bile bulunmaması şaşırtıcıdır. Balcı, Dilber / Dilberzade, İpek / İpekçi, Karakaş / Karakaşzade, Kibar / Kibaroğlu, Mısırlı ya da Şamlı ailelerinin hiçbir üyesine bu kayıtlarda rastlanmamaktadır. Bu durumu birkaç şekilde açıklamak mümkündür. Bunlardan biri, Karakaş Dönmelerinin şehirden ayrılıp İzmir'e ya da İstanbul'a yerleşmeleridir. Bir diğeri, Yunan vatandaşı olmadıkları için oy verememeleridir. Şehirde kalanların çoğu Sırp ya da Arnavut vatandaşlığını seçmiş olabilirdi. Üçüncü açıklama ise, hiçbirinin oy vermek için kaydolmak istememesidir. Son açıklama, aralarında İpekçi, Karakaş, Kibar ve Şamlı ailelerinin de bulunduğu önde gelen Karakaş ailelerinin şehirde iş yapmaya devam ettiklerini gösteren, Avusturyalılara ait 1915 tarihli bir ticari inceleme tarafından destekleniyor.[11]

Bazı Kapancılar ellerinden geldiğince direndiler. Ahmet Kapancı'nın oğlu Mehmet, 1915'te Selanik Toprak Sahipleri Derneği'nin kurucu üyelerinden biri ve başkan yardımcısı olarak kaydedilmişti.[12] Şehirde bir Arnavut ya da Sırp vatandaşı olarak kalmayı başarmış olsa da, vatandaşlık durumu ve Selanik'te toprak sahibi olmaya hakkı olup olmadığı, 1923'ten sonra Yunan basını için bir tartışma konusu olacaktı.[13] Amcası Mehmet Kapancı'nın ölümünün ardından, başlangıçta Château Mon Bonheur'un hisselerinin üçte birini muhafaza etti.[14] Ancak diğer aile üyeleri (bunun uzantısı olarak tüm Dönmeler), mülklerine sahip çıkmakta

çok zorlandılar. Ahmet Kapancı'nın eşi ve Mehmet'in annesi olan Nefise, Basilissis Olgas (eski Hamidiye Caddesi) 87 numaradaki evinin vekâlet haklarını devrederken, 1917'de yangında zarar gören Filikia Kafe hakkında Karma Komisyon'a şikâyette bulunmuştu. Tamirat, özellikle de kapı ve pencerelerinin tamiri için büyük harcamalar yapması gerekmişti. Kafeyi işletmek için ruhsatı olmasına ve her yıl bu ruhsat için para ödemesine rağmen, hükümet bu mülkü kullanmasına izin vermemiş ve kafeye el koymuştu. Nefise kafenin yıllık ruhsat ücretinin yedi katı olan 1720 altın lira talep etmiştir (1917-1924 yılları için).[15] 1924'te Selanik'ten ayrılıp Türkiye'ye gitmeden önce bu şikâyet belgesini ve vekâletnameyi evinde imzalamıştı.

Yusuf Kapancı'nın mirasının da düzgün bir şekilde bölüştürülmesi ve devredilmesi için uğraş vermek gerekmişti. Yusuf da oğlu İbrahim de öldükten sonra, Yusuf'un eşi Ayşe, İbrahim'in reşit olmayan iki oğlu Yusuf ve Mehmet'e kalan payların vekili ve vasisi olmuştur.[16] Mirasa, Basilissis Olgas (Hamidiye Caddesi) 79 numaradaki Ahmet Kapancı yalısının, Nikas Caddesi'ndeki İskele İstasyonu'nda bulunan Elhamra Kafe'nin, bir tekstil mağazasının ve Hamidiye'deki birkaç mülkün payları dahildir.

Daha önce de belirtildiği gibi Dönmelerden bazıları siyasi görevlerini sürdürmüşlerdir. Şehrin el değiştirmesini takip eden ilk üç yıl boyunca Selanik valisi olarak görev yapan Periklis Argiropoulos'un hatıralarına göre, mantık basitti: "Şehrin ele geçirilmesinden sonra, ben ve Raktivan [Makedonya'nın adalet bakanı ve yeni genel valisi Constantine Raktivan], seçimle belirlenmiş Dönme (eskiden Yahudi olan bir Müslüman) belediye başkanını değiştirerek ve belediye meclisini dağıtıp yeni üyeler atayarak, yeni bir yerel yönetim kurmak istemedik."[17] Tüm Dönme devlet memurları görevlerine devam etmediler. Bazı değişiklikler söz konusu oldu. Selanik Ticaret Odası Meclisi'nin 6 Ekim 1914 tarihli tutanaklarına göre, Kapancı Osman Derviş meclisten ayrıldığını beyan etmiş ve Larissa'ya gitmek üzere şehri terk etmişti.[18] 1915 yılının tutanaklarında, Mehmet Kapancı'dan son kez bahsediliyordu.[19]

Dönmeler mülkleri ve mevkilerinin yanı sıra, okullarını korumak için mücadele ettiler. Terakki Mektebi 1912'de Şemsi Efendi, Mehmet Kapancı ve idare heyeti üyeleri olan Ahmet ve Namık Kapancı'nın da katıldığı, otuz ikinci yıldönümü balosunu düzenledi.[20] Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında, tüm Terakki Mektepleri kapatılmış ve binaları İtilaf Devletleri tarafından kullanılmıştı. Son dersler 1916'da verildi. Ahmet Kapancı, tüccar Fa-

iz Kapancı ve bankacı Namık Kapancı'nın katıldığı son idare heyeti toplantısı da aynı yıl düzenlendi.[21] Yunan belediyesi 1919'da güzel ana binaya el koydu.[22] Bina hastaneye dönüştürüldü ve Terakki Mektepleri, 1920'de kapanan banliyödeki kız mektebi dışındaki diğer binalarını da kaybetti.[23] Okulun müdürü Hasan Akif'in soyundan gelen Ekrem Talat'tı (Akev). 1924 yılının sonbaharında, Namık Kapancı ve İbrahim Kapancı, okulun Yunan hükümetinden tazminat isteğini Karma Komisyon'a ilettiler.[24]

Selanik'teki Feyziye Mektebi açık kaldı, ama nerede ve nasıl devam ettiği belirsizdir. 1917'deki yangında neredeyse tüm Feyziye Mektebi binaları yanmıştı.[25] 1924 yazında kaydedilen Karma Komisyon kayıtlarında, Kibar Abdurrahman ve diğerleri tarafından kaleme alınmış şikâyetlerden birine göre, yanan binalardan birine jandarma karakoluna dönüştürmek üzere 1923 kışında el konulmuştu.[26]

Mısırlı ve Kibar aileleri tarafından yönetilen Feyziye Mektepleri, tüm hasara rağmen, 1917'den 1923'e kadar Selanik'te eğitim vermeye devam edebildiler. Öğretmenlerden bazıları, okulun gönüllü çalışan mezunlarıydı. 1921'den itibaren okulda Yunanca dersleri verilmesi zorunlu kılınmıştı. Kurum, yine de "gruba has" ilkelerini korumaya devam etti. 1919-20 öğretim yılının öğrenci yönetmeliği bunu yansıtıyordu: Dört numaralı kural, okulun bir aile olması nedeniyle, tüm öğrencilerin birbirleriyle kardeş olduklarını; beş numaralı kural öğrencilerin öğretmenlerini sevmeleri gerektiğini söylüyordu.[27] Dönme okullarının, etnik-dini bir toplum bilinci oluşturarak gençliği birbirine bağlama misyonları devam ediyordu. Kurallar listesi, iyi çalışıp derslerini zamanında bitiren ve iyi davranış sergileyen öğrencilerin ödüllendirileceğini belirten olumlu bir ifadeyle sona eriyordu. Sıkıntılı zamanlarda bile, ahlaka öncelik veriliyordu: Faziletli, iyi tutum ve davranış nedeniyle verilen bir ödüle, dersler sayesinde elde edilen bir ödülün iki katı kadar kıymet veriliyordu.

Kurallar, otorite kaybının, Dönmelerin önderliğine saygının azalmasının, zor zamanlarda ortaya çıkan toplumsal bozulmanın ve şehrin imparatorluk ağlarıyla bağlantılarının kopmasının akabinde Dönmelerin fakirleşmelerinin bir işareti olarak düşünülebilecek, katı bir disiplin idaresini de açığa vurmuş olabilirdi. İdare daha önce böyle kuralları yürürlüğe koymak zorunda kalmamıştı. Altı numaralı kurala göre, öğrenciler öğretmenin iznini almadan konuşmamalıydı. On numaralı kuralda, öğrencilerin saçlarının taranmış, elleri ve yüzlerinin temiz olması, giysilerinin ve

ayakkabılarının kirli ya da yırtık olmaması gerektiği belirtilmişti. Eğer kirli ya da dağınık görünüyorlarsa, temizlenmeleri için eve yollanacaklardı. On bir numaralı kural, öğrencilerden zil çalar çalmaz gürültü yapmaksızın bulunmaları gereken yerlere gitmelerini talep ediyordu. Onu takip eden kural, öğrencilerin kendilerine söylendiği zaman sıraya girerek sınıfa girmeleri ve sınıftan çıkmaları gerektiğini belirtiyordu. On üç numaralı kurala göre öğrenciler kendi araç gereçlerine sahip olmalıydı ve diğer öğrencilerden ödünç malzeme istemek yasaktı. Bu kural, kendilerini içinde buldukları ulus-devletin, daralmış mali imkânları nedeniyle, bazı Dönme ailelerinin maddi sıkıntı·çektiklerini yansıtır. Herhangi bir kuralın çiğnenmesi durumunda, öğrenciler cezalandırılıyorlardı. On beş numaralı kural defterlerin ve kitapların temiz, düzenli ve kâğıtla kaplanmış olması gerektiğini söylüyordu; üzerlerinde leke, silgi izleri ya da karalamalar olduğu takdirde, öğretmenler defterleri yırtacaklardı. Kalan kurallar yerlere çöp atmak, duvarlara resim çizmek ve tükürmek gibi davranışları "katiyen" yasaklıyordu. Diğer bir kuralda, kayıp bir gün kayıp bir yıla eşdeğer olduğu için, okula gelmemek için çok önemli bir mazeretin bulunması gerektiği belirtiliyordu. Oyun oynamak bile bir vazifeydi. Yirmi bir numaralı kurala göre, öğrencilerin sabah ve öğle aralarında ders çalışmalarına izin verilse de, ev ödevlerini yapmaları yasaktı; teneffüslerde dolaşmaları ya da oyun oynamaları gerekiyordu.

Karakaş Dönmesi Reşat Tesal'ın otobiyografisinde grubun karşılaştığı zorluklar anlatılır. Ailesi Yunan işgalinin ardından Selanik'ten ayrılır ve Yunanistan'ın orta kesiminde bir liman kenti olan Volos'a yerleşir. Ama Volos'taki yaşam şartlarının zorluğu nedeniyle, aile 1917 yangını sonrasında Selanik'e döner. Reşat'ın okula başladığı dönemde, Karakaşların Feyziye Mektebi de dahil, şehirde "Türk" (Müslüman) okullarına rastlamak mümkün değildir. Zorlu koşullara rağmen, babası Ömer Dürrü Tesal, 1913'te Selanik'i temsil eden meclise seçilir. 1924'e kadar görevini sürdürür.[28] Yine de, Tesallar için hayat güçlüklerle doludur. Çünkü Rum mültecilerden oluşan bir grup zorla evlerine yerleşmiş ve Tesal ailesi şehri terk edene dek orada yaşamaya devam etmiştir. Hayat, Müslüman azınlığa mensup kişiler için genel olarak, sözlü ve fiziksel saldırılar, mülklerinin kamulaştırılması ve okullarının kapatılması gibi nedenlerden ötürü, zorluklarla doludur. Feyziye Mektebi'nin son müdürü İsmet Efendi, evinin bahçesindeki tahta kulübenin içinde, eğri ve çatlak bir masa, birkaç eski sıra ve kü-

çük bir karatahtadan ibaret, "acınacak haldeki okulu" açmıştır. Ama İstanbul'a göç etmeye zorlandığı için, bu okul da kısa süre sonra kapanmıştır.[29]

1917 yangını, Dönmelerin mülklerini kaybetmelerini hızlandırdı. Her Dönme mezhebi farklı oranda etkilendi. En büyük zarara, en önemli altı mahalleleri tamamen yanan Karakaşlar uğradılar. Özellikle Dilber ailesi, aralarında fabrikaların da bulunduğu birçok mülk ve binayı, önce yangında, sonra mübadele öncesinde hükümetin gasp etmesi ve el koyması sonucunda kaybettiler.[30] Yangının Kadı Abdullah Mahallesi'ni yok etmesi Karakaşlar açısından özellikle kötüye işaretti çünkü şehri yeniden yapılandırma planları, onların ziyaret merkezi olan Osman Baba türbesini etkilemişti. Yangın Yunanlı, İngiliz ve Fransız şehir planlamacılarının araziye el koymalarına ve kalan Osmanlı yapılarını yıkarak onların yerine Yahudi, Müslüman ve Dönme geçmişinden mahrum bırakılmış, yeni bir Yunan şehri inşa etmelerine olanak vermiştir.[31]

Eklektik öğeleri olan, gösterişli Kapancı yalıları, XX. yüzyılın başında inşa edildiklerinde sahiplerine uygun düşüyordu. Ama şehrin Yunanlıların eline geçmesinden sonra, Mehmet Kapancı'nın yalısı, Selanik'in ilk Yunan askeri valisi Prens Nikolaos ve eşi Prenses Irene'nin evi olarak kullanılmaya başlandı.[32] 1917'de Selanik'te kurulan kral karşıtı geçici hükümetin başkanı olan ve daha sonra başbakan olacak Venizélos'un evi olarak da kullanıldı. 1922 ve 1928 yılları arasında, Anadolu'dan göç eden Rum mülteci aileleri burada barındırılmıştı. Bina 1928'de Yunanistan Ulusal Bankası tarafından alındı. Ahmet Kapancı'nın yalısı 1924 ve 1934 yılları arasında üçe bölündü; zemin kat Ahmet Kapancı'nın oğlu Mehmet'e aitti, birinci katta İspanyol konsolosu oturuyordu, ikinci kat ise Anadolu'dan göç eden Rum mültecilere ev sahipliği yapıyordu.[33] 1926'da Yunanistan Ulusal Bankası binanın üçte ikisinin, Mehmet Kapancı ise üçte birinin sahibiydi. Mehmet Kapancı 1934'te öldü ve ölümünden dört yıl sonra, binadaki üçte birlik hissesi, hayattaki akrabaları olan annesi ve kız kardeşi tarafından satıldı.

Şemsi Efendi'nin eşi Makbule ile kızları Yekta ve Marufe, özellikle hanelerini ellerinde tutmak konusunda zorluklarla karşılaştıkları Selanik'te yaşamayı sürdürdüler. Kötüye gidişin ilk belirtisi Yunan işgalinden kısa bir süre sonra ortaya çıktı. İkamet ettikleri Hasan Paşa Sokak'ın adı, Makedonya Ordusu olarak değiştirilmişti. Makbule Hanım'ın tanınmış eşinin ve kızların babalarının adını taşıyan sokağın da akıbeti aynıdır. Hamidiye Cad-

desi'nin ismi de; Birlik, Prens Konstantinos, Kral Konstantinos, Ulusal Savunma, Kraliçe Sofya ve sonunda Kraliçe Olga Caddesi olmak üzere, defalarca değiştirilmiştir.[34] 1917 yangını, onların da bazı mülklerini harap etmişti. Bunlar daha kötü olayların yaklaştığının habercileriydi. Daha önemlisi, Karma Komisyon'a gönderdikleri şikâyet dilekçelerine göre, yangından sonraki beş yıl içinde, Yunan belediyesi onların şehirdeki evlerine, dükkânlarına ve diğer mülklerine el koymuştur. Bunlar arasında, eski Hasan Paşa Sokak'taki 58 ve 60 numaralı evler, eski Şemsi Efendi Sokağı'ndaki 1, 2, 5 ve 7 numaralı evler, Tahtakale Pazarı'nda bir dükkân ve en önemlisi, Karakaşların merkezi olan Kadı Abdullah Mahallesi'nde, Eski Zindan Sokak'taki Osman Baba'nın türbesinin yanında bir mülk bulunmaktadır.[35] Şemsi Efendi'nin eşi Makbule ile kızları Yekta ve Marufe, 1923'te Hamidiye'deki Makedonya Ordusu Sokak (eski Hasan Paşa Sokak) 80 numarada, birlikte ikamet ediyorlardı.[36] Mor mürekkep kullanılarak, şeffaf yağlı kâğıdın üzerine çizilmiş, Yunanca bir yerleşim planına göre, evlerinden biri iki katlı, altı odalı bir binadır. Selanik'te o kadar fazla mülke sahiptirler ki, hepsini kaydedebilmek için formun alt kısmına bir kâğıt daha yapıştırmak zorunda kalmışlardı. El konulan mülklerini ve bunlar için talep ettikleri tazminat miktarlarını detaylı olarak belirtmiş ve mavi kalemle altlarını çizerek maddi değerlerini vurgulamışlardı.

Karma Komisyon Kayıtları, şehri terk etmek zorunda bırakıldıkları zamana dek Kapancı ve Hasan Akif ailelerinin Hamidiye bölgesinde, birbirlerine mümkün olduğunca yakın ikamet ettiklerine dair daha fazla kanıt sunar. Ahmet Kapancı'nın eşi Nefise, Hamidiye Caddesi'ndeki 87 numaralı ev olan, dört katlı bir binada oturur ve aynı mahalledeki Teşvikiye Sokak'ta bulunan başka arazilerin ve bir fabrikanın sahibidir.[37] Yusuf Kapancı'nın komisyoncu oğlu İbrahim, 79 numarada ikamet eder.[38] İbrahim'in ölümünden sonra, kız kardeşi Emine, tüccar olan erkek kardeşi İsmail ve komisyoncu kardeşleri Firuz ve Osman, burada ikamet etmeyi sürdürürler.[39] Mehmet Kapancı'nın kızı Safinaz 102 numaralı evde oturur.[40] Hasan Akif'in oğlu Osman Nuri, 82 ve 118 numaralı evlerin sahibidir.[41] Kızı Emine'nin ve ailenin 1923'te Yunanistan'dan sınır dışı edilmeleri hükmü verildikten sonra, bazılarının vekâletnamelerini notere tasdik ettirdikleri, 124 numaradaki Burmalı Hanı'yla bir bağlantıları vardır.[42] Hasan Akif'in gelini, 141 numaradaki üç katlı evin sahibidir.[43] Mal bildirim beyannamesini Fransızca ve Osmanlıca dolduran kızı İnayet ise, Hamidi-

ye'de iki katlı bir evin sahibidir.[44]

Tüm bu zorluklara rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının hemen öncesine ve onu takip eden nüfus mübadelesine dek, Dönmeler şehirdeki ekonomik rollerini devam ettirdiler. 1921 tarihli Yunanca bir ticaret rehberi "Yusuf Kapancı ve Mahdumları" şirketini, yabancı ve Yunan ticarethanelerinin temsilcisi olarak listelemişti.[45] Bir sonraki sene şirket, başlıca ithalatçılar ve ihracatçılar listesine eklenmişti.[46] Buna karşın, 1922'de, yerel gazeteler Mehmet Kapancı ve Ahmet Kapancı'nın mülklerini, mültecilerin yerleşebileceği boş evlerden biri olarak duyurdular.

1923 tarihli Lozan Antlaşması uyarınca, Feyziye ve Terakki Mekteplerinin yeniden açılmasına izin verilmedi ve Terakki Mektebi 1929'da, Selanik topraklarındaki son arazisini de elden çıkardı.

Mehmet Kapancı'nın kenarları kabaca kesilmiş, kirli ve lekeli, vesikalık bir fotoğrafı, onun Yunanistan Selanik'inde geçirdiği son günleri belgelemektedir. Yüzü daha ince ve uzundur, ama gür bıyığı hâlâ yerindedir. Yelekli takım elbisesi ve seyrelmiş gri saçlarının üzerine yerleştirdiği hafifçe buruşmuş fesiyle, biraz kambur bir pozisyonda oturmaktadır. Fotoğrafçıya odaklanmaya çalışan gözleri bir parça donuklaşmıştır ve dehşete düşmüş, afallamış, belki de hasta ya da bunamış gözükmektedir. Gömleğinin düğmelerinden birini iliklemeyi unutmuştur ve papyonu yana kaymıştır.

Bu fotoğraf, Mehmet Kapancı'nın Osmanlı Selanik'inde, gücünün zirvesindeyken çektirdiği bir diğer fotoğrafla taban tabana zıttır. Sepya fotoğrafta, fotoğrafçının sol omzunun üstünden bakan mağrur bir adam görülmektedir. Mehmet Kapancı'nın fesinin altında gür siyah saçları vardır ve esmer, gür, uçları yukarıya doğru kıvrık bıyıkları özenle şekillendirilmiştir. Büyük, geniş bir kafası vardır. Onu bu poz için hazırlayan kişi tarafından yüz hatları belirginleştirilmiştir. Yanaklarına renk verilmiş, gözlerine sürme çekilmiştir. Yakışıklı bir adamdır ve ortasına, çiçek motifli altın bir süslemenin ve kalbinin hemen üstüne iğnelenmiş iki şeref nişanının yerleştirildiği, nefis siyah bir ceket giymektedir.

Mehmet Kapancı'nın yaşlanmasının da sembolize ettiği gibi, Yunanistan Selanik'inde yaşamaya devam eden Dönmelerin koşulları, en iyi ihtimalle zorlayıcı oldu. Bazıları şehirde önemli siyasi ve ekonomik roller oynamayı sürdürürken, diğerleri zenginliklerini, mülklerini ve güçlerini kaybettiler. 1923'te yeni Türkiye Cumhuriyeti'yle yapılan ve Osmanlı kültürel ortamının sona erdi-

ğini simgeleyen nüfus mübadelesi öncesinde, Osman Said birkaç yıl boyunca (1920-22) yeniden belediye başkanlığı görevini üstlendi.[47] Tüm Müslümanlar şehirden sürüldü ve Anadolu'dan sürülen Rum mülteciler onların yerine geldi; şehirde Dönmeler gibi senkretik grupların oluşumuna olanak tanıyan, uzun bir dinlerarası alışveriş dönemi böylece son buldu.

Osmanlı İstanbul'u: Yeni bir hayatın başlangıcı

Selanik Yunanistan'ın eline geçtikten sonra, Dönmelerin birçoğu valizlerini toplayıp İstanbul'a yerleşti. Şemsi Efendi, 1912 ile 1918 arasında, Selanik'i terk edip İstanbul'da yaşadı. Mason olan, vergi müfettişliği yapan, Selanik'teki doktorlar, avukatlar ve eczacılardan oluşan köklü bir ailenin soyundan gelen Yakubi Dönmesi Faik Nüzhet (ö. 1945), en azından 1908 Devrimi'ne kadar Selanik'te yaşamaya devam etti. Ancak Birinci Dünya Savaşı yıllarına gelindiğinde ailesiyle birlikte, 1920-1923 yılları arasında son Osmanlı maliye nazırı olarak görev yapacağı İstanbul'a yerleşti.[48] Babası Terakki Mektebi'nin kurucuları arasında yer alan ve kayıtlara göre, 1906'da Véritas mason locasının sekiz bankacı üyesinden biri (diğerleri Yahudi'dir) olan[49] Kapancı Ahmet Tevfik Ehat da, 1912'de ailesinin tüm üyeleriyle birlikte Selanik'ten İstanbul'a taşındı.[50]

Şemsi Efendi, Faik Nüzhet ve Ahmet Tevfik Ehat münferit örnekler değillerdi. Şehirdeki 50.000 kişilik Müslüman ve Dönme nüfusunun yaklaşık 20.000 kişilik kısmı, şehrin yönetimini Yunanlıların devralmasından kısa bir süre sonra Selanik'i terk ettiler. Mustafa Kemal Atatürk ve Ahmet Emin Yalman'ın aileleri bu kişiler arasındaydı. Yalman, Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı dönemde, Columbia Üniversitesi'nden döndükten sonra, Darülfünun'da felsefe ve sosyoloji derslerinin hoca muavini ve İTC'nin yayın organı ve günlük gazetesi olan *Tanin*'de yazılışleri müdürü olarak çalışmaya başladı.[51] Yalman 1917'de, *Tanin* için savaş muhabirliği yaptığı Almanya'dan İstanbul'a döndüğü bir tren yolculuğu sırasında, Mustafa Kemal'le karşılaşmıştı. Kendisini bir gazeteci ve Mustafa Kemal'in Selanik Askeri Rüştiyesi'ndeki öğretmenlerinden birinin oğlu olarak tanıtmıştı. Mustafa Kemal öğretmeninin oğlunun yazarlığından haberdardı ve Yalman'ın kendisine her zaman özel ilgi göstermiş babasını hatırlamıştı.[52] Yalman günlük gazete *Sabah*'ın başyazarı olarak çalışmaya devam etmiş ve savaş sona erdikten sonra *Vakit* gazetesini kurmuştur.

1912 ile 1919 yılları arasında Selanik'ten göç eden Kapancı Dönmeleri, genellikle İstanbul'da yeni, merkezi konumda, üst-orta sınıf, dini ve etnik açıdan karma mahalleler olan Nişantaşı ve Şişli'ye taşındılar. Önemli sayıda Ermeni, Rum ve Yahudi'nin ikamet ettiği bu semtler, coğrafi ve kültürel açıdan kozmopolit bir merkez olan Taksim ve Galata'nın yukarısında ve kuzeyinde imar edilen ve edilmeyen alanların sınırında bulunuyordu. Galata şehrin Batı Avrupa'ya özgü kiliseleri, elçilikleri, okulları, işyerleri ve konutlarının bulunduğu yer olmakla iftihar ediyordu. Dönmeler şehrin Anadolu yakasına yerleşmediler. Yıldız Sertel hareket halinde ve dönüşüm sürecindeki topluluğa ve onların Selanik'teki ve İstanbul'daki yaşamlarının sürekliliğine dair bir portre çizer:

> Selanik'ten göçen Dönmeler Nişantaşı semtine yerleşmekteydiler. Sabiha [Sertel] burada eski dostlarını, arkadaşlarını, akrabalarını buluyor, yeni yeni haberler alıyordu. Emine, Faize Teyze'nin oğlu Aziz'le nişanlanmıştı. Aziz kardeşleriyle beraber kumaş ticareti yapıyordu, işi iyiydi. Seniye, Doktor Santur'la daha Selanik'teyken evlenmişti, Nişantaşı'nda bir hastane açmaya karar vermişlerdi, adı "Sıhhat Yurdu" olacaktı. Seniye mutluydu, ancak hastanenin işleri onun üzerindeydi, gözünü açacak vakti yoktu. Atiye Hoca, Selanik'teki Terakki Mektebi'nin hocaları ve idarecileriyle beraber, yeni bir lise kurma faaliyetine girişmişti. Lisenin adını "Şişli Terakki" koymayı düşünüyorlardı. Diğer bir grup Selanikli de "Feyziye" adında bir lise kurmak üzereydiler. Atiye Hoca bu lise hocalarından biriyle nişanlanmak üzereydi. Böylece, Selanik'ten göçen cemaat, yavaş yavaş kendi kültür ve sağlık merkezlerini kurmaya başlamıştı. Hepsi için yeni bir hayat başlıyordu İstanbul'da. Çoğu bu bilim kurumlarında çalışıyor, avukatlık, doktorluk gibi serbest mesleklere girişiyor ya da ticaret yapıyordu. Mecdi Ağabey de un ticaretine başlamıştı.[53]

Sertel, aile tarihçesiyle ilgili olarak, Yunanlılar şehri ele geçirdikten kısa süre sonra, bazı zengin Dönmelerin mallarını ve mülklerini satarak İstanbul'a göç ettiklerini gözlemler.[54] Sabiha Sertel'in ağabeyleri Celal Derviş ve Mecdi Derviş, 1912'de taşınmışlardı.[55] Daha sonra, ağabeyi Hidayet tüm ailenin taşınması gerektiğine karar vermişti. Osmanlı bürokratları oldukları için –babaları Nazmi Efendi, emekli gümrük başmüfettişidir ve kendisi de Posta ve Telgraf İdaresi'nde görev yapmıştır– İstanbul'da kendilerine iyi bakılacağını öne sürmüştür.[56] Celal İstanbul'da avukatlık yapmaya başlamış, Nişantaşı'nda güzel bir apartman dairesi almış

ve tatillerde Viyana seyahatlerine çıkmıştı. Mecdi ve bir akrabaları olan Avni de Nişantaşı'ndaki güzel evlere yerleşmişlerdi. Başka bir akrabaları, Bulgaristan'da Sofya'da yaşayan Neşet de İstanbul'a göç edecektir. Sertel: "Derviş Ali ailesinin dışında pek çok Dönme ailesi vardı bu [1912-13] göçün içinde" diye belirtir. Yeni bir hayata nispeten kolayca başlamayı başarsalar da, doğdukları ve büyüdükleri şehirden ayrılmak onlar için üzücü olmuştur.[57]

Fransızca konuşan Kapancı Dönmesi Tevfik Ehat ailesi, 1912'de İstanbul'da, Teşvikiye ve Nişantaşı'nın yakınında bulunan Osmanbey-Şişli civarına yerleştikten sonra, büyük oğlu Osman Ehat Tevfik uygun bir biçimde, başlıca öğretim dilinin Fransızca olduğu Galatasaray Lisesi'ne kaydolmuştur. Sonradan Tevfik Ehat tütün ithalatçısı olmuş, 1920'de İzmir'e taşınmıştır; Ege bölgesinden satın aldığı tütünü işlenmesi için Viyana'daki ana fabrikaya göndermiştir. 1922'de Viyana'daki şirketinin merkez bürosuna geçmiş, 1925-26 yılları arasında Brüksel'deki bir şubeye gönderilmiştir. 1932'de Tevfik Ehat öldükten sonra, ailesi yeniden İstanbul'a taşınmış ve Osman Ehat tekstil ticaretine atılmak için tütün ticaretini bırakmıştı.

Dönmelerin ırklaştırılması

Bu kadar fazla sayıda Selanikli Dönme'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentine yerleşmesi, bazı çevrelerde tedirginlik yarattı ve onların Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında uğrayacakları saldırıların habercisi olan suçlamalar dile getirildi. 1919'da, İngiliz ve Fransızların İstanbul'u işgal etmesiyle (1918-23), Müslümanların kendilerini büyük tehlike altında hissettikleri bir dönemde, Dönmeler hakkında anonim bir risale aniden sahneye çıkar. *Dönmeler: Hunyos, Kavayeros, Sazan* adını taşıyan risale Dönmelere karşı yeni, ırkçı bir bakış açısı sergilemektedir.[58] Bu eserin en çarpıcı özelliği, "saf ırk" mensubu olmanın bir anda böylesine önem kazandığı bir dönemin görüşlerini nasıl yansıttığıdır. Buna göre, karışık kökenleri olan ya da köksüz olduğu öne sürülen gruplar hor görülüyordu. Adı belirsiz yazar, kitabına, bu "dini ve milliyeti belli olmayan gruplar" arasına Dönmeleri ekleyerek başlamıştır. (6) Grubu "İki buçuk yüzyıl önce Selanik'te ortaya çıkan, o zamandan beri 'Dönme' ya da başka bir deyişle Avdeti olarak bilinen, ne Müslüman ne de Yahudi olan bir topluluk" olarak tanımlamıştı. Dönmeler İslam ve Yahudilik arasında yozlaşmış vaziyetteydiler. (9) Daha kötüsü, Sabetay Sevi tuhaf dav-

ranışlar sergileyen ve Kıptileri, Zerdüştleri ve Yahudileri kendi tarafına çeken, berduş bir Yahudi'ydi.

Dönmeler'in adı belirsiz yazarı, Dönmelerle ilgili sorunun, onların köksüz ve karışık kökenlere sahip bir halk olmalarından kaynaklandığını iddia ediyordu. Dönmeler kendi içlerine kapanarak yeni bir topluluk oluşturmuş ve küçük grup içindeki içevlilikler, onlara tuhaf biyolojik özellikler bahşetmişti. Hunyos [Karakaş] ve Kavayeros [Kapancı] mezhebinin üyeleri "fiziksel olarak birbirlerine benzerlerken Sazan ya da Sazaniko [Yakubi] mezhebinin üyeleri, diğerlerinden büyük, kemerli burunları sayesinde ayırt edilebilirler." (8) Yazar bu özelliği, kravat takıp ceket giymiş, devlet memuruna benzeyen büyük burunlu bir Sazan erkeğinin profili olduğunu iddia ettiği bir resimle gözler önüne seriyordu. *Sazan*, suda, güneş ışığının altında pulları farklı renkler yansıtan bir tür balıktır. Adı belirsiz yazar, Dönmelerin de aynı böyle, yabancıların gözüne koşullara bağlı olarak farklı göründüklerini ileri sürüyordu. İlaveten, sazanın hem tatlı hem de tuzlu suda yaşayabildiği gibi, Dönmelerin de Yahudi ya da Müslüman olarak açıkça tanımlanamayacaklarını ima ediyordu.[59]

Daha da kötüsü, yazara göre "içevlilikler, aralarında ortaya çıkan ve yayılan bazı kronik ve bulaşıcı hastalıkların yolunu açmıştır." Bu nedenle "doğacak çocuklarının sağlığını iyileştirmek için, 1908 Devrimi'nden beri, bazı Dönmeler Müslüman kızlarıyla ve hatta kuvvetli, güzel Avrupalı kızlarla evlenmeye başlamışlardır." Onların kızlarıyla evlenmelerine izin veren Müslümanlar, "aralarında tüberküloz ve nevraljinin / sinirsel hastalıkların yaygın olduğu bu kişilerle kızlarını evlendirerek cinayet işliyorlar ve onlarla evlenen Avrupalılar da kendilerini tehlikeye atıyorlar." (10) Yazar bazı Dönme kızlarının "konuşmalarının horoz ötüşünü andırdığını" ve "konuşurlarken delirmişler gibi, durmadan gözlerini, kaşlarını ve hatta tüm bedenlerini garip ve tuhaf bir biçimde durmaksızın hareket ettirdiklerini", bunun grup içinde yaygın olan sinir hastalıklarının bir göstergesi olduğunu öne sürmüştü. Bu iddianın ardından kitapta "Bir Dönme kadınının profili" olarak isimlendirilmiş, övgü dolu olmayan bir çizime yer verilmiştir. Kadın peçesizdir, yüksek topuklu ayakkabılarının üzerinde sendelemektedir ve ayak bilekleriyle tüm vücudunu göz önüne seren bir elbise giymiştir.

Dönmeler sadece fiziksel açıdan sağlıksız değillerdir. Dönmelerin fizyonomisi üzerine kısa bir inceleme yaptıktan sonra, isimsiz yazar onların ahlaki değerlerini sorgulamaya başlar. Hayali fi-

ziksel özelliklerle belli ahlaki özellikleri ilişkilendirir. Zayıf ahlak fiziksel özelliklerde kendini göstermektedir. Hasta bir beden ahlaki zayıflığın belirtisidir. Birinin bozukluğu, diğerinin sapkınlığına işaret etmektedir. *Dönmeler*'in adı belirsiz yazarı, tıpkı Derviş Vahdetî gibi, Dönmelerin ahlaki ve fiziksel bozukluklarını çok daha büyük toplumsal sorunlara bağlama eğilimindedir. "Selanikli Dönmelerin, Müslümanlar arasındaki ahlaksızlık, dinsizlik ve çeşitli bulaşıcı hastalıkların sorumluları olduğu unutulmamalıdır" der. (10) Dönmeler, bu iddiaya göre, sadece yabancı bir grup olarak değil, özellikle Osmanlı Müslüman toplumu içindeki konumları sayesinde, ahlaksızlıklarını tüm topluma yayıyorlardı; onlar Truva Atı misali, hareketleriyle yozlaşmanın masum ulus topluluğunun içinden dışarıya yayılmasına sebebiyet veren hainlerdi. Yakubiler "her zaman devlet kapısında bulunmak isterler. Sazanlar her zaman hükümet makamlarına en bağımlı olanlardır." (10) Karakaş ve Kapancılara gelince, "onlar her zaman ticaretle ilgilenmişlerdir. Başkalarını insan olarak görmedikleri için, diğer milletleri çeşitli entrika ve komplolarla kandırmayı dinlerinin kurallarından ve değerli niteliklerinden biri olarak kabul ederler. Aralarında çok az kişi hükümet görevlerine yükselmeyi arzu etmiş olsa da, Karakaş mezhebinin üyesi Cavid [Mehmed Cavid], maliye nazırı olmayı başarmıştır." Özetle, Karakaş ve Kapancılar "ticaret dünyasında başkalarını aldatıyor"ken Yakubiler "devlet hazinesini soymaktadır." Yazar Dönmelerin ikiyüzlü olduklarını savunur. (12) Dürüst davrandıklarında bunun nedeni, vatana duydukları sevgi ya da hükümete sadakatleri değil, "kendi konumları ve mevkilerini koruma, kişisel çıkarlarını gözetme ve gruplarının amaçlarını hükümetinkilerden önce kollamayı yasal ve yasal olmayan yollarla gerçekleştirme" çabalarıdır. Başka bir deyişle, "devlet hizmetindeyken, onlardan iyi niyet ile vatana ve millete sadakat göstermeleri beklenmemelidir."

Yazar okurları, Dönmelerle birlikte ateizm, sadakatsizlik ve ikiyüzlülük sorunlarının da yayıldığı konusunda uyarmaktadır. Daha önce "Selanik'i hiç terk etmemişlerdi. Ama son dönemde, özellikle de Balkan Savaşları'ndan sonra, İstanbul'daki cüzi varlıklarını artırmışlardır. İzmir'e ve Anadolu'da birçok yere yerleşseler de, eski âdetlerini gizlice devam ettirdikleri ve kendilerini Osmanlı İmparatorluğu'nun Rumeli şehirlerinden veya Selanik'ten gelen göçmenler olarak tanıttıkları için, kimse onların Dönme olduğunu anlamamıştır." Müslüman kisvesi altında hareket eden Dönmelerin, gizli Dönme tehlikesinin farkına varmayan iyi insanlar üzerin-

de zararlı etkileri olmuştur. Özellikle de Müslüman kadınlarını kötü etkilemişlerdir. "Onların edepsiz giyinen kadınlarının ve ahlaksız kızlarının" davranışlarının "Anadolu'nun temiz kalpli insanlarının üstünde korkunç etkileri olmuştur. Dönmelerin dinsizliği ve ahlaksızlığı, Anadolu halkının yanlış yere, Rumeli'den gelen herkesin kötü olduğuna inanmasına yol açmıştır." (13) Yazar "Anadolu halkının, Rumeli sakinlerine yönelttikleri tüm ahlaksızlık ve dinsizlik suçlamalarının, aslında Müslüman geçinen Selanikli Dönmelerden kaynaklandığını anlamaları gerektiğini" belirtmiştir.

Bu son cümle, okurun, bu risalenin yazarının belki de, Dönmelerin dini ve toplumsal uygulamaları hakkında detaylı bilgi sahibi, Dönme olmayan, Selanikli bir Rumeli göçmeni olduğundan şüphelenmesine yol açmaktadır. Adı belirsiz yazar bu risaleyi, İstanbul'a geldikten sonra, coğrafi kökenlerinden dolayı başkalarının kendisini Dönmelerin sözüm ona yozlaştırıcı etkileriyle ilişkilendirmeleri sonucunda tepki olarak yazmış olabilir.

Yazar risalenin sonunda Dönmelerin kamusal hizmet ve ekonomi alanlarında güya sergiledikleri ikiyüzlülük suçlamalarına, dini samimiyetsizlikleri de eklemişti. Dönmelerin dindarlığıyla, namaz kılmak ve Ramazan'da oruç tutmak gibi zorunlu dini ibadetleri ve sözde nikâh ve cenaze âdetleriyle alay etmişti. (13) Dönmelerin asla camiye gitmediklerini söylüyordu. Eğer giderlerse, "onların İslam'ın şartlarını yerine getirmek üzere namaz kılmadıklarının bilinmesi gerekir"di. (14) "Hiç suç işlemiş ya da grubun yasalarına karşı gelmiş bir Dönme'ye rastladınız mı? Kendi içlerinde bir tür hukuk sistemleri vardır. En ağır cezaları, suçlunun bir süre camiye gitmek zorunda bırakılmasıdır. Amaçları İslam'ın şartlarını yerine getirmek değil, Müslümanları utanmazca aşağılamaktır."

Bir başka küstahlık örneği de görünüşe göre Ramazan'da gerçekleşiyordu. Bu ay boyunca "Müslüman evlerine komşu Dönme evlerinde, teravih namazlarını kılmaya hazırlanıyormuş gibi davranır, 'Kızım, abdestini aldın mı? Acele et ve hazırlan' diye bağırırlar." Fakat bu sadece bir sahtekârlıktır. Böyle sesler çıkararak "Müslüman komşularını namaz kılmaya hazırlandıklarına inandırırlar. Sahur vaktinde, aslında sofrayı kurmamalarına rağmen, çatal, bıçak ve tabaklarla yemek hazırlıyormuş gibi sesler çıkarırlar."

İsimsiz yazar, Dönmeleri ibadet ve evlilik konusunda Yahudilere benzetmişti. Dönmelerin, cumartesi günleri, Yahudi ayinlerine uygun bir şekilde, yeraltı sinagoglarında ibadet ettiklerini yazmıştı. Genç Dönmeler Dönme dininin sırlarını sadece evlendik-

leri zaman öğrenebiliyorlardı; o zamana kadar, İslam'a mı yoksa Yahudiliğe mi inandıkları konusunda hiçbir fikirleri yoktu, sadece Dönme olduklarını biliyorlardı. (14-15)

Risalenin en tuhaf kısımları cenaze âdetleriyle ilgili olanlardır. (15) Adı belirsiz yazara göre, Dönmelerin ayrı imamları olduğu gibi, Müslüman ve Yahudi mezarlıkları arasında konumlanmış, kendi mezarlıkları bulunur. Mezar taşlarının üstündeki kitabelerde Fatiha Suresi yoktur. Dahası, "'İçiniz temiz olmadan gelmeyin' emrine uydukları için, ancak bağırsaklarının temizlendiği cenaze işlemlerinden sonra gömülürler."

İsimsiz yazara göre, Dönmeler böylece, karışık ama esasında Yahudi kökenleri yüzünden, toplum için bir tehdit unsurudurlar. Gruplaşarak ve içevlilikler yaparak, hastalıklı hale gelmişlerdir. Fiziksel rahatsızlıkları ahlaksızlıklarının ve iş hayatında, hükümet görevlerinde ve İslami ibadetlerindeki ikiyüzlülüklerinin göstergesi olduğu için, sadece topluluklarına kabul ettikleri insanlar için değil, tüm toplum için tehlike oluştururlar.

Dönmeleri savunmak: Seküler bir çağda dindarlık

Dönmeler adlı risalede yer alan acımasız saldırılar, Yakubi mezhebine mensup bir Dönme olduğundan şüphe edilen dindar ve vatansever emekli, Süleyman oğlu, Binbaşı Sadık tarafından yazılmış, *Dönmelerin Hakikati* başlıklı, uzun bir karşı tezin yayımlanmasına sebep olmuştur. Bu yanıt, *Dönmeler*'in 1919'da ortaya çıkmasından yalnızca iki ay sonra yayımlanmıştır. Bu emekli subay gibi, Dönmeleri savunan kimseler, ırk yerine, vatana hizmet kavramı üzerinde durmuşlardır. Ayrıca Binbaşı Sadık, onları savunmak için son kez kullanılacak bir argümana, Dönmelerin İslam'a bağlılıklarına da değinir:

> Süleyman'ın oğlu Binbaşı Sadık, 1919 kışında, İstanbul'da, hararetle önemli bir eser üstünde çalışmaktadır. Bunalımdaki emekli subay, düşman kuvvetlerinin eline düştüğünden beri yaşanan olayları sıkıntıyla düşünmektedir. Bunalımda olmasına rağmen vazifesinin başındadır ve fazla zamanı yoktur. Yazabildiği kadar hızlı bir şekilde, Balkan Savaşı sırasında Yenice Vardar'da (Selanik'in kırk sekiz kilometre batısındaki Gianitsa şehri) taburuyla beraber nasıl esir düştüğünü açıklar. Eline geçen gazeteler felaketlerle ve üzücü haberlerle dolu olduğu için onları okumayı içi kaldırmaz. Bu yüzden gazete okumayı bırakmıştır. Serbest bırakılıp İstanbul'a döndükten sonra, emekli ol-

muş ve inzivaya çekilmiş bir mutasavvıf gibi toplumdan uzaklaşmıştır. Zamanını kaygısız ve sıkıntısız geçirmeyi umut etmektedir "ama Hz. Muhammed'in (s.a.v.) hadisindeki gibi, 'dünyada huzur bulunamayacağını' anlamıştır. Bir insan emekli olup dünyadan elini eteğini çekse de, asla içinde taşıdığı üzüntüden, acıdan ve kederden kurtulamaz."[60] Ama kendisinin ve tabur arkadaşlarının çektikleri tüm acılar, imparatorluğun yıkılma tehlikesinin yalnızca bir kısmıydı. Kendisi gibi bir insan için, böyle bir ihtimalin daha da üzücü olduğunu anlatır. Esareti sırasında ona en zor gelen şeyin, Gianitsa'daki "düşman kuvvetlerinin [XIV. yüzyıl] Gazi Evrenos'un türbesinin kubbesi üstüne kendi bayraklarını dikerek, İslam'ın kutsallığına leke sürdüklerini görmek" olmuştur.

"Yenilgi hançerinin anavatanın göğsüne saplandığını ve kölelik zincirinin çocuklarının boynuna geçirildiğini düşünmekten bitap düşmüştüm. Kasten gazeteleri okumuyordum ve gerçekleşen olaylardan tamamen bihaberdim." (5) Ama birkaç gün önce "elime, zehirli bir kalem tarafından yazılmış, Selanikli Dönmelerin ahlakı, âdetleri ve dindarlığını konu alan, özensiz bir risale *[Dönmeler: Hunyos, Kavayeros, Sazan]* geçti. Okuduklarım çok şaşırmama ve üzülmeme sebep oldu. Bilindiği gibi, kamuoyuna sunulan risalelerden ve başka eserlerden kamu yararına hizmet etmeleri ve vatana fayda sağlamaları beklenir. Ama birilerini bu kadar sert bir şekilde ateizm ve ahlaksızlıkla suçlayan bir eserin, faydadan çok zarara yol açacağı aşikârdır."

Binbaşı, sadık bir subay olarak, alçakgönüllülükle, durup siyasi bir tartışmaya girmesinin uygun olup olmadığını yeniden düşünür. Tarafgir ya da resmi görevlerinin dışında kalan tartışmalara girmekten hiçbir zaman hoşlanmadığını söyler. Kendisi gibi, sadece askerlik görevine alışkın birinin, kamuya yönelik yazılar yazma konumuna itilmesinin uygun olmadığını bilse de "vatan sevgisinin inançtan kaynaklandığını" da bilir. Bu konuda hiç kimsenin fikrini almaksızın, herkese faydalı olabilmek amacıyla, "bu grubu savunmak adına mütevazı, ölçülü bir risale" yazmaya karar verir. "Umarım ki grubun İslam'a kendini ne kadar adamış olduğunu ve kusursuz ahlaki niteliklerini ortaya koyan risalem, haksızlığa uğrayan ve incinen kardeşlerime yöneltilen temelsiz suçlamaların giderilmesine ve yok olmasına yardımcı olur. Allah'ın yardımıyla."

Kendisini üstü kapalı bir biçimde Gazi Evrenos'la özdeşleştiren Binbaşı Sadık, Dönmelerin ateşli savunmasını kaleme almaya başlamıştı. Bu özdeşleşme gayet yerindedir. Gazi Evrenos İslam'ı seçmiş, hacca gitmiş ve Rumeli'de Osmanlı İmparatorluğu'nun

hüküm sürmesi adına yapılan birçok akını yönetmiş (mezar taşında "kâfirleri ve çoktanrılıları kılıçtan geçirdiği" belirtilmiştir) bir Hıristiyan'dır. Türbesi o kadar kutsaldı ki hem Hıristiyanlar hem de Müslümanlar tarafından ilahi şefaat dilemek üzere ziyaret ediliyordu. Evrenos'un soyundan gelenler iki yüzyıl boyunca Osmanlı ordusuna savaşlarda komuta etmiş ve Bektaşi sufi tarikatını himaye etmişlerdi.[61] Yazarın Sadık ismini taşıması da, desteklediği davanın lehinedir.

Dönmelerin ırksal kökenlerine ve ahlaki değerlerine yöneltilmiş aralıksız saldırılarla karşı karşıya gelen Binbaşı Sadık, "Dönmeler: Mitler ve Gerçekler" alt başlığı verilebilecek şimşek hızındaki yanıtında, Dönmelerin Yahudi kökenlerinden bahsetmemeyi tercih etti ve onların İslami dindarlığını ve imparatorluğa olan hizmetlerini dile getirdi. Binbaşı Sadık, dini ibadetin azaldığı bir çağda, Dönmelerin dindarlığını hararetle savundu. Eserini, 1908 Devrimi'nin ardından Osmanlı toplumunun sekülerleşmesinin eleştirisi ekseninde ele aldı. (3) Sekülerleşmenin, insanların eski âdetleri geride bırakarak, sadakat ve itaatkârlık bağlarını kaybetmelerine ve kuralları kasten ihlal etmelerine sebep olduğunu öne sürdü. (18) İnsanlar dini inançlarını kaybetmişlerdi. Müslümanlar dinlerinin gereklerini yerine getirmiyorlardı. Namaz kılmamanın utanç verici kabul edildiği, sakal ve zülüfleri olmayan Yahudilere, oruç tutmayan Hıristiyanlara ve Ramazan'da oruç tutmayan Müslümanlara nadir olarak rastlandığı bir dönemin üzerinden uzun zaman geçmemesine rağmen, Birinci Dünya Savaşı sırasında, müezzin ezan okumaya başladığı zaman, cephedeki askerler namaz kılmamak için kaçıp saklanıyorlardı. "Böyle gevşek bir ortamda, Allah'a yakın olmayı umut ederek, hâlâ namaz kılmaya devam edenlere ne mutludur."

Allah'a en yakın kişiler Dönmelerdir. Binbaşı Sadık, Yahudi adını değil, Müslüman adı Aziz Mehmet Efendi'yi kullanarak bahsettiği Sabetay Sevi'yi, korkudan değil, dindarlığı nedeniyle İslam dinini seçtiği için metheder. Sabetay Sevi ve onun takipçilerinin Yahudi kökenli olduklarından hiç bahsetmez. Sabetay Sevi, birçok kişiyi imana getirmiş, büyük bir Müslüman piri olmuştur. (6) Binbaşı Sadık, Aziz Mehmet Efendi'nin mecburiyetten değil, Kutsal kitapları okuduktan sonra İslam'ı seçtiğini belirtir. Aziz Mehmet Efendi "İslam'ın ışığıyla tamamen aydınlandıktan sonra, başka birçok insanı gerçek inançla tanıştıran" samimi bir mühtedidir. (7) Eğer tuhaf davranışlar sergilediyse bile, bunun sebebi insanları kandırmaya çalışması değil, "İslam'la aydınlandıktan son-

ra, kendini gösteren mucizelerin öznesi haline gelmesinden başka bir şey değildir." Kısacası, Allah'ın doğru yolu gösterdiği dindar bir adam olduğu şüphesizdir ve bunun aksini iddia eden tüm sözler ve yazılar, saçmalık ve yalanlardan ibarettir. (8) Binbaşı Sadık "diğer insanlara merhametli olma gayreti taşıyan ve doğru yolu gösteren bir evliyanın, tıpkı bir gül ağacının dikenleri gibi, çevresindeki kişilerden bu kadar fazla düşmanlık görmesini" anlayamaz. Aslında, her şey 1666'da meydana gelen bir yanlış anlaşılmadan kaynaklanmaktadır. Padişahın maiyetindeki insanlar ve ulema, Aziz Mehmet Efendi'nin İstanbul'da kullandığı mutasavvıf dilini anlayabilselerdi, ya da sufi meclisi bu konuyla ilgilenseydi, onun doğru yolu gösteren bir mürşit olduğunu hemen anlar ve kendisine saygı gösterirlerdi. Binbaşı Sadık, Aziz Mehmet Efendi'yi, inançlarının ve amaçlarının benzer biçimde yanlış yorumlanması nedeniyle muhalefetle karşı karşıya kalan İbn Arabi'ye, Hallac-ı Mansur'a ve diğer azizlere benzetir.

Böylece, Binbaşı Sadık, Sabetay Sevi'yi Müslüman mürşitlerinden oluşan uzun bir silsileye dahil etmiş, Dönme dininin nasıl tasavvufluk ve Kabala'yı kaynaştırdığını güzelce ortaya koymuştur. (8) Binbaşı Sadık'a göre, Aziz Mehmet Efendi "mürşid-i kâmildir... öyle ki onun sayesinde birçok insan, onların çocukları, çocuklarının çocukları ve onların soylarından gelen kişiler, [din değiştirmek suretiyle] İslam'ın şerefiyle müşerref olmuşlar, münasip Müslüman tarzını öğrenmişler ve İslam'ın güzel ahlaki niteliklerini benimsemişlerdir." Padişah IV. Mehmed onun İslam'ı seçtiğini anlamış, kendisini şeyhler ve mürşitler için kullanılan "Aziz" unvanıyla onurlandırmış ve kendi isteğiyle, Aziz Mehmet Efendi'yi Selanik'e göndermiştir. (9) Mezarı sonradan, "yüksek konumunun göstergesi olarak, ruhaniyetiyle ayırt edilen bir türbe haline gelmiştir." Bu bilgiler, Aziz Mehmet Efendi'nin samimi bir mümin olduğunu kanıtlamak ve ismini bütün suçlamalar karşısında temize çıkarmak için yeterlidir. Dahası, müritlerinin maneviyatı buna kanıttır, bu grup içinde birçok yetkili din âlimi yetişmiştir ve bir kısmı da sufi tarikatlarına katılmışlardır.

Binbaşı Sadık, Dönmelerin ırksal veya Yahudi kökenlerinden söz etmekten kaçınır. İsimsiz yazarın yaptığı basit bir hatadan bahseder ve sonrasında çok daha temel bir yanlışı ortaya koyar. Kıptiler'in onların ataları arasında olduklarını yazar nasıl iddia edebilmiştir? (10) Aslında, Dönmelerin ırksal kökenleri bilinmemektedir ve onları araştırmak uygunsuz olacaktır. Grubun liderleri arasındaki tartışmalar nedeniyle dışevliliklere son verdikleri

ve üç mezhebe ayrıldıklarının bilinmesine rağmen, hangi ırklara mensup oldukları katiyen bilinmemektedir. Coğrafi olarak kendine özgü takma isimleri de bu konuda hiçbir ipucu vermez. Bazıları "Mısırlı" (bir Karakaş ailesi) ya da "Şamlı" (yine Karakaşlardan) isimleriyle anılsalar da, bu bölgelerin halklarının soyundan gelmedikleri kesindir. Bu isimleri kullanmaları, onların atalarının ticari amaçlarla buralara seyahat etmelerinden kaynaklanmıştır. Sonuç olarak "hangi ırklara mensup oldukları bilinmemektedir." (11) Binbaşı Sadık, sanki konuyu ırktan dine getirme girişimi çerçevesinde "İnsanların kökenlerini ve ırklarını araştırmak, insanca ya da nazikâne değildir" diye ilan etmiştir.

Binbaşı Sadık, Dönmelerin özellikle son dönemde sergiledikleri ahlaki nitelikleri uzun uzadıya savunmaya girişmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında, halkın iaşesinde ciddi sorunlar yaşanırken, bu topluluk "safi diğerkâmlık ve yurtseverlikle, oğulları askere alınan ailelere yardım etmiş ve diğerleri için bir örnek teşkil etmiştir." (12) Sonra, Dönmelerin ahlakının sağlamlığına ilişkin, XIX. yüzyıldan bir örnek vermiştir. Midhat Paşa'nın Selanik valisi olduğu dönemde, eşraftan biriyle sohbet ederken, bu kişi, Dönmeleri kınayan ve hor gören sözler sarf etmeye başlar. Vali, hemen jandarma komutanına, bu gruba mensup bir mahkûmu hapishaneden çıkarıp huzuruna getirmesini emreder. Komutan "Efendim, hapishanede bu gruba mensup hiç kimse yok" diye yanıt verir. Vali "Sayılarının bu kadar fazla olmasına rağmen, bu gruba mensup tek kişinin bile hapishanede olmaması ne kadar tuhaf. O zaman bana onların arasındaki dilencilerden birini getirin" diye emreder. Komutan "Bu gruptaki hiç kimse dilencilik yapmıyor" diye karşılık verir. Binbaşı Sadık bu durumu "Bu gruba mensup kimsenin hapse girmemiş olması, onların kanunları çiğnemediklerini, ayıplanacak kişiler olmadıklarını ve haysiyetlerini daima koruduklarını kanıtlamaktadır" diye yorumlar. (13) Bu aynı zamanda, onların Sabetay Sevi'nin on sekiz emrine uyduklarının göstergesi olarak da yorumlanabilir. Yedinci emirde "Aranızda hırsızlar olmamalıdır" der.[62]

Binbaşı Sadık, Dönmelerin içevliliklere bağlı sağlık problemlerinin bahsini, onların ahlaki ve fiziksel zayıflıklarını değil, güçlü taraflarını anlatmak için açar. (13) İlk önce, evliliklerini kısıtlı çevrede gerçekleştirmelerinin bazılarında sağlık sorunlarına yol açtığını kabul etse de, aslında "temizliğe ve sağlıklarını korumaya büyük önem verdiklerini; iddia edilenin aksine, hastalıklarla zayıf düşmediklerini, gayet sağlıklı olduklarını" söyler. "Bunun kanı-

tı, onların durmaksızın çalışıp çabalamalarıdır. Aralarında 120 yıl veya daha uzun yaşayanların sayısı çok az değildir." Yazar Dönme yaradılışına övgüler düzmüştür. Genellikle "neşeli, hoş, uzlaşmacı, nazik ve arkadaş canlısı kimselerdir. İnsanlarla alay etmez ve dalga geçmezler. Kimseye küfretmezler." Yine de, kökenlerini gizlemeyi gerekli görürler ve halk arasında gruplarından söz etmekten hoşlanmazlar. "Grup hakkında temelsiz ve saçma dedikoduların yayılmasını engellemek için" kendilerini tanımayan kişilerden Selanikli olduklarını bile gizlerler. Ne yazık ki, kendilerine yöneltilen saldırılar nedeniyle, Dönmeler "İslam'ın şerefiyle müşerref olduklarını, İslam'ın ahlak ölçütlerine göre yaşayarak saygınlık kazandıklarını ve tüm Müslümanlar arasında gösterdikleri ilerlemeden gururlandıklarını unutmuşlardır." Yine de, "Şafak vaktinde camiye giderek namaz kılarlar." (14)

Binbaşı Sadık, isimsiz yazarın mantığına saldırarak, Dönmelerin ahlaki bütünlüğü hakkında şüphe uyandıran iddiaları uzun uzadıya çürütmeye girişmişti. (15) Ne de olsa, bu topluluğun diğerlerinden ayrı ve izole bir yaşam süren insanları diğer insanlarla ilişki kurmaktan mümkün olduğunca kaçınıyorlarsa, nasıl olup da bulaşıcı hastalıklar, ahlaksızlık ve ateizmin topluma yayılmasının tek sorumlusu olabilirlerdi? Kendi halinde yaşayan bu iyi huylu insanları, hastalık ve ahlaksızlığı topluma yaymakla suçlamak büyük bir adaletsizlikti. Binbaşı Sadık "dört ya da beş kişinin namaz kıldığı, beş on dakikalık namaz vakitleri dışında, İstanbul'daki büyük camilerin birçoğunun kapıları kapalı tutuluyor. Aptes almak için kullanılan çeşmelerden bir damla bile su akmıyor" diye gözlemler. (16) "Dedelerimizin zamanında arı kovanları kadar kalabalık ve yoğun olan ibadethanelerin kapalı ve terk edilmiş olmasının ve insanların namaz kılmayı bırakmalarının sorumlusu" Dönmeler midir? "Sadece onların kadınları mı edepsizce giyinmektedir?" Dönme kadınları edepsiz olmak bir yana dursun, son zamanlara değin örtünmeye fazlasıyla önem vermiş, eski moda çarşafları olmadan sokağa bile çıkmamışlardır. Ayrıca "bu grubun üyeleri kendi işleriyle ilgilenmekten başka bir şey yapmamış, siyasete karışmamış ve kadınların giyinişini hiçbir şekilde değiştirmeye çalışmamışlardır." (15)

Binbaşı Sadık, Dönmelerin Anadolu toplumu üstündeki etkileri meselesini ele alır. Dönmeler Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağıldıktan sonra yozlaşmayı yaymak yerine, iyi özelliklerini memleketin uzak köşelerine taşımışlardır. Anadolu insanları söz konusu grubu örnek alarak "[Dönmelerin] onların uyum içinde ya-

şama, arkadaşlık kurma ve yardımlaşma alışkanlıklarıyla ticarî konulardaki yetenek ve becerilerini edinmeye çalışmışlardır." (23) Her şekilde, Anadolu insanları "her insanın kendi davranışlarından sorumlu olduğu" anlamına gelen "Her koyun kendi bacağından asılır" atasözünden haberdardır. Binbaşı Sadık eleştirisini "[Bazı Dönmelerin] devlet mevkilerinde söz sahibi olduklarını ve bazılarının da ticaret dünyasında önemli roller üstlendiklerini söylemek onları hak ettikleri şekilde yüceltmek ve takdir etmektir. Sonuçta, bu hayat bir mücadeledir. Muhammed'in 'kâr edenler ya da tüccarlar Allah'ın sevgili kullarıdır' hadisi uyarınca yaşamayanlar aç ve fakir kalmaya mahkûmdurlar" diye sürdürür. "Diğer insanların suç işlemeye yönelerek hırsızlık ve yankesicilik yaptıkları ve şehrin insanları soyan açgözlü tüccarlarla dolu olduğu" umutsuz bir çağda, "kimse [Dönme] tüccarların diğerlerini soyduklarından şikâyet etmemiştir çünkü onlar adil ve iyi niyetli kimselerdir. Ayrıca hiç kimse hükümet için çalışan Dönmelerin, haysiyet, vatanseverlik, dürüstlük ve sadakatle belirlenmiş davranışların dışına çıktığını iddia etmemiştir." Dahası, "Karakaş ve Kapancı mezheplerinin ve özellikle bürokratlar sınıfına dahil olan Hamdi Bey'in (Yakubi) grubunun üyeleri, kibar, iyi huylu, erdemli, mutasavvıflar kadar alçakgönüllü ve tamamen temiz" kimselerdir." Onlar "her zaman iyi ve doğru olanı yapmaya çalışırlar." Ve "onlar hakkında ne söylenirse söylensin (24), atalarından kendilerine miras kalan İslam'a olan bağlılıkları onlarınkinden bile fazladır." İmparatorlukta Osmanlılara onlardan daha fazla sadakat gösteren başka bir grup yoktur. Bu konuyu, belagatlı bir biçimde "Kendilerini ayrıcalıklı kılan iyi özellikleriyle gurur duymaları gerekmez mi?" sorusunu sorarak sonlandırır.

Binbaşı Sadık, son olarak Dönmelerin ahlaki özelliklerine ilişkin diğer soruları cevaplandırır. Tuhaf bir şekilde, önceki iddialarını zayıflatarak laf arasında onların en fazla karşı çıkılan uygulamalarını doğrular: "İslami tarihlerinin başlangıcında, İslam'a dönen milletlerin eski âdetlerinin uygulanmasını yasaklamamışlardır. İlkbahar ekinoksunu kutlamaya, ekinokstan kırk gün sonra ve yazın ilk günü yapılan kutlamalara devam etmişlerdir. Ve 21 Mart gecesi yapılan mum söndü (eş değiştirme) ayini ve buna benzer birçok âdet açıkça devam ettirilmektedir, fakat kimse bunları İslami değerlere zarar veren uygulamalar olarak ele almamaktadır." (25) Kuzu Bayramı sırasında gerçekleşen evlilik dışı cinsi münasebetlerinden kısaca bahsedilmesi ve bunun Dönmelerin ahlakını savunmak adına yazılan bir risalede önemsiz bir şey olarak yansıtılması-

nın, grubun itibarına zarar vermemesi mümkün değildir.

Binbaşı Sadık, Müslümanların Dönmelerin kardeşi olduğunu ve aralarındaki ilişkinin samimiyet, sadakat ve vefaya dayandığını belirtmiştir. Dönmeler Hıristiyanların kadınlarına tanıdıkları özgürlükler nedeniyle neden Hıristiyanlığa meyilli olsunlardı? (26) Kadınlarının özgürce hareket edebilmeleri ve bağımsız olmaları için Hıristiyanları desteklemelerine gerek yoktur. Aslında, "Hıristiyan kadınları başları açık dolaşır ve bu onların bağımsızlığı ya da serbest davranışları olarak nitelendirilirken Müslüman kadınlarının örtünme âdeti bulunur. Müslüman kadınlarının, küçük kızlar oldukları dönemden itibaren, yüzlerini örtecek yaşa gelene dek, yavaş yavaş örtündükleri bilinen bir gerçektir. Böylece, büyüdükleri zaman bu durum onlara o kadar doğal gelmektedir ki, hafif bir rüzgâr peçelerini havaya kaldırdığında, sanki başlarından aşağıya kaynar su dökülmüşçesine, rencide olmuş hissederler." Dahası "Arnavutluk'taki Hıristiyan kadınları ve Arap dünyasındaki Müslüman olmayan kadınlar da çarşaf ve peçe giymekte ve örtünmektedirler. Bunun sebebi maruz kaldıkları baskı, ya da bunun onlara dayatılması değildir. Bu konu üzerine düşündüğümüzde, peçenin kadınlara uygun olduğu ve üzerlerinde iyi durduğundan giyildiğini anlayabiliriz." Yürüttüğü bu mantık, Binbaşı Sadık'ın ardından "bazı [Dönme] kadınlarının özgür hareketlerinin/ bağımsızlığının ve toplumsal yaşamlarının bu kadar tuhaf, alışılmadık ve yabancı görülmesinin sebebi ne olabilir?" diye sormasına olanak vermiştir. "Yeni peçenin ve ince çarşafın giyilmeye başlanmasının başka nedenleri vardır. Her şey dönüp dolaşıp aynı yere gelir. Günümüzde durumun böyle olduğu düşünülürse, onların kısa bir süre sonra, annelerinin taktığı eski peçeleri takıp eski çarşafları giymeye karar vereceklerini düşünmek mantıksız mıdır?" Sonuçta "Aralarında bazılarının yabancı âdetleri uyguladıklarını gözlemleyecek olursak, bunun her şeyden çok onların zenginlikleri ve doğal eğilimleriyle ilgili olduğunu fark eder ve bu durumu yabancı âdetleri benimseme günahı olarak kabul etmeyiz."

Dönmelerin ibadetleri söz konusu olduğunda, Binbaşı Sadık sekülerleşme temasına döner ve erken Osmanlı Müslümanlarında hâkim olan din anlayışını yeniden gündeme getirir. (27) Camiye giden Dönmelerin oranının, camiye giden diğer Müslümanların oranından daha düşük olmadığını öne sürer. Binbaşı Sadık "Kalbinden geçenleri bilemeyeceğimiz ve anlayamayacağımız için, camide namaz kılarken gördüğümüz bir Müslüman hakkında kötü düşünceler beslememeliyiz" diyerek Müslüman kar-

deşlerini, eski Osmanlılar gibi farklı yaşam biçimlerini kabullenen tavrı benimsemeye davet etmiştir. Dönmeler arasında "namazlarını kılan ve dini vazifelerini, ikiyüzlü olmadan ve rol yapmadan, Allah sevgisiyle, karşılığında hiçbir şey beklemeden yerine getiren, mükemmel erdemlere, meziyetlere, saf ahlaki niteliklere, davranışlara ve karaktere sahip birçok kişi bulunmaktadır." Dindar Dönmeler dindar Müslümanlardır, "Sonu düşündüklerinde gözleri dolar, öldükleri güne dek aynı ahlaki karakterlerini muhafaza etmeyi hedeflerler ve yasaklardan kaçınır, kendilerini saf tutar, böylece öldükten sonra, Allah'ın huzuruna tertemiz çıkabilmek için çabalarlar." Binbaşı Sadık, özellikle Dönmelerin rol yaptıkları iddiasına öfkelidir. Tıpkı "Namaz kılan diğer Müslümanlar hakkında kimsenin bir şey söyleme yetkisi ya da hakkı olmadığı gibi, ...hiç kimse onların günde beş vakit namazlarını göstermelik kıldıklarına inanmak kadar büyük bir hataya düşmemelidir." (28) Dönmelerin sadece Dönme yasalarını ihlal etmelerinin cezası olarak camilerde namaz kıldıklarına ilişkin iddialarla dalga geçmiş ve aslında bu fikre başkalarında kullanılması adına sıcak bakmıştır. Suçlunun bir suç işledikten sonra, davranışlarını ve ahlakını düzeltmek adına, topluluk içinde namaz kılmasının iyi bir fikir olup olmadığını sormuştur.

Dönmelerin Ramazan'da oruç tutmalarından bahseden Binbaşı Sadık, Yakubilerin toplantı evlerinin varlığını ve işlevini onaylayarak, farkında olmadan, Dönmelerin kamusal ibadetleriyle özel inançları arasındaki bölünmeyi vurgular. (28) Onların Ramazan'da mahalle camilerine gittiklerini ve teravih namazlarını üst sınıfa mensup kimselerin evlerinde kıldıklarını inkâr etmenin imkânsız olduğunu söyler. Örneğin "Merhum Hamdi Bey ve diğer zengin kişiler, konaklarına Serez gibi uzak yerlerden imamlar çağırır ve iftar yemekleri ikram ederler ve ardından teravih namazını hep beraber kılarlardı. Bu kişilerin dini görev ve şartları yerine getirmek adına değil de, korkudan, ibadetlerini yerine getiriyor görünmek adına böyle davrandıklarına inanmak mümkün müdür?" Dualarla geçirilen böyle bir gecede, "böylesine yüce Müslüman nitelikleriyle donanmış olan din konusunda bilgili kardeşlerimiz, teravih namazına hazırlanmak veya sahur yemekleri hazırlamak dışında ne yapıyor olabilirler? Eğer yemek hazırlamıyorlarsa, günün dinlenmek ve uyumak için en güzel ve tatlı saatlerini neden ayakta geçirsinler?" (29) Tabii ki, Dönmeler arasında da diğer Müslümanlar arasında olduğu gibi, namaz kılmayan ve oruç tutmayan kişilere rastlamak mümkündür. Fakat "herkes eninde

sonunda kendi davranışlarının hesabını vermek zorunda olduğunu bilir." Binbaşı Sadık sürekli olarak başkalarını yargılamanın bizim görevimiz olmadığını tekrar eder; insanların özel inançları kendileriyle Allah arasındadır.

Binbaşı Sadık, *Dönmeler: Hunyos, Kavayeros, Sazan*'daki iddiaları çürütme girişiminde, eserin isimsiz yazarının mantıksal tutarsızlıklarından bahsetmekte ve tekrar tekrar Dönmeler ve Yahudileri birbirlerinden ayırmaktadır. (29) Kimliği belirsiz yazar, Dönmelerin en çok Hıristiyanları sevdiklerini iddia etmişti. Binbaşı Sadık, yazarın Dönmelerin ibadet günlerinin cumartesi yerine pazar olduğunu ve manastırlar inşa ettiklerini söylemesi daha doğru olmaz mıydı, diye sorar. [Dönme] gençliğinin kendi dinlerinden evlendikleri gün haberdar olup olmadıklarını bilebilmek için, onların aralarında bulunan bir görgü tanığına ihtiyaç vardır. Dini vazifelerini yerine getirmek için, "tıpkı diğer Müslümanlar gibi... mahalle imamları... meşgulse, örneğin bir hükümet görevine çağırılmışlarsa (30), onların boşluğunu başka hocalarla ve bazen de topluluklarına mensup âlimlerle, bilge kişilerle doldurmak zorunda kalırlar. İstanbul'da, bu boşlukları doldurmak için her zaman mahalle imamına ya da Türk öğretmenlere başvurmuşlardır." Son olarak, gizli, bozulmuş, İslami olmayan inançları olsaydı, Müslüman din âlimlerine müracaat etmelerine gerek kalmazdı.

Binbaşı Sadık, Dönme mezarlıklarının konumlarına ve üzerlerindeki kitabelere de mantıklı bir açıklama getirmiştir. (30) Selanik'teki mezarlıkların bir yanlarında Müslüman mezarlıkları ve diğer yanlarında Yahudi mezarlıkları olmasına ilişkin "Dönmeler bu şehre yerleştikleri zaman, bu araziler mezarlık haline getirebilecekleri tek boş alanlardı. Bunlardan biri, günümüzde Yenikapı'nın dışında bulunmaktadır [yüzyılın sonunda çizilen Fransız haritalarında "Türk Mezarlıkları" olarak gösterilen, şehrin batı surlarının dışındaki Mevlevihane'nin yanında bulunan mezarlıklardır], diğer mezarlığın iki yanında da Yahudi mezarlığı yoktur. Onların mezar taşlarındaki kitabeler diğer Müslümanların mezar taşlarındakilerle aynı değil midir?" diye sormuştur. Binbaşı Sadık, Fatiha Suresi'ni mezar taşlarına yazmanın Kuran'daki hiçbir ayete ve Hz. Muhammed'in hadislerine göre zorunlu kılınmadığını açıklar. Anadolu ve İstanbul'daki eski mezar taşlarının üzerinde, tıpkı isimler ve ölüm tarihleri gibi, Fatiha Suresi'ne de her zaman yer verilmediğini belirtmiştir. Görünen o ki, (31) Fatiha, sadece son dönemde mezar taşlarının üzerine yazılmaya başlanmıştır. Dahası, Selanik ve İstanbul'daki Dönme mezar taşlarının üze-

rinde Fatiha Suresi'ne rastlamanın mümkün olduğunu kaydeder. Binbaşı Sadık, onların ölülerin bağırsaklarını temizlediklerine yönelik iddialar karşısında "yazar, 1573'te Polonya'dan Kudüs'e gelen Haham Ari'nin (Isaac Luria), Tevrat'ta ya da hiçbir peygamberin yazılarında belirtilmiş olmamasına rağmen başlattığı, alışılmadık, ölüleri temizleme uygulamasından bahsetmektedir" diye açıklamıştır. Yine de, bunun bir Dönme uygulaması olmamasına rağmen neden sözünün edildiği konusunda, okurda merak uyandırır. Ve Binbaşı Sadık, Luria Kabalası'nı nereden öğrenmiştir? Ya da Dönmelerin dini açıdan önemli olanın görünürdeki İslami ibadet değil, içsel inanç olduğunu destekleyen, kalbin temiz, saf ve Dönme dinine sadık olmasını şart koşan inanışlarına atıfta mı bulunmaktadır? Yazarın karşı tezi, Dönmelere özgü bir bakış açısı ve grubun sınırlarını koruyan mekanizmalara ve dinlerine yönelik mahrem bilgiler içerdiği için, çürütmeyi hedeflediği tezin amacına bir kere daha hizmet etmiştir.

Sonuçta, yazar Dönmelerin çok dindar insanlar olduklarına yönelik iddiasına dönmüştür. (32) Bu iyi huylu, kimseye ihtiyaç duymayan, kendi işleriyle ilgilenen ve kâr etmek adına kimseye zarar vermeyen insanların içtenliğini sorgulamanın büyük bir hata olduğunu öne sürmüştür. Onların özellikle de ahiret söz konusu olduğunda, asla kusurlu ya da ayıp hareketlerde bulunmayan ve diğer Müslümanlardan farklı olarak, mezarlarını hayvan resimleriyle süslemeyen kimseler olduklarını hatırlamanın önemli olduğunu da eklemiştir. Kısacası, "Onlar o kadar vefalı ve sadık insanlardır ki ahiret hayatına önem vermenin bu hayatı geride bırakarak, maddi dünyadan ahir olana geçeceklerini hatırlamak anlamına geldiğini bilirler. Bu yüzden, mezar taşlarının her birinin üzerine yerleştirdikleri bir işaret ya da sembol oluşturmuşlardır. Onlar bu denli temiz kalpli Müslümanlardır." Binbaşı Sadık'a göre "herkes, din kardeşlerimizin samimi Müslümanlar olduklarından ve bu konudaki tüm şüphelerin temelsiz olduğundan emin olabilir." (14)

Irkçı düşünceye dönüş

Dönmelere yöneltilen isimsiz saldırıyı ve Binbaşı Sadık'ın kaleme aldığı karşı tezi birlikte okumak, insanı her iki yazarın da Dönmeler ve dinleri hakkında ilk elden bilgi sahibi oldukları sonucuna ulaştırıyor. Yazarlardan birinin yakın zamanda İstanbul'a göç etmiş Selanikli bir Müslüman olması olasıyken, diğeri Sela-

nik'i iyi tanıyan Müslüman bir subay, ya da bir Yakubi Dönmesidir. Biri istisnasız olarak tüm Dönmelere saldırmış ve diğeri esasen Dönme grubunu savunmayı amaçlamış olsa da, bireysel Dönme eylemlerinin sonuçlarına da işaret etmişti. Yazarlar, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı toplumunun durumuna ve Dönmelerin görünüşte İstanbul'a akın etmelerine ilişkin birçok ortak görüşe sahiptirler, ya da en azından Selanik'in Yunanistan'ın eline geçmesinin ardından, Osmanlı Trakya'sında ve Anadolu'da yaşayan Dönmeler hakkında ortak bilgileri vardı. Her iki yazara göre de Müslüman toplumu yozlaşmış ve sekülerleşmişti. Yazarlar üç temel konuda farklı görüşlere sahipti. Birinci tartışma konusu Sabetay Sevi'nin ve onun soyundan gelen kişilerin dindarlığıydı. İkincisi ahlaki çöküşü başlatmaktan kimi sorumlu tutmak gerektiğiydi. Üçüncü konu ise bu grubu anlamak için ırkın önemiydi. Her ikisi de toplumun genelinde dindarlık eksikliği ve Hıristiyan âdetlerinin, özellikle de Müslüman kadınlar arasında, yaygınlaşmasına dikkat çekmişlerdir. Her iki yazar da 1908 yılını, ateizm ve ahlaksızlığın yolunun açıldığı esas yıl kabul etmişler, isimsiz yazar tüm Dönme toplumuna bu yozlaşmaya sebep oldukları gerekçesiyle açıkça saldırmıştır. Şaşırtıcı olan Binbaşı Sadık'ın, Dönmeleri savunurken, ölülerini gömmeden önce bağırsaklarını temizlediklerini ya da dinsiz Müslümanlar kadar dinsiz Dönmelerin de bulunduğunu iddia etmek, ya da onların dindar Müslümanlar olduklarını savunma amacıyla çelişen karma uygulamalarını anlatmak gibi açıklamalar yapmasıdır.

Binbaşı Sadık, Dönmelere yönelik uzun süredir devam eden ve gittikçe daha kötüleşen saldırıların parçası olan bir risaleye karşılık vermiştir. 1890'lar kadar erken bir tarihte ve sonra, 1908 ve 1909 yıllarında *Volkan*'da ifade edilmeye başlanan fikirler, 1912-13'te yaşanan yıkıcı Balkan Savaşları'nın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Selanik'i kaybetmesinin ardından Hıristiyan ve Yahudi karşıtı yayınlarda kendini göstermiştir. Balkan Savaşları, askeri başarısızlık, hayal kırıklığı, güven kaybı, büyük miktarda toprak kaybı ve Bulgar ve Yunanlıların Müslüman askerlere ve sivillere zulmettiklerini ifade eden raporlarla sona ermiştir. Özellikle başlıca Osmanlı şehirleri olan Edirne, İstanbul ve İzmir'de, bu maddi ve manevi kayıplara öfkelenen, Balkan muhacirlerinin gelişinden etkilenen ve yenilgiye sebep olan hainleri belirleme arayışına giren Müslümanlar daha büyük bir felaketi engellemenin yollarını aradılar. Emperyalistlere ve onların sözde işbirlikçileri olan komprador gayrimüslim müttefiklerine hakaretler yağdırmış ve onla-

rın bu rollerini ellerinden alıp bunun yerine yeni bir Müslüman ticaret sınıfı ve Müslümanların kontrolünde bir ekonomi yaratmak için boykotlar düzenlemek gibi tedbirler aldılar.[63] Örneğin Selanik'teki köşkünde II. Abdülhamid'in ev hapsinde tutulduğu Allatini ailesi gibi zengin Yahudi sanayiciler, İtalyan vatandaşı oldukları için, 1911'de İtalyanların Trablus'u (Libya) işgal etmelerinden sonra, İtalyan ürünlerinin boykot edilmesi nedeniyle memleketlerinden gitmek zorunda bırakılmışlardı.[64] Yeni bir Müslüman ekonomisi yaratmak için sürdürülen çaba, Türk olmayan Müslümanları Türk kültürüne asimile etme çabasıyla ele ele gidiyordu. Bu nedenle, toplumun büyük bir kesiminin önceden hüküm süren çoğulcu Osmanlı kültürüne ve Osmanlıcılık politikasına açıkça sırt çevirip, Türk-İslam siyaset ve kültürüne yöneldikleri 1913 yılı, Osmanlı toplumunun tarihinde bir dönüm noktası olmuştur.

Bu sadece başlangıçtı. Kriz, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi, İtilaf Devletleri'nin İstanbul'u işgali ve Türk-Yunan ya da Hıristiyan-Müslüman savaşının başlamasıyla, on yıl önce 1908 Devrimi sonrasında olduğu gibi, yazarların Dönmeleri gayrimüslimler ve yabancılarla bir tutmasına ve toplumun Dönmelerin dini ve politik sadakatleri üzerine endişelerinin körüklenmesine yol açmıştı. Karma unsurlar, özellikle de Dönmeler, topluma kabul edilmeye layık görülmüyordu. 1919'da, kimliği belirsiz bir yazar tarafından kaleme alınan, *Dönmeler: Hunyos, Kavayeros, Sazan*'ın yanı sıra, Dönmelere saldıran ve onların sözüm ona açgözlülüğü ve sadakatsizliğini vurgulayan başka kitaplar da yayımlanmaya başlanmıştı. Tarihçi Ahmet Refik Altınay, Türkler acı çekerken, Rumlar, Ermeniler ve Selaniklilerin (Dönmeler) zenginleştiklerini yazmıştır. Daha da kötüsü, Selanikliler Müslüman kisvesi altında Türkleri kandırmışlardı.[65]

Başka toplulukların kendilerini Türk olarak kabul ettirme ihtimalleri ortaya çıkınca, kimlerin Türk olduklarını tanımlamak önemli oldu. Bütünleşmeye karşı çıkanlar aradaki farkı belirleyecek yeni yöntemler arayışına girdiler. Ses ile burun, el gibi beden uzuvları *Dönmeler: Hunyos, Kavayeros, Sazan*'daki çizimde gösterildiği gibi, kritik meselelere dönüştü. Irksal ya da doğuştan gelen farklılıklar kanıtlanabilirse, eğer insanları biyolojik sebeplerle bütünleşmekten alıkoyacak asli nitelikler varsa Dönmeler vatandaş olamazlardı. Farklılıkları, hak etmedikleri için onlara bütün haklarının verilmeyeceği anlamına geliyordu. Geçmişte birbirine kaynaşmış insanları farklı ırksal kategorilere ayıran ırkçılık, azınlıkların toplumla bütünleşmelerini önlemek ve onları

ulus topluluğunun dışında tutmak amacıyla kullanılabilirdi.

1919'da, *Dönmeler*'in isimsiz yazarıyla emekli subay Binbaşı Sadık'ın tartışması, ahlak ve ırk arasında kaygı verici bir bağlantı kurarak, 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ve –1912'den sonra da çoğunluğu bu şehirde yaşamaya devam etmiş– Selanikli Dönmelerin geri kalanının topluca Türkiye'ye gönderilmesinin hemen ardından ortaya çıkan, Dönmelerin ırk, din ve milliyetleri hakkındaki tartışmaların ortamını hazırlamıştı. Dönmeler imparatorluk yıkıldıktan sonra karşılaştıkları zorluklarla nasıl başa çıktılar ve bu zorluklar onları ne şekilde değiştirdi? Bu durumda toplumun diğer kesimleri onları nasıl görmeye başladı? Düşmanları onların Yahudi kökenlerini vurguluyorsa kim Dönmeleri Müslüman olarak kabul edecekti? Ve eğer destekçilerinin iddia ettikleri gibi, Dönmeler dindar Müslümanlar olarak yaşıyorlarsa, laik bir devlette kendilerini nasıl kabul ettireceklerdi? Kabul edilemez ırksal ve dini özelliklerin atfedildiği Dönmeler, nasıl savunulacaktı?

III

İstanbul

6

Anayurdu kaybetmek, 1923-1924

1923 nüfus mübadelesi

1923 yılının yazında İsviçre'deki Lozan Üniversitesi'nin koridorlarında dolaşsaydık, şu konuşmaya kulak misafiri olabilirdik:

Adam, kalın bıyığı üstdudağının üzerinde bir fırça gibi görünen Rıza Nur'a, "Makedonya'daki Türk Müslümanları ben temsil ediyorum" der. Sinoplu ve kalpak taraftarı Nur, Lozan Konferansı'ndaki Türk heyetinin iki numaralı yetkilisi ya da temsilcisidir. Nur, bir hekim, Türkiye'nin sıhhiye nazırı ve eski bir İTC üyesidir.

"Selanikli Müslümanları nüfus mübadelesinin dışında tutabilir misiniz?"

Nur, bu samimi istek karşısında şaşırmamıştır. Böyle bir talep, o dönem için alışılmadık değildir. Örneğin, Antakyalı Ortodoks Hıristiyanlar, mübadelenin dışında tutulmak için valiye dilekçe göndermişlerdi.[1] Ama Selanikli Müslümanlarla ilgili bu talep Nur'u rahatsız eder. Talepte bulunanın kim olduğunun araştırılmasını ister.

Kısa sürede, bu kişinin Darülfünun'da profesör olarak görev yapan bir Dönme olduğunu öğrenir.

Nur, diğer önde gelen Türkleri, Kürt, Arnavut ya da Çerkez olarak etiketleyip, onlara hakaret etmekten hoşlanan aşırı bir milliyetçidir. Ama en ağır hakaretlerini Yahudiler için saklamaktadır. Yahudilerin, özellikle de "gizli Yahudilerin" dostu olduğu söylenemez. Zaten Mehmed Cavid'in ve İTC destekçisi, 1908 Devrimi sonrası eski İstanbul hahambaşı Haim Nahum'un Türk heyetindeki varlıkları canını sıkmaktadır. Nur, Haim Nahum'un "sadece ceplerini doldurmak için" orada olduğunun farkındadır.[2] Ve Türk heyetinin başkanı İsmet İnönü'nün konferanstaki kişisel tercümanı olması o gazeteci Ahmet Emin Yalman'a teklif edilmemiş miydi ? Neyse ki reddetmişti.[3]

"Yahudilerden hiç hoşlanmıyorum." Lafını sakınmayan siyasetçi, sonradan böyle düşündüğünü yazacaktı. "Yahudiler çok alçak ve namert şeyler." İnsanları aldatmak gibi bir huyları var ve onların oyununa gelmemek için oldukça dikkatli davranmak gerekmekte. Yahudiler ve Dönmeler İTC'yi avuçlarının içine almışlardır.[4]

"Makedonyalı Türk Müslüman'ın" isteğinin öneminin bir anda farkına varır: Adam Dönmeler Yahudi oldukları için değil, Müslümanlar olarak Selanik'te "Türk" çıkarlarına hizmet edebilmek için muafiyet talep ediyor olsa da, Nur "Bunun Dönmelerin Türkiye'de, Türklerden farklı düşünen ve farklı çıkarlar gözeten bir grup oluşturdukları anlamına geldiğini" düşünür. "Bunun bizim için bir felaket olmasının nedeni, onların Türk gibi görünmeleridir. Hiç yoksa onların Rum ve Ermeni olduklarını bildiğimiz için, Rumlar ve Ermeniler onlardan daha iyidir. Bu yabancı unsur, bu parazit, bizim kanımızda gizlenmektedir. Bizim gibi görünebilmek için, yüzlerini ve gözlerini bizim kanımızla boyuyorlar."[5] Şimdi aramızda kaç tanesi var? Nur benlikteki Öteki'ni, Yahudileri fark etmekten dehşete düşmüştür.

Sanki Dönmeler travestiydi. Sadece Müslüman isimleri kullanarak değil, Müslüman kıyafetleri giyerek varlıklarını sürdürüyorlardı.[6] Hor görülmelerinin nedeni ikili hayatları, toplum içinde bir inancın ibadetini yerine getirirken, başka bir inancı da içsel olarak devam ettirmeleriydi.[7] Dönmelerle ilgili sorun, onların göründükleri gibi olmamalarıydı. Artık onların da gün ışığına çıkma, oldukları gibi görünme vakitleri gelmişti. Yeni erkek vatandaşların travesti olmaları kabul edilemezdi. Tamamen soyunmalı, içlerindeki gerçek, biyolojik özü göstermeliydiler. Böylece ayrışıp gerçek Türklerden ayrılabilirlerdi.

Dönmelere yönelik korkular, Dönme *zannedilme* korkusunu da yansıtıyordu. Türkler sadece aralarındaki Yahudilerden korkmakla kalmıyor, Yahudi olarak tanımlanmaktan, ya da Yahudilere benzemekten de korkuyorlardı. Dönmelerin kimliğinin oturmamışlığı –Yahudi ya da Müslüman, yabancı ya da Türk?– çoğunluk ve azınlık, hâkim ve madun arasındaki ilişkiyi, belirsiz, istikrarsız ve öngörülemez kılmıştı.[8] Bu durum hâkim grubun (seküler Türk Müslümanlar), kendi gücünden şüphe etmesine sebep olmuştu. Kısmen, kendi gerçek tarihleri ve karmaşık kökenleri hakkındaki bilgilerini, kendilerini Türk olarak adlandırdıkları, resmi ve toplumsal bir saflık söylemiyle örtbas ettikleri için, kendilerinden nefret etme, tiksinme ve hatta korkma gibi duygular barındırıyorlardı.

Halkların ayrıştırılması

Selanik'teki nüfus mübadelesinden sorumlu Fransız yetkili, Makedonya genel valisine, "Ekselansları! Şehirde mübadeleye tabi Müslümanlara ait son konvoy, 26 Aralık'ta Türkiye'ye gitmek üzere yola çıkmıştır ve Selanik şehrindeki bütün Müslümanların tahliye edilmesi işleminin belirtilen tarihte tamamlandığı kabul edilebilir" diye bildirmiştir.[9] 24 Temmuz 1923'te İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan ve bir Türk heyeti tarafından imzalanan Lozan Antlaşması, (Yunanistan ve İngiltere tarafından desteklenen) Rumlar ve Müslümanlar (temelde Türkler ve Kürtler) arasındaki içsavaşı sona erdirmişti.[10] Üç yıl süren savaş ve siyasi düzenlemeler sonucunda, 1922'de, Mustafa Kemal'in öncülüğündeki hareket, İngiltere'nin, Fransa'nın ve onların Yunan müttefiklerinin işgalini kaldırarak siyasi bağımsızlığı kazanma hedefine ulaşmıştır. Mustafa Kemal, 1908 Devrimi'nde vazgeçilmez bir rolü olan,[11] tıpkı Selanik'teki bir mason locasında toplanan İTC gibi,[12] masonlukla yakın bağlantı içindeki Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin şubelerinden birinin kurucuları arasındadır. Mustafa Kemal Osmanlı Selanik'inin yerlisidir. Yunanistan'ın gelecekteki lideri Eleuthérios Venizélos, Osmanlı Girit'inde dünyaya gelmişti. Bu iki lider, kozmopolit imparatorluk ortamında büyümelerine rağmen, ya da bu yüzden, kendi ulus-devletlerinde homojen halkları yönetmeye çabalamıştır.

Yunanistan ve Türkiye'nin imzaladıkları anlaşma, bu sonuca hizmet eden birkaç önemli madde içeriyordu. Türkiye'deki gayrimüslimler, eşit vatandaş muamelesi görmek adına, toplumsal özerkliklerinin sağladığı ayrıcalıklardan vazgeçmişlerdir. Clermont-Tonnerre'in 1789'da, Fransız Devrimi sırasında önerdiği gibi, prensip, dini toplumun üyesi bireylere her şeyi vermek, dini topluluğa hiçbir şey vermemektir.[13] Türkiye, İslam'ın devletten ayrıldığı ve kısa süre sonra da, hilafet ve padişahlığın kaldırıldığı, laik bir cumhuriyet haline geldi. En önemlisi, 30 Ocak 1923'te imzalanan, Yunanistan ve Türkiye arasındaki nüfus "mübadelesini" zorunlu kılan Lozan Sözleşmesi de Lozan Antlaşması'na dahildir. İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon, bu süreci "halkların ayrıştırılması" olarak tanımlamıştı.[14] Yeni devletler hayali bir gerçekliğin peşindedirler; kültürel kaynaşma, milletin saflığına yönelik bir tehdit, olumsuz ve gözden düşmüş bir unsur olarak kabul edilmiştir. Yunanlı bir kurmay subayının, ordusu Selanik'i Osmanlıların elinden aldıktan kısa bir süre sonra yazdığı gibi, "Böy-

le kozmopolit bir toplumu olan bir şehri insan nasıl sevebilir? Nüfusunun onda dokuzu Yahudi. Bu şehrin, ne Yunanlı ne de Avrupalı olmakla alakası var."[15] Sami Zubaida "milliyetçilerin, kozmopolitlikten nefret ettiklerini" ve bu tutumun "Mustafa Kemal Atatürk'e de aksettiğini" belirtmiştir.[16] İskenderiye, Beyrut ve İstanbul'daki eğilimleri inceleyen Roel Meijer'e göre "Kozmopolitliğin ölüm çanlarını çalan devrim, 'özgün'... yerel değerler namına ilan edilmişti. Kozmopolit elit sınıfın çöküşünden ve Batılı sömürgeci kuvvetlerle işbirliği içinde olmakla suçlanan, Rumlar, İtalyanlar, Suriyeliler ve Yahudilerin toplu göçlerinden sonra, kozmopolitlikten arındırılmış limanlar yeniden hinterlanda bağlanmıştır. Yeni bağımsız ulus-devletler, deniz kıyılarından çekilip kimliklerini daha sağlam topraklarda aradılar."[17]

1923 yılında, onyıllardır süren bir sınır dışı edilme ve göç süreci meşrulaştırıldı. 1913'te Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan arasında bir nüfus mübadelesi yapıldı. Selanik'in kaybedilmesinin ardından, 1914'te, Osmanlı İmparatorluğu Balkanlar'daki 30.000 Müslüman'ı, Anadolu'daki 120.000 Rum'la "takas" etmeyi teklif etmiş, fakat Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması bunu engellemişti.[18] Cemal Paşa'nın Filistin'deki Yahudileri sınır dışı etme planları, dış ülkelerden gelen müdahaleler sonucu engellenmişti.[19] Yaklaşık bir milyon kadar Ermeni, 1915-17 yılları arasında Anadolu'dan tehcir edilmiş ve bu onların çoğunun ölümüne yol açmıştı. Yüz binlerce Rum, savaş bahane edilerek Batı Anadolu'dan sürülmüştü. 1922'de, Yunan işgalinin ve Müslüman tarafın (sonradan Türk olarak adlandırılacaklardır) galip geldiği iç savaşın sona ermesinin ardından, bir ay içinde 650.000 Rum Anadolu'dan ayrılmış; o yılın sonuna gelindiğinde bir milyon Rum Yunanistan'a göç etmişti.[20] Laik bir devletin, dini temel alan 1923 nüfus mübadelesine onay vermesi ironik bir durumdur. Aşağı yukarı yirmi yıl sonra gerçekleşen Hindistan-Pakistan nüfus mübadelesinde olduğu gibi, yeni kurulan laik ulus-devletlerin yasallaştırdığı sınır dışı etme eylemleri, komşuların birbirlerine düşman olmalarına, insanların dini sınırlarla birbirlerinden ayrılmalarına ve bireylerin kendilerine atfettikleri kimliklerine yabancılaşmalarına neden olmuştur.[21]

Ayrıca ulus-devletler, kendine insanları dini gruplar olarak kategorize etme ve kimin hangi gruba dahil olduğuna karar verme yetkisini tanımış, bunun yanı sıra dinler arası hareketliliği engellemişlerdir. Din değiştirmenin başlıca toplumsal bütünleşme ve ilerleme vasıtası olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı

politikanın tersine, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde, Hıristiyan ve Yahudilerin İslam dinine dönmeleri yasaklanmıştı. Türkiye Büyük Millet Meclisi, onların yeni ulus-devletteki varlıklarını sürdürmelerini engellemek için, 1923 yazında, din değiştirmelerini yasaklayan bir kanun çıkarmıştır, bu da dinin millileştirilmesinin hüküm sürdüğünün kanıtıdır.[22]

Bu mübadeleye tabi olan topluluklara hiç danışılmamıştır.[23] Daha kötüsü, memleketlerine dönmelerine de izin verilmemiştir. Dahası, yeni memleketlerine yerleştiklerinde, hem başkalarının onlara hem de kendi kendilerine yönelttikleri aidiyet sorularıyla karşı karşıya gelmişlerdi. Burada kalmak mı, yoksa gitmek mi istiyorlardı? Dönmek istiyorlar mıydı? Dönmelerinin imkânsız olmasına üzülüyorlar mıydı? Dönememelerinin imkânsızlığı, gruplarının varlığını sürdürmesi açısından ne ifade ediyordu?[24] Bu sorulardan birkaçının yanlış cevaplanması, onların yeni memleketlerine adapte olmalarını zorlaştırabilirdi.

Antlaşmaların terminolojisi, onların bu sorulardan birkaçını yanıtlamalarını engelliyordu. Lozan Antlaşması'nın ilk maddesine göre, "Türk topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dininden Türk uyruklarıyla, Yunan topraklarında yerleşmiş Müslüman dininden Yunan uyruklarının, 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak, zorunlu mübadelesine girişilecektir."[25] "Yerleşmiş" teriminin kullanılması, Osmanlı sonrası dönemde azınlıkların geçiciliğini, sanki bu gruplar gerçek memleketlerine giderken yolda buraya uğramışlar gibi bir durumun söz konusu olduğunu ima eder. Antlaşmada kullanılan bu dile rağmen, mübadelenin bu insanların yurtlarına iade edilmeleri anlamına geldiği söylenemez: Anadolu, eskiçağdan beri bir Yunan yurdu ve Hıristiyanlığın merkezi olmuştur; Müslümanlar ise günümüzün modern Yunanistan'ını ortaçağdan itibaren yurtları olarak benimsemişlerdi.[26] Bunun yerine, söz konusu olan daha çok tüm grupların "sürgüne gönderilmeleri"dir.[27] Üstelik "Türk toprakları" ve "Yunan toprakları" terimlerinin kullanılması, farklı toplulukların ortak anayurdu olan toprakları da homojenleştirmiştir. Zorunlu mübadelenin geri dönüşü yoktu. Kimseye dönüş şansı sunulmamış; mübadelenin hemen ardından eski ülkenin vatandaşlığı silinerek, göç edilen ülkenin vatandaşlığına geçilmiştir.[28]

Sonuçta, Batı Trakya'da ikamet edenler dışında, esas olarak Yunanca konuşan Yunanistan'daki yaklaşık yarım milyon Müslüman Türkiye'ye gönderildi. Türkiye'deki, çoğu sadece Türkçe konuşan yaklaşık 1.2 milyon Ortodoks Rum, Yunanistan'a sürüldü.

Çoğu, Yunan ordusunun 1922'de Anadolu'da yenilmesinin ardından göç etti. İstanbul'da ve Türklere bırakılan iki adada ikamet edenler haricinde, geride kalanlar 1923'te "mübadele"ye tabi oldular. Türk heyeti, Yunan heyetinin, İstanbul'dakiler de dahil tüm Rum Ortodoksların sınır dışı edilmesi ve Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin feshedilmesi için girişimlerde bulundu; heyet üyeleri "hiçbirinin Türkiye'de kalmamasının daha iyi olacağını" ifade ettiler ve kalanların kendi istekleriyle ülkeden ayrılacaklarını umdular.[29] Türkiye hızlı, zorunlu bir mübadeleyi destekledi. Antlaşma şartlarının aksine, on binden fazla Rum Ortodoks Hıristiyan da İstanbul'dan sınır dışı edildi.[30]

Bazı açılardan İstanbul'daki Rumların tarihinin, Selanik'teki Dönmelerinkine benzerlikleri vardır. Tıpkı Dönmelerin 1880 ile 1912 yılları arasında önem kazanmaları gibi, Rumlar da 1890 ile 1914 yılları arasında, özellikle ekonomik alanda olağanüstü gelişme göstermişlerdi. Sonrasında, Balkan Savaşları'nın kargaşası esnasında, tıpkı bazı Dönmelerin İstanbul ve İzmir'e göç etmeleri gibi, bazı Rumlar da Selanik ve Atina'ya göç etmeye başladılar. Belki de Rumlar gibi, Dönmeler de başlarında patriklik görevini yerine getiren bir dini liderlerle birlikte, Osmanlı devleti tarafından tanınan dini bir topluluk olsalardı, onların da anayurtlarında kalmalarına izin verilebilirdi. Yine de Dönmelerin Selanik'te varlıklarını sürdürmelerine karşı kullanılan iktisadi mantık, İstanbul'daki Rumlar için de kullanılmıştı. Ama en azından, bu daha geniş topluluk geçici de olsa rahat bırakılmıştı. 1923'te Selanik'te on ile yirmi bin arası Dönme ikamet ederken, İstanbul'da bunun on iki katı kadar Rum bulunuyordu. Bu sayı zaten 1908'den hemen önce 180.000 iken, üçte bir oranında azalarak 120.000'e inmişti.[31]

Hıristiyanların ve Müslümanların potansiyel beşinci kol üyelerine dönüşmemeleri için sınır dışı edilmeleri, dini azınlıkların ne Türkiye'de ne de Yunanistan'da sosyal dokunun parçası olarak görülmeyeceklerinin itirafıydı; bu da yabancı düşmanlığına kesin bir dönüş ve çoğulcu bir toplum anlayışına sırtını dönmek demekti. Bu durum, her iki ülkenin de nüfusunun ve ekonomisinin etnik-dini açıdan homojenleşmesine; 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Balkan Savaşları (1912-13), Birinci Dünya Savaşı (1914-18), Ermenilerin tehcir edilmesi ve Ermeni kıyımları (1915-17) ve 1919-1922 yılları arasındaki Türk-Yunan savaşının sürgünleri, göçleri ve kıyımlarıyla başlayan bir sürecin tamamlanmasına katkıda bulunmuştu.[32]

Bu şiddet dolu tarihi anlamak için, İTC ideolojisini ve politikasını incelemeye dönmemiz gerekir. 1908 Devrimi'nden son-

ra İTC daha az ideolojik ve daha pragmatik olsa da, arka planda hâlâ Darwincilik, bilimin üstünlüğü ve hurafelerle dolu din anlayışıyla mücadele ve dine antipati vardı.[33] İTC'nin liderleri ırkçı Türk milliyetçiliğini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan topraklarda Türklerin hâkim rolünü temel ideolojileri olarak benimsediler.[34] Aynı zamanda, Türkiye Cumhuriyeti'nde dinin bir inanç ve tamamen kişisel bir konu olmasının yolunu açan sekülerist politikalar uyguladılar.[35]

İTC'nin Türkleri ve Müslümanları, Hıristiyanlar ve Türk olmayan diğer halklar pahasına destekleyen politikaları planlayan ve uygulayan çekirdek kadrosu, dini ve ulusal farklılıklar hakkındaki yeni düşünme biçimlerini teşvik eden fikir akımlarını benimsemişti. Ermeniler ve Süryanilerin tehcir edilmelerinin ve katledilmelerinin mimarı Dahiliye Nazırı Talat Paşa ile İTC'nin kurucularından biri olan ve 1915-16 yıllarında Diyarbakır valisi olarak tehcir işlemlerini yürürlüğe koyan Mehmed Reşid, bir yanda Ermeniler ve Rumların, diğer yanda Müslümanlar ve Türklerin yer alıp en güçlü olanın kazanacağı bir ölüm kalım savaşının var olduğuna inanan, sosyal Darwinci ve pozitivistlerdi. Vatana hizmetleri nedeniyle genç Türkiye Cumhuriyeti tarafından onurlandırılan Dr. Mehmed Reşid'e göre, vatanı kurtarmak için milletin (Türkler) bedenine yerleşmiş mikrobu öldürmek ya da tümörü (Hıristiyanlar) kesip atmak gerekiyordu; bu da ekonomiyi ve insanları (Müslümanlar) özgürleştirmek için sert tedbirler gerektiriyordu.[36]

Bu politikalar ve yıkıcı savaş nedeniyle, halk dehşet verici ölüm oranları ve bunu takip eden homojenleşmeyle karşı karşıya kalmıştı. Anadolu tamamen harap olmuş, oransal olarak Fransa'dan bile yüksek nüfus kaybına uğramıştı. 1915 ile 1922 yılları arasında 2 milyon Müslüman, 800 bin Ermeni ve 500 bin Ortodoks Rum katledildi.[37] Yahudilerin yarısı 1920'lerde göç etti.[38] Anadolu'nun nüfusu 1913 ile 1923 arasında tahminen dörtte bir oranında azaldı.[39] 1913'te, gelecekte Türkiye'yi oluşturacak toprakların sınırları içerisinde yaşayan kişilerden beşte biri (%20'si) Hıristiyan ya da Yahudiyken, 1923'te sadece kırk kişiden biri (%2.5'i) gayrimüslimdi.[40] Örneğin, 1900'de, Erzurum, Trabzon ve Sivas şehirlerinin gayrimüslim (özellikle Hıristiyan) nüfusunun oranları, sırasıyla yüzde 32, 43 ve 33'tü ve 1927'de sırasıyla yüzde 0.1, 1 ve 5 oranlarına düşmüştü. Böylece "yeni milliyetçi cumhuriyet, galiplere göre, Müslüman hemşerilerine hainçe sırt çeviren Osmanlı Ermenilerinden ve Rumlarından intikamını alma başarısı"nı göstermişti.[41] Bu büyük demografik değişim ve Müslümanlar arasında hâ-

kim olan, gayrimüslimlerin, özellikle de Ermenilerin ve Rumların beşinci kol gibi hareket ettikleri duygusu, emsali görülmemiş bir Hıristiyan karşıtlığına yol açtı. Bu duygu, 1919-1922 Türk-Yunan Savaşı sırasında Yunan kuvvetlerinin Batı Anadolu'yu işgal etmesi ve halka zulmetmesiyle daha da alevlenmişti.

Nüfus mübadelesinin Dönmeler üstündeki etkisi

Osmanlı İmparatorluğu'nun dağıldığı, bu büyük kayıp, acı ve endişe dolu dönemde, Anadolu'nun Müslüman halkı arasında Türk milliyetçiliği etkinlik kazandı. Yeni demografik ve siyasi konumları, Müslümanların kendi ulus-devletlerini kurmayı hayal edebilmelerine olanak tanıyordu. Ve bu dönemde, Müslümanlar Dönmelerin kimliklerini daha dikkatle incelemeye başladılar. Millet meclisi ve kabine üyesi olan Mehmed Cavid gibi Dönmelerin, toplumda oynadıkları öncü rolü sorguladılar. Bu gruplara mensup kişiler kimliklerini açıkça ortaya koydukları ve Müslüman olduklarını iddia etmedikleri için, Ermeni veya Yahudi kimliği hakkında benzer tartışmalar gündeme gelmedi. Ayrıca, Ermenilerin, Yahudilerin ve İstanbul'da kalanlar hariç, Rumların nüfusunda büyük bir düşüş olduğu için, bu topluluklar artık bir sorun olarak görülmüyorlardı. Dönmeleri çevreleyen belirsizlik, onları görünürde diğer Müslümanlardan açıkça ayıracak yok denecek kadar az şey olmasına karşın, gerçek kimliklerini saklıyorlarmış gibi görünmelerinden kaynaklanıyordu.

Selanikli Dönmeler, Yunan hükümeti tarafından Müslüman olarak kabul edildikleri için, nüfus mübadelesi kapsamı içinde Türkiye'ye sınır dışı edilmelerine karar verildi.[42] Avram Galanté, bazı Dönmelerin, Yahudi kökenlerine dayanarak, Yunan hükümetinden sınır dışı edilme kararının dışında bırakılmayı talep ettiklerini belirtir. Selanikli hahamların, geleneklerine karşı oldukları ve onları Yahudi kabul etmedikleri için Dönmelerin Yahudi dinine geri dönmelerine izin vermedikleri düşünülürse, bu tuhaf bir istektir.[43] Atina'daki hükümet büyük olasılıkla, ekonomisini "millileştirmek" için, Yunanlı olmayan önemli bir ekonomik unsurdan kurtulmak amacıyla, Dönmelerin burada kalmalarına izin vermedi.[44]

Diğer Dönmeler de Türk yetkililerine aynı amaçla, fakat başka mazeretlerle başvurdular. Türk Müslümanlardan aldıkları yanıt da, kimsenin onlara olumlu bakmadığını göstermektedir. Onları henüz on beş yıl önce, devrim döneminde destekleyen müt-

tefiklerini bile kaybetmişlerdi. Mehmed Cavid Lozan Konferansı'nda Türk heyetinin danışmanlarından biri olarak görev yapmıştı. Fakat bu sırada İsmet İnönü'yle araları açılmış ve geleceğini belirleyen bir karar alarak, İnönü ve Mustafa Kemal'e karşı hizbe katılmıştı.

Böylece, Dönmeler itirazlarına ve Türklerin onların gerçek kimlikleri ve oluşturdukları potansiyel tehditler hakkında duydukları endişeye rağmen, memleketleri Selanik'ten ayrılmak zorunda kaldılar. Selanik'teki Alliance israélite universelle'in müdürü Joseph Nehama, Dönme öğrencilerinden bilgi edinerek, söz konusu Dönmelerin tahmini nüfusunu açıklamıştır. 1902 yılında, 4000 Yakubi, 3500 Karakaş ve 2500 Kapancı'nın Selanik'te yaşadığını söyler.[45] Yunanistan'ın çeşitli bölgelerindeki Dönmeler de, Selanik'tekilerle aynı muameleyi görmüşler ve Yunanistan'ı terk edip başka ülkelere göç edenler dışında, tüm Dönmeler Türkiye'nin farklı şehirlerine dağıtılmışlar ve tek merkezdeki yoğunluklarını yitirmişlerdi. Bu, dağıtma ve (diğer) Türk olmayan Müslüman grupların Türkleştirilmesine dair benzer politikaları yürüten Türk hükümetinin, onların dillerini ve kimliklerini kaybetmelerini sağlama girişiminin bir parçasıdır.[46]

Nüfus mübadelesinin yanı sıra, mal ve mülk takasının gerçekleştirilmesi de planlanmıştı. Özellikle de 1912'den sonra, şehir nüfusunun çoğunluğunu oluşturmasalar da, Müslümanlar ve Dönmeler Selanik'teki mülklerin çoğunun sahibiydiler. Karakaş veya Kapancı, Dönme erkeklerinin çoğunun, Türk ve Yunan nüfus mübadelesinin Karma Komisyon kayıtlarında da belirtildiği gibi, tüccarlık ya da bankacılıkla uğraşıyor olmaları, durumu içinden çıkılmaz bir hale getirmiştir. Nüfus mübadelesi, teoride göçmenler için yumuşak bir geçiş sunuyor gibi görünüyordu. Taşınabilir varlıklarını yanlarında götürmekte serbesttiler, taşıyamadıklarını ise geride bırakacaklardı. Yerel yetkililer bunların değerlerini saptamak ve göçmenlere tahmini değerlerinin belirtildiği bir form vermekle yükümlüydüler. Bunun yanı sıra, göçmenlerin gayrimenkullerine de değer biçiliyordu. Her göçmen ailesi, yanlarında aile reisi tarafından doldurulmuş, Yunanistan'daki mülklerinin sayısının ve bunların maddi değerlerinin belirtildiği, yerel heyetince imzalanmış ve Karma Komisyon tarafından onaylanmış bir belgeyle Türkiye'ye varacaktı.[47] Göçmenlerin yeni yerleştikleri yerlerde de eşit değerde mülke sahip olmaları amaçlanmıştı.[48] Böylece, Selanik'te 10.000 altın Türk lirası değerinde evi olan bir Dönmenin, teoride, onun Selanik'teki evini alacağı farz edilen, sı-

nır dışı edilmiş bir Rum'un aynı değerdeki evine sahip olması söz konusuydu. Ayrıca, teoride, Türk devletinin bakış açısına göre, bu süreç bir taşla iki kuş vurmayı sağlayacaktı.[49] Anadolu on yılı aşkın zaman süren savaş ve nüfusun yer değiştirmesiyle harap olmuştu. Ülkenin yeniden inşa edilmesi, onarılması ve tarım arazilerinin yeniden ekilip sürülmesi, sınır dışı edilen Rumların yıkılmış ve terk edilmiş evleri ile arazilerine yerleşecek göçmenler tarafından üstlenilecekti.[50] Özellikle de Ege ve Karadeniz bölgeleri yıkıma uğramıştı ve göçmenler bu bölgelere gönderileceklerdi.[51] Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Mübadele, İmar ve İskân Vekili Mustafa Necati'ye göre, amaç milli iktisadın desteklenmesiydi; ülke, servetleri Türkiye'yi zenginleştirecek olan dindaşlar tarafından canlandırılacaktı.[52]

Tüm bu ayrıntılı planlara rağmen, bazı sorunlar acilen kendini gösterdi. Yerleşim planları kısmen, hükümetin elinin altında eskiden Rumlara ait olan uygun evler ve araziler olmaması nedeniyle uygulanamadı. Evlerin çoğuna daha önce gelen muhacirler ve evsiz kalan yöre halkı yerleşmişti.[53] Mübadele, İmar ve İskân vekillerinden birine göre, savaş bittikten sonra, yeni başkent Ankara'da bile, evler, bahçeler ve tarlalar yıkılmış ya da yağmalanmıştı. Hatta çarpışmaların kesilmesi, mülkiyetin sükûnetle el değiştirmesinin değil, ülke çapında bir yağmalama sürecinin başlangıcı olmuştu.[54] Rumların birçoğunun ülkeyi terk etmek istememesi şaşırtıcı değildir; bazıları Türk aileleri tarafından saklanmış, bazıları Türkiye'yi terk edip başka ülkelerin vatandaşlığına geçtikten sonra yabancı pasaportlarla ya da yasal olmayan yollar veya sahte pasaportlarla geri gelmişlerdi.[55] Her şekilde, eski mülklerinde hak talep ettiler. Dahası, ülkede ikamet etmeye elverişli mülklerin bulunduğu durumlarda bile, birçok göçmen geride bıraktıkları mülklerinin değerini belirten belgeler hazırlanmadan Yunanistan'ı terk etmişti; bu durum, onların Türkiye'ye geldikten sonra hak ettikleri tutarın ne olduğunun tespitini hayli zorlaştırmıştı.[56] Yunanistan'da belgelerini hazırlayanlardan bazıları mal varlıklarını fazla gösterip Türkiye'de Yunanistan'da sahip olduklarından daha fazla mülke sahip oldular. Bazıları devletin onlar için belirlediği bölgelere yerleşmek istemedikleri için, devlet vasıtasıyla göç etmemeyi ve devletten ve yetkililerden yardım almamayı tercih ettiler. Diğerleri İstanbul'a geldikten sonra, devletin kendilerini göndermek istediği bölgelere gitmemek için direndiler, hatta polisle çatıştılar.[57] Bazen bekleyen vapurlara binmek zorunda bırakıldılar ancak, bu onların gemiden atlamalarına ya da görünür-

de Karadeniz kıyılarına yerleştikten sonra İstanbul'a dönmelerine engel olmadı.

Türk basını, muhacirlerin yürek burkan hikâyelerini yayımlıyordu. Seyahat koşulları zorluydu, mal varlıkları kaybolmuş ya da çalınmıştı, onlara ayrılan misafirhaneler genellikle çok kalabalık, kırık camlı, köhne mekteplerdi; onlara ayrılan evlere, bu şehirlerde ev sıkıntısı yaşayan iç göçmenler ya da daha önce Rumeli'den ve SSCB'den göç eden başkaları sahip çıkmıştı.[58] Sonuçta, uygun bir ev bulmak için bir bölgeden diğerine gönderiliyorlardı. Aslında en önemli sorun nerede yaşacaklarıydı. Kısacası, Türkiye hükümeti onları düzgün bir biçimde karşılayacak zemini yeterince hazırlayamamıştı.[59] Muhacirleri mantıklı bir biçimde iskân edememişti de: Bazı kentliler kırsal bölgelere gönderilirken, bazı çiftçiler de kentlere gönderilmişlerdi. Tütüncülükle uğraşan birçok aile, tütün yetiştiremeyecekleri dağlara, meslek erbapları köylere gönderilmiş, çiftçiler ise sınır dışı edilen Rum zanaatkârların şehir merkezlerindeki evlerine yerleştirilmiş ve kendilerine ürünlerini ve hayvanlarını yetiştirecekleri toprak verilmemişti, zeytincilikle uğraşanlar ise zeytin yetişmeyen bölgelere gönderilmişti. Türkiye'nin toprakları ve ekonomisi harap vaziyetteydi. Muhacirlere alışık oldukları alanlarda çalışma fırsatı verilmemesinin, Türkiye'nin altyapı, ziraat, ticaret ve zanaat alanlarında yaşaması umut edilen rönesansa hiçbir katkısı olmamıştı.[60]

Selanikli Müslümanlar memleketlerini terk etmekte hızlı davranmış olsalar da Türkiye'deki zorluklardan muaf olmamışlardı. 1923 yılının Kasım ayının ortalarından, Aralık ayının sonuna dek, 50.000 kişi Türkiye'ye gelmek üzere Selanik'i terk etti.[61] 1924 yılının Temmuz ayına dek, Selanik ve çevresinden 100.000 muhacir geldi.[62] Gemiyle Selanik'ten geldikten sonra, bazıları Samsun'a giden vapurlara binmeyi reddedip İstanbul'da kaldılar.[63] İstanbul'un Gülhane ve Beyazıt semtlerinde muhacirleri barındıracak misafirhaneler hazırlandı.[64] Bu misafirhaneler, muhacirlerin iskân edildikleri bölgelere giderken kullanacakları geçici barınaklar olarak tasarlanmış, fakat yollarına devam etmeyi reddedenler için uzun vadeli evler haline gelmişlerdi.

Kendi ailesi Yunanistan'daki Türk heyetinin yetersizliğinin kurbanı olan Reşat Tesal, muhacirlerin açısından, hem Yunanistan'daki hazırlıkların hem de sonrasında Türkiye'deki iskânın acemice planlandığını söyler. Dahası, muhacirler Türkiye'ye vardıklarında kötülüklerin kurbanı oldular. Tesal'ın iddia ettiğine gö-

re, Müslüman muhacirlerin çoğu haksızlığa uğramış ya da kötü muamele görmüştü.[65]

Muhacirlere ev sahipliği yapan birçok şehrin işadamları bir araya gelerek, yardım komiteleri kurdular ve Selanikli Dönmelerin yerleştiği mahallelerde, Türkiye'deki Dönmeler kardeşlerine yardım etmek konusunda önemli rol üstlendiler. Samsun'daki Şark Tütün Şirketi'ni işleten Karakaş Kibar Tevfik buna örnek teşkil eder.[66] Türk tütün ticaretinin merkezi olan Samsun, Selanik'in hinterlandından gelen Müslümanların tütün yetiştirebilecekleri ve Selanikli tüccarların da, bu sanayinin ticari kısmıyla ilgilenebilecekleri bir şehir olduğu için, Selaniklilerin çoğunun sınır dışı edildikten sonra buraya gönderilmesi düşünülmüştü. İstanbul'da ise benzer yardım çabaları, Ticaret Odası üyeleri olan Karakaş Balcı İbrahim, Kibar Saram ve Mehmet Karakaş'ın oğlu Macit Mehmet Karakaş tarafından gösterilmiştir.

Bu çabalar, Dönmelerin yeniden ayakları üzerinde durabilmeleri açısından büyük önem taşıyordu, çünkü Türk hükümeti göçmenlere Yunanistan'da bıraktıklarının eşdeğerini değil, mal varlıklarının belirtildiği belgelerde kayıtlı olanın beşte birini vermeye karar vermişti.[67] 50.000 altın liradan fazla mal varlığı olduğunu iddia eden kişilere hiçbir şey verilmeyecekti. Yunanistan'da fabrikaları olanlar, gönderildikleri şehirlerde uygun bir fabrika olmadığı takdirde, Türkiye'de fabrika sahibi olamayacaklardı. Böyle politikalar, özellikle Selanikli tekstil, kereste ve tütün tüccarı büyük Dönme aileleri için zararlı olmuş ve onları devletin planlarına karşı gelerek, Yunanistan'da yaşadıkları gibi yaşayabilecekleri mahallelere yerleşmeye mecbur kılmıştı. Devlet yardımlarının yetersizliği, İstanbul'da yaşayan akrabalarına daha fazla bel bağlamalarına yol açmıştı.

Ankara'daki Cumhuriyet Arşivi'nin kayıtlarından, Türkiye'ye gelen Dönmelerin çoğunun, kendilerini Yakubi, Karakaş ve Kapancı aileleri olarak, bazen üç düzineden fazla insanın bir arada bulunduğu gruplara ayırdıkları anlaşılıyor. Bu gruplar yolculuklarını 1924 yılının yaz ve sonbaharında, diğer Selanikli Müslümanların çoğu sınır dışı edildikten ve göç süreci başladıktan bir yıl sonra yaptılar. Dönmeler Selanik'i terk etmek için acele etmemiş gibi görünüyorlar; Müslümanların Yunanistan'dan ayrılmaları gereken nihai tarihten önceki son aylarda şehri terk ettiler. Dönmelerin göç takvimini çıkarmak mümkündür. Önce Karakaşlar yola çıktı. Kibar ailesi temmuzun üçüncü haftasında; Balcı ailesi iki ay sonra, eylülün üçüncü haftasında; Karakaş (Karakaş Mehmet'in

oğlu Ali Macit de aralarında olmak üzere),[68] Dilber (Kibar Muhsin de aralarına dahildir),[69] Şemsi Efendi (karısı Makbule ve kızları Yekta ve Marufe)[70] ve Şamlı aileleri (Dr. Ahmet Tevfik'in ailesi gibi),[71] ekimin ilk haftasında yolculuklarını tamamladılar. Karakaşlardan sonra Hamdi Bey'in grubu (Yakubiler), ekimin ikinci haftasında İstanbul'a vardılar. Şehirden son ayrılanlar, aralarında Kapancı ailesi ve Akif ailesinin de bulunduğu, Mehmet, Yusuf ve Ahmet Kapancı'nın eşleri, oğulları ve kızlarını, Hasan Akif'in de oğlunu ve kızlarını kapsayan Kapancılardır. Onlar ekimin son gününe dek beklemişlerdi. İpekçi gibi, bazı önemli aileler belgelerde kayıtlı değildir. Bu durum, onların nüfus mübadelesinden önce ya da sonra göç ettikleri, ya da mübadele sırasında olsa da devlet kanallarının dışında göç ettikleri sonucuna ulaşmamıza yol açmaktadır.

1924'e gelindiğinde Mehmet Kapancı ve iki erkek kardeşi, Ahmet ve Yusuf'un yanı sıra, Hasan Akif, Karakaş Mehmet, Mustafa Cezar gibi diğer önde gelen tüccarlar, Şemsi Efendi gibi aydınlar ve Hamdi Bey gibi yerel siyasetçiler hayatlarını kaybetmişlerdi. Mehmet Kapancı sınır dışı edilmenin eşiğindeyken hayatını kaybetmiş olmalıdır, çünkü kızı Safinaz'ın mal varlığının tasfiyesiyle ilgili, Ocak 1924 tarihli belgede hayatta olduğu belirtilmişti.[72] Nüfus mübadelesi esnasında, Hasan Akif'in tütün tüccarı oğlu Osman Nuri ve eşi İkbal'in Viyana'da yaşamaları gibi, önde gelen Dönmelerin çocukları Orta ve Batı Avrupa'da ikamet ediyorlardı.[73] 1922'de Yunan belediyesi, Osman Nuri Akif'in Odos Basilissis Olgas'taki (eski Hamidiye Caddesi) 141 numaralı evine el koymuştu. Viyana'da yaşamasına rağmen Osman Nuri, Karma Komisyon'a başvurmuş, hatta belediyeye Yunanca bir mektup gönderip maddi tazminat talebinde bulunmuştu.[74] Çift on yıl sonra Türkiye'ye göç edecekti. 1924'te göç edenlere Dönme liderlerinin eşleri, çocukları ve torunları da dahildi; bu grubun erkeklerinin diasporacı ağlar oluşturdukları şehirdekinden çok farklı koşullarda, yeni bir yurtta yeni bir hayata başlayacaklardı.

Dönmeler şehri terk etmeden önce, sadece Selanik'teki taşınabilir ve taşınamaz mallarının değerlerinin belirtildiği standartlaştırılmış formları doldurmakla ve mülklerini tasfiye etmelerine olanak tanıyan vekâletnameleri imzalamakla kalmamış, ayrıca bu malların mali değerlerini kanıtlayacağını düşündükleri her belgeyi de bu dilekçelere eklemişlerdi. Osmanlıca formları doldurmuş ve yanlarına, evlerinin Yunanca kat planları gibi Yunanca belgeler eklemişlerdi. 1912'den itibaren Yunanlıların el koydukları mülk-

lerinin ve ödedikleri vergilerin tazminatını talep eden, uzun şikâyet dilekçelerini her iki dilde de yazmışlardı. Formlar genellikle yetersiz kalmıştı. Aralarında Dilber ailesinden Mehmet Şevket, Mehmet Nazif ve Süleyman Sıtkı'nın olduğu, yaklaşık 50.000 altın lira değerinde dokuz dükkânı, hanı ve fabrikayı da listeye dahil etmek için altı sayfa daha kullanmaları gereken, beş Karakaş tüccarı gibi, bazı Dönmeler çok sayıdaki taşınabilir ve taşınamaz mallarını listelemek için birçok ek sayfa kullanmışlardı.[75]

Göçmenlerin psikolojik durumları bürokratik formlardan yansır. Belgelere atılan tarihler, Dönmelerin işlerini ve hayatlarını toparlamaları ve ne yönde ilerleyeceklerine dair karar vermeleri için ne kadar zamana ihtiyaç duyduklarını gösterir. Geniş aileler olarak, Selanik'teki Karma Komisyon'a bir arada başvurmuşlar, taleplerini aynı günde bildirmişler ve Türkiye'de tazminatlarının tamamen ödenmesini beklediklerini belirtmişlerdi. Karşılığında, ne kadar az tazminat alacaklarını ya da hiçbir şey alamayacaklarını bilselerdi, Dönmelerin bu formları doldurmak için bu denli özen ve çaba gösterip göstermeyecekleri merak konusudur. Büyük olasılıkla 50.000 altın liranın üzerindeki mal varlığı taleplerinin kendilerini tazminat listesinin dışına çıkaracağının bilincinde oldukları için, aralarından çok azı bu miktara yakın tutarlar talep etmişti ve en yüksek tazminat isteği 48.000 altın liraydı. Ankara Cumhuriyet Arşivi'nde Selaniklilerin ülkeye vardıktan sonra aldıkları tazminatlara değil, sadece kaybettikleri mülkleri listeleyen belgelere rastlanmaktadır. Belki de hiç tazminat almadılar.[76]

Dönmeler Türkiye'ye vardıktan sonra, etnik-dini kimlikleri, onların yeni ulus-devlette yerleri olup olmadığı konusunda hararetli bir tartışmaya yol açmıştır. Dini ve ırksal kimlikleri diğerleri tarafından nasıl algılanmıştı? Rıza Nur'un Dönmelere karşı şiddetli güvensizliği tipik bir bakış açısı mıydı? Dönmeler Yahudi ve yabancı kabul edilip dışlandılar mı, yoksa Müslüman ve Türk olarak benimsendiler mi? Dönmeler Türk ulus-devletinin ilk yirmi yılında, etnik-dini bir kimlikten seküler milliyetçi bir kimliğe geçişle nasıl başa çıktılar? Grubun Osmanlı İmparatorluğu'ndaki geçmişini ve Türkiye Cumhuriyeti'ndeki geleceğini ne şekilde açıklamaya çalıştılar? Türk toplumuna asimilasyonları için nasıl çözümler ürettiler?

7

Sadık Türkler mi yoksa sahte Müslümanlar mı?

İstanbul'da Dönme tartışması, 1923-1939

Nüfus mübadelesinin sonucunda Türkiye'ye geldikleri günden itibaren, Dönmelerin gerçek doğası şüpheyle karşılandı. 1924 yılının başlarında, İstanbul'un en popüler mizah dergilerinden birinde yayımlanan "Bir Sözcük, İki Anlam" isimli karikatür, Dönmelerle dalga geçiyordu.[1] Başlık, dönme kelimesinin çift anlamını vurguluyordu. Fes giyen, şaşırmış görünen iki Dönme erkeği konuşur. Biri diğerine, dönme kelimesini isim olarak kullanıp "Nerede hata yaptığımızı bilmiyorum. Bize 'Yahudilikten dönme' diyorlar, biz de onlara 'dönmeyiz' diyoruz" der. Burada kullanılan dönme kelimesi, başka bir dinin inanışlarını içtenlikle benimsemiş kişiler için kullanılmıştır. Fakat dönme kelimesi yüklem olarak kullanıldığı zaman, Dönmelerin İslam'a olan bağlılıklarını reddeden bir hal alır. Dönme kelimesini yüklem olarak kullanmak, konuşmacının onların samimi Müslümanlar değil, ancak sadık Yahudiler olduklarını vurgulamasına olanak tanımıştır. Dönmeler Yahudiliği terk eden bir grup olarak görülmeye alışıktılar. Gerçek kimliklerini gizleyen kişiler olduklarına dair geç Osmanlı ve erken Türkiye Cumhuriyeti'nde hâkim olan görüş çerçevesinde sadece sahte dönekler olmakla suçlandılar.

Nüfus mübadelesinin her iki devletin de ulusal projelerini ve etnik ya da dini farklılıkların olmadığı homojen yeni bir ulus kurma ütopyalarına hız verip, amaçlarını gerçekleştirmeye yaradığı bilinen bir gerçektir.[2] Ancak odağımızı devletten bireylere kaydırdığımızda, başka bir durumla karşı karşıya kalırız. Bu karikatürde de ortaya konulduğu gibi, bu kesinlikle kolay bir süreç olmamıştır. Yunanistan ve Türkiye, giderek korkarak, yerel halka hiç benzemeyen ve yabancı oldukları her hallerinden belli olan kalabalık grupları nasıl asimile edebilirdi?

Kemal Arı'nın da işaret ettiği gibi, nüfus mübadelesi gibi zorunlu göçler, memleketlerini terk etmeye mecbur kalanlar ve onları aralarına kabul eden insanlarda kalıcı etkiler bırakmıştır.[3] Göçmenler toplumsal konumlarını, sosyal ve ticari bağlantılarını kaybederler. Zenginlerse fakirleşip, büyük mali kayıpları sebebiyle sıfırdan başlamak zorunda kalabilirler. Bu sosyoekonomik problemler psikolojik sorunlara da yol açabilir. Toplumsal ve siyasi konumları ile zenginliklerini yitiren, evlerini, memleketlerini, alışık oldukları çevreyi ve atalarından kalan toprakları terk etmeye zorlanan bu kişiler, daha sonra yeni ekonomik koşullar altında, yeni bir topluma ve komşulara uyum sağlamak ve onlarla geçinmek mecburiyetinde kalmışlardır. Gerçekte öyle olmamasına rağmen, onların yeni toplumla kan bağlarının bulunduğu ve bu sebeple, benzer alışkanlık ve değerlere sahip oldukları varsayıldığı zaman, sorun daha da büyür. Zorunlu göç, kıskançlık, birbirinden şüphe etme ve ekonomik rekabete sebep olur. Anadolu'daki ev, arazi ve ürün dağılımında yaşanan anlaşmazlıklar da çatışma ve cinayetlerle sonuçlandı. Bunun sonucunda, göçmenler ayrı köylere ya da şehirlerin ayrı kesimlerine yerleştiler. Yöre halkına göre onlar farklıydı, âdetleri tuhaf, yabancı dilleri veya aksanları anlaşılmaz, giysileri ve yemekleri garip ve kadınlarının başörtüleri uygunsuzdu. Kaynaşmamış, birbirlerine yabancı kalmışlar; her grup diğerinden üstün olduğuna inanmış ve üstün gelmeye çalışmıştır.

Nüfus mübadelesi uyarınca Yunanistan'dan sınır dışı edilen binlerce Müslüman, yeni Türkiye ulus-devletine vardığında, Dönme sürgünler halkın hayli ilgisini çekti. Grup, Türkiye'deki Müslümanlar için bir muammaydı. Onlar yeni cumhuriyetin vatandaşı olmayı hak eden gerçek Müslümanlar mıydı, yoksa burada yeri olmayan gizli Yahudiler mi? Türk müydüler, yoksa yabancı mı? Türkler ya da Müslümanlar, kesin olarak kimlerin Türk ve Müslüman, kimlerin ise Dönme olduğunu nasıl belirleyeceklerdi? Kamuoyunda sürdürülen tartışmaların merkezinde, kurulan yeni toplumun temel yapısı hakkında sorular vardı: Toplumun çoğunluğu için tehdit unsuru olabilecek azınlıkların, toplum içinde kendi kimliklerini korumalarına izin verilmeli miydi, yoksa asimile olmaya ve kendilerini farklı kılan inançlarından vazgeçmeye mi zorlanmalıydılar? Toplum içinde başka bir toplumun varlığı kabul edilebilir miydi? Toplum nasıl olmalıydı? Değerleri nelerdi?

Dönmelerin umumi açıklamalarının etkisiyle, grubun kimliği Türk basını ve meclisinde tartışıldı. En önemlisi Dönmelerin,

kimin Türk ulusuna ve Müslüman cemaate dahil olduğuna ilişkin tartışmanın parametrelerini tanımlamakta oynadıkları roldü. İki Dönme, Mehmet Karakaşzade Rüştü ve Ahmet Emin Yalman gruplarının kimliği, Dönmelerin uyum sağlamaktaki becerileri ve Türk, Müslüman ve Yahudi olmanın sınırlarına ilişkin çok farklı yorumları, endişe içindeki topluma aktardılar. Dönmelerin Türkiye'de yeri olup olmadığına dair tartışmaları incelemek, Dönmelerin yeni cumhuriyetteki varlıklarını haklı kılmak adına nasıl çabaladıklarını ve tamamen yeni bu durumla nasıl uzlaştıklarını anlamamıza yardım edecektir.

Karakaşzade Mehmet Rüştü: Organik milli kimlik

1924'te, kamuoyunda yapılan Dönme tartışması, ironik bir biçimde, yine bir Dönme'nin, kırk beş yaşında, görüşleri temelde organik bir milli kimlik anlayışını yansıtan milliyetçi Karakaşzade Mehmet Rüştü'nün (bundan sonra Rüştü olarak anılacaktır) açıklamalarıyla ateşlenmişti. İddiasına göre, Türkler din değiştirmeyle değil doğuştan Müslüman oldukları için, Dönmelerin Türk ırkına dahil oldukları düşünülemezdi.

Grubun uluslararası bağlantılarına uygun olarak, Selanik'teki Feyziye Mektebi'nin mezunu olan Karakaş Dönmesi Rüştü, Berlin ve İstanbul'da ve 1915'e kadar Selanik'te dükkânları ve mülkleri bulunan Dönme bir tüccardı (yün eşyalar –çorap, kadın çorabı, battaniye– ve yağmurluk malzemeler –galoş ve şemsiye– ticareti yapıyordu).[4] Birkaç kez evlenmiş ve boşanmıştı ve kamoyunda gruba ateş püsküren açıklamalarının sebebi ailevi geçimsizlik olabilirdi, ya da grubun sırlarını ifşa etmesi için kendisine para verilmiş de olabilirdi. Bazıları Rüştü'nün davranışının sebeplerini sorguladı. Maddi çıkarı mı vardı? Bir gazete, onun, Türk tüccarların Türkiye ekonomisinin kontrolünü ele geçirmesi amacını taşıyan Dönme karşıtı gizli bir ticari örgüt kurup kurmadığını sormuştu.[5] Sadece ticari rakiplerini ortadan kaldırmayı mı amaçlıyordu, yoksa Müslüman Türklerin tarafını mı seçmişti? Bazı Dönmelerle borçlar ve ödemeler konusunda anlaşmazlıklar yaşadığı, Dönme olan eski eşiyle nafaka ve mülklerin paylaşımı konusunda sorunları olduğu ve mahkemeye başvurduğu biliniyordu. Bu insanlara duyduğu öfkeyi, tüm Dönmeleri cezalandırarak çıkarmak istiyor olabilirdi. Ya da doğuştan var olan, ona atfedilen ve ondan istenen kimliklerle boğuşmasından kaynaklanan daha derin sorunları mı vardı? Bir Yahudi olarak tanımlanmaktan bık-

mış, topluluğu tarafından dışlanmış olarak, yurtdışına elçi atanarak ödüllendirilmek ve orada yeni bir hayata başlamak amacıyla mı Ankara'ya gitmişti? İstanbul'da yayımlanan *Vakit* gazetesinde, Selanik muhabiri Ahmet Arik, Rüştü'nün on beş yaşındayken topluluktan aforoz edildiğini, buna rağmen insanlar kendisinden Yahudi olarak bahsettiğinde hâlâ utandığını yazmıştı.[6] Tüm hayatını Türklerin arasında ve Dönmelerden uzakta geçirdiğini iddia ederek (bu onlar hakkında bu kadar çok bilgiyi nereden edindiğini açıklamaz), Türk dinine, ahlakına ya da ulusuna uygun davranmadıkları gerekçesiyle Dönmelerden nefret ettiğini söylemişti.

Birçok Dönme'nin Türkiye'ye gelmeye başladığı esnada, Rüştü onların gerçek kimliği varsaydığı şeye karşı halkı uyarmak amacıyla bir kampanyaya girişti. Büyük Millet Meclisi'ne dilekçe verdi, Mustafa Kemal'le tanıştı, Yalman'ın da defalarca yaptığı gibi, Ankara ve İstanbul'daki tüm büyük gazetelere röportajlar verdi ve Dönmelere açık bir mektup yazdı. Rüştü'ye göre sorun basitti: Dönmeler kökenleri nedeniyle Yahudi'dir ve yaradılışları gereği Müslümanlara tamamen yabancıdırlar. Dönmelere gönderdiği mesaj açıktı: "Ey Dönme gençliği, hâlâ uykudasınız! Uyanın! Esaslı değişimin vakti gelmiştir!" Yazıları büyük merak yarattı. Dönmeler sert tepki verdiler: Genç bir adam, Rüştü'yü bir Dönme tarafından öldürüleceği konusunda uyardı.[7]

Rüştü, Dönmelerin Türklük ve İslamiyet'le herhangi bir ilişkileri olup olmadığı konusundaki karmaşık soruya basit bir yanıt vermişti. *Vakit*, 4 Ocak 1924'te, ikinci sayfasında, "Dönmeler Hakkında Ariza-Asıl mesele Selanik Dönmelerinin mübadeleye tabi olmamasını rica etmektir" başlıklı bir makaleye yer verdi.[8] Rüştü, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne yazdığı dilekçede kendisinin de mensubu olduğu Selanikli Dönmeler grubunun Türk ya da Müslüman olmadığını ve bu nedenle Anadolu'daki Rumların karşılığında, Türkiye'ye kabul edilmemeleri gerektiğini belirtmişti. "Bu çağ milletlerin çağıdır" diye iddia etmiş ve milliyetçiliğin ilk şartının, milletin her bireyinin zihin ve bedeninin aynı olması gerektiğini öne sürmüştü. Ama Dönmeler "köken ve ırk itibarıyla Yahudi olmalarına ve İslam'la ruhsal ya da vicdani hiçbir bağları bulunmamasına karşın, 'Müslüman' adı ve kisvesi altında gizlenmektedirler. Tıpkı diğer Yahudiler gibi, üç yüzyıldan beri Türkler ya da Müslümanlara karışmamış, kendi dini törenlerini ve hususi vicdani değerlerini koruyarak onlardan ayrı yaşamışlardır." İslam'ı seçtiklerinden beri Osmanlı yetkilileri tarafından Müslüman kabul edilmişler, ama görünürde onlar gibi davranıp onlar gibi gi-

yinerek, Müslümanları her zaman aldatmışlardı: "Bin çeşit ikiyüzlülük, suni havalar ve kıyafetlerle, Türkler arasında yaşamanın yolunu bulmuşlardır. Kendilerini Türkler gibi göstererek büyük servet kazanmışlar, başlıca ticari ve iktisadi mevkilere gelmişler, böylece önemli ve tehlikeli bir unsura dönüşmüşlerdi."

Rüştü, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin bu sorunu kesin olarak ortadan kaldırarak, toplumu ve ekonomiyi bu tehlikeden kurtarmasının zamanının geldiğini belirterek devam ediyordu. Nüfus mübadelesinin Türkleri yurda getirmek için yapıldığını iddia ediyordu. Hükümet Müslüman Arnavutları bile kabul etmiyordu ve Türk olmayanlar ülkenin uzak köşelerine dağıtılmışlardı. Amaç, Türk halkını oluşturmaktı. O halde, Türk olmayan, başka grupların üyeleriyle hiç evlenmemiş, ne "kendilerini başka köklere aşılamış" ne de asimilasyonu kabul etmiş ve "yakınlarında yaşayan Müslüman Türklerin yüzyıllardır bildiği" ve Rüştü'nün de tasdik edebileceği gibi, Müslüman olmayan Dönmeleri nasıl kabul edebiliyordu? Hal böyleyken Rüştü, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, hileyle İslam ve Türk maskeleri ardına saklanan, bu zengin yabancı grubun, ülkenin en önemli iktisadi kapıları olan İstanbul, İzmir ve Bursa'ya yerleşip servet kazanmasına nasıl izin verdiğini sorguluyordu. Askeri zafer kazanıldığı için, cephedeki askerler gibi tetikte olmayı bırakmanın gerekip gerekmediğini soruyordu. Hayatın her zaman tetikte olmayı gerektiren, sosyal, iktisadi, ahlaki ve siyasi bir mücadele olduğunu söylüyordu.

Rüştü makalenin sonunda, Dönmelerin Yunanistan'a geri gönderilmemeleri olasılığını göz önünde bulundurarak milletvekillerine ricada bulunmuştu. Dilekçede "sizin kanınızdan ve dininizden olmayan bu eski mültecilerin ulusal sınırların dışında kalmalarını sağlar, onları göçmen olarak kabul etmezsiniz, ya da kimlerin Selanikli Dönmeler olduğunu belirleyip onları mimler, ülkenin dört bir köşesine dağıtır ve onların Türk aileleriyle karışıp asimile olmalarını sağlayacak bir yasa çıkarabilirsiniz" diye belirtmiştir. Böyle yaparak, saf ve ahlaklı Türk insanlarını ve Türklüğü ve hatta Türklüğün yüce amaçları için çalışan kendisini, Dönmelerin kirli adı ve lekesiyle kirlenmekten kurtarabileceklerini öne sürmüştü. Dilekçeyi "Dönmelerin Türklerle karışmalarını içtenlikle arzulayan tüm münevverler adına" diye imzalamıştı. Rüştü Dönmelerin Türklerle karışmaları olasılığını göz önünde bulundursa da, bu durum onun Türklük anlayışına ters düşmektedir. Dışevlilikler, Dönmelerin büyük farklılıklarını kabul ederken, bir yandan da topluma dahil olmalarını sağlayan bir bütün-

leşme stratejisi görevi görebilirdi. Eğer gerçekten Rüştü'nün istediği gibi mimlenmiş olsalardı, Müslümanların Dönmeleri milletin bağrına kabul edip etmeyecekleri merak konusudur.

Rüştü'nün ilk makalesinin yayımlanmasından üç gün sonra *Vakit* gazetesinde yayımlanan "Tüm Selanikli Dönmelere Açık Mektup" başlıklı makalesi, alışılmadık bir ırkçı milliyetçilik söylemidir.[9] Rüştü, Dönmelerin Türk milletini üç yüzyıldır "toplumsal ilişki ve faaliyetimizde, halk arasında ve özel hayatlarımızda ne denli ayrı ve farklı olduğumuzu herkesten saklayarak ve Dönme olarak varlığımızı sürdürmek adına fanatik bir uğraş vererek" kandırdıklarını öne sürerek mektubuna başlamıştı. Osmanlı toplumu onları kendi farklı kimliklerini terk etmeye zorlamadığından, diğer Müslümanlarla kaynaşmamış ve yabancılıklarını korumuşlardı. Rüştü Dönmelerin dini inançlarından bahsetmekten kaçınmıştı, ama Türkiye'nin bağımsızlığının ardından "bu şerefli Türk milletinin Edirne'den Kars'a kadar hâkim olduğu topraklarda tüm insanların kalplerinin ve vicdanının ahenkle çarptığını ve sadece Türklük idealini taşıyanlardan müteşekkil olmayı arzuladığını" belirtmişti. Onlara beş ya da on Dönme'nin "Türk halkı arasına açıkça karışmasının ve bu durumu üzerlerine düşen dini bir görev olarak kabul etmelerinin" yeterli olup olmayacağını sormuştu. "Geriye kalan on ya da on beş bin kişiye gelince, Türklerin vatanlarının bağrında yaşamaya devam eden [bir ya da iki kelime gazete tarafından sansürlenmiştir] yabancıya tahammül edeceklerini mi sanıyorsunuz?" diye devam etmişti. Rüştü'ye göre, "gerçekte bu ülkede sadece Türkler yaşamayı hak ettikleri ve başka hiçbir grup tartışmaya dahil olmadığı için" Dönmeler bu konuda yanılıyorlardı. Bunun sebebi açıktı: "Bu toprakları kanlarını dökerek savunanlar Türklerdir." Yine de son olaylar esnasında, herkesin umutları yıkılmışken, "memleket ve millet için bir damlacık bile kan dökmemiş ya da zenginlik ve servetlerinin önemsiz bir kısmını bile harcamamış olan sizin gibi asalaklar servetlerini istifliyordu."

Rüştü, Türklerin, asalak Dönmelerin aksine, Allah'a güvendiklerini, dört bir koldan gelen saldırılara rağmen direnmeyi sürdürdüklerini ve anavatanı savunduklarını öne sürer. Rüştü, böyle ulvi bir manzara karşısında bile Dönmelerin "hâlâ kayıtsız kaldıkları, eski âdetlerini uyguladıkları ve eskiden olduğu gibi asalaklar gibi yaşadıkları" için çok öfkeliydi. Dönmelere "ama hâlâ servetinizi koruyabileceğinizi ve hiçbir itirazın yükselmesine ve ifade edilmesine maruz kalmadan rahatça yaşayabileceğinizi mi hayal ediyordunuz?" diye sormuştu. Rüştü, daha sonra yeni ulusun baş-

kenti Ankara'ya niye yolculuk ettiğini açıklıyordu. Bu şehre vardığı günden beri, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki milletvekillerinin, onun on beş yaşından beri kurduğu hayali –yani Dönmelerin ayrılığının ortadan kalkmasını– gerçekleştirebileceklerinin farkına varmıştı. Büyük Millet Meclisi'nin, ekili arazilere zarar veren yabandomuzlarına karşı bile kanun çıkardığını gözlemlemişti. Bu nedenle "böyle ufak detaylara bile özen gösteren ulus liderlerinin, vatanın bağrındaki yabancı kitleyi kabul edebileceklerini mi düşünüyorsunuz? Bunu sineye çekecek bir birey artık bulunmadığı gibi, bulunamayacaktır da." "Vatanın bağrındaki yabancı kitle" ifadesi, kanser ya da parazit imgesini çağrıştırır. Rüştü, bu yabancıların yurdun değerli topraklarına verebilecekleri zararı anlatabilmek için, Dönmeleri Müslümanlarca en pis kabul edilen hayvana benzetmiştir.

Rüştü Dönmelere bir ültimatom vererek mektubunu sonlandırmıştı: Ya bütünleşin, ya terk edin. Sadece bu iki seçeneğin var olduğunu düşünür: "Ya özel bir kanun gereğince mutlaka Türklerle karışmalarını ve onlarla evlenmek, tüm vatanın ve milletin iyiliği için müşterek çalışmak, ya da sorunumuzu ulusal sınırlar dışında çözmenin maddi ya da manevi herhangi bir yolunu arayacağız." Üstündeki yükü atan Rüştü, ardından sorumluluğu devletin sırtına yüklemişti: "Yüzyıllardır biriken pisliği temizlemek ve yok etmekte başarılı olan Büyük Millet Meclisimiz, Allah'ın izniyle kısa sürede bu talihsiz sorunun icabına bakacaktır. Beni bugün ciddiyetsiz bulan kişiler ve bana saldıranlar, yakında elimi öpecek, beni takdir edecek ve hürmet edecekler. İrşat ve muvaffakiyet Allah'tandır."

Rüştü'nün öfkeli saldırısı, birçok Müslüman yazarın 1906'dan beri dile getirdikleri görüşleri yansıtıyordu. 1907 yılında, Hıristiyanlara ve Türk olmayan halka fayda sağlayacak ademi merkeziyetçiliğe karşı çıkan İTC lideri Bahaettin Şakir, Türklerin "onların şehit olmuş vatansever atalarının kanıyla ıslanmış vatanın gerçek ve meşru sahipleri oldukları" görüşünü öne sürmüştü.[10] 1913'ten sonra Tüccarzâde İbrahim Hilmi tarafından yayımlanan *Kitaphane-i İntibah* isimli bir kitap ve risale dizisi, Osmanlıların Balkan Savaşları'ndaki yenilgisinin sebeplerini açıklama amacını gütmektedir. Kitapların birinde Ahmet Cevat bunu asalaklık olarak belirler. En tehlikelileri "ticari asalaklar"dır, çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi çıkarları yabancıların/gayrimüslimlerin eline bırakılmıştır. Müslümanlar sadece tüketici oldukları için, onların servetlerinden beslenen yabancı üreticiler ve tüccarların kölesi olmuşlardır. Bu ölüm kalım mücadelesinde, Müs-

lümanların yabancıları ve gayrimüslimleri, kendi yaşam kaynaklarından, kanla simgelenen ekonomiden uzaklaştırmaları gerekiyordu.[11] Dahası, 1918'e kadar dahiliye nazırı olan Talat Paşa gibi siyasi elitten bazı kişiler de bu asalak temasından yararlanmış, Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerin vatanın tüm imkânlarından istifade ettiklerini, fakat külfetine hiç katlanmadıklarını iddia etmişlerdir.[12] Onlar "hiç savaşa katılmamış" ve "bir damla bile kan dökmemişlerdir", fakat savaş süresince ticaretle uğraşarak para kazanmaya devam edip iyi bir yaşam sürmüşlerdir. Türkler vatanı savundukları ve Dönmeler bunu yapmadıkları için, Rüştü, 1924'te insanlar onların farklı geleneklerini sürdürmelerine ve "asalak gibi" yaşamalarına itiraz ettiklerinde, şaşırmamaları gerektiğini söylüyordu.[13] Rüştü ev sahibi ve asalak temalarını geliştiriyordu: Türkler, kendilerini mahvedebilecek tehlikeli bir asalağa farkında olmaksızın ev sahipliği yapıyorlardı.

Rüştü *Akşam* gazetesindeki makalesinde, onların "iki buçuk yüzyıldır içinde saklandıkları sahte çarşafı yırtmanın" kendi "vazifesi" olduğunu belirterek, asalak temasından travesti metaforuna geçiş yapmıştı.[14] Dönmelere, dükkânlarına "Bismillahirrahmanirrahim" ya da "Tüccarlar Allah'ın sevgili kullarıdır" gibi çerçevelenmiş yazılar asarak, Müslüman olduklarını mı yoksa aynı inancı paylaştıkları konusunda Müslümanları kandırmayı mı düşündüklerini sormuştu. "İnsanları isimler, kelimeler ve zevahirle aldatmanın modası geçmiştir" iddiasında bulunmuştu. Herkese Dönmelerin Türk ya da Müslüman olmadıklarını ispat etme görevini üstlenmişti.

Akşam gazetesinden bir muhabir Dahiliye Nazırı Ferid'e, Rüştü'nün Dönmeler hakkında bir dilekçe gönderdiğinin doğru olup olmadığı sorduğu zaman, Dahiliye Nazırı, Rüştü'nün kendisine Ankara'da, Dönme olarak bilinen Selaniklilerin kendilerini Türklük ve İslam'la özdeşleştirmeleri gerektiğini söylediğini belirtmişti.[15] Türk ve Müslüman gibi görünseler de, gerçekte kendi özel mevkilerini korumuşlardı ve Rüştü onların ikiyüzlü olduklarını iddia ediyordu. Aralarında bazı dini fanatikler bulunmasına rağmen inançlı olmayan az sayıdaki "münevveri" bile birbirlerine destek olup maddi yardımlarda bulunarak, grubun büyümeye devam etmesini istediklerini açığa vurmuşlardı. Rüştü onu harekete geçmesi için teşvik etmiş, Dahiliye Nazırı ise "Şüpheniz olmasın ki, hükümet bu sorunu dikkatle inceleyecektir" demişti.[16]

Rüştü'yle yapılan röportajlar 1924 yılının Ocak ayı boyunca *Vakit* gazetesinde yayımlandı. 9 Ocak'ta yayımlanan ilk röportaj Ankara muhabiri Hüseyin Necati'nin imzasını taşıyordu. Rüştü bu rö-

portajda, anne ve babasından öğrendiği Dönme âdetlerini ve Dönmelerin Türklere karşı tavırlarını detaylarıyla anlatmıştı.[17] Annesi ona, daha sonra öğrendiğine göre, sözde dört ila on beş çiftin törensel cinsel münasebetler üzere toplandıkları Kuzu Bayramı haricinde, tüm sene boyunca kuzu etinden uzak durmasının önemini açıklamıştı. Annesi ona aynı zamanda, yabancılarla evlenmemeyi ve Türklerden sakınmayı aşılamıştı. Türkleri soğanlara benzetmişti ve Rüştü'ye daha önce acı olmayan bir soğan görüp görmediğini sormuştu. Bunun yanı sıra Rüştü üç ayrı Dönme mezhebinden bahsetmişti. İlkini (Karakaşlar) muhafazakâr ve tamamen Yahudi olarak tanımlamış, "Yahudi dilinde" dua ettiklerini söylemişti. İkinci grup (Kapancı) Dönme, dine çok az önem veren, fakat yine de Türklerle karışmayan ve başlıca ilgi alanları ticaret olan münevver kişilerden oluşuyordu. Üçüncü grup (Yakubi) ise Türklerle o kadar karışmıştı ki, sadece yüz kişi kalmışlardı.

Rüştü'nün amacı Dönmeleri dehşete düşürmek ve Müslüman halkı uyarmak, böylelikle Dönmelerin hemen ülkeyi terk etmelerine ya da uyum sağlamalarına yol açmaktı. Osmanlı İslami hukuk ve âdetlerin yaygın olarak kabul edilen ilkeleriyle çelişen bir biçimde, Dönmeler Müslüman olduklarını söyleseler ve Müslüman gibi davransalar bile, kökenleri nedeniyle Müslüman kabul edilemeyeceklerini öne sürmüştü. Rüştü'nün aforoz edildiği ve mali anlaşmazlıkları olduğu için, topluluğundan öç alma isteğiyle hareket etmiş olması mümkündür. Yine de umumi beyanları ve basınla, meclisle ve cumhurbaşkanıyla görüşmeler yaptığı, Ankara ve İstanbul arasındaki hummalı yolculukları, kökenlerine rağmen kendi Türklüğünü kanıtlamak için uğraşan bir adamın umutsuz çabalarını andırmaktadır. Dönmeleri katılmaya teşvik ettiği dine doğuştan mensup olanlardan daha dindar olan ve Türk olmayı seçmiş, hevesli bir mühtedi görüntüsü çizmektedir. Buna rağmen, Rüştü zaman zaman Dönmelerden bahsederken "biz" ve "siz" ifadeleri arasında gidip geliyordu. Bu zamir değişikliği, onun yeni kurulan ulusta kendi yerini tanımlamak konusunda karşılaştığı güçlüğü ortaya koymaktadır. Yoksa Dönmelere duyduğu büyük nefreti ifade ederek, kendisini onlarla bağdaştırılmaktan kurtarabileceğini mi düşünmüştü? Ya da Müslümanları, Dönmelerin Yahudi olduğuna inandırması, mübadele anlaşmasının yürürlükten kaldırılarak Dönmelerin Selanik'teki işyerleri ve mülklerini yeniden ele geçirmeleri için özenli bir manevra mıydı? Ne olursa olsun, Dönme kimliğini kamuoyunda bir skandala dönüştürdüğü ve Dönmelerin ayırt edici özelliklerini açığa vurduğu için planı çelişkilidir ve Dön-

melerin topluma rahatça uyum sağlamasını engellemiş olabilir.

Irk meselesi ortaya çıktığı ve ırka ilişkin kavramlar millet anlayışına sızdığı müddetçe Dönme kimliğinin çözümlenmesi zordu. İnsanlar yabancı, Türk olmayan ya da Yahudi kanı taşıyan kişilerin, vicdanlarında Türklüğe inanç duyduklarını beyan etmeleri durumunda, Türk olarak kabul edilip edilemeyeceklerini sorgulamaya başlanuşlardı. Millete dahil olmak muhayyel bir ırktan olmak anlamına geldiği zaman, azınlıkların farklı kimliklerini koruma girişimleri, farklı inançları ve bağlantıları nasıl mümkün olabilir? Vatandaşlık için biyolojik koşullarla yüz yüze gelen Dönmeler, kendilerini nasıl savunmuş ve ulus içindeki yerlerini nasıl tanımlamışlardı?

Irk, sınıf ve millet

Rüştü'nün Dönmelere açıkça yönelttiği saldırılar, diğerlerini de Dönme karşıtı düşmanlıklarını açığa vurmaları için kışkırttı. *Vakit* ve diğer gazeteler Rüştü'nün iddialarını hayli ciddiye alıp "hatalı" nüfus mübadelesine dikkat çektiler. *Vakit*, en önemli sorunun Selanikli Dönmelerin yalnızca dinin temel alındığı nüfus mübadelesinin parçası olarak Türkiye'ye gönderilip gönderilmemeleri gerektiğinden çıktığı yazmıştır.[18] Yazar, Dönmeler gibi "Müslüman ad taşıyan bir grup bile olsa, gerçekte eğer nüfusun bir kısmı İslam'ın var olan ve kabul edilen mezheplerinden birine ait değilse, onların kim olduklarını saptamak ve nakledilmelerine engel olmak devletin görevidir" diye belirtmiştir. *Vakit*, Atina'daki Mustafa Efendi isimli bir milletvekilinin tıpkı Rüştü gibi, Yunanistan'dan, Dönmelerin görünürde Müslüman olmalarına rağmen ruhen Yahudi oldukları için mübadelenin yalnızca Rumlar ve Türklerin (Müslümanlar) mübadelesiyle sınırlanmasını talep ettiğini, fakat Yunanlı yetkililerin Dönmelerin Yunanlılığa Türklerden bin kat daha zararlı olduklarını düşündüklerinden bu talebi geri çevirdiklerini anlatan bir rapor yayımladı.[19] *İleri*'nin başsayfasında yayımlanan bir makalede, Subhi Nuri şunu yazıyordu: "Irk ile millet farklı şeylerdir. Aslen onlar bizim ırkımızdan değillerdir."[20] Türkleşmiş ve samimi olarak Türk olmaya başlayanların kalabileceklerini, fakat "diğer türlü burada yaşamaya hakları olmadığını" iddia ediyordu. Her şekilde, Dönmeler açıkça beyan ettikleri gibi, mülkleri orada olduğu için Yunanistan'da kalmak istemişlerdi. Eğer onlar Türkleri istemiyorlarsa, Türkler de onları istemiyordu. Bu konu *Tanin*'de, milliyetçi göç politikalarının bir parçası olarak daha siyasi açıdan ele alındı. Yazarlar eğer Dön-

melerin gerçek niyetinin Selanik'ten kaçmak olması durumunda Türkleşmeleri gerektiğini öne sürmüşlerdi.[21]

İnsanlar Dönmelerin ırksal ve dini yönden Yahudi olduklarını ilan ettikleri için, günlük gazetelerin Yahudilerden bilgi almak istemeleri oldukça mantıklıydı. *Akşam* son Osmanlı ve ilk Türk hahambaşı, –Edirne'nin eski hahambaşı ve Mustafa Kemal'in yakın arkadaşı– Haim Becerano'yla röportaj yapmaya karar vermişti.[22] Hahama Yahudi ve Dönme inançları arasında bir fark olup olmadığı sorulmuştu. Haham "Onlar inanışları bize kısmen ters olan bir sufi tarikatını takip ederler" diye yanıt vermişti. Kendisine onların hâlâ farklı âdet ve ibadetleri sürdürüp sürdürmedikleri sorulduğunda, bu konuda bilgisi olmadığını söylemişti. Onların Türklerle evlenmemeleri hakkında, "Bildiğim kadarıyla, *siz* (Türkler) kızlarınızı onlarla vermiyorsunuz" demişti. Son olarak onların "yeniden Yahudiliğe dönebilecekleri" konusunda, "Eğer isterlerse, dönebilirler... Hayır... Hayır... Beni ilgilendirmiyor" diye cevap vermişti. Bundan sonra bir *Vakit* muhabiri, iki grubu birbirinden ayıran yaklaşık üç yüzyıllık süreç göz önüne alındığında, hiç de şaşırtıcı olmayan bir biçimde, Dönmelere katı bir şekilde karşı olan ve onların ne Yahudi ne de Müslüman olduklarını ileri süren "bir Yahudi vatandaşıyla" röportaj yapmıştı:

> Dönmeler Yahudi değildir. Yahudilik onları kabul edemez. Yine de, farz edelim ki biz onların Yahudiliğini kabul ettik. Peki, bize kısa bir süre sonra "Hayır, biz Yahudi değiliz" demeyeceklerini kim garanti edebilir? Yahudilik Dönme dininden nefret eder. Bir Yahudi Dönme'nin düşmanıdır, çünkü Yahudi dininden dönmez. Yahudiler İspanya'da katledilmelerine rağmen dinlerinden dönmediler. Rusya'da da çar ve Bolşevikler de aynen onları katlettiler, fakat yine de dinlerinden dönmediler ve dönmezler. Dönmeler kurnaz bir gruptur. Biz Yahudilere herkes "Parayı seviyorsunuz" der. Fakat aslında ona tapan Dönmelerdir. İbadetleri sizinkine ya da Yahudilerinkine benzemez. Onların özel nitelikleri, siz Türk ve Müslümanları, onların bizim gibi Yahudi olduklarına inandırabilir. Buna rağmen, gerçekte her iki dine de uzaktırlar. Oldukça farklı bir kabile ve kesinlikle tuhaf bir ailedirler.[23]

İleri gazetesi, muhabirlerini bu konuya açıklık getirilmesine katkıda bulunacak Yahudi ya da Dönme (yazar ikisini karıştırmıştır) dükkân sahipleri bulmaları için, –çoğunluğun zihninde Yahudi işyerleriyle bağdaştırılan– İstanbul'daki Bahçekapı ve Sultanhamam mahallelerine göndermiştir.[24] Muhabirler buldukları kişile-

rin aksanlarıyla alay etmiş ve Yahudi karşıtı klişeler kullanarak, düzgün Türkçe bilgisine sahip olmamalarını eleştirmişlerdi.

Yahudiler kendilerini Dönmelerden ayırmış, Müslümanlar ise biyolojik korkularını ifade etmişlerdir. Dönmelerin Meşrutiyet Devrimi'nde ve Türk toplumunun sosyal ilerlemesinde önemli rol oynadıklarını belirterek yazısına başlayan bir sosyolog, yine de onların Türklerle karıştıkları ve Müslüman isimleri aldıkları takdirde Türk Müslümanların iki grubu birbirinden ayıramayacaklarından korktuğunu ifade etmişti.[25] *Vakit* gazetesinin röportaj yaptığı bir doktor, birkaç istisna dışında, yeni nesil Dönmelerin hepsinin tüberküloz hastası olduğunu belirtmişti. "Kanımızı onlarınkiyle karıştırmanın" bu nedenle Türkler için zararlı olacağını öne sürmüştü. Böyle korkular temelini, XIX. yüzyılın sonunda ve XX. yüzyılın başında kaynağını biyolojik ve botanik bilimlerinden alan melezlemeye ilişkin ırksal görüşlerden almıştır. Melezleme "birbiriyle uyumsuz varlıkları bir arada büyümeleri için birbirine aşılamak ya da yetiştirmek" olarak tanımlanmıştır.[26] Biyolojik anlamda tür, üreyebilme yetisine sahipken bir melez iki farklı türün bir araya gelmesiyle ortaya çıkan kısır bir döldür.[27] İki farklı türden hayvanın çiftleşmesi sonucu ortaya çıkan yavruların kısır olmaları fikrinden yola çıkarak, farklı ırktan insanların da çocukları olunca doğurganlıklarının zamanla azaldığı ve dejenerasyona uğradıkları sonucu çıkarılmış[28] ve bu fikir 1919'da yayımlanan, yazarı belirsiz *Dönmeler: Hunyos, Kavayeros, Sazan*'da dile getirilmişti. Saf ırkın kirlenmesi onun gerilemesine ve sonunda yok olmasına yol açabiliyordu. Dönmeler elbette ne melez ne de kreoldur; biyolojik farklılıklarını yüzyıllar boyunca sebatla korumuşlardır. Aslında, ırkçılaştırılmış Türk milliyetçiliği, Dönme var olma şekliyle aynı prensibi paylaşır: Saflığı ve grubun içindekiler ve dışındakiler arasındaki ayrımı korumanın önemi.

Milliyetçilik, saflık ve saf olmamak gibi ikilikler üzerine inşa edilmiştir. Fakat saflık uzlaştırılmaz bir ikiliktir. Karmalık kirlilikle bağdaştırılmış ve Türkiye Cumhuriyeti gibi ulus-devletler vatandaşlarının gerçekte karma olan kökenlerini reddederek, gelecekte kültürlerarası melezliğin ortaya çıkmasını, ırkın sağlığı ve varlığını sürdürmesine ilişkin korkularından ötürü engellemişlerdi. Yeni Türk Cumhuriyeti'nde, var olan karma öğeleri yadsıyıp yeni karışımların yolunu kapayarak bir Türk ırkı yaratma arzusu hâkimdir. Yeni Türk ulus-devletinin vatandaşları, "öz" Türklerin Dönmelerle evlenmelerinin sonucunda ne olacağını, bunun Türk ırkının geleceği için zararlı olup olmayacağını ve ırkın bozu-

lup bozulmayacağını endişeyle merak ediyordu. İnanıldığı üzere, Türk bitkisinin kökleri saftı ve aşılanma olmaksızın büyüyecekti; ne melezlik ne de çapraz döllenme isteniyordu. Dönmeler geleceğe uzanan bir köprü olarak görülemezdi; daha çok Osmanlı geçmişinden kalma, sökülmesi gereken birbirine dolanmış sarmaşıkları ya da silinmesi gereken ölü bir geçmişi temsil ediyorlardı.

Irksal kirlenme meselesinde olduğu gibi, bazıları Dönmelerin ekonomik bir tehdit unsuru da olduklarını dile getiriyordu. Aynı gazeteye röportaj veren bir iktisatçı, Dönmelerin "ulusun ekonomisini tamamen ele geçireceklerinden" endişe ediyordu. Buna karşın bazı tarihçiler, Müslümanların maliyeye ve bankacılığa hâkim olmalarına ve Hıristiyan ve Yahudi işyerlerini satın almalarına yardım eden hükümet destekli Milli Türk Ticaret Birliği'ne bir Dönme'nin başkanlık ettiğini ve birçok üyesinin Dönme olduğunu öne sürmüşlerdir. Alexis Alexandris, Ankara'nın birliği desteklemesinin, Dönmeleri kendi tarafına çekmek için uyguladığı bir taktik olduğunu iddia etmiştir.[29] Dönmelere karşı muhalefete ilişkin tüm bilgimizin ve devletin kimlerin Dönme olduğu hakkındaki bilgisinin ışığında, bu iddia pek mantıklı görünmemektedir. Dönmeler ve Yahudilerin ekonomiye hâkim olmaları konusunda hem halk arasında hem de hükümette bir korku mevcutken, bu çok anlamlı durmuyor. Mecliste iki milletvekili, Türk ekonomisinin ve devlet dairelerinin Yahudilerden arındırılması çağrısında bulunmuştu. Yahudilerin bir tehdit unsuru olduklarını öne sürüyor ve hemen İstanbul Borsası'ndan atılmaları ve diğerlerinin de, bazı sözde Türk tüccarların aslında gizli Yahudiler olduklarının farkına varmaları gerektiğini iddia ediyorlardı.[30] Dahası, Milli Türk Ticaret Birliği'nin kurucu üyelerinin, halihazırdaki memurlarının ve üyelerinin İngiliz büyükelçilik raporunda bulunan ve Dönme olduklarına ilişkin bir bilgi içermeyen listesi incelendiğinde, bu döneme ait başka İngiliz raporlarında bu tür detaylara gösterilen ilgiye rağmen, tanınmış herhangi bir Dönme ismine rastlanmamaktadır.[31] Dönmelere ırksal, biyolojik ve ekonomik açıdan katı bir muhalefet sergileniyordu.[32]

Irksal ya da doğuştan farklılıkları kanıtlanabilseydi, Türkiye'deki Dönmeler asimile edilemez ve vatandaşlığa kabul edilmezlerdi. Irkçılık onların bütünleşmelerini engelleyebilir ve milletten dışlanmalarını sağlamakta kullanılabilirdi. Bir Dönme yıkıcı ırksal söylemlerden kaçınmak için hangi stratejileri izleyebilirdi? Dönmeleri zaten seküler, kıdemli, sadık hizmetkârlar olarak sunmak daha pratik bir yol olur muydu?

Ahmet Emin Yalman: Milli yurttaşlık kimliği

İnsanlar bilgiye açtı ve editörler gazetelerin hızla satıldığını fark etmişlerdi. Wladimer Gordlevsky gibi yabancı yazarların, araştırmacı için Dönmeleri çevreleyen ihtiyat ve şüphe örtüsünü kaldırmanın zor olduğunu itiraf ettikleri bir dönemde,[33] birçok Türk gazetesi ısrarcı olup, onların sırlarını ifşa etmeye uğraşmıştı. İslami bir dergi olan *Mihrab*, bu tartışmalara katkıda bulunmak için, Jean Brunhes ve Camille Vallaux'un *La géographie de l'historie* adlı eserinde Dönmelere ayrılmış, onların 1908 ve 1923 devrimlerini teşvik eden Müslüman karşıtı gizli Yahudiler olduklarını iddia eden, üç sayfanın çevirisini yayımlamıştı.[34] Bu konuda makaleler *Resimli Dünya*, *Resimli Gazete* ve *Son Saat*'te de çıktı. Sonuncusunda "Sabetaycılık nasıl çıktı, nasıl inkişaf etti?" başlıklı uzun bir yazı dizisi yayımlandı.[35] *Vakit*, hikâyenin köklerine inmeye karar vermiş, Ankara muhabiri İhsan Arif'i, aralarında Rüştü'nün de bulunduğu, Dönme muhbirlerinin Dönme inançları, âdetleri, duaları ve bayramları üzerine anlattıklarını bir araya getiren bir haber hazırlamakla görevlendirmiştir.[36]

Bu hikâyelerin birçoğu olay yarattı. Âlimler ve halk uzun süredir, Batı'da yaygın olarak "eş değiştirme", Doğu'da ise Binbaşı Sadık'ın Dönmeleri savunduğu tezinde talihsizce kullandığı bir ifade olan "mum söndü ayini" adlarıyla bilinen ritüeli Dönmelerin uyguladıklarına dair iddiaları merak etmektedir.[37] Eski çağlardan beri bu ifadeler, dini ya da siyasi muhaliflerin gerçek uygulamalarını tanımlamak için değil, onların ne kadar yasa tanımaz ve ahlaksız olduklarını vurgulamak ve özellikle de iktidara gelmeleri söz konusu olduğunda, toplum için sözde ne kadar büyük bir tehdit unsuru olduklarını açığa vurmak ve toplumun diğer üyelerinin kalplerine korku salmak amacıyla, mecazi olarak kullanılmıştır. İslam tarihi boyunca "eş paylaşma" ithamları, bu muhaliflerin ne kadar onursuz olduklarını göz önüne sermek için, "komünizm" ve mülk paylaşımı, uygunsuz cinsel münasebetleri ve ahlaki gevşeklik iddialarından oluşan uzun bir listenin sonuna otomatikman eklenmektedir. Ve İslam dünyasında, birçok farklı grubun "mum söndü ayinini" gerçekleştirdiğine dair yüzyıllardır devam eden iddialar, insanın böyle saldırılarda en ufak bir doğruluk payı dahi bulunduğuna inanmak konusunda ihtiyatlı olmasını gerektirir. Ayrıca cinsel ayinler ve eş değiştirmek, Viktorya döneminden beri, cinsel açıdan bastırılmış olan burjuvazinin ilgisini çekmektedir. Lucy Garnett, Victoria döneminde, Dönmeler hakkında

"İnançları ve ibadetlerine ilişkin çok az şey biliniyor ya da hiçbir şey bilinmiyor da olsa, tahminler alıp başını yürüdü ve baş düşmanları olan Yahudilerin hayal gücü, onların üstüne atacak yeni suçlar uydurmak için coşmuş vaziyette. Öğretisini gizleyen her özgün tarikat gibi, geceleri her türlü ahlaksızlığı işledikleri gizli toplantılar düzenlemekle itham ediliyorlar" diye yazmıştı.[38]

Osmanlıca yayımlanan *Resimli Dünya* gazetesi, Dönmelerin âdetleriyle ilgili en heyecan uyandıran beyanlardan birini sayfalarına taşımıştı. Üç bölümden oluşan bu beyanlar, 1925 yılının eylül ayında, iddiaya göre bir Karakaş Dönmesi olan Meziyet Hanım'ın hikâyesiyle başlamıştır. Dönme olmayan bir adama âşık olması üzerine, onunla evlenmemek için artık çok geç olduğunu, adamdan hamile kaldığını söyleyerek ailesini kandırdığı için, ailesi 1923'te onu giydirip süslemiş ve akrabalarıyla cinsel ilişkiye zorlandığı, İstanbul, Fatih'teki gizli bir yere göndermiştir. Bu hikâye okurlara "mum söndü ayinlerini" hatırlatmış olmalıdır.[39] *Resimli Dünya*, ekim ayında genç bir Kapancı'nın beyanına yer vermişti: "'Mum söndü ayini' olarak adlandırılan ayinin Karakaşlar tarafından hâlâ uygulandığını sanıyorum. Benim grubumca da önceden uygulandığına inanıyorum."[40] Bununla birlikte, bekâr olduğu ve törensel cinsel ilişkiyi sadece evli çiftler yerine getirdikleri için, bu uygulamanın varlığını doğrulayacak fırsatı olmamıştı. Bu itham, suçu başkasına atmak ya da halkın bu uygulamayı devam ettiren diğer gruba odaklanmasını sağlamak amacı taşımış olabilir. Bu dönemdeki Osmanlıca ve sonrasında Türkçe gazeteler, sadece Dönmeler hakkında olmayan bu tür beyanlarla doludur. Birkaç yıl sonra, *Akşam* "bir odada 'mum söndü ayini' yapan bazı kişilerin suçüstü yakalandıklarını" anlatan bir haber yayımlamıştı.[41] Burada sözü geçen kişiler Dönme değil, Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun süre boyunca ahlaksızlık suçlamalarına maruz kalan bir başka grup olan Alevilerdir.[42]

Türk basınında bu âdet hakkındaki beyanları yayımlanan kişiler, ya bu grubun açıksözlü düşmanları ya da bu âdeti sadece duymuş ama gerçekten tanık olmamış genç insanlardı. Rüştü ilk gruba dahildir. Dönmelerin bahar bayramında eş değiştirdiklerini doğrulamıştı.[43] Karakaşların hâlâ bu uygulamayı sürdürdüklerini iddia eden (Rüştü gibi), fakat Kapancıların bıraktıklarını söyleyen genç Dönme ise ikinci gruba dahildir. "Yakın zamana kadar, Dönmelerin Kuzu Bayramı'nı kutlamadan önce kuzu eti tüketmelerine izin verilmezdi. O bahar gecesi, dualar okurken, bir yandan da kutsanmış kuzu etini haşlarlardı. Her aileye pişen kuzu etinden bir parça

gönderilirdi; ancak bundan sonra kasaptan kuzu eti almalarına izin verilirdi." Kendisinin bayramda bu tecrübeyi yaşayamamasının sebebi şuydu: "Bekârlar kabul edilmezdi. Sadece çiftler katılabilirdi. Bekârların katılımı, büyük ihtimalle ışık söndürüldüğü zaman sunabilecekleri bir eşleri [karıları] olmadığı için yasaklanmıştı. Bu bayramın doğasını araştırmayı denedim, fakat bana bunu ancak evlendikten sonra öğrenebileceğim söylendi. Ama günümüzde bu uygulamalardan hiçbiri Kapancılar arasında sürdürülmemektedir."[44]

Böylece yayınlanmış iki beyanın ikisi de, sözde hâlâ bu uygulamayı sürdüren Dönme grubu Karakaşları karalamak için bir sebebi bulunan kaynaklardan elde edilmişti. Yabancı bir gözlemci olan Gordlevsky de, Dönmelerin kimliği hakkında basında devam eden tartışmada yer alan bu ritüelden bahsetmiştir. Fakat Dönmelerin Türkiye'ye göç etmeye zorlanmalarından sonra bu âdeti sürdürdüklerine dair grup içinden herhangi bir kanıt gösterilmemiştir. Daha çok, Selanik'te gerçekleştirilen bu tür ritüellerin anısı, Dönmelerin kurulmakta olan yeni Türk toplumuna katılımına karşı çıkan kişiler tarafından, ateşi körüklemek amacıyla kullanılmıştı.

1920'lerde Dönmeler hakkında yazılan makalelerin çoğu, böyle kışkırtıcı bir üslupla kaleme alınmıştı. Bu akıma büyük bir tezat olarak, Sabetay Sevi ve Dönmeler hakkında en olumlu ve sansasyon içermeyen tefrika, *Vatan* gazetesinde yayımlandı. Aralarında ikna edici dilekçelerin, Rüştü'nün makale ve röportajlarının ve kan, ırk ve dinleri açısından Türkler ve Müslümanlardan (ikisi aynı kabul edilmektedir) ayrılan Dönmelerin neden Türkiye'ye göç etmelerine izin verildiğiyle ilgili sorgulamaların bulunduğu, Dönmelerle ilgili makalelerin diğer İstanbul gazetelerinin başsayfalarında yayımlandığı bir haftanın ardından, okuyucuların *Vatan* gazetesinin 11 Ocak 1924 Cuma tarihli nüshasının ilk sayfasında, isimsiz "bir tarih müdekkiki" tarafından kaleme alınmış, "Tarihin Esrarengiz Bir Sahifesi" başlıklı makaleyle karşılaşmaları hiç de şaşırtıcı değildir. Bu gazete diğerlerinin arasından sıyrılmıştır. 11-17 Ocak ve 19-22 Ocak tarihleri arasında yayımlanan bir tefrikada, okuyucular yazarın "Selanikliler" olarak adlandırdığı Dönmelerin tarihçesiyle karşılaşmışlardı. Makalenin yazarı milli yurttaşlık kimliği anlayışıyla ele alarak ulus fikrinin insanların bağlanmayı seçebilecekleri kültürel bir kimlik olduğu görüşünü savunmuş ve grubun kökenleri ve tarihçesinin, tarihi ve sosyolojik bir anlatısını sunmuştur. Gazetenin kurucusu ve sahibi olan Ahmet Emin Yalman, sadece yazışleri müdürü değil, aynı zamanda

Columbia Üniversitesi'nde sosyoloji doktorası yapmış bir Yakubi Dönme'siydi. Tefrikanın çoğunda –on bir makalenin dokuzunda– Dönme tarihine, Dönmelerin en fazla asimile olmuş ve Müslümanlaşmış mezhebi olan Yakubilerin bakış açısıyla yaklaşılmıştı. Makalelerde kullanılan terminoloji, bakış açısı, bilgi derinliği ve yöntembilim, yazarın tıpkı Rüştü gibi, Şemsi Efendi'nin Feyziye Mektebi'ndeki eski öğrencilerinden biri olan Yalman olduğunu ele vermektedir.[45]

Yazar topladığı malzemeden yararlanarak gerçekleri ortaya koymaya çalışacağını söylüyordu. Bu malzeme arasında tarih kitapları, XVIII. yüzyıldan Osmanlıca *Naima Tarihi* (içinde Sabetay Sevi ve Dönmelerle ilgili tek bir kelime yoktur) ile bir tarih derlemesi (yerini tespit edemedim) ve Dönme oldukları açıkça belli, hâlâ büyüyen tek grup olduğunu belirttiği Karakaş mezhebinden olmaları muhtemel bazı kişilerle yapılmış bir kısım sözlü tarih bilgisi bulunuyordu. Bu nedenle bu makalelerin değeri, doğrulanabilir olguların kesinliğinden çok, Dönme tarihi ve Dönme deneyimlerinin, 1924 gibi çok önemli bir yılda Dönme bakış açısıyla dile getirilmesinden ve başka yerden edinilemeyecek bilgileri içermesinde yatar.

Yazar ilk makalede konumunu açıkça ortaya koymuştu. Rüştü gibi, Yalman da anakronistik biçimde Osmanlı toplumunu ve onun çoğulcu yapısını kıyasıya eleştirmiştir. Birleştirici bir eritme potası bulunmadığı için, kültürel bir mozaik hâkim olmuştu. Bu mozaiğin önemsiz bir parçası olan Selaniklilere (Dönmeleri tanımlamak için kullandığı sözcük) dair problemin "kısmen kendiliğinden yok ettiğini" ve "kalan artıkları da yok etmenin gerektiğini" söylemişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun, tuhaf olduğunu öne sürdüğü siyasi yönetimine saldırmıştı. Bu yönetim biçiminin hoşgörüden ziyade, "ilgisizlik, cehalet ve sosyal dayanışma bağlarının eksikliği"yle tanımlanması gerektiğini ifade etmişti. "Dünyanın her yanında insanlar milliyetçilik silahıyla birleşme hareketine girişmiş ve ülkenin farklı türdeki insanlarını tek bir kalıba sokmak için, elbette her türlü baskı aracına başvurmuşken, Osmanlı padişahı herkesi kendi kaderine terk etmiştir. İmparatorlukta homojenliği sağlayacak eylemler değil, farklılığı ve çeşitliliği artıracak eylemler hâkim olmuştur" diyerek yakınmıştı. Osmanlı İmparatorluğu, asimilasyon için duyduğu şevk, homojen bir toplum yaratmaya yönelik ilgisi, ortaçağdan kalma zincirlerini kırmak ve ilerleme kaydetmekte diğer ülkelerin hepsinden geride kalmıştı. Yalman, Osmanlı İmparatorluğu'nun halkını tek

bir milliyetçilik kavramı etrafında birleştiremediği için, en "geri" ve "ilkel" olarak kaldığını ileri sürmüştü. Birçok sufi tarikatı, dini mezhep, hususi grup teşkilatı ve yerel özellikler, bu ülkenin insanlarını birbirinden ayırmıştı. Türkiye'yi geliştirmek için "herkese 'bizden misin, yoksa değil misin?' diye sorarak bir eritme potası oluşturmak; asimile edilmiş ya da edilebilecek kesimleri topluma kabul etmek ve asimilasyonu kabul etmeyen yabancı unsurları Türk toplumunun ve onun çerçevesinin dışında bırakmak" gerektiğini iddia etmişti.

Yalman, bu genel tarihî ve toplumsal çerçeveyi oluşturduktan ve çoğulculuğu eleştirdikten sonra teorisini kanıtlayan bir örnek olarak Dönmelere odaklanmaya hazırdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun mozaiğine dahil olarak "XVII. yüzyılda Selanik'te ortaya çıkan birkaç gizemli gruba dikkat çekmek gereklidir." Sayıca önemsiz olsalar da "bu gizemli gruplar o kadar alışılmadık özellikler – kendilerini gizlemek, diğerlerinden ayrıştırmak– sergiliyorlardı ki Osmanlı toplumu ona katılanları bir nesil sonra kendisinden saydığı ve kendini Türk ve Müslüman olarak tanımlayan kişilerin kökenlerini soruşturmayı gerekli görmediği için, biraz içerlemişlerdi." Yine Osmanlı hoşgörüsünden yakınmış ve başka hiçbir ülkenin toplumunun bu durumu hafif bir içerlemeyle karşılamayacağını ve kesinlikle bu grubun açığa çıkmasında ısrar edeceğini ve sonucunda onu ya tamamen aralarına alıp asimile edeceklerini, ya da yabancı olarak etiketleyeceklerini iddia etmişti.

Neyse ki böyle gruplar ortadan kaybolmaktaydı. Toplumun baskısı olmadan bile "zaman, bilgi ve bilgelik vazifesini yapmıştı. Dönme gruplarının ikisi, artık tutarlı ve düzenli bir teşkilatlanmaya sahip değildi. Üçüncü grup ise", burada Karakaşlardan bahsetmektedir, "hâlâ bazı çağdışı inanç ve ibadetleri sürdürmektedir." Doğrusal ilerleme yeterli değildi. Yalman açıkça belirtmiştir: "Bu problemin katiyen ortadan kaldırılması gerekmektedir." İslami bir mezhebin ya da sufi tarikatının mensubu olduğunu, kendine has nitelikleri bulunduğunu öne sürerek kendini toplumdan ayrıştıran ve ayrıştırmaya devam etme niyetinde olup asimile olmayı reddeden kişilerin, kimliklerini açıkça ortaya koymaya zorlanmaları gerektiğini iddia ediyordu. Ve makalesinin en önemli cümlelerinden birinde, Yalman bunun aksine "Samimiyetle Türk ve Müslüman olanlar kamuoyunda ayrışmalı ve sadece Türk ve Müslüman olmayan kişilerin taşımasının uygun olduğu bu sosyal lekenin yükünü sırtlarında taşıma mecburiyetinden kurtarılmalılardır" demişti.

Yalman'ın hedefi, "Bu gülünç durumun", Dönmelerin devam

eden mevcudiyetinin kesinkes bitmesi ve ortadan kalkmasını salimen ve muhakkak kılmak"tı.[46] Onu rahatsız eden ve bu tefrikayı kaleme almaya mecbur eden şey, modern dönem öncesindeki diğer "şarlatanlardan" farklı olarak, Sabetay Sevi'nin adının tarihin sayfalarına hiç gömülmemiş olması ve kendi gazetesi *Vatan* gibi gazetelerin sütunlarında günün konusu haline gelmesiydi.[47] Yeni cumhuriyette kimlik kişilerin kendilerine atfettikleri bir şey olmayacaktı; devlet halka bir kimlik empoze edecekti. Geçmişte, daima farklılık hüküm sürmüştü, bu durum, nüfusun çok sayıda yerel kimliğe ayrıldığı yeni Türkiye ulus-devleti için talihsiz bir miras olmuştu. Rüştü gibi, Yalman da şeffaflık taraftarıdır. Yeni Türk milletini gelişim yoluna sokacak tek eylemin, asimile edilebilecek bireyleri ve grupları kabul ederek, Türkleştirilmeyi kabullenmeyen kişileri ise dışarıya atarak gerçekleştirilecek bir eritme potası yaratmak olduğunu öne sürmüştü. Yalman, Osmanlıları, seküler Türk milliyetçilerinin cumhuriyetin ilk döneminde imparatorluğu gördükleri biçimde tasvir etmektedir. Hoşgörü ve çoğulculuk sorun, homojenlik ve milliyetçilik ise çözümdür.

Ona göre Dönmeler, farklılıklarını ısrarcı ve rahatsız edici biçimde sürdürme işaretini en açık veren gruptu. Osmanlı toplumunu din değiştirenlerin kökenlerini araştırmadığı için şiddetle eleştirmişti. Yalman bu durumu daha sonra olumlu bir üslupla yorumlayacaktır. Ayrıca toplumda karşılaştıkları muhalefetten kısmen kendilerinin sorumlu olduğunu, çünkü grup olarak kendilerini toplumdan soyutladıklarını öne sürmüştü. Dönmeler kendilerini Türk ve Müslüman adlandırmalarına rağmen, aslında gizli bir yaşam sürdürüyorlardı. Rüştü'nün iddialarına tamamen ters düşerek, yazar Dönmelerin bir topluluk olarak dağıldıkları ve kolektif kimliklerini terk ettikleri için "nesillerinin tükendiğini" iddia etmiştir. Haklarında en olumlu düşünceler beyan ettiği grup Yakubilerdir. Onların Sünni İslam'ın gereklerini yerine getiren, dürüst, dindar Müslümanlar olduklarını ve aralarından birçok Müslüman ulema ve tasavvuf şiirine vâkıf eğitimli kişilerin çıktığını söylemiştir.[48] Hatta Yalman'ın akrabalarından biri, bana atalarının arasında Selanik'teki sufi tekkesinin şeyhleri ve camileri Arap harfleriyle tezyin eden hattatların bulunduğunu anlatmıştı.[49] Yine de Yalman'ın 1920'lerde yazdığına göre, bazıları hâlâ "muhakkak ortadan kaldırılması gereken" "hurafeler" ve bazı özellikler sergilemektedir. Rüştü'den farklı olarak, Yalman bunun hükümetle alakalı bir mesele olmadığını belirtmiş; bu toplumsal problemi sadece toplumsal baskının çözebileceğini öne

sürmüştü. Daha sonra şaşırtıcı bir biçimde, bazı insanların hâlâ toplumdan ayrı kalmayı arzu etmeleri durumunda, kimliklerini ve soyutlanma isteklerini açıkça ortaya koymalarının onların vazifesi olduğunu belirtmişti. Yoksa Dönmelere, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlere tanınan, fakat daha sonra açıkça terk edilmiş özerklik statüsünü mü önermektedir? Yalman'a göre, Türkiye'de vicdan özgürlüğü vardır ve hiç kimseye farklı davranışları nedeniyle zulmedilemez. Sonra, Dönmelerin Türk milletinin gerçek doğasını anlamak ve buna uygun bir şekilde asimile olmaktan başka seçeneklerinin bulunmadığını söyleyerek kendisiyle çelişmiştir. Artık kimsenin farklı bir kimliği olamayacaktır.

Yalman, Dönmelerin yüzyıllardır toplumsal grup olarak bir arada yaşamalarını, ilk ailelerin düşmanca dış baskılara maruz kalarak içlerine kapanmalarına ve diğerleriyle karışmama kararı almalarına bağlıyordu.[50] Sürdürdükleri evlilik uygulamalarının, onların kendilerini çevreleyen toplumdan ayrı tutabilmelerinin ve diğer gruplar gibi iz bırakmadan yok olmamalarının tek nedeni olduğunu ifade etmişti. Genç nesil "kabilelere özgü batıl inançları" sürdürmeyi bırakmış olsa da, içevlilik uygulamalarını sona erdirmek konusunda yavaş hareket ettikleri için, Dönmeler 1920'lerde hâlâ varlıklarını sürdürüyorlardı. Buna rağmen grup dışından kişilerle evlenmeye başlamaları "eski duvarları hızla ve katiyen yıkmaktadır."[51]

Yazar geleceklerine ilişkin olarak, 1880'lerden bu yana Yakubilerin toplumsal düzeninin ve üyelerinin diğerlerinden ayırt edilmelerini sağlayan işaretlerin ortadan kaybolduğunu; yeni neslin bir "kabilenin" üyesi olmanın boğucu şartlarına karşı çıktığını iddia eder.[52] Kendi gelenekleri hakkında hiçbir şey bilmemektedirler. 1874'te Selanik valisi olan Midhat Paşa,[53] bazı çalışanlarının kafalarını kazıtmış olmalarına hayret etmiş ve kendisine bu kişilerin bir tasavvuf tarikatına üye oldukları söylenmiştir.[54] Sakal da uzatan bu kişiler, aslında Yakubi Dönmeleridir.[55] Midhat Paşa kafalarını kazıtan çalışanların işten çıkarılacağını duyurmuştu. Yakubiler gruplarının farklılığına darbe vuracak bu emre uyacaklarını, saçlarını uzatacaklarını taahhüt etmişlerdi. Yine de yeniliğe karşı çıkmışlar ve bu yüzden 1870'lerde de bir önceki yüzyılda giydikleriyle aynı kıyafetleri giymişlerdir. Yalman'a göre "bu kara cahillik döngüsü içinde, Midhat Paşa'nın emirlerini yerine getirmek, bazı kişilerin gözünün açılmasına neden olmuştu." 1874 ve 1883 yılları arasında yetişen yeni nesil, isyan duygusu hissetmeye başlamış ve grup liderinin emirlerine karşı gelmiştir. Lider onla-

ra aforoz cezası yağdırsa da vazgeçmemişlerdir. Söylendiğine göre, sadece velilere saygı duymuşlardır. Bununla Sabetay Sevi'yi kastetmiş olabilirler. 1888'de doğan Yalman'ın, babası Osman Tevfik'i de bu gruba dahil etmesi muhtemeldir. Onlar "kabilenin" üyelerinden olmayı istememiş ve bunun parçası olarak dünyaya geldikleri gerçeğini gizlemişlerdir. Yalman *Vatan*'daki yazı dizisinde, 1883'te Osman Tevfik ve diğer genç Yakubiler tarafından kurulan *Gonca-i Edeb* adlı edebiyat dergisinin, Sabetay Sevi'nin bir şarlatan olduğunu ilan ettiğini söylemiştir. *Gonca-i Edeb*'in tüm baskılarını taramama rağmen, böyle bir ifadeyle karşılaşmadım.[56] Bunun yanı sıra, Yalman onların gizli bir tarikatın üyesi olarak kalıp, Türk ve Müslüman toplumunun üyeleriyle evlenmemenin saçma olduğunu yazdıklarını belirtmiştir. Liderler yabancı dil, hukuk ve kamu hizmeti alanlarında eğitim alınması gibi bazı yenilikleri kabul etmeye başlamış ve daha sonra Yakubi gençlerinin eczacı ya da veteriner olmalarına izin verilmiştir. Sonunda tıp öğrenimi de görebilmiş, İstanbul ve Avrupa'da eğitim almışlardır.

Yalman yenilik karşıtı söylemlerin yeni nesil için pek fazla anlam ifade etmediğini söyler. Kabile üyesi olmak istememişler ve kökenleriyle ilgili gerçeği olabildiğince hızlı bir şekilde unutmaya ve unutturmaya çalışmışlardır. Özellikle devlet memuru olarak görev yaparlarken, Selanik'te doğdukları gerçeğini bile herkesten gizlemişlerdir. 1880'lerden beri toplumsal düzenleri ve onları diğerlerinden ayırt eden işaretler ortadan kaybolmuştur; içevlilikler yapmayı ve ölülerini ayrı mezarlıklara gömmeyi bırakmışlardır. Yalman "Bu tuhaf toplumun iki yüzyıllık varlığı tamamen geçmişte kalmış bir şeydir. Günümüzde sadece yetmiş seksen yaşlarında olan birkaç yaşlı insanın zihninde geçmişe bağlılığın izlerine rastlayabiliriz" diye belirtmiştir. İhtiyar insanlar geçmişi tamamen yok olmuş kabul ettikleri için, "o günleri gülünç bir kâbus olarak gören yeni nesillere bunun sözünü etmeye bile cesaret edemezler. Ülkenin dört bir yanına devlet memuru olarak gönderilen insanlar tam anlamıyla (Türk ve Müslüman) toplumun genelinin bir parçası olmuşlardır."[57]

Yalman sondan bir önceki makalesinde, Selanik'te kurulan yeni Karakaş ve Kapancı mekteplerinden bahsetmişti. Gençler 1870'lerde isyan ederek ciddi bir eğitim alma talebinde bulunduktan sonra, Feyziye Mektebi açılmış ve ilk kez iyi eğitimli Karakaş ve Kapancı gençleri yetişmişti. Beş ya da on yıllık bir rönesans, iki yüzyıllık sefalet ve cehaleti silmişti. Bu başarıda, imparatorluğun en iyileri olan bu yeni okulların da etkisi vardı.[58]

Yakubiler esasen hükümet işleriyle, Karakaşlar en çok zanaat, esnaflık ve ticaretle uğraşıyorlardı ancak Yalman onların arasından da birçok meslek erbabı ve devlet memurunun çıktığını belirtmiştir. Kapancıların çoğu işadamıydı. Bu, Dönmelerin "kabile" düzenlerini devam ettirmelerini ve ısrarcılıklarının sebebini anlamaya çalışan Yalman için önem taşır. Tıpkı içevlilik uygulamaları gibi, iktisadi bağlar da topluluğun dağılmasına ve genel nüfus içinde erimesine engel olmuştu. Karakaşlar için, "eğer iktisadi bağlar olmasaydı, diğer iki grup gibi, onların da tamamen dağılacağına şüphe yoktur" diyordu.[59] Kapancılar "iktisadi bağlarından ötürü bir süre bir arada kalmayı başardıktan sonra, toplumsal sebeplerden birbirlerinden ayrılmaya başlamışlardır." Son makalesinde, yine de asimilasyon sürecinin tamamlanmadığını öne sürmüştü. Geride bazı "artıklar" kalmıştı ve bunların "kesinlikle temizlenmeleri gerekiyordu."[60]

Yalman, Rüştü'nün beyanlarının, "kabilenin" dağılması ve "onları yüzyıllardır sarmalayan gizlilik örtüsünün katiyen ve sonsuza dek ortadan kalkması" için iyi bir fırsat yarattığını iddia etmişti. İnsanların Sabetay Sevi isimli "bir şarlatan tarafından nesiller boyu tutsak edilmelerini", "antropologların sadece en basit ve ilkel kabilelerde gözlemledikleri gülünç uygulamaları sürdürmelerini", yani içevlilikler yapmalarını ve bu kadar süre var olmalarını hayretle karşılıyordu. Dönmeler farklılıklarını esas olarak içevlilik uygulamasıyla koruyabilmişlerdi; bu uygulamanın gerekliliğine inanmayı bıraktıktan sonra bile, ebeveynlerine katı bir şekilde itaat ettikleri için buna devam etmişlerdi. Toplumun diğer üyeleri onları aralarına kabul etmediği için, Dönmeler grup halinde mevcudiyetlerini güçlendirmiş ve içevlilikler sayesinde kimliklerini yüzyıllar boyunca korumuşlardı. Yalman diğerlerinin onları aralarına kabul etmeleri durumunda, Dönmelerin asimile olacaklarını ima etmişti. Sorumluluğun bir kısmını da Dönmelerin omuzlarına yüklemişti. Ancak grup dışından insanlarla evlenmeleri, Dönmeler ve Müslümanlar arasındaki duvarların artarak ve nihai bir biçimde ortadan kalkmalarını sağlıyordu. İhtiyar Karakaşlar arasında sadece tek tük izler, temelde yardımlaşma ve ayrı mezarlıkları koruma isteği kalmıştı. Yalman onları yalnızca tanıdıkları kişilere yardım etmek istemeleri nedeniyle eleştirmiştir; Dönmeleri eski grup sınırlarını ortadan kaldırmaları, tüm Türk ve Müslümanlara yardım etmeleri, ayrı mezarlıklara sahip olmak gibi "gülünç" bir fikirden vazgeçmeleri için teşvik etmiş ve ne de olsa eğer Müslümanlarsa, diğer Müslümanların yanına gömülebileceklerini söyle-

miştir. Mantıklı insanların anlamsız eski inançlarını bir tarafa bırakmaları gerekmektedir. "Üç kabilenin nesiller boyu sufi tarikatı olarak Selanik'te, batıl inançlarla bağlı ya da gizli birer topluluk olarak yaşamasının gülünç" olmasına rağmen, Dönmeler arasındaki katillerin, suçluların ve yoksulların oranının düşük olması övgüye layıktı ve onların toplumsal kontrol ve yardımlaşma sistemlerinin modernleştirilmiş bir versiyonu, İstanbul gibi şehirlerde topluma yararı dokunacak bir biçimde kullanılabilirdi.

Bütününde, Yalman Dönmeler hakkında bir hayli olumlu sayılabilecek bir değerlendirme yapmıştır. Farklı gelenekleri olduğunu kabul etse de, Yakubilerin Yahudiliğin değil, İslam'ın kurallarına uygun yaşadıklarını söylemişti. İlerici gençlerden oluşan yeni nesil, kendini Türkiye'yle ve ulusla özdeşleştirmişti. Dönme kimliği hükümetin değil, toplumun sorunu olarak ele alınmalıydı. Kimseye zulmedilmemeliydi. Dikkat çekici olan, diğer tüm beyanların tersine, Dönmelerin inançlarından ve ırkından ya da onların 1908 Devrimi'nde, İTC'de ve ekonomide oynadıkları rolden bahsetmemesidir. Dönmelerin Yahudi mi Müslüman mı, yabancı mı, yoksa Türk mü olduğuna ilişkin hararetli soruya, Yakubileri kastederek, onların yalnızca bir diğer "geri" sufi tarikatı, Müslüman topluluğu içinde çözülmenin eşiğinde olan kendine mahsus bir tarikat olduklarını söyleyerek yanıt vermişti. "Tarikat" terimini kullanması, ona Dönmeleri ya da en azından Yakubileri özgün bir sufi grubu olarak Müslüman topluluğuna dahil etme olanağı vermişti. Dahası, onların sayılarının az olduğunu belirtmişti. Basında söz edilen on-on beş bin Dönme'den farklı olarak, Yalman sadece, Sabetay Sevi'yi takip edip din değiştiren ilk iki yüz aileden bahsetmiştir: kırk üç Yakubi ailesi ve Yakubilerden ayrılan ilk on üç kişi.

Yalman Dönmelerin ayrılıklarının geçmişte kalan bir şey olduğunu ve grup üyelerinin nesillerdir millete hizmet verdiğini ve onun amaçlarını paylaştığını belirterek halkı sakinleştirmeye çalışmıştı. Bu çabaları, okurda geleceğinin geçmişinin gölgesinde kalmasını önlemeye çalışan bir insanın girişimleri izlenimini uyandırır. *Vatan*'daki tefrikasında, "Samimiyetle Türk ve Müslüman olanlar kamuoyunda ayrışmalıdır" ve "sadece Türk ve Müslüman olmayan kişilerin taşımasının uygun olduğu... bu sosyal lekenin yükünden... kurtarılmalılardır" diye yazmıştı. Uyguladığı taktik, eritme potası metaforunu, farklı bireylerin, Türkler ve Müslümanlar örnek alınarak "önceden var olan sosyal ve kültürel kalıplar" içinde yeniden yaratılacağı süreci yansıtmak için kulla-

narak milliyeti bilinçli siyasi bir kimlik olarak desteklemekti.[61] Yine de, Türk ya da Müslüman olmayan unsurlar Türk toplumuna dahil edilecekti. Azınlıklar farklı dini kimliklerinden uzaklaşarak ve çağdışı geleneklerinden kurtularak seküler milli kimlikler edinecekler ve yeni ulusun eşit haklara sahip vatandaşları kabul edilerek ödüllendirileceklerdi.[62] Türklüğe döneceklerdi. Fakat eğer değişmek istemiyorlarsa ne olacaktı? Kültürel değişime direnmeleri durumunda ne olacaktı?

İbrahim Alâettin Gövsa: Irk veya sosyal grup yerine, inanç ve âdetler

1924 kışında, İstanbul'daki Makriköy (Bakırköy) Yatılı Kız Okulu'nun müdürünün odasına girmemize izin verilse, solgun beyaz cildi, kalın siyah kaşlarını daha da koyu gösteren, ciddi bir adamla karşılaşırdık. Ve sık sık yaptığı gibi, kaşlarını çattığı zaman, bu etki daha da artar. Vatan'da yayımlanan yazı dizisi kaşlarını çatmasına neden olmuştur. Makaleleri büyük bir ilgiyle okumuştur. Bu İstanbullu adam, Karakaş Dönme okulunun müdürüdür ve "Tarihin Esrarengiz bir Sahifesi"nin yazarının, o sırada kendisi gibi otuzlu yaşlarının ortalarında, Selanik'teki Karakaş okulundan mezun olmuş, yakın bir arkadaşı olduğunun farkındadır. Fakat bu savunmada tamamen yanlış olan bir şey vardır. Yalman'ın bunu akıl etmiş olması gerekmektedir. İbrahim Alâettin Gövsa (1889-1949) 1939 yılında, Yalman'ın iddialarına kelimesi kelimesine karşı çıkan bir karşı tez işlevi görecek kitabını yazacaktır:

"Ben Sabatay Sevi'nin ananesinin bugün tarihe karışmış bir hurafeden ibaret olmadığını yakından bilenlerdenim. Vatan gazetesinin "Tarihin esrarengiz bir sahifesi" unvanıyla yayımladığı makalelerde zümrenin başlıca efradı arasında teavüne müstenit [yardımlaşmaya dayanan] hususi teşkilattan başka bir ayrılık nişanesi kalmadığını ve eski anane ve hurafelerin artık tarihe karıştığını ileri sürdüğü sıralarda, ben Makriköyü'nde bu zümre tarafından kurulmuş leyli [yatılı] bir kız lisesinin müdürü idim ve bir buçuk sene aralarında yaşamak suretiyle, Sabatay Sevi'den kalan anane ve âdetlerin onların hayatında hâlâ ne kadar hâkim olduğunu gördüm. Bilhassa, yedi, sekiz yaşındaki Sabatayist [Dönme] çocukların defterleri arasında, aileleri tarafından kendilerine ezberletilen, yarı İbrani, yarı İspanyolca (Yahudi İspanyolcası) duaların suretlerini buldum."[63]

Avram Galanté 1935'te, Dönmeleri Yahudiliğe dahil eden ve Yahudi toplumunun üyeleri olarak nitelendiren *Nouveaux docu-*

ments sur Sabbetaï Sevi: Organisation et us et coutumes de ses adeptes (Sabetay Sevi hakkındaki yeni belgeler: Müritlerinin örgütlenmesi ve gelenekleri) adlı Fransızca kitabını yayımlamıştır ve üç yıl sonra, 1938'de Atatürk ölmüştür. Gövsa ancak o zaman, Galanté'nin açıklamalarına kişisel bilgilerini de ekleyerek, kendi kitabını Türkçe yayımlamıştır. Dönmelerin inançlarını terk etmeleri –Yalman'ın *Vatan*'daki yazı dizisine göre bir oldubitti– grubun din değiştirdiği manasına gelmektedir. Fakat Gövsa'nın Dönmeler hakkındaki gözlemleri, onların hâlâ kendilerine özgü inançlarını sürdürdüklerini kanıtlamakta, yakın arkadaşı Yalman'ın tezini çürütmektedir.[64]

Gövsa 1920'lerin başında Dönme gençleriyle olan tecrübelerini temel alarak yazdığı,[65] *Sabatay Sevi: İzmirli meşhur sahte mesih hakkında tarihî ve içtimaî tetkik tecrübesi* adlı eserini ilk defa, *Yedi Gün* isimli haftalık dergide, bir tefrika olarak yayımlamıştı.[66] Gövsa'nın Karakaş mezhebi üyesi olduğunu ortaya koyan kanıtlara ulaştım. Rüştü ve Yalman Selanik'teki bir Karakaş okuluna devam etmişlerdi, Gövsa ise İstanbul'daki bir Karakaş okulunun müdürüydü. Bu yüzden, Dönmelerin kimliği üzerine yapılan bu tartışmalar, âdetlerinden vazgeçmek konusunda en isteksiz grup olan Karakaşlar hakkında içeriden bilgiye sahip kişiler arasında cereyan etmiştir. Gövsa bir Dönme olsa da olmasa da, Dönmelerin tarihini ve dinlerini halka açıklayan ilk Türkçe monografiyi yayımladığı için, Dönmeler ondan hoşlanmamışlardır.[67]

Gövsa, "hatırasını mahdut [sınırlı] bir zümre içinde olsa bile hâlâ dipdiri yaşatmaya muvaffak olan" "Sabatay Sevi'nin kendinden sonra bıraktığı iz, hayatında uyandırdığı heyecan ve cereyandan daha mühimdir" görüşünü öne sürmüştür (3). Rüştü'nün "mensup olduğu zümrenin sırları hakkında birtakım ifşaatta bulunduğu" ve Sabetay Sevi ve Dönmelerle ilgili ilk Türkçe tahlilin "bu zümre tarafından neşredilen" *Vatan*'da yayımlandığını belirtmiştir (4). Yalman'ın tefrikasını "Rüştü'nün hâlâ yaşadığından ve devamından ısrarla bahsettiği zümre hususiyet ve ananelerinin, tarihe karışmış bir hurafe olduğunu ileri sürmekten ve bu cihetine herkesi inandırmak arzusu" nedeniyle eleştirmiştir (5).

Gövsa'ya göre, sadece on beş yıl önce, 1924'te Yalman'ın tefrikası yayımlandığı zaman, Dönme çocuklar dualarına "Dünyanın yarısı hükmünde olan Sabatay Sevi'nin mübarek adıyla..." ifadesini Ladino dilinde söyleyerek başlıyorlardı. Dönmelerin hâlâ birbirine bağlılıklarını ve de âdetlerini sürdürdüklerinin bir kanıtı olarak, Gövsa, Karakaş dualarının da dini liderlerinin unvanları gibi

değişmekte olduğunu öne sürmüştü. 1937'de *Cumhuriyet*'te yayımlanan, Şişli'de ikamet eden ve ailesinin Üsküdar'daki mezarına –üstü kapalı bir biçimde başlıca Dönme mezarlığına– gömüldüğü açıklanan bir Selaniklinin [Dönme] ölüm ilanında kullanılan yeni unvanlardan bahsetmişti (77). Dahası, Dönmeler "Kuzu Ay'ından" önce kuzu eti yiyemedikleri için, okulun aşçısı bu zamana kadar kuzu eti pişirmeyi reddetmekteydi (96).[68] Gövsa, bazı Dönmelerin genel nüfusla karışıp diğer grupların üyeleriyle evlenmeye başlamalarına rağmen, "küçük bir grup içinde olsa bile, Sabatay Sevi'nin anısının hâlâ capcanlı olduğundan şüphe edilemeyeceğini" belirtmişti. Gövsa daha sonra Türkiye'deki din özgürlüğünü savunmuş ve "Sabatay zümresine mensup olanlar arasında, memleketin iş ve fikir hayatında yer tutmuş zeki ve değerli insanlar mevcuttur ve onların içinde bu satırları yazanın şahsi dostları ve arkadaşları da vardır" (6) demişti. Arkadaşı olarak muhtemelen Yalman'ı kastetmektedir.

Gövsa, Rüştü gibi ırk temelinde tartışmak yerine, analizinin merkezine Dönme dinini yerleştirmiştir. Galanté'nin yakın zamanda yayımlanan monografisinden de yararlanan Gövsa, içsel sebeplerin Dönmeleri farklılıklarını korumaya mecbur ettiğini kaydetmişti. Onların kendilerini izole etmelerini sosyolojik sebeplere bağlayan Yalman'dan farklı olarak, Gövsa, Dönmelerin başka grupların üyeleriyle evlenmemeleri ve yardımlaşmalarının nedeninin, Sabetay Sevi'nin emirlerine uymaları olduğunu iddia etmişti (71). Dönmeler Müslümanlarmış gibi davransalar da, dini bayramları Sabetay Sevi'nin geleneklerine uygun biçimde kutluyorlardı ve grubun bazı üyeleri hâlâ bu kutlamaları ifa ediyordu (79-80). Gövsa, Yalman tarafından kaleme alınan tefrikada, Dönme dininin ibadetlerini sakladığı için saldırmış ve "Sabataycı zümre tarafından neşredilen" *Vatan*'ın, bu makaleleri Rüştü'nün iddialarına karşılık vermek için yayımladığını öne sürmüştü. Bu tefrika "Sabatay'ın zümreye mahsus emirlerini gizli tutmuş ve her vesile ile zümre âdetlerinin artık tarihe karıştığını ileri sürmüştü." Ancak Gövsa'nın buldukları, bunun tam tersiydi: "Halbuki iş bir kısmı için böyle olsa bile Sabatay inanışları bütün teferruatıyla yaşadığı, doğuştan ölüme kadar onun âdetlerine merbut [bağlı] bulunan, oturdukları mahallelerden gömüldükleri mezarlara kadar kati bir ayrılık gözeten Sabatayistlerin mevcut oldukları, münakaşaya bile tahammül etmeyen bir hakikattir." (81-82).

Gövsa'ya göre, Dönmeler farklı bir din oluşturmuşlardı. Sabetaycıların Yahudilikle bağlantısı olmayan, kendilerine özgü bir

inanç sistemleri olduğunu ve cemaatlerinin ve yaşamlarının buna göre düzenlendiğini dile getirmediği için *Vatan*'ı eleştiriyordu (82). *Vatan*, Dönmelerin toplumun geneli tarafından kabul edilmedikleri için kapalı bir topluluk haline geldiklerini iddia etmişti; fakat Gövsa içsel dini nedenlerin, özellikle de Sabetay Sevi'nin on sekiz emrine olan bağlılıklarının onları bu şekilde yaşamaya ittiğini öne sürmüştü. Bu emirlerin arasında, "Ötekilere karışmayınız, yalnız kendi aranızda evleniniz. Onların (Müslümanlar) âdetlerinden ve ayinlerinden, ancak gözle görünenleri yaparak gözlerini örtülü bulundurunuz"(83) gibi, Dönmelerin sadece muhafazakârlıklarını değil, farklılıklarını korumaya zorlayan talimatlar bulunmaktadır. Eski duvarlar bazıları için yıkılmıştır, fakat diğer duvarlar sağlamlaşmıştır (84). Bunu yazdığı zaman dini saik önceliğini devam ettirmektedir. Gövsa Dönmelerin içevlilik uygulamaları ve yardımlaşmalarının muhafazakârlıktan kaynaklanmadığını ve kalan müminlerin sadece ihtiyarlar olmadıklarını belirtmiştir. Aksine, çocuklar Dönme duaları okumakta ve içevlilik gelenekleri tüm inanç sisteminin merkezini oluşturmaktadır (84).

Yalman'ın Dönmelerin yardımlaşma modelinin tüm topluma uyarlanmasına yönelik önerisi hakkında, Gövsa acı acı, "Bir itikada [inanca] merbut olanlar arasında yardımlaşma nasıl olur da o inanışlara bağlı bulunmayanlara da teşmil edebilir? Mezarlık hususundaki ayrılık da yine bu inanış başkalığının neticesi değil midir? Bunu 'gülünç' olarak nitelendirmek hakikati değiştirmez. Gülünç olan onun (Yalman) herkesi kandırabileceğine inanmasıdır". diye yazmıştır (85).

Ayrıca Gövsa Dönme olarak adlandırılan bir tarikatın bulunmadığını ve Dönme dininin İslam'dan farklı bir şey olduğunu belirtmişti. "*Vatan*'daki tefrika bir sufi tarikattan ve hafi [gizli] cemiyetten bahsediyor, fakat İslam tarikatları arasında Sabatayistlik namında bir tarikat olmadığı gibi Türkiye'nin siyasi tarihinde de böyle bir hafi cemiyet mevcut değildi." Özetle, "Sabataycılık başlı başına Musevilikten ve İslamiyetten ayrı bir sistemden ibaretti. Bunu açıkça söylemek daha samimi değil miydi?"(85) Dönmeleri, Türkiye'deki gayrimüslimler gibi, inanç doğrultusunda oluşmuş bir grup olarak tanımlamıştır. Gövsa son olarak, Yalman'ı, Dönmeleri toplumun geri kalanıyla kaynaşmaları için teşvik ederken, bir yandan da hâlâ yaşayan Dönme dinini korumaya çalışmakla suçlamıştır, yine de üslubu, arkadaşı Yalman'ın çıkmazına duyduğu sempatinin ipuçlarını taşımaktadır: "Bütün bu yazıların bugün yaşayan Sabata-

yistliği kapamak ve korumak ve aynı zamanda onun artık umumi camiaya karışmasını istemek endişesinde bulunan biri tarafından yazıldığı her cümlesinden hissedilmektedir"(86).

Dönmelerin inançları Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yirmi yılında varlığını sürdürse de, Gövsa'nın verdiği her örnek, bu ayin ve ibadetlere katılan Dönmelerin Sabetay Sevi'nin mesihliğine inandıkları anlamına gelmez. İçevlilik uygulamalarının devam etmesi, Dönmelerin Müslümanlarla, Müslümanların da Dönmelerle evlenmek konusunda isteksiz olmalarından kaynaklanıyor olabilir. Bunun sebepleri, toplumsal sınıf ve kültür farklılıkları, ırksal bozulma endişeleri ve bunların yanı sıra, Dönme olmanın hem dini hem de etnik ya da kimliğe ilişkin bir tarafının bulunması olabilir. Dönme geleneklerine bağlılıklarını sürdürmeleri, onların yeni bölgelerinde de kolektif birliklerini güçlendirmelerine yardımcı olmuş ve milli ve milletlerarası ekonomide bir arada çalışma olanaklarına sahip olmalarını sağlamış olabilir. Son olarak, dualarını Ladino dilinde okumaları, Dönmelere bu dönemde hayatlarını etkileyen büyük kargaşa arasında duygusal dayanak sağlamış olabilir. Bu onların ne söylediklerini anladıkları anlamına gelmez. Gövsa'nın kitabı ortaya çıktıktan birkaç yıl sonra Yitzhak Ben-Tzevi'nin de belirttiği gibi, Dönmelerin kadim duaları "'öğrenilmiş bir geleneğe' dönüşmüştü. İçerikleri unutulmuş, geriye sadece kelimelerden ibaret olan kutsal kabuk kalmıştı."[69]

Dönmelerin stratejilerini değerlendirmek

Tartışmayı başlatmasından iki yıldan az süre geçtikten sonra, Rüştü tamamen ters yöne dönmüştür. Hayrete düşüren bir şekilde, "Dönme dinini gerçekten terk etmiş ve saf Türklüğü benimsemiş biri olarak", "büyük ruhani rehberimiz Gazi Paşa'nın (Atatürk) aydınlanma bombalarının Dönme ibadethanelerini, dualarını, kitaplarını ve batıl inançlarını yerle bir ettiğine", Dönmelerin Türklük idealini tasvip ettiklerine, Dönme olma ıstırabından kurtulduklarına ve böylece Dönme sorununun çözüldüğüne şahitlik edebileceğini belirtmiştir.[70] Artık kimse Dönmeleri ayrı bir grup olarak kabul etmemelidir. Artık Türk'ten başka bir şey değildirler, "Dönme" unvanı tarihe gömülmelidir, tıpkı Müslüman kardeşleri gibi, utanacak hiçbir şeyleri olmaksızın halk arasında yerlerini almalı ve "herkes artık Dönmelerin kalmadığını bilmelidir."[71] Rüştü bundan sonra tarihi kayıtlardan kaybolmuştur. O dönemde Dönmeler için mevcut olan başlıca seçeneği yansıtan Yalman, önemli, coşkulu ve

sesini duyuran bir Türk milliyetçisi haline gelmiştir.

Rüştü ve Yalman'ın tüm Dönmeleri açıkça Türk olmaya davet etmesi anlaşılabilir bir durumdur. Yine de neden yalnızca kendi kişisel bütünleşmeleriyle ilgilenmemişlerdi? Kendi kökenlerini, Dönme "hurafelerini" ve Sabetay Sevi'nin "şarlatanlığını" karalamaları güvenirlik kazanmak için uyguladıkları bir taktik miydi? Bu sorular, Dönme eylemleri, din değiştirip Avrupa'ya uyum sağlamaya çalışan Yahudilerinkiyle karşılaştırıldığında yanıtlanabilir. Çağdaş İngiltere ve Almanya'da Hıristiyanlığa dönen Yahudilerin, diğer Yahudilere karşı tutumlarını inceleyen Todd Endelman, toplumların bütünleşmeye karşı direnç gösterdiğinde, azınlıklardan kendilerini azınlık kimliklerinden özgürleştirerek vatandaşlıklarını kanıtlamalarının talep edildiğini, azınlık geçmişine sahip olan bireylerin, topluluklarının din değiştirmemiş üyelerinden uzaklaşmaya zorlandıklarını ve hatta diğerlerini de kendilerini örnek almaya teşvik ettiklerini görmüştür.[72] Avrupa'da din değiştiren Yahudilerin ve Türkiye'de Dönmelerin deneyimleri, hem din değiştirenlerin hem de çoğunluğun gözünde, seküler kimlikler benimsemenin zorluklarını yansıtmaktadır. Aralarındaki en önemli fark, Dönmelerin din değiştirmelerinin samimiyetinin sorgulanmaya başlandığı dönemden iki yüzyıl önce din değiştirmiş olmalarıdır. Her iki gruptan da bazı insanlar, aralarına katılmaya çabaladıkları grup tarafından kabul edilebilmek için, ayrılmak istedikleri grubu açıkça kötülemişlerdir. Rüştü ve Yalman gibi, parçalanmış kimliklere sahip kimseler, kişisel kurtuluşlarını kültürel değişimde aramış, fakat toplumun onları aralarına kabul etmeyi reddettiğini fark ettiklerinde, toplum ve topluluk arasında aracılık rolünü keşfetmişlerdir.

Dahası, Yalman'ın iddiaları, Alman Yahudi entelektüel Moritz Lazarus'un, geç XIX. yüzyılda Yahudilerin asimile olma becerileri konusunda şüphe duyan Heinrich von Treitschke'nin Yahudi karşıtı saldırılarına verdiği karşılığı anımsatmaktadır. Lazarus da, tıpkı Yalman gibi, genel ve akademik okurlara yönelik birçok eseri kaleme alan, gönüllülük esasına dayalı yurtttaşlığı destekleyen ve çok yaygın bir terim olan "kabile"yi milli, ortak atalar ve tarih, topluluk ve grup bilincini anlatmak için olumlu anlamda kullanan bir yazardır. Fakat böyle küçük kabile toplulukları, çoğulculuğa hoşgörüyle yaklaşamayan ve bu gibi farklılıkların, kabile kimliklerini ve sadakatinin terk edilmesini gerektiren milli birliğin önünü kestiğini düşünen milliyetçileri rahatsız etmiştir. Lazarus ve Yalman gibi insanlar, bu itirazları gidermek için, ulusların

baştan belirlenmiş ve nesnel değil, üretilmiş ve öznel olduğunu, bilinçli ve gönüllü olarak kurulmasına yardım eden kişiler, hatta farklı kabileler tarafından yaratıldıklarını ileri sürmüşlerdir.[73] Lazarus'a göre Alman Yahudiler kendilerini savaş alanında kanıtlamış, mecliste, yargıda, hastanelerde ve üniversitelerde hizmet vermişlerdir. Yalman'a göre, Dönmeler de kuruluşunun çok önemli bir aşamasında ulusa hizmet etmiştir.

İnsanın Rüştü ve Yalman'ın asimilasyon ve çözülme stratejilerini desteklemekten çok, Dönmelerin kendilerini toplumdan ayrı tutmalarına karşı çıkıyorlarmış gibi görünmek istediklerini, gerçek kimliklerini saklamak için sahte karakterlere ve sekülerlik maskelerine bürünüp, kayboldukları görüntüsü verdikleri topluluklarını korumak adına ikiyüzlülüklerini devam ettirdiklerini iddia edebilir. Rüştü'nün ilk beyanlarından biri olan "İnsanlar bana Yahudi olduğumu söylediklerinde, bunu bıçak kadar keskin, acı verici bir hakaret olarak algılıyordum. Neyse ki Türkiye Cumhuriyeti kuruldu. Tam vakti geldi. Açıkça Müslüman olduğumu ilan etmem bu yüzdendir" cümleleri bu çerçevede yorumlanabilir.[74] Bu, tüm Dönmelerin tamamen asimile oldukları hakkındaki son iddiaları için de geçerlidir. Dönme geleneklerine gizli bağlılıkları gerektiğinde derhal inkâr edilebilir. Din ve devletin birbirinden ayrılmasını desteklemek, teorik olarak, azınlık gruplarını dini ibadetlerinden alıkonulmaktan kurtarmış, özel alanlarındaki daha fazla din özgürlüğüne sahip olmalarını sağlayacak bir taktik olarak kullanılmış olabilir.

Türkiye bir grubun yönetimini devam ettirmek için, gruplar arasındaki farklılıkları korumuştur. Gruplar kendilerini azınlık pozisyonunda bulduklarında, kim olduklarını açıklamak zorunda kalmışlardı. Etnik-dini kimliklerini korudukları takdirde, yeni devlette hoş karşılanmayabilirlerdi. Fakat kimliklerini terk etmeyi istememiş veya edememiş olabilirlerdi, yeni ulusal sivil toplumda muğlak bir yeri kabullenebilir ya da tamamen ortadan kaybolabilirlerdi.[75] "Türkler [Müslümanlar] tarafından tamamen kabul edilmeyen ve Yahudiler tarafından reddedilen"[76] bir grup için, Dönme kimliğini devam ettirmenin en cazip seçenek olması mümkündür. Buna rağmen, Dönmeler tanımlayıcı özelliklerinin çoğunluğun kültürü ve dinine dayandırıldığı bir millete katıldıkları halde, farklı kültürlerini nasıl devam ettirebildiler?[77] Azınlıklar kimliklerinden vazgeçmezlerse ayrılıkçı olarak nitelendirilmekte ve "beşinci kol" ya da çoğunluk için dahili bir tehlike olarak algılanmaktadırlar. Azınlıklar kendi üzerlerine düşen görevleri ye-

rine getirmek isteseler bile, pratikte her zaman eşit vatandaşlar olarak kabul edilmemişlerdir. Buna göre, azınlık grupları kolektif kimliklerini devam ettirebilmek için rol yapmak gibi stratejiler geliştirmişler, bu sayede inanç ve ayinlerini özel olarak sürdürürken çoğunluk gibi davranmışlardır.

Bazı Dönmeler, zamanında özel hayatlarında dini ritüel ve ibadetlerini sürdürebilmek için kendilerini halk arasında normal Müslümanlar olarak gösterdikleri gibi, seküler Türkler gibi görünebilmeleri için sekülerizmin özünde içerdiği imkânı görmüşlerdi. Ataları kabul edilebilir Sünni İslam'ın maskelerini takarak, varlıklarını iki yüzyıldan uzun süre devam ettirmeyi başarmışlardı. Dönmelerin toplumla bütünleşmek istediklerini kabul etmek okurlara zor gelebilir. Belki de ikiyüzlülüklerini sürdürdükleri öne sürülebilir. Eğer durum buysa, Rüştü neden dikkatleri Dönmelerin ve kendisinin üzerine çekmek için bu kadar çaba sarf etmişti ve tanınmış bir gazeteci olan Yalman, eğer herhangi birini uyguluyorsa, gizli âdetlerini ifşa etmeye nasıl cesaret edebilmişti? Yalman'ın taktiği daha başarılı kabul edilebilir. Yalman'ın gazetesinde yayımlanan yazı dizisi, grubun ırksal farklılıklarını, ayrı inanç sistemini ve ekonomik gücünü ortaya koymak yerine, tıpkı Kemalistlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun izlerinin tamamen yok olduğuna inanmaları gibi, grubu geçmişin yakında tamamen ortadan kaybolacak bir kalıntısı olarak tanıtmıştır.

Rüştü, Yalman ve Gövsa arasındaki bu tartışma, Dönmelerin yaşadıkları deneyimleri ne kadar yansıtmaktadır? Irksal kökenleri, dini inançları, ibadetleri ve uluslararası ticari bağlantıları nedeniyle saldırıya uğrayan, servetleri ve sermayeleri ellerinden alınan Dönmeler, Türkiye'de yeni bir hayata nasıl başladılar? Selanik'te kendilerini toplumdan ayrı tutmaları ve kendi okullarını açmaları gibi, sınırlarını korumalarına yardımcı olan uygulama ve kurumların devamlılığını sağlayabildiler mi? İçevlilik uygulamaları devam etti mi? Bunu gerekli buldular mı? Dönmeler ve liderleri, özellikle de siyasette göz önünde olanlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yirmi yılını nasıl geçirdiler?

8

Dönmeleri laik ulus-devlete yeniden dahil etmek

Otobiyografisinde İstanbul'daki okullar meselesinden bahseden, Selanik'ten yeni göç etmiş Karakaş Dönmesi Reşat Tesal şunları yazmıştır:

> "Sınıf arkadaşlarımın büyük kısmı Anadolu'dan gelme çocuklardı. Rumeli'ye, Rumeliliye tepeden bakıyorlardı. Hele Selanikliler. Onlar için istisnasız Rum'dan, Musevi'den dönme kimselerdi. Beni de hemen "Selanikli Mişon!" diye damgalayıvermişlerdi. Bu saldırılara karşı sükûnet, hoşgörü veya karşı hücum şeklinde tepkiler göstermek varken ben sinirden kendimi kaybediyor, kızıyor, kaçıyor, saklanıyordum."
>
> 1927'de Feyziye'ye nakledildiğinde hayatı iyileşmişti. "Babanın sıkı temasları neticesinde ben, Selanik'teki ilkokulum olan ve İstanbul'a taşındıktan ve bir süre Sultanahmet tarafında öğretim yaptıktan sonra Nişantaşı'nda eski ve güzel bir konağa yerleşen [Karakaş] Feyziye'ye nakledildim... Ve okulda yabancı dil Fransızca ve İngilizce de çok iyi öğretiliyordu." Daha önce İstanbul'daki okulda yaşadığı deneyimlerinin aksine Feyziye'de yaşadıkları hoşuna gitmişti. "Feyziye'deki diğer sınıf arkadaşları da çok iyi çocuklardı. Okul sahiplerinden birinin, Kibar Muhsin Bey'in oğlu Ali Muhsin [Karakaşlardan Kibar ailesi] başta olmak üzere hepsi ile candan arkadaş olmuştum."[1]

Memleketlerinden ayrılmak zorunda kalmaları ve yeni yerleşimlerinde düşmanca saldırılara uğramalarına rağmen, bazı Dönmeler 1923'ten sonra Selanik'teki hayatlarını İstanbul'da yeniden kurarak ve denizin karşı kıyısında bıraktıkları tüm kurum ve işyerleri sayesinde güçlenen etnik-dini grupları için yeni bir merkez oluşturarak, farklılıklarını korumaya çalışmışlardır. Onları diğerlerinden ayıran şey, akrabaların İstanbul'da Nişantaşı gibi bir-

kaç mahallede bir arada yaşamaları ve burada bazılarının Sabetay Sevi'nin belirlediği ziyafetleri, oruçları ve bayramları sadakatle sürdürmeleri ve ölülerini ayrı mezarlıklara gömmeleridir.[2] Şemsi Efendi, Kapancı ailesinin üyeleri ve Terakki ve Feyziye mezunları, Üsküdar, İstanbul'daki, başlıca Dönme mezarlığı olan Bülbüldere Mezarlığı'na gömülmüşlerdi. Dönmeler Selanik'tekiler kapandıktan sonra İstanbul'da yeniden açılan Dönme okullarının yönetim kurulunda yer almışlar ve çocuklarını bu okullara göndermişlerdir; bu okullar şüpheli bir biçimde, merkezinde Selanik'te inşa ettikleri camiyi hatırlatan bir caminin yer aldığı mahallede bulunmaktadır ve en önemlisi Dönmeler, tekstil, kereste ve tütün ticareti yapmayı sürdürme girişimlerinde bulunmuşlardır. Ancak Dönmelerin uluslararası ekonomik bağlantıları, ulusun sınırlarını belirlemeye çalışan ulus-devlet için sorun teşkil etmişti. Türkiye Cumhuriyeti, Müslüman Türk burjuvazisinin, Dönmeler gibi "yabancı" grupların pahasına, yükselmesini çabuklaştırmak için, bu grupların mülklerini kamulaştırma ve aşırı vergilendirme gibi yöntemlere başvurmuştur. Nüfuzlu Dönmeler devlet şiddetine maruz kalmışlardır.

Karakaş okulunun eski müdürü olan, Osmanlı Maliye Nazırı Mehmed Cavid, 1923'te Lozan'daki Türk heyetinin danışmanlarından biri olmuş ve 1924'te İstanbul Ticaret Odası için bir rapor hazırlayan komitenin başkanlığını yapmıştı. Mehmed Cavid, Osmanlı ve sonrasında Türk ekonomisinin dünya ekonomisine bağlanması için uğraşan, yabancı yatırımları teşvik eden ve koruyan bir ekonomik liberalizm taraftarıydı. Böyle küresel bir düşünce yapısı, kendini idame ettiren bir ülke içi ekonomisi oluşturmayı hedefleyen erken Kemalizmle bağdaşmıyordu.

Mustafa Kemal, ekonomik liberalizme ya da kendisini eleştirenlere fazla hoşgörü göstermemiştir. Hızla harekete geçip rakiplerinden kurtulmuştur. Mehmed Cavid ve İTC'deki diğer kilit Dönme isim Doktor Nâzım, İTC'yi yeniden canlandırmak ve İzmir'de Mustafa Kemal'e karşı düzenlenecek bir suikast komplosuna katılmakla suçlanarak, 1926'da Ankara'da idam edildiler.[3] İronik olarak, Doktor Nâzım Ermenilerin 1915-17 tehcir olaylarında ve katliamlarında oynadığı rol nedeniyle, bir Ermeni'nin suikastına kurban gitmekten kurtulduğu Berlin'de sürgündeyken, Mustafa Kemal onun Türkiye'ye dönmesine izin vermişti. Doktor Nâzım ve Mehmed Cavid, başka bir Dönme doktor olan Tevfik Rüştü Aras'la buluşarak, İTC'yi yeniden iktidara getirecek bir komplo kurmakla suçlanmışlardır. Yine ironik olarak, düşman-

ları Rıza Nur, Mustafa Kemal'in kendisini öldürmesinden korkarak Fransa'ya, sonrasında da Mısır'a kaçmış ve Türkiye'ye ancak Mustafa Kemal Atatürk 1938'de öldükten sonra geri dönmüştü.[4]

Mustafa Kemal, hayatta olan İTC liderlerini ortadan kaldırdıktan sonra, geçmişinin izlerini, İTC üyeliğini ile İTC ve nihayetinde başarıya ulaşan milliyetçilik akımı arasındaki bağlantıyı önemsiz gibi göstermeye çalışmıştır. İTC, 1908'den 1926'ya kadar Osmanlı ve daha sonra Türk siyasetinde öncü rol oynamıştır; ulusal harekete katılan başlıca kişiler, eski İTC üyeleridir ve hareket İTC'nin mirasçısıdır, fakat cemiyetin saflarından iki Dönme'nin idam edilmesi bu durumu sona erdirmiştir. Mustafa Kemal 1908 Devrimi'ne fazlasıyla katkıda bulunmuş iki kuruma da hayli sert davranmıştır: 1925'te farmasonluğu yasaklamış ve tarikatlarını yasa dışı ilan etmiştir.

İstanbul ve cumhuriyetin ilk yılları

Cumhuriyet sadece Dönme devrimcilere değil, uluslararası ekonomik bağlantılara, dini ahlaka ve Dönme etkisi altındaki Selanik tarafından temsil edilen, kültürel bakış açısına da sırt çevirmişti. Bu durum başkent seçimine de yansımıştı. Cumhuriyet yönetimi, tercihini cumhuriyet kurulduktan sonra adı İstanbul olarak değiştirilen, uluslararası Konstantinopolis'ten yana kullanmamış, küçük bir taşra kenti olup sınırları içinde sadece bir tane kötü restoran bulunan ve bir tek tiftiğiyle (Ankara keçisinin yünü) ünlü olan, tozlu Ankara'ya yatırım yapmıştır.[5] İstanbul 1.500 yılı aşkın süredir, Roma, Bizans ya da Osmanlı İmparatorluklarının başkenti, hanedan üyelerinin ikametgâhı, dini yetkililerin makamı olmuş, askerlere, bürokratlara ev sahipliği yapmış ve zanaatkârları, âlimleri ve hepsinden önemlisi tüccarları cezbetmişti.[6] Akdeniz'in en geniş pazarına sahip olmakla övünür, ithalat ve tüketim devidir ve uzun süredir Avrupa'nın en büyük kentidir. XIX. yüzyılın sonlarında, nüfusunun çoğunluğu Hıristiyan olan İstanbul, insanların, paranın, ticari malların ve fikirlerin dolaşımında önemli bir nokta haline gelmiştir. Burada uluslararası tarzda banka binalarının yanında heybetli yabancı büyükelçilikler inşa edilmişti ve "Paris ve İtalya'ya özgü *art nouveau* mimarisi dünya çapında dönemin burjuvazisi tarafından tercih edilmiştir."[7] Şehrin bankacıları, tüccarları ve yeni sakinleri yabancıların, yüksek kesime mensup Hıristiyanların ve Yahudilerin yaşadığı, tarihi şehirden Haliç'le ayrılan ve Pera olarak bilinen bölgede "kendileri için

konaklar, apartmanlar, oteller, kulüpler, restoranlar, kafeler"in yanı sıra "eğlenmek için daha az saygın eğlence yerleri inşa etmişlerdi."[8] Şehrin bu kısmı, Selanik'teki yalı boyu mahalleleri gibi, kent planlaması ve yenilenmeden geçirilmiş ve taş döşeli sokaklar ve kaldırımlar, gaz lambaları ve elektrikli tramvayla donatılmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde, şehrin bir milyon kişilik nüfusunun onda birini yabancılar oluşturuyordu ve Müslüman nüfus genel nüfusun yarısından azdı. Fakat şehrin işgali ve devlet politikaları, şehrin kozmopolitliğini birdenbire durdurmuştu. Önce, Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan 1922'ye kadar süren İngiliz, Fransız ve İtalyan işgali gelmişti. Sonrasında yeni Türkiye Cumhuriyeti, yozlaşmış, ahlaksız ve yabancı olarak gördüğü şehri, kasıtlı olarak izole etmişti. İstanbul "Bizanslı" ve "bizden olmayan 'ötekiler'" tarafından mesken tutulması nedeniyle şüphe uyandırmıştı.[9] Başkenti "özel bir önemi olmayan" bir iç bölgeye ve "tarihten ve sembolik ağırlıktan yoksun tarafsız bir bölgeye" taşımak, Rumlarla özdeşleşen, kıyı bölgeleri "unutma ve hafızadan silme"[10] isteğini açığa vurmaktadır. Unutulmak istenenlere, Yunanistan'dan gelen Dönmeleri de eklemek mümkündür.

Bu süreçte, bazıları İstanbul'u yozlaşmış bir yönetimin yozlaşmış başkenti varsaymış, taşra kasabası olan Ankara'yla kıyaslandığında "Sodom'a" benzediğini öne sürmüşlerdir. Ahmet Emin Yalman'a göre Ankara'da, "otel, elektrikli aydınlatma ve konfor yoktu. Kendi yatağınızı taşımanız ve bir arkadaşınızın evinde ona uygun bir yer bulmanız gerekiyordu. 'Anadolu' adındaki, şehirde bulunan tek restoranda yemek yemeniz gerektiğinde, gastronomik bir keyif almanız kesinlikle mümkün değildi." Yine de, yazara göre bu şehir cenneti andırıyordu, çünkü Türklerin hayallerini ve isteklerini gerçekleştirme yoluna girdiklerini, yani yabancı unsurlardan arınmış ulusal yurtlarını inşa ettikleri anlamına geliyordu.[11]

İstanbul, Birinci Dünya Savaşı sırasında Akdeniz ve Karadeniz'e açılan deniz yollarının kapanmasından dolayı mali sermayesini kaybetmiş ve kültürel ve siyasi sermayesinden de vazgeçmek zorunda kalmıştı. Artık Avrupa'dan Basra Körfezi'ne, Kuzey Afrika'dan İran'a uzanan bir imparatorluğun merkezi değildi. Ne Hıristiyanlar ne de Müslümanlar onu dünyanın merkezi, kıtalar ve kültürel kuşaklar arası bir sınır köprüsü, mal ve sermayenin uluslararası akışının bağlantısı kabul ediyordu. Büyük bir çoğulcu imparatorluğun sembolü, Türk devrimcilerine milliyetçilik karşıtı, bağnaz dini güçlerin yok edilmesi gereken simgesi haline gelmiş-

ti. İstanbul'un kozmopolitliğine ve küreselliğine öncülük eden, yabancı, Levanten, Müslüman ya da gayrimüslim, sömürge sermayesinin aracısı olan Dönmeler gibi "komprador"lar sahte görülüyor ve ulus-devlette hoş karşılanmıyorlardı. Bu durum kentsel şiddete ve ayrımcı, sert ve hatta şiddetli tepki gösterilmesine neden olmuştu. Dönmeler yerici biçimde "kozmopolit" olarak adlandırıldıklarından özellikle küçümsenmişlerdi. Antonio Gramsci'nin kozmopolit kelimesini kullandığı şekliyle, bağımsız, bağlantısız, ulusal kültür ve ekonominin gelişimini önleyen ve ulusu geliştirecek organik olmayan unsurlardı.[12] Yeni cumhuriyette, devlet, tam da Dönmelerin temsil ettiği türden kültürlerarası aktarım, alışveriş ve ticarete karşıydı; ve aynı şekilde kozmopolitlerin de sermaye gibi sınırları olmadığı için, Dönmelere de.[13]

Bu düşünce şekline göre, ulusun egemenliği, ekonominin bağımsızlığıyla garanti altına alınmalıydı. Mustafa Kemal 1923'te Müslüman Türk esnaftan oluşan bir topluluk karşısında "Ermenilerin bu feyizli ülkede hiçbir hakkı yoktur. Memleket sizindir, Türklerindir. Bu memleket tarihte Türktü, o halde Türktür ve ebediyen Türk olarak yaşayacaktır. Ülke en sonunda yeniden meşru sahiplerinin eline geçmiştir. Ermeniler vesairenin burada hiçbir hakkı yoktur. Bu bereketli yerler koyu ve öz Türk memleketidir" diye ilan etmiştir.[14] Buna göre, yabancılar ve gayrimüslimler, Müslümanlar ya da devlet tarafından el konulan yabancı işyerlerinden ya da aralarına bankalar da dahil olmak üzere, kamu kuruluşlarından ya da kamu yararına çalışan şirketlerden kovuldular. Devletle ve belediyeyle anlaşma yapmış özel şirketler, gayrimüslimleri ve yabancıları işten çıkarmaya zorlanmışlar, bu durum iletişim, ulaşım, hizmet ve kamu hizmeti sektörlerini etkilemişti. Sonra sıra barlara, otellere, restoranlara ve kafelere gelmişti. Belediye yönetimi, çalışanlarının Müslüman Türkler olduğu teminatını vermeyen kuruluşları kapattı. Gayrimüslimler ve yabancılar İstanbul Ticaret Odası'ndan atıldılar. Malların dünya çapındaki dolaşımına sırt çevirmek adına, yerli kumaşlarla üretilen giysilerin giyilmesini şart koşması gibi, devlet sürekli olarak "yerli mallarının" tüketimini teşvik etmeye çalışıyordu. 1924 ve 1928 yılları arasında meclis tarafından kabul edilen kanunlar, gayrimüslimlerin hâkimiyetini simgeleyen Osmanlı Bankası'nı Türkleştirmiş, hesap defterleri ve ticari kayıtların Türkçe tutulmasını mecbur etmiş (o zamana dek genellikle Fransızca kullanılmıştır) ve devlet hizmetinde çalışanların ve sanayideki müdürlerle muhasebecilerin Türk, yani yerli Müslü-

manlar olmalarını şart koşmuştur.

İstanbul'daki gayrimüslimler ve yabancılar, burada ikamet eden yabancıların Osmanlı kanunları ve vergilendirmesinden muaf tutulmasını sağlayan, zamanla, yabancılara ve onların genellikle Hıristiyan ve Yahudi olan yerli ortakları ve temsilcilerine adaletsiz ayrıcalıklar ve ekonomik avantajlar tanınmasına neden olan "kapitülasyonlara" karşı birikmiş öfkenin ve globalizm ve sömürgecilik karşıtı iktisadi milliyetçiliğin ağır darbesine maruz kaldılar.[15] İstanbul'daki Hıristiyanlar 1923'teki nüfus mübadelesinin kapsamına alınmasalar da, şehri terk etmeleri yönünde büyük baskı gördüler. 1914 ve 1927 yılları arasında, Hıristiyan nüfus 450.000'den 240.000'e indi. 1927'de Pera'nın anacaddesi olan Grande Rue de Péra'nin ismi, resmen İstiklal Caddesi olarak değiştirildi. Şehir kozmopolit yapısını, sadece şehrin genel nüfusu neredeyse üçte bir oranında azalırken azınlığın nüfusunun azalması nedeniyle değil,[16] yönelimini, yerel ve uluslararası öğeler arasındaki bağlantıyı, açıklığını, açık olma tercihini ve devingen diasporaların evi olma özelliğini yitirdiği için kaybetmiştir.

Kendini ayrı tutmak

İmparatorluk günlerinde Selanik'te yaşarken sahip oldukları kozmopolit muhitin kaybının yansıması olarak, Dönmelerin, tıpkı diğer bölgeler arası etnik ve dini gruplar gibi, Türkiye'ye yerleşmeye zorlandıktan sonra daha sınırlı bir diasporaları olmuştu. Hangi mezhepten oldukları fark etmeksizin, tüm Dönme göçmenler benzer taktikler uygulamışlardır. Aynı zamanda, mezhepler arasındaki ve Dönmelerle toplumun diğer kesimleri arasındaki sınırlar ortadan kalkmaya başlamıştı.

Büyük Kapancı tüccar aileleri genellikle Teşvikiye ve Nişantaşı'na yerleşmişlerdi. Ailenin bir üyesiyle yaptığım röportajlara göre, büyük Kapancı tütün tüccarı ve Terakki Mektebi'nin ilk yönetim kurulu üyelerinden olan Hasan Akif'in soyundan gelenler –yani, birbirleriyle evlenen torunları, Nuriye ve Ali Rıza–, 1939'da Brüksel'den İstanbul'a taşındılar. Büyükanneleri Fatma Akif'i ziyaret ettikleri sırada İkinci Dünya Savaşı patlamış ve onlar da İstanbul'da kalmışlardır. Nüfus mübadelesine tabi olanlara, Yunanistan'a sürülen Rumların evlerinin verildiği Nişantaşı'na yerleşmişlerdi. Bu ailenin devlet yardımına ihtiyacı yoktu, çünkü İstanbul'daki tüm akrabaları bu mahallede yaşıyordu. Nişantaşı'ndaki, mihrabının üzerinde Selanik'teki Dönme Yeni Camisi'ndekiyle

aynı kitabenin yazılı olduğu ve onu andırdığını düşündükleri Teşvikiye Camisi, buradaki çok sayıda akrabaları, Dönme arkadaşları ve mahalledeki diğer Selaniklilerin varlığı, onların kendilerini evlerinde gibi hissetmelerine yardımcı olmuştu. Röportaj yaptığım bu kişi, 1920'lerde ve 1930'larda, Dönme dini liderlerinin Teşvikiye Camisi'nin bodrumunda, genellikle Dönme cenazeleri için, ibadetlerini yerine getirdiklerini iddia etmiştir. İki ya da üç yıl sonra aralarına, Selanik'te kalan birkaç akrabaları, Nuriye'nin ağabeyi Akif Fuat ve onun ailesi de katılacaktı. Dört yaşındayken İstanbul'a taşınan, Hasan Akif'in soyundan gelen bir kişi bana "Bir cemaat gibiydik, etrafımızdakilerden, hatta üst sınıfa mensup Türklerden bile biraz farklı, kendimize özgü bir yaşam tarzımız vardı. Kutlamalarımızı bir arada yapıyor, birbirimizle sosyalleşiyor ve aynı mesleklerde beraber çalışıyorduk" diye anlattı.[17]

Dönmelerin kendi aralarındaki sınırlar, İstanbul'da, hiç de Selanik'te olduğu kadar katı değildi. Kapancılar ve Karakaşlar aynı mahallelere yerleşmiş ve okullarını aynı mahallelerde açmışlar, ölülerini de aynı mezarlığın farklı bölümlerine gömmüşlerdir.[18] Bazı ayrılıklar korunmuştu. Karakaşlar genellikle Bakırköy, Beyazıt ve Sultanahmet'e yerleşmişlerdi. Bakırköy gerçek bir Selanikli kolonisine dönüşmüştü. Aslında, Karakaşlar 1860'lardan beri burada yaşıyorlardı. Selanikliler ticari sebeplerle ya da İstanbul'daki hükümet görevleri nedeniyle buraya yerleşmişlerdi.[19] Bakırköy Hamidiye'ye en çok benzeyen semt olduğu için de burayı tercih etmiş olabilirler. Sayıları gittikçe artan Dönme çocuklarının ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, zengin Karakaş aileleri 1910'da Leyli ve Nehari Makriköy (Bakırköy) İnas İttihad-i Osmani Mektebi'ni açmışlardır. Beyazıt'taki Feyz-i Ata, 1922'de bu okulla birleştirilmiştir. Feyz-i Ata'nın ilk müdürlerinden biri olan İbrahim Alâettin Gövsa, Makriköy okulunun da müdürlüğünü yapmıştı.

Günümüzde Sultanahmet'te XIX. yüzyıl Fransız yazarı Pierre Loti'nin ismini taşıyan, bir bölümü turistlere, bir bölümü hanelere, bir bölümüyse bürokratlara ayrılmış bir sokak bulunur. Birçok Karakaş'ın açıklamalarına göre, 1920'lerin başından 1940'ların sonuna kadar, Divan Yolu'nun ve günümüzde Pierre Loti Otel'in güneyindeki alan bu tarihlerde tamamen bu Dönme grubunun sakinlerinin yaşadığı apartmanlarla dolmuştu. Karakaşların soyundan gelen biri, bana ailesinin Selanik'ten geldikten sonra yerleştiği binaları gururla göstermişti. Büyükbabası Piyer Loti ve Medrese sokaklarının köşesinde bulunan bir binanın sahibiydi ve babası 1948'de burada doğmuş, sonrasında Dönmelerin çoğu gibi Nişan-

taşı'na taşınmıştı. Nüfus mübadelesi sırasında şehre gelen Karakaşların birçoğu, önce Sultanahmet ve Beyazıt'a yerleşmişlerdi.[20] Röportaj yaptığım başka biri, bana Çemberlitaş'taki Köprülü Kütüphanesi'nin arkasında bulunan Piyer Loti Caddesi'nin Dönme aileleriyle dolu olduğunu söyledi. Kendi camileri olarak nitelediği Nişantaşı'ndaki Teşvikiye Camisi'ne yakın olmak için topluca taşınmaya karar verene dek burada yaşamışlardı.[21] Nüfus mübadelesine tabi kişiler aslında Türkiye'nin dört bir yanına gönderilmişlerdi: İstanbul, İzmir, Ankara, Bursa, Çanakkale, Hatay (Antakya), Samsun (tütün yetiştiriciliğinin merkezi), Adana, Trabzon (önemli bir liman) ve Gümüşhane (İran'la olan ticari bağlantısı nedeniyle önemlidir). Fakat çoğu kısa süre sonra İstanbul'a gelmişti. Yunanistan-Arnavutluk sınırındaki bir şehirden gelen geniş bir aile, İstanbul'daki Cağaloğlu, Gedikpaşa ve Mahmutpaşa mahallelerine yerleşmiş, günümüzde Pierre Loti Otel'in bulunduğu anacadde olan Divan Yolu'nda yaşamışlardır. Diğer aileler Eminönü, Beşiktaş ve Bakırköy'e yerleşmiş, mübadeleden önce İstanbul'a gelen Dönmelerle ticari ilişkilerini sürdürmüşlerdi.[22]

Karma Komisyon Kayıtları'na göre, Kibar Ali ve oğulları, Osman Fettan, Mehmet Sarım ve Halil Hikmet gibi, önde gelen bazı tüccar Karakaş aileleri, aynı ismi taşıyan, hırdavat ve madeni aksam ticareti yapan bir şirket kurarak, Eminönü, İstanbul'daki işmerkezi Tahtakale'de işyerlerini yeniden açmışlardır.[23] Selanik'te bıraktıkları mülklerinin tasfiyesine onay veren vekâletnamedeki bilgileri "Kibar Ali Kardeşler Mahdumları, İstanbul, Kanza Han, Tahtakale, 51-2 Numara, Telgraf adresi: Kibarlar, Telefon numarası, İstanbul 3291-3292" olarak geçmektedir. Mektup, Kibar Ali Kardeşler Mahdumları'nın Osmanlıca ve Fransızca mührü (Fils de Kibar Ali Frères / Kibar Ali Kardeşler Mahdumları, İstanbul)[24] ve Sultanhamam'da kurulan Balcı Kardeşler şirketinin mührüyle damgalanmıştır: "Mehmet Balcı Kardeşler, Türk Ticaret Anonim Şirketleri."[25] Balcı şirketinin adı, Dönmelerin kilit kimlik öğesi olarak Türklüğü benimsemelerinin gerektiği yeni bir kültürel ortama hızlı ve başarılı bir geçiş yaptıklarının kanıtıdır. Diğer vekâletnameler de, örneğin Kibar Ali'nin eşi Afife'ninki, Dilberzade Kardeşler İstanbul'un Osmanlıca ve Fransızca damgasını taşımaktadır (Dilberzade Kardeşleri Dersaadet / Dilber Zade Frères Constantinople).[26] Böylece, Karakaş grubunun Eminönü'nde (Tahtakale, Sultanhamam) ve sonrasında yeni mahalleleri Şişli'de şirketlerini kurduktan sonra, geniş ailelerinin (Karakaş, Kibar, Dilber, Balcı) ve mezheplerinin (Karakaş) mensuplarıyla ça-

lışmaya devam ettiklerini anlayabiliriz. Dahası, "Kibar Ali Kardeşler Mahdumları" gibi şirketlerin isimleri, yeni yurtlarında aile şirketlerinin bir sonraki nesil tarafından sürdürüldüğünü ve imparatorlukla ulus-devlet dönemleri arasında, aile bağlantılarıyla müşterilerine kendilerini tanıtma arasında bir köprü kurma çabasının bulunduğunu gösterir.

Ticari ilişkileri devam etse de, grup üyeleri arasındaki sıkı bağlar çözülmeye başlamıştı. Dönmelerden bazıları XX. yüzyılın başında Selanik'te içevlilik uygulamalarına son vermişse de, diğer gruplarda olduğu gibi, dışevliliğe daha geniş çaplı bir geçiş Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında gerçekleşti. Son Osmanlı maliye nazırı Faik Nüzhet'in oğlu olan Haldun, buna iyi bir örnektir. Bana Haldun'un 1905'te Selanik'te doğduğu söylendi.[27] 1913 yılından önce çekilmiş bir fotoğrafta, Faik üzerinde koyu renk bir takım elbise, uçları yukarıya doğru kıvrık bıyıkları, kısa kesilmiş saçlarıyla, yüzünde hafif bir gülümsemeyle poz vermiştir. Sol bacağını sağ bacağının üzerine atmış, rahatça oturmaktadır. Sağ omzunun arkasında, genç eşi Şükriye durmaktadır. Eşi gibi kameraya değil, kameranın gerisine bakmakta, bu da ona dikkati dağılmış ya da soğukkanlı ve uysal bir hava vermektedir. Saçları kısa kesilmiştir, küpe takmış ve o dönemdeki büyük Avrupa şehirlerinin hepsinde modaya uygun bulunacak, koyu renkli, zarif bir elbise giymiştir. Onun tam önünde duran kişi, oğulları Feridun'dur. Örgülü saçlarına, kısa, pilili, geniş yakalı ve büyük düğmeli beyaz elbisesiyle uyumlu beyaz kurdeleler takılmıştır. Tek elini babasının sol dizine koymuştur. Fotoğrafta, uzun saçlarında beyaz kurdeleleri olan, erkek kardeşininkiyle aynı elbiseyi giymiş ve elini babasının sol dizine koymuş başka bir çocuk daha görülmektedir. Saçları örgülü ve beyaz elbiseli ikinci çocuk, çiftin oğulları Haldun'dur. Selanik Yunanistan'ın eline geçtikten sonra ailesiyle birlikte İstanbul'a gelmişti. Babası onu eğitimi için yurtdışına, İsviçre'ye, Fransa'ya ve Paris'teki Sorbonne'a göndermişti. Babası gibi mason olmuştu. Dönme olmayan Müslüman bir kadınla evlendiği İstanbul'a, 1930'lara kadar dönmemişti.[28]

Onun soyundan gelen biri tarafından temin edilen soyağacına göre, Terakki Mektebi'nin kurucularından biri olan Sarrafzade Osman Ehat'ın oğlu, Kapancı Sarrafzade Ahmet Tevfik Ehat'ın dört çocuğundan ikisi yabancı kadınlarla evlenmiş, ikisi yurtdışına yerleşmiştir.[29] Reşat Tesal'ın ağabeyi, Mustafa Kemal'in ordudan arkadaşı Nuri Conker'in kızıyla evlenmişti. Conker evlilik

vasıtasıyla uzaktan akrabasıdır (dayısının eşinin akrabası). Tesal 1944'te babası Trabzonlu ve annesinin ailesi Boşnak olan bir kadınla evlenmişti.[30] Bazı Dönmeler grup dışından kişilerle evleniyordu. İçevlilikler yaparak uzun süredir korudukları topluluklarının duvarlarını yıkmaktan tatmin oldularsa, çocuklarını kendi okullarında eğitmeye ya da ölülerini ayrı mezarlıklara gömmeye devam etme ihtiyacı duymuşlar mıydı?

Ayrı okullar

Selanik'ten mübadeleyle gelen yaşlı bir Dönme göçmeni 1927'de, eskiden yaşadıkları mahallede, grubun çocuklarının diğerlerinden ayrılmalarını ve böylece inançlarının güçlenmesini sağlayan, kendilerine ait okulları olduğunu açıklamıştı. Fakat yeni cumhuriyette, çocuklarını dışlandıkları, alay edildikleri ve hatta Türk sınıf arkadaşları tarafından dövüldükleri devlet okullarına göndermek zorunda kalmışlardı.[31] Okul arkadaşları tarafından Yunanlı piçler ya da daha da ağır sıfatlarla hitap edilerek sindirilen çocuklarının ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, Yunanistan'da olmasa da, Türkiye'de nüfus mübadelesinden sonra varlığını sürdürmeyi başarıp imparatorluktan ulus-devlete geçişte köprü görevi gören ve yeniden açılan iki Selanik okulu, Dönmelerin kurduğu Feyziye ve Terakki Mektepleriydi.[32] Ancak okulların amaçları değişmişti: Önceden din ve uluslararası değerlerin öğretildiği bu okullar, Türkiye'de sekülerleştirildi ve millileştirildi. Hâlâ ortak bir kimlik aşılama işlevini yerine getirebilmelerine rağmen, bu kimlik temel ideolojik özünden arındırılmıştı.

Feyziye'den Işık'a

Mert Sandalcı'nın büyükbabasının ona anlattığı gibi, Dönmeler Balkan Savaşı'nın ardından, akrabalarının bulunduğu ve işlerini çok daha rahat yürütebilecekleri İstanbul'a göç etmeye karar vermişlerdi. 1915'e gelindiğinde, Feyziye Mektebi'nin yönetim kadrosunun büyük bölümü Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentine yerleşmişti.[33] Sandalcı, öncelikle 1912'den sonra Selanik'ten ayrılan kişilerin, (onların Türk olduklarını ve Yunan yönetimi altında yaşamanın Türkler için imkânsız olduğunu varsaymıştır) çocuklarını alışkın oldukları usul ve yöntemlerle eğitmek istediklerini öne sürer. İstanbul'da başka "modern" okullar bulunmasına rağmen, onlar kendi okullarını açmışlardır: Yeni (1915), Feyziye (1917), Şişli Lisan (1919) ve Feyz-i Ata (1921). Fakat Reşat Te-

sal'ın bu bölümün başında alıntılanan otobiyografisinden de anlaşılabileceği gibi, bir diğer neden de, Dönme çocuklarının İstanbul'daki okullarda kötü muamele görmeleriydi.

Başlangıçta, Karakaşların çoğu Bakırköy'e yerleşmişti. Fakat göçmenlerin sayısı arttıkça, aralarında Sultanahmet, Gedikpaşa, Teşvikiye ve Şişli'nin de bulunduğu, çocuklarının okuldaki diğer çocuklarla anlaşmakta sorun yaşadığı başka mahallelere yerleşmeye başlamışlardı (140). Selanikliler için, 1917 ve 1923 yılları arası en zor dönemdi, çünkü "bu göçmen çocuklar, sürekli Yunanlı ya da Yahudi olarak mimlenmiş ve diğer çocukların kendilerine neden bu şekilde davrandıklarını anlayamadıkları için zorluk çekmişlerdi" (141). Ayrıca, bu göçmenlerin okul arkadaşlarından farklı olarak, maddi sorunlar yaşamaları ve mütevazı bir yaşam sürdürmeleri, bu sorunu daha da ağırlaştırmıştı.

Bu şartlar nedeniyle, önde gelen Karakaş aileleri önce Beyazıt'ta bir okul açtılar. Tıpkı Selanik'teki Dönme mezarlıklarının haritalarda "Türk mezarlıkları" olarak tanımlanmaları gibi, Jacques Pervitich'in haritasında bu okul *école Turque* (Türk okulu) (144-45) olarak gösterilmişti. Okul Beyazıt Camisi'nin, Beyazıt Meydanı'nın ve üniversitenin ana kapısının güneybatısında, Piyer Loti Caddesi'nden Divan Yolu'nun biraz yukarısında bulunuyordu. Okul 1923'te Nişantaşı'na taşındı (166-67). Okulu kurmak için bağışta bulunmakta önayak olanlar İpekçi ve Kibar aileleriydi. Kibar Ali ve Mahdumları Şirketi büyük miktarda para bağışlamıştı (149). 1921'de bağış yapan yaklaşık yüz kişiden oluşan bir listede on beş İpekçi, dokuz Kibar, dört Balcı ve bir Karakaş bulunuyordu (149-51). Toplam bağış miktarının yarısından fazlasını veren Kibarları, İpekçiler takip ediyordu. 1928'e kadar Beyazıt'taki okulun müdürlüğünü, eski bir İTC üyesi, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra milletvekilliği yapan ve Halide Edip Adıvar'ın[34] yakın arkadaşı olan Nakıyye Hanım yaptı (153,155).

Beyazıt'taki okulun kurucuları bir ticaret okulu açma girişiminde bulunmuş, fakat bunu gerçekleştirememişlerdi (157). "Modern olmayan" Arapça ve Farsça derslerinin yerine ise, felsefe, sosyoloji, mantık ve ticaret dersleri eklemeyi başarmışlardı (160). Sandalcı'ya göre, milli mücadelenin önemli bir kısmı eğitim ve dilbilim alanında gerçekleştiği için, bu durum onların öğrencilerini cumhuriyete ve Osmanlı sonrası geleceğe hazırladıklarına yönelik bir kanıt teşkil etmektedir.

Okul 1923'te, İTC liderlerinden olan ve Birinci Dünya Savaşı'nda Harbiye Nazırlığı yapan Enver Paşa'nın eşi Naciye Sul-

tan'ın Teşvikiye'deki, mahallenin ana camisinin yanında ve Terakki Mektebi'nin bulunduğu binanın yakınında yer alan konağına taşındı. O zamanlardan kalan bir fotoğraf, her iki Dönme okulunun da sonradan bir Dönme mahallesi haline gelecek mahalleye yerleştiklerini ortaya koymaktadır. Arazi ve bina için gerekli olan paranın üçte biri yeni kurulan Mezunlar Cemiyeti, yarısı ise Dilberler ve Kibarların kefil oldukları bir banka kredisi sayesinde toplanmıştı (170).

Okul 1932'de yönetim kurulundaki iki öncü aile, Dilberler ve Kibarlar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle büyük bir krizle karşı karşıya kalmıştı. İki aile görünürde 1920'lerde İstanbul'a rahat bir geçiş yapsalar da, artık dostane ilişki içinde bir arada çalışamıyorlardı. Tütün ticaretiyle uğraşan Kibarlar, ekonomik buhran döneminde büyük mali kayıplara uğramış ve talihleri ters dönmüşken, tekstil ticaretiyle uğraşan Dilberlerin şans yüzüne gülmüştü. Bu, Selanik'teki 1917 yangını sırasında birçok mülk ve işyerini kaybeden Dilberlerin başına gelen durumun aksidir.[35] Diğerleri kadar zengin olmayan ve servetlerini esas olarak tekstil ticaretinden elde eden İpekçiler,[36] bölünmenin öncesi ve sonrasında okul yönetiminde önemli bir role sahip olmuşlar ve İsmail İpekçi, Dilber ve Kibar ailelerini yeniden bir araya getirmeyi başarmıştır.[37] İsmail 1936'daki ölümüne dek okulun müdürlüğünü yaptı. Sonrasında Feyz-i Sıbyân'ın ilk mezunlarından biri olan Süleyman Kâni İrtem, 1946'da ölene kadar yönetim kurulu başkanı olarak görev yapmıştı (223).

Dönme okulu yeni cumhuriyete ayak uydurmak için elinden geleni yapmış, etnik-dini topluluk inşası ve uluslararası ticaret konusunda eğitim vermek olan hedeflerini, Türk milliyetçiliğiyle değiştirmiştir. Yeni okul yönetmeliğine göre, Feyziye'nin siyasi amaçlara göre şekillenmeyen, sadece eğitime yönelik hedefleri bulunuyordu ve her Türk, yönetim kuruluna üye olabilirdi (201). 1934'te okul adını Işık olarak değiştirdi (211). Atatürk okul tarafından kendisine gönderilen, okulun Selanik ve Atatürk'ün ilk öğretmeni Şemsi Efendi'ye dair kökenlerini ima eden ve okulun yönetim kurulunun cumhuriyete ve onun liderine sadık olduğunu ve Taksim Meydanı'ndaki Cumhuriyet Anıtı'na bir çelenk yerleştirdiğini belirten bir telgrafa karşılık olarak, okula ellinci yıl dönümünü ve isim değişikliğini kutlayan bir telgraf göndermişti. Okul böylece Türkiye'deki birçok başka okula benzedi, ancak pedagojik hedefleri açısından olmasa bile, öğrenci kitlesi bakımından farklı olmayı sürdürdü.

Terakki'den Şişli Terakki'ye

Kapancı okulu da aile içinde tutmayı başarmış, fakat cumhuriyetin gerçeklerini yansıtacak şekilde, büyük bir revizyondan geçmiştir. Selanik'teki Terakki Mektebi 1919'da İstanbul, Nişantaşı, Şişli'de yeniden açıldı. Bu taşınmanın bir yansıması olarak 1922'de adı Şişli Terakki olarak değiştirildi. Yönetim kurulunun ilk toplantısının tutanakları, Kapancı ailesinin hiçbir üyesinin toplantıya katılmadığını gösterir; aile hâlâ Selanik'tedir.[38] İlk kararlarından biri, kızların okula çarşaflı kabul edilmemeleri şartıdır,[39] böylece yeni cumhuriyetin sonradan kendisiyle gururlanacağı yenilikler hakkında bir talepte bulunan ilk İstanbul okullarından biri haline gelmiştir. Dönme okullarının seküler olmakla ünlenmelerinin bir nedeni de Selanik'te değil, İstanbul'da uygulanan bu yönetmeliklerdir. 1923'ten sonra Selanikli Dönmeler şehre geldiler ve okula kaydoldular. 1925'te Sertel ailesi, Sabiha Sertel'in müfettiş-i umumi [genel müfettiş] olarak görev yapmasıyla birlikte, okula katkıda bulunmaya başladı.[40] 1925'teki yönetim kurulu üyeleri, Selanik'le olan devamlılığı yansıtır: Kurul üyeleri meslek erbabı, uluslararası çapta tüccarlar (tütün, tekstil) ve büyükelçilerdir. Aralarında Duhani Tütün Şirketi'nden Hasan Sabri de bulunmaktadır.[41] 1933'teki yönetim kurulu üyeleri aynı eğilimi yansıtmayı sürdürmüş ve aralarına bankacı Namık Kapancı (önceden Selanik'te sarraf); tüccar ve Selanikli bir bankacı olup yine Selanik'te Dönme okullarının yönetim kurullarında görev yapmış Faiz Kapancı (Selanik'teyken satış mümessili); bankacı İsmail Kapancı ve Dr. Ziya Osman da katılmıştı.[42] İbrahim Telci ve Mecdi Derviş de okulda önemli görevler üstlenmişlerdi. Kapancılar şehre geldikten sonra, tıpkı Selanik'te olduğu gibi, okulun yönetiminde önemli bir role sahip olmuşlardır.

Mecdi Derviş 1934'te Şişli Terakki Lisesi hakkında yazdığı bir makalede, okulun modernleşme çabalarını duyurmuş, Dönme cemaati ve okul arasındaki yakın bağlantılardan ayrıntıyla bahsetmiş ve ailelerin ve okulların birlikte çalışmalarının gereğini vurgulamıştır. Eğer birlik değillerse, aileler ile okulları, ebeveynler ile öğretmenleri birbirine bağlayacak dernekler oluşturulmalıdır. Yazar, "Aileler okulda öğretilen iyi alışkanlıkların bozulmasına neden olurlarsa, öğretmenlerin çabaları ve yoğun çalışmaları ne işe yarayacaktır? Bu derneklere bu yüzden ihtiyaç vardır" diye açıklamıştır. Türkiye'de aile-okul, ebeveyn-öğretmen ve okul denetleme kurulları neredeyse hiç bilinmiyor olsa da, "bizde bu dernekler uzun süredir varlıklarını sürdürmektedir." Bu konuda-

ki en önemli kanıt okulun elli beşinci yıldönümünü kutlamasıdır. Elli beş yıl önce "küçük çocuklarımızı mahalle okullarının başında olan bağnazların değnek ve falakalarından bu kurum kurtarmıştır. Onlara çağa uygun bir okula devam etme olanağı sağlamak için Terakki'yi kurdular." Makalenin yanında, avukat ve Selanik'teki Terakki Mektebi'nin kurucularından biri olarak tanıtılan Mustafa Fazıl'ın otuzlu yaşlarında çekilmiş bir fotoğrafı yayımlanmıştı. Mustafa Fazıl, Osmanlı geçmişini simgeleyen bir fes giymiştir, okulun sahip çıkmaktan utanç duymadığı bir geçmiştir bu.[43]

Terakki Lisesi tam anlamıyla bir aile kurumu olmaya devam etmiştir. Selanikli tütün tüccarı Hasan Akif'in soyundan gelen biri, bana bir röportaj sırasında "o bizim okulumuzdu, aile okulumuzdu. Selanikliler, Yahudiler, öğrenciler bizim aile üyelerimizdi" diyerek okuldan bahsetmişti. Hasan Akif yönetim kurulunun kurucu üyelerinden biri olduğu için, bu ailenin üyeleri, önce Osmanlı Selanik'inde, sonra Cumhuriyet dönemi İstanbul'unda, okulu yönetmeye, burada öğretmenlik yapmaya ve eğitim görmeye devam etmişlerdir. Oğlu ve kızı okulda öğretmenlik yapmış, torunu öğrenciler arasında yer almış, torununun çocuğu ise okulun adı Şişli Terakki olarak değiştirildikten sonra burada öğrenim görmüştür.[44] Hasan Akif'in torunu olan Akif Fuat, İstanbul'da 1940'larda okulun yönetim kurulu üyesi olarak görev yapmıştı.[45]

Ayrı mezarlıklar ve Dönme dini

Mezarlıklar

Kendilerini toplumdan ayrı tutmalarının ve ayrı okullara sahip olmalarının yanı sıra, mezarlıkları Dönmelerin yeni cumhuriyette sınırlarını korumalarının üçüncü yolu olmuştu. Hasan Akif'in soyundan gelenler, Mustafa Fazıl ve Selanik'ten İstanbul'a göç eden önde gelen Dönmeler, ayrı Dönme mezarlıklarına gömülmüşlerdi.

İstanbul'un Anadolu yakasında, Üsküdar İskelesi'nin üst tarafında, I. Süleyman'ın eşi Hürrem için yaptırılmış gri taşlı, XVI. yüzyıl camisini geçtikten sonra, Selanikliler Caddesi üzerinde, mihrabının üstünde Selanik'te inşa edilmiş son camiyle aynı kitabenin bulunduğu bir camiyi geçip, Bülbüldere'nin ana girişine, Selaniklilerin Mezarlığı olarak da bilinen İstanbul'daki başlıca Dönme mezarlığına girilir.

Bana XVII. yüzyıldan kalma cami ve mezarlığın 1883'te yeniden yapıldığı ve altından derenin aktığı ahşap caminin değiştirilerek günümüzdeki şeklini aldığı, 1939-40 yıllarında ise bu camiyi

karısına adayan bir adam tarafından isminin değiştirildiği söylendi. Her ikisi de buraya gömülmüştü. Caminin adı, Karakaş okuluyla aynı adı taşıyacak şekilde, Feyziye Camisi olmuştu. Üsküdar Belediyesi'nin internet sitesinde yakın zamana kadar bulunan bilgiye göre, mezarlık ve caminin "Selanikli" kısımları 1882-83 yıllarında, İstanbul'a göç eden "hepsi zengin" Selanikliler tarafından inşa edilmişti.[46]

Birçoğu zengin olsa da, mezarlık ihtişamını yitirmiştir. Bülbüldere Mezarlığı'nın alt kısmının ana bölümü, bir merdivenle düzgün bir şekilde, Karakaş ve Kapancılara ait olan iki kısma ayrılmıştır. Mezarlığın ön kapısına en yakın olan Kapancı bölümü, belirgin bir şekilde bakımsızdır. Artık bu mezarlarla ilgilenecek kimse yok. Mezarlar harap olmuş, betondaki çatlakların arasında bitkiler ve otlar bitmiş, birçok mezar altın arayan kişiler tarafından açılmıştır ve bazı ölülerin kemiklerini görmek mümkündür. Ayrıca sokak kedilerinin yakaladığı kuşların ve küçük hayvanların kemiklerine ve evsiz insanların atıklarına da rastlanabilir.

Bu duruma rağmen, Bülbüldere Mezarlığı'ndaki Kapancı bölümünün eşsizliği, ziyaretçiyi anında etkiler. Onu eşsiz kılan iki özelliği vardır. Öncelikle, diğer Sünni Müslümanların mezar taşlarından çoğu ve Karakaş bölümünden farklı olarak, bu mezar taşlarının üzerinde merhumların fotoğrafları bulunmaktadır. Ziyaretçiler mezarlığın kapısından içeri adımlarını atar atmaz, şık giyimli, çoğu 1930'larda, özellikle 1932'de, yaklaşık elli yaşlarındayken ölmüş,[47] hoş görünüşleri, sosyal statüleri ve zarif elbiseleri mezarlığın bugünkü hırpani haliyle çelişen binlerce kişinin, güneydoğuya bakan fotoğrafıyla karşılaşmaktadır. 1880-82 yılları arasında Selanik'te doğan bu kadar fazla sayıda Dönme'nin neden 1930-32 yıllarında öldüklerini saptamak güçtür. O zamanın ölüm ilanlarında ölüm nedeni verilmemektedir. Bununla birlikte Türkiye'deki ortalama yaşam süresi, 1965-69 yıllarına, yani bir nesil sonrasına dek, ellili yaşlara çıkmamıştı. Hatta elimizdeki en erken tarihli verilere göre, 1945 ve 1949 yılları arasında, erkeklerin ortalama yaşam süresi 36, kadınlarınki ise 39'du. Dolayısıyla, Dönmeler içevlilik uygulamaları sonucu sağlıklarının bozulduğu iddialarını geçersiz kılan ve Binbaşı Sadık'ın 1919'da Dönmelerin aralarında yüz yaşını aşmış kişilerin bulunmasıyla övündüklerini aktaran iddialarını destekleyen bir tarzda, diğer gruplarla kıyaslandıklarında çok uzun bir ortalama yaşam süresine sahiplerdir. Bülbüldere Mezarlığı'ndaki mezarları incelendiği zaman,

1836'dan 1942'ye dek, 106 yaşına kadar yaşamış, Karakaşlardan bir kadının mezarı görülebilir. Mezar taşlarında seksenli yaşlarda öldükleri kaydedilen Karakaşlara ya da yetmişli yaşlarda öldükleri kaydedilen Kapancılara rastlamak olağandışı bir durum değildir. Aslında, onların son istirahatgâhı olan Türkiye'deki ortalama yaşam süresinin kısalığına rağmen, –yerel ortalama yaşam süresinin zaten üstündeki– kırk beş yaşından önce ölmüş bir Dönme'nin mezarına rastlamak daha zordur.

En etkileyici mezar taşları, Selanikli Kapancı Dönmelerinin topluca İstanbul'a göç eden ve on yıl içinde bu şehirde hayatını kaybeden ilk neslinin üyelerine aittir. Bana bu fotoğrafların 1920'lerde ve 1930'larda Osman Murat tarafından çekildikten sonra, cilalanmak üzere İtalya'daki porselen fabrikasına gönderildiği söylendi. 1920'lerden ve 1930'lardan kalan mezar taşları Ermeni ve Rum zanaatkârların, özellikle de damgasının üzerinde "Pungis Kardeşler. Galata Şişhane Karakol" yazıları bulunan bir firmanın çalışanları tarafından yapılmıştır. Başka bir dine mensupken İslam'a dönmüş olması mümkün olan Kayserili bir hafızın oğlu, Rumca konuşan A. Turan (1893-1958), Pungis Kardeşler tarafından mezar taşı tasarımı konusunda eğitilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun ardından, Ermenilerin ve Rumların serveti, becerileri ve mülklerini devralan birçok Kayserili Müslüman gibi, o da onların işyerlerini devralmış, Marmara Adası'ndan gelen mermerlerin kullanıldığı bu mermer şirketi sayesinde çok zengin olmuştur. Duruma uygun olarak, kendisi ve ailesi için, mezarlığın ortasında yer alan ve onun daha önceki çalışmalarına ve mezarlığa bakan ince mermer işçiliğine sahip çok büyük bir mezar inşa etmişti.

Kapancı bölümünü eşsiz kılan özelliklerin ikincisi de, merhumların çoğunun "Selanikli" olarak tanımlanmalarıdır. Bu ifadeye Karakaşların mezarlarında rastlanmaması, insanı Kapancıların açıkça gruptan bahsetmek üzere çok daha tarafsız olan bu yeni terimi benimsemekte daha çabuk davrandıkları tahminini yürütmeye yöneltse de, bu kelime, bu sıralarda toplumda olumsuz bir ima taşıyordu.

Önde gelen Kapancıların, özellikle de Kapancı ailesinin mezarları da buradadır. Bu listeye 1913 Selanik Seçmen Kütüğü'nde adı geçen, 1932'de Bülbüldere'ye gömülen bankacı Namık Kapancı da dahildir. Mezar taşında da bankacı olduğu belirtilmiştir. Aynı yıl içinde ölen Osman Kapancı ile Mehmet ve Yusuf Kapancı'nın eşleri ve kızları da onun yakınına gömülmüştür.

Kapancı bölümüne gömülen merhumların birçoğu meslek erbabıdır. Aralarında, Terakki Mektebi'nde okul doktoru olarak görev yapan, yönetim kurulu üyesi Ethem Efendi'nin eczanesinde indirimli reçeteler satan "Selanikli Doktor Ziya Osman" (1866-1933),[48] 1904-5 yıllarında Terakki Mektebi'nin ve 1905-6 yıllarında ona bağlı olan Terakki Feyziye Ticaret Mektebi'nin yönetim kurulu üyesi olan "Selanikli Doktor Rıfat İnsel" (1859-1935),[49] Yunanca yayımlanan *Faros tēs Makedonias* gazetesinin 1891'de tüberküloz için bir tedavi yöntemi geliştirdiklerini yazdığı Dr. Osman Öğütmen (1895-1940) ve Dr. Mehmet Vamık ve Dr. Tevfik (ö. 1931)[50] gibi heybetli, gözlüklü doktorların mezarlarına rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra kereste ve tekstil tüccarlarının ve onların soyundan gelen kişilerin, avukat ve bankacıların, yabancı konsolosların ve devlet dairelerinde müfettişlik yapan bürokratların mezarlarına da rastlamak mümkündür. Bildiğimiz gibi, Dönmeler 1908 Devrimi'nde önemli rol oynamışlardı. Bu mezarlıkta, aynı zamanda, İbrahimzade İsmail ve Emin Efendi gibi, bu çabalarda faydalı olmaları muhtemel Selanikli telgrafçıların mezarları da bulunmaktadır.

Görünürdeki bir diğer meslek de okul öğretmenliğidir. Kapancı okullarında öğretmenlik yapmış birçok erkek ve kadının mezarı da burada yer alır. Bu mezarlar arasında Ahmet Mithat Efendi'ninki (1861-1932) de bulunur. Mezar taşının üzerinde "Ey zair! Burada muallim Ahmet Mithat Efendi medfundur. Merhum birçok mekteplerde muallimlik edüp Türk maarifine büyük bir feragatla yarım asırdan fazla hizmet etmiştir. Allah zevcesi Raziye Hanım'a ve evlatlarına sabır ve ruhunu nura gark eylesin. Amin." yazılıdır. Türk eğitimine atıfta bulunulması, Dönmelerin o dönemde seküler milliyetçiliği benimsedikleri düşünülürse, mantıklıdır. Başka bir örneğe de Hasan Akif'in akrabası olan Ethem Müfit'in (1872-1932) mezar taşında rastlanabilir:

> Burada Selanikli Terakki ve Feyziye Mektebi muallimlerinden Ethem Müfit gömülmüştür. O güzel huyları, temiz yüreği ile herkesin çok sevdiği bir insandı. Daha yaşamak hakkı iken, ölüm onu gurbette bir otel odasında buldu. Tanrı'nın isteği böyle imiş. Kader kendisini evlat zevkinden esirgemişti. Bu büyük acısını okuttuğu talebelerin, kendisini bir baba gibi seven yeğenlerinin sevgileri ve bilhassa hayat ortağı Emine'sinin muhabbetile unuttu. Ey zair! Bu sessiz taşlar önünde biraz dur, bir Fatihanla sonsuz bir yolun bu geri dönmeyecek yolcusuna ebedi selamlar dile.

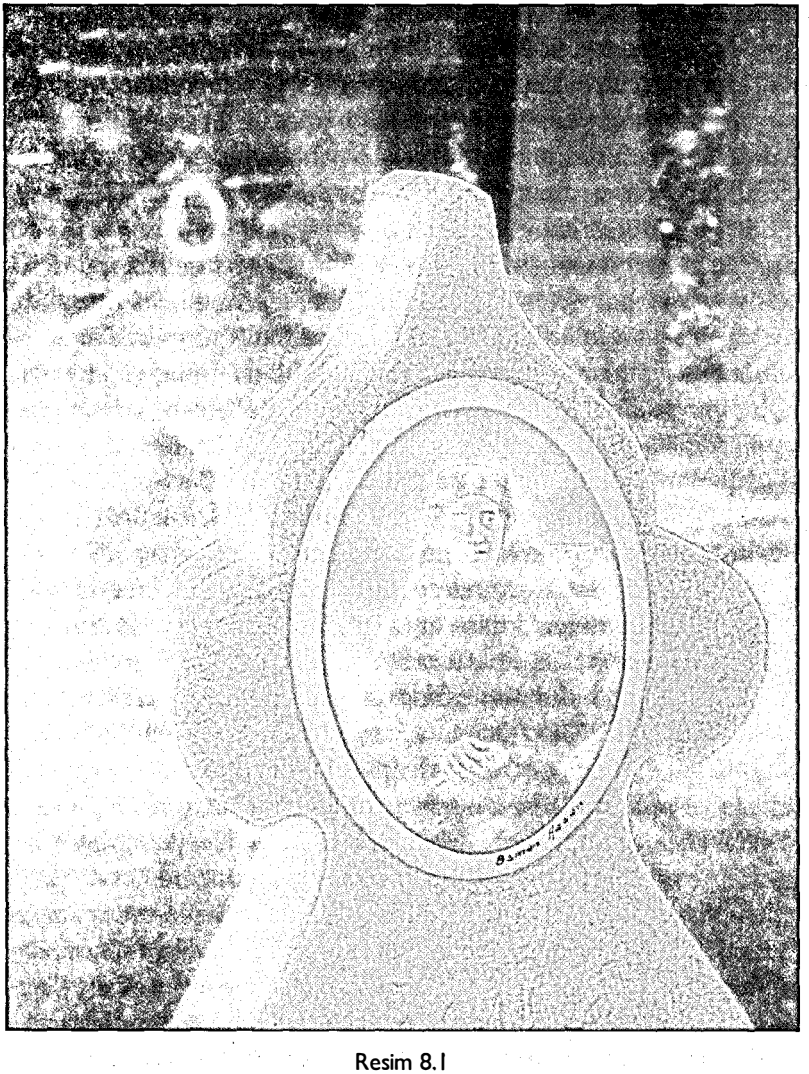
Osman Şevki Efendi'nin (1868-1926) mezar taşında, hayli büyük bir açık kitap bulunur ve üstündeki Osmanlıca yazılar, ne yazık ki dış etkenler yüzünden okunamaz hale gelmiştir. Mezar taşındaki kitabede kendisinin "ömrünün tam elli sekiz senesini memleketi için, insanları eğiten bir muallim olarak geçirdiği" belirtilmiş ve memleketi olarak Selanik'e, Dönmelerin kayıp geçmişine bir başka atıfta bulunulmuştur.

Tasavvufla bağlantıları olan ünlü müzisyenler de Kapancılara ait kısma gömülmüşlerdir. En dikkat çekici olanı, üzerine bir ut yerleştirilmiş mezar taşında "büyük musiki üstadı bestekâr Selanikli Udi Ahmet Bey"e (1870-1928) ait olduğu belirtilen mezardır. Mezarın yanında da bir ud bulunmaktadır. Kitabenin üstünde "Merhum elli sekiz senelik hayatını Türk musikisine vakfetmiş. Beş yüzü mütecaviz eser bestelemiş, yüzlerce şakirt yetiştirmiştir. Ala Turka musikinin son asırda en yüksek nağmelerini yaratan o hassas dimağ şimdi şu topraklara karışmıştır. Cenabıhak merhumu cennet teraneleri içinde mağfirete zevcesile biricik kızını da musiki âleminde bıraktığı ölmez adı teamülle teselliyete mazhar eylesin" yazılıdır. Yine, merhumun Türk kültürüne yaptığı katkılardan bahsedilmesi ve bir öğretmen olarak tanımlanması dikkat çeker. Diğer kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla, bu gözlüklü, eğlenceyi seven, kalın, gür bıyıklı adamın hayatı, onunla aynı dönemde yaşayan Dönmelere özgü, dini ve siyasi eğilimlerle şekillenmişti. Şehirdeki mutasavvıflar ve Dönmeler arasındaki bağlantılara ilişkin başka bir kanıt olarak, Udi Ahmet Bey'in Selanik'teki Mevlevi tekkesinde müzik icra ettiği bilinmektedir.[51] 1909'da, Derviş Vahdetî'nin *Volkan* dergisinden etkilenen Padişah II. Abdülhamid destekçilerinin isyanını bastıran Hareket Ordusu'yla birlikte İstanbul'a gelmişti.

Mezarlığın bu bölümünde farklı kadınların mezarına rastlamak mümkündür. İran'daki Osmanlı konsolosu Abdi Efendi'nin kara çarşaflı eşi Hatice (ö. 1935) (resim 8.1); dekolteli, şık bir elbise giymiş ve saçlarını kısa kesmiş, profilden ve sağ omzunu açıkta bırakarak poz veren Vahide Kara Ali (ö. 1928) (resim 8.2); şık bir kıyafet içinde çarpıcı güzellikte bir kadın olan Sabite (1886-1934) (resim 8.3); yine şık, kürk giymiş ve küpeler takmış, Atiyye Zeki (1886-1932) (resim 8.4) gibi kadınların mezarlarının yanı sıra, bazıları fesli ve papyonlu, bazıları ise şapkasız ve kravatlı erkeklerin mezarları bulunur.

Mezarlığın alt kısmında, Karakaşlara ayrılan bölüm, Kapancılarınkiyle büyük tezat oluşturacak şekilde düzenlidir. Mezarların

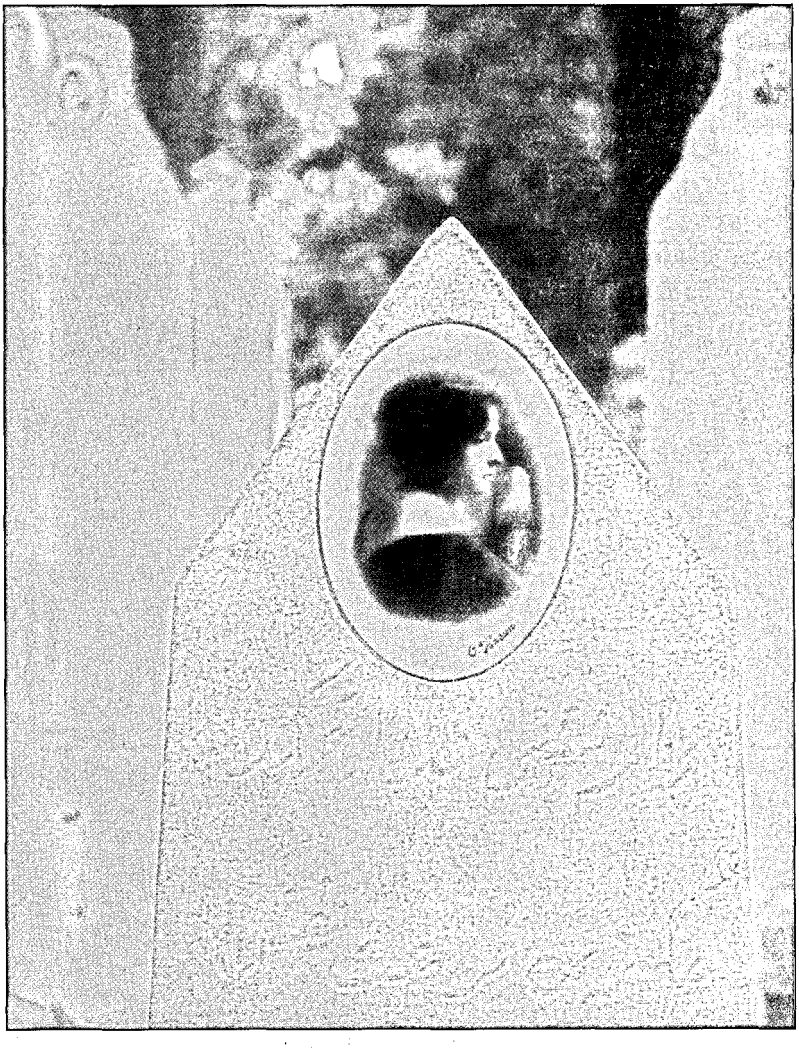
ortasındaki çiçekler sulanmaktadır ve etrafta yabani otlar ya da kırık mezar taşları neredeyse hiç yoktur. Mezarların düzenli olarak temizlendikleri bellidir. Karakaş bölümünde, üzerlerinde fotoğraf bulunan mezar taşlarının çok az olması ve "Selanikli" tanımının neredeyse hiç kullanılmaması da dikkat çeker. Başlıca Karakaş ailelerinin üyelerinin mezarları buradadır: İpekçi, Dilber, Mısırlı, Kibar ve Balcı. Örneğin, Mehmet Karakaş'ın oğlu Ali Macit Karakaş'ın (1876-1936) sade, süslemesiz, üzerinde sadece isim ve tarihlerin yazılı olduğu basit mezarı burada yer alır. Bu bölüm-

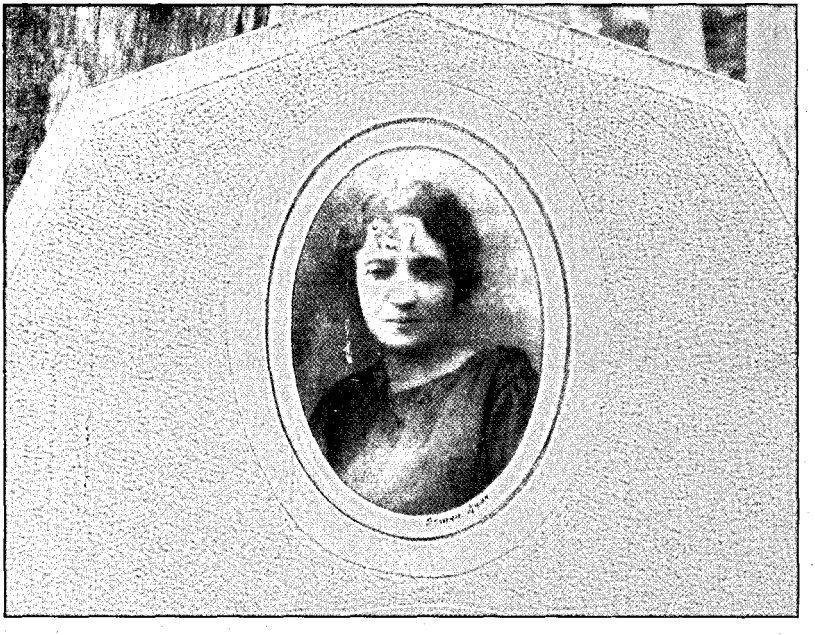
Resim 8.1
Kapancı Dönmesi Hatice'nin mezar taşı portresi, İstanbul. (Fotoğraf yazara aittir.)

de, İpekçi İsmail (ö. 1936) gibi, başlıca Karakaş okulunun yöneticileri ve eğitmenlerinin de mezarlarına rastlanır. İpekçi'nin mezarı, üzerinde yalnızca bir çiçek motifinin bulunduğu, fotoğrafsız, siyah, kalın, *art deco* harflerle adının, doğum ve ölüm tarihlerinin belirtildiği sade bir mezar taşından ibarettir. Ancak aşağıda açıklanacağı gibi, en antinomosçu Dönme grubuna uygun biçimde birçok Karakaş mezarı, çarpıcı dini bir dile sahiptir.

Karakaş ve Kapancıların ölüleri Bülbüldere'de yatmaktadır. Yakubilerin nüfus mübadelesi kapsamına dahil olan ilk nesil üye-

Resim 8.2
Kapancı DönmesiVahide'nin mezar taşı portresi, İstanbul. (Fotoğraf yazara aittir.)

Resim 8.3
Kapancı Dönmesi Sabite'nin mezar taşı portresi, İstanbul. (Fotoğraf yazara aittir.)

Resim 8.4
Kapancı Dönmesi Atiyye'nin mezar taşı portresi, İstanbul. (Fotoğraf yazara aittir.)

leri, ölülerini Maçka'daki küçük bir mezarlığa gömmüşlerdi. Bu mezarlığı Kapancıların soyundan gelen, üç Dönme mezhebi hakkında da kapsamlı bilgi sahibi biriyle birlikte ziyaret ettim. Mezarlıkta, birçoğu hırsızlarca soyulmuş ya da mezar taşları devrilmiş birkaç yüz mezar bulunur. Her yanı yabani otlar ve bitkiler sarmıştır. Beş köpek ve dört kediyle birlikte mezarlıkta yaşayan evsiz bir adam dışında, mezarlarla ilgilenen hiç kimse yoktur. Fotoğrafların çoğu ufalanıp zarar görmüştür ve çok azı kalmıştır. Bazı mezar taşlarının üzerindeki yazılar Latin alfabesiyle yazılmasına rağmen, çoğu Osmanlıcadır. Bu mezarlığa gömülen insanların birçoğu "Selanikli" olarak tanımlanmıştır ve çoğu devlet görevlisi ve askerdir. Bülbüldere'nin Kapancılara ayrılan kısmına gömülenlerin çoğu gibi, Maçka Mezarlığı'ndakilerin çoğu da 1870'lerde ve 1880'lerde Selanik'te doğmuş (aralarında daha az sayıda Manastır, Üsküp ve Makedonya'nın diğer bölgelerinde dünyaya gelmiş kişiler de bulunmaktadır) ve 1927-1931 yılları arasında İstanbul'da ölmüşlerdir. Çoğu 1931'de gömülmüştür. Mezarlıktaki en yeni mezar taşı 1950 yılına aittir. O zamandan beri, kalan Dönmeler arasındaki en küçük grup olan Yakubilerin çoğu, Feriköy'deki Müslüman mezarlığına gömülmektedir.

Selanik kökenlerini hatırlamak

Bir mezarlık kurmak, özellikle de ölülerini gömen kişilerin, grup üyelerinin kemiklerini ya da mezar taşlarını başka yerden getirmeleri durumunda, bir yörenin yerlisi oldukları iddiasında bulunmalarının bir yoludur. XVII. yüzyılın sonundan kalma, Balcı ve Dilber ailelerine ait, üzerlerinde sarık bulunan birkaç mezar taşı (Abdullah'ın oğlu Ali Ağa, 1690; Ali Ağa, 1697), Bülbüldere Mezarlığı'nın Karakaşlara ayrılan bölümünün tam ortasında yer alır. Karakaşların şehirdeki varlıklarına dair ulaşabildiğim en eski izler XIX. yüzyılın ortalarından kalma olduğu için, bu mezar taşları buraya 1917 ve 1923 yılları arasında Karakaşlar tarafından getirilmiş olmalıdır. Yine de Karakaşlar en önemli türbeleri olan Osman Baba Türbesi'ni Selanik'te bırakmış ve bu türbeyi ziyaret etmek için şehre gelmeye devam etmişlerdir.

Mezarlar ve türbeler, ziyaret yerlerine dönüştürüldükleri zaman dağılan grupların "dönüş noktaları" olurlar.[52] Birçok Dönme, özellikle de Yakubi ve Kapancılar için en fazla önem taşıyan mezar, Sabetay Sevi'nin günümüzde Karadağ sınırları içerisinde olan Ulcinj'deki türbesidir. Kapancıların topluca İstanbul'a gelmelerinin ardından, kısa sürede (on yıldan kısa bir süre içerisinde)

kendilerini bu şehirdeki mezar taşlarında "Selanikli" olarak tanımlamak konusunda gösterdikleri ısrarcılık, bir dönüş düşüncesinin varlığına işaret eder. Bu kelime, aynı zamanda bir arzu, özlem ve yokluk ile kaybın varlığına (ortaya çıktıkları ve yaklaşık iki buçuk yüzyıl boyunca yaşadıkları şehirden sürülmüşlerdi), gizli kimlikleri (Dönme) için bir parolaya, bu kimliği sürdürmek için bir yola, birliktelik duygusunun sembolüne ve sürgünde olsalar bile bir yerde kök saldıklarına ve burayla özdeşleştiklerine işaret eder. Ayrıca Dönmelerin kökenlerine ilişkin mitin, köken ve dönüşe ilişkin mitleri Ege Denizi'ni merkez almayan Yahudilerinkinden farklı olduğunu ortaya koymaktadır. Yahudiler diasporada olsalar bile, hayali kökenleri ve dönüş noktaları, (somut anlamda değilse de teolojik ve dini anlamda) belli ama farklı bir yere atıfta bulunuyordu. Selanik'ten ayrılmak zorunda kaldıklarında, Dönmelerin merkezleri, dünyaları ve toplulukları, ulus-devletin sınırları içinde kaldıktan sonra kozmopolit niteliklerinden mahrum kalmış, yeni merkezleri haline gelemeyecek İstanbul'da çöküntüye uğramıştı. İstanbul'da yaşamak, onların önlerindeki seçeneklerini, özellikle de hareket kabiliyetlerini etkilemiştir.

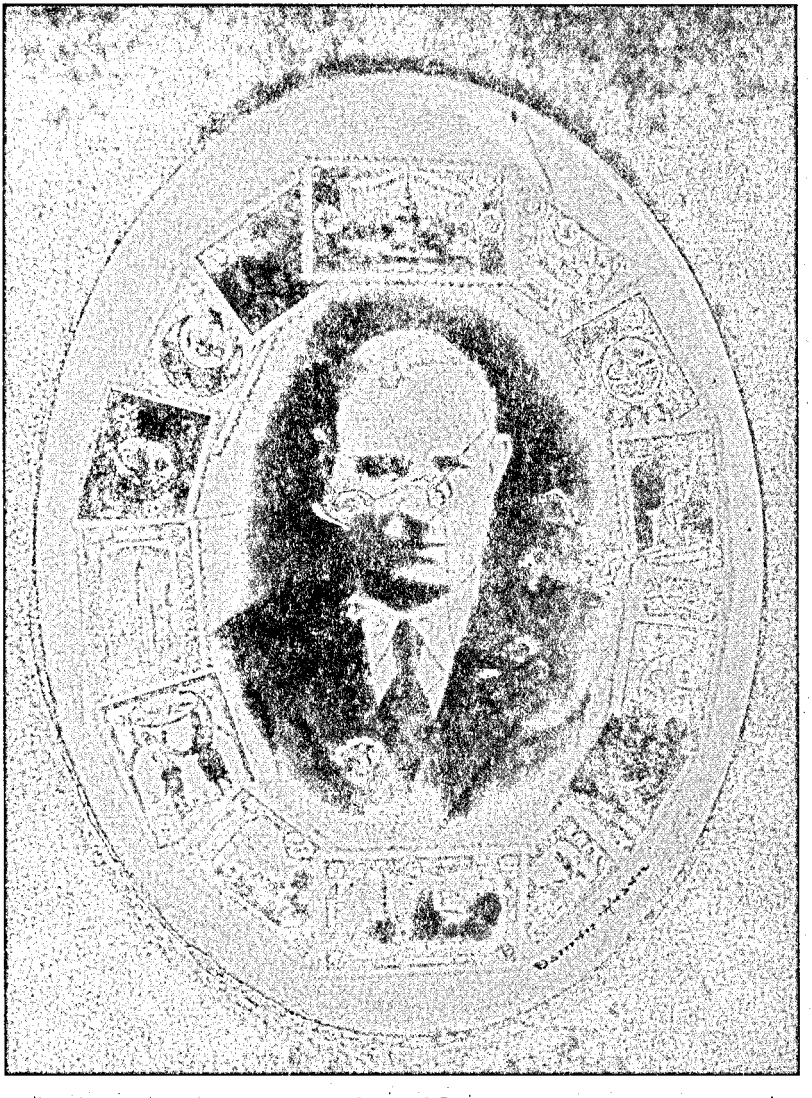
Engseng Ho, "Bir göçmen toplumunda, önemli olan kişinin nerede doğduğu değil, nerede öldüğüdür... kişinin öldüğü yer önemlidir, çünkü burası çoğunlukla defin yeri olur. Yurtdışındaki mezar taşları, göçmenlerin tüm hayatları boyunca ya da daha uzun süre ayak uydurmaya çalıştıkları, –kökenlerinden varış noktalarına– mensubiyet değişikliğini ortaya koyar" demiştir.[53] Bu açıklama Dönmelerin, özellikle de Selanikli kökenlerini dile getirmekte ısrarcı olan Kapancıların durumuyla tezat oluşturur. Dönmeler mezar taşlarını sadece doğdukları yeri, Selanikli kökenlerini ve öldükleri yerin ve son duraklarının İstanbul olduğunu belirtmek için değil, kendi memleketlerinin, artık vatandaşı oldukları ulus-devletin sınırlarına dahil olmasa da, kökenlerinin bulunduğu yer olduğunu ortaya koymak amacıyla kullanmışlardır. Mezar taşlarındaki kitabeler hayatları boyunca süren yolculuklarını ve sembolik de olsa gerçek yuvalarına dönüşlerini simgelemektedir. Üzerlerinde "Selanikli" yazılı olan mezar taşları, ziyaretçinin merhumun ve onun yanında yatan binlerce kişinin bu topraklarda ölmelerine rağmen, başka topraklara ait olduklarını düşünmelerine yol açmaktadır. Defin, dönüş imkânının kalmadığını gösterir. Kapancı Dönmeleri kökenlerini hatırlamış ve unutmayı istememişlerdir. Kapancı Nuri Rasim'in mezarında, kardeşi Ethem'in ağzından yazılmış bir bölüm bulunmaktadır:

> Hayatımı birçok hastalıktan mustarip olarak geçirdim. İngiliz, Fransız ve Alman dili ve edebiyatını öğrendim. Babamın babasının Manchester'daki şirketi bize miras kaldıktan kısa bir süre sonra, onu ailemizi yücelten, başarımın gerçek mirasçısı olan kardeşim Nuri'ye bıraktım. Yirmi iki yaşımdayken Selanik'te gömüldüm. Şimdi geride kemiklerim bile kalmadı. Adımın hatırlanması için, fotoğrafımı Nuri'nin mezarına koydular.

Ethem'in İngiltere ve Türkiye'den bahseden, fakat naaşının gömülü olduğu Selanik'e kesin bağlılığı vurgulayan ruhani sesi, Selaniklilere özgü hareketliliği gözler önüne sermektedir. Dönmeler şehirlerini ve hatta ölülerinin kurumuş kemiklerini bile kaybetseler kökenlerine dair anılarından vazgeçmemişlerdir.

Dönme mezarlıklarının 1920'lerden kalma mezar taşlarında, onların hareketli yaşamlarından bahseden yazılara rastlamak sıra dışı bir durum değildir. Hareketlilik, insanların memleketlerinden çok uzak bölgelerde ölebilecekleri anlamına da gelmektedir. Asıf Efendi'nin kızı olan yedi yaşındaki Kapancı Ayşe'nin ağzından yazılmış bir mezar taşında, babasının nasıl "yabancı diyarlarda vefat ettiğinden" bahsedilmektedir. Ho'nun incelemelerine göre "Mezarlar göçmenlerin son durakları olsa da, onların soyundan gelenlerin başlangıç noktasıdır ve onların bu topraklar üzerindeki varlıklarının hakikatine işaret eder."[54] Kozmopolitlik çağı sona ermişti. Dönmeler Selanik'e dönemeyecekleri gerçeğini kabullenmek zorunda kaldılar. 1930'larda, İstanbul'daki ayrı Dönme mezarlıkları, ibadetlerini açıkça ya da gizlilik içinde gerçekleştirdikleri birkaç yerle birlikte, Selaniklilerin yaşamının yeni mekânı haline geldi.

Mezar taşları sadece başlangıçları ve son durakları belirtmek için değil, ayrılığı, farklılığı, bölgeler arası kimliği ve devam eden dağılma ve diasporayı vurgulamak amacıyla da kullanılabilir. Kapancı Osman Nusret'in (ö. 1936) mezarındaki, birçok Osmanlı pulu ve bir tane Türk pulundan oluşan bir çemberin içerisinde yer alan oval fotoğrafı, Osmanlı ve Türk sembollerinin ilgi çekici bir karışımını sunmaktadır (resim 8.5). Osmanlı pullarında İstanbul'un ünlü tarihi mekânları bulunur: Hıristiyan âleminin camiye ve sonunda bir müzeye dönüştürülen en büyük kilisesi Ayasofya; Fatih Sultan Mehmet'in Konstantinopolis'i Bizanslıların elinden almadan önce inşa ettirdiği Rumeli Hisarı; At Meydanı'ndaki antik bir sütun; üzerinde padişah tuğrası olan pullar; Kız Kulesi ve fes giyen iki asker. Ayrıca üzerinde neredeyse çıplak bir adamın, Türk

Resim 8.5
Kapancı Dönmesi Osman Nusret'in mezar taşı portresi, İstanbul.
(Fotoğraf yazara aittir.)

mitolojisine göre Türkleri soylarını devam ettirebilmeleri için Orta Asya'dan Anadolu'ya yönlendiren dişi kurt Asena'yla birlikte resmedildiği bir pul da bulunmaktadır. Bu son pul Türkiye Cumhuriyeti'ne ait olmasına rağmen, üzerinde Osmanlıca yazılar da vardır. Osman Nusret'in üst dudağının ortasındaki ince, fırça gibi bıyığının dışında, bu mezar taşının 1930'lara ait olduğunu belli eden tek ipucu budur. Fars-Arap alfabesiyle yazılan Osmanlıcanın yeri-

ni Latin alfabesiyle yazılan Türkçenin aldığı dil reformunun üzerinden sekiz yıl ve imparatorluğun yerini ulus-devletin almasının üzerinden on üç yıl geçtiği halde, Osman Nusret (ya da onu gömenler) bu mezarı süslemek için, üzerinde Osmanlıca ve Fransızca yazıların bulunduğu Osmanlı pullarını da kullanmayı tercih etmişlerdi.

Selanikliler İstanbullulara dönüşseler bile "Selanikli" kimliği hâlâ Selanik'ten yolculuğu ve bu şehrin kalıtımsal önceliğini tanımlar ve hatırlatır. 1930'larda gömülen kimseler kendilerine yöneltilen şiddetli baskılara direnmiş olarak kendi soylarından gelenlerin kökenlerinden haberdar olmalarını, devletin ve toplumun baskısının farklılıkları ortadan kaldırmak için çabaladıkları bir dönemde kendilerini Türklerden ayıran kimliklerini korumak istemişlerdi. Ahmet Emin Yalman'ın Selanik'teki içevlilik uygulamaları hakkında söylediği gibi, ayrımcılık bu durumu körüklemişti. Dönmelerin soyundan gelen kişiler akrabalarını defnettiklerinde, üzerlerinde "Selanikli" oldukları belirtilen bu mezar taşlarının parasını öderken bu etiketi kabul etmişler, ulus-devlete rağmen kendi yörüngelerinde ilerlemek istediklerini ifade etmişlerdir. Bu durum, bazı Dönmelerin günün birinde Selanik'e dönebilmeyi umut ettiklerini akla getiriyor.

Tasavvuf yolunda ilerlemek

Kapancıların mezar taşlarında dini temalara az göndermede bulunulması dikkat çekicidir. Bunun yerine, bazen ilm ve irfanın birlikte kullanıldıklarını görmek mümkündür ve irfan kelimesi manevi bilgiyi kastediyor olabilir. Arada sırada, ziyaretçiden merhum için Fatiha okuması istenebilir ve zaman zaman Fatiha yerine "Ruhu için dua edin" ifadesi kullanılabilir. Fakat Fatiha'ya mezar taşlarında pek rastlanmaz. Genellikle hiçbir dua yoktur. Yine de bazılarında Tanrı'dan merhumu bağışlaması istenebilir ya da mezar taşında "Hüve'lbaki" ifadesine rastlanabilir, fakat çoğu mezarda bu bile bulunmaz.

Birkaç dini gönderme çarpıcı olduğu için, onları ateist olarak nitelemek de yanlış olacaktır. Üzerinde, 1910'larda revaçta olan bir takım elbise giymiş, kravatlı, şapkasız, bıyıklı bir adamın fotoğrafı bulunan, güzel, süslenmiş bir mezar taşındaki Farsça tasavvuf beyitleri göze çarpmaktadır: "Bu kusursuz müridin kalbinin her köşesi Allah sevgisiyle dolması için sonuna kadar açıktı. Öyle istisnai idi ki manevi yolu hızla ifa edişi sözlerle ve hatta sükûtla bile anlatılamaz. Maneviyatta söz gümüşse, sükût altındır." Allah'la bir olma yolunda hızlı bir ilerleme kat etmiş, karan-

lıktan ve olumsuzluktan kalbini temizleyerek, onu Allah sevgisini içine alacak saflığa ulaştırmış bu kişi hakkında yazılan yazılarda, açıkça tasavvuf diline göndermede bulunulmuştur. Bilge kişinin sessizliği, Dönme gelenekleri konusunda uzman ve bilgi sahibi bir Dönme'nin mezar taşı kitabesi olmaya uygundur. Öğrendiği bilgilerin ne olduğu ve bunları kimden öğrendiği merak uyandırmaktadır. Bu yazılardan, imparatorluğun çöküşü ve ulus-devletin ilk yılları arasında Dönme dininin Selanik'ten İstanbul'a bilfiil taşınmış olduğu ve Dönme kimliğinin sırrının birçok kişiyle birlikte mezara gömüldüğü anlamı çıkmaktadır.

Karakaş bölümündeki mezar taşları, diğerlerine tezatla, tamamen dini, özellikle de tasavvufa ilişkin göndermelerle doludur. Birçok mezar taşının üzerindeki yazılar Mustafa Tevfik'inkine benzemektedir. Mustafa Tevfik (1851-1934) Mısırlı Zeki Efendi'nin oğludur. Mezar taşında:

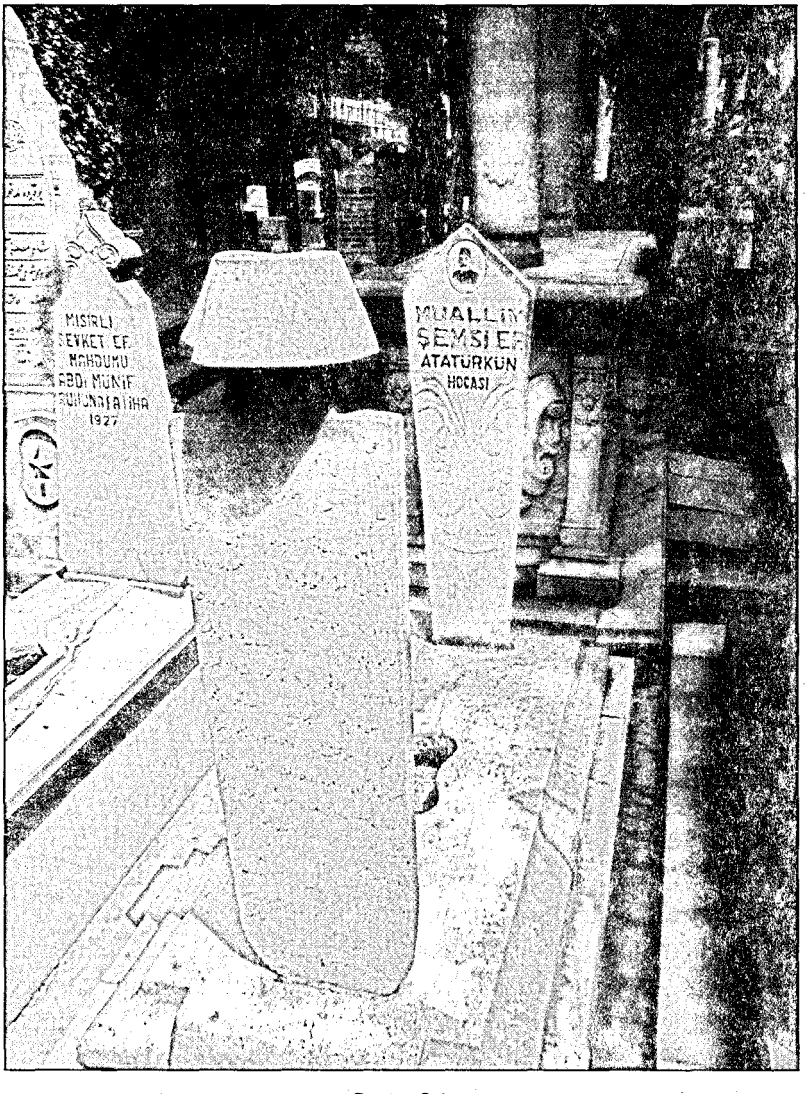
> Ey zair! Burası şimdi aydınlara kavuşmuş bir büyük ruhun kıymetini saklayan muazzez bir kabirdir. Bütün varlığını kendi cinsinin hayrına vakfeden bir yüksek ruh, Hakk'a, hakikate tapmış bir kâmil insandı. Çok hayırlı işleri arasında gelecek nesillerin iyiliğine yararlı olmak için, Feyziye Mektebi'ni de kuran odur. Eli dili hayıra yürüyen bu mübarek varlık, şimdi mevlasına kavuştu. Hak nuruna erdi. Ne mutlu.

Bu mezar taşının tasavvuf metaforlarıyla bezenmiş dili çarpıcıdır. *Kâmil insan*, Rumi ve İbn Arabi gibi birçok farklı kişi için kullanılan kusursuz manevi rehber anlamına geldiği bilinen bir tasavvuf kavramıdır ve akla Binbaşı Sadık'ın Sabetay Sevi'nin maneviyatını savunmasını getirir. Hak ve hakikat kelimeleri kullanılarak yapılan kelime oyunlarına da tasavvuf hagiyolojisinde sıkça rastlanmaktadır. Son olarak, Bektaşi mutasavvıflarına en yakın mezhep olan Karakaş Dönmelerine uygun olarak, mutasavvıfların, özellikle de Bektaşilerin ahlak anlayışının temeli olan eline, diline (ya da kalbine) ve beline hâkim olmak, yani çalmamak, iftira atmamak, yalan söylememek ve uygunsuz cinsel münasebetlerden kaçınmaktan bahsedilmiştir. Bu mezar taşında, ilk ikisine yer verilmiştir. Bu kitabede Dönmelerin maneviyatı ve Dönme okulları arasında bir bağlantı kurulmuş ve bu erkeğin hem bir Dönme dini lideri, hem de eğitimci olduğuna ilişkin kanıt sunulmuş, dinin bu grup için ne kadar önemli olduğu ve onların kendi okullarını kurmalarının en önemli nedenlerinden birini teşkil ettiği bir kez daha vurgulanmıştır. Okulları tüm çocuklar için değil, Mısırlı Zeki Efen-

di'nin "kendi cinsi" için kurulmuştur. Karakaş mezhebini kuran Mustafa Çelebi'nin soyundan gelen, röportaj yaptığım bir Karakaş, bana 1880'lerde Selanik'te doğan ve İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra İstanbul'da ölen yakın bir akrabasının mezarını gösterdi. Mezar taşının üzerindeki yazıların bir bölümünde "Seçkin atalarının ahlak kurallarını ifa etmiş bu insan, şimdi karşınızda mükemmel bir anıt olarak durmaktadır. Onun mükemmelliğe giden son yolculuğunu tamamlayabilmesi için dua edin" yazmaktadır. İkinci cümle, merhumun ölümünden sonra hâlâ Allah'a ulaşmak için yolculuğuna devam ettiği anlamına gelen, bir başka tasavvuf kalıbıdır.

Şemsi Efendi'yi sekülerleştirmek

Şemsi Efendi'nin Bülbüldere Mezarlığı'nın Karakaş kısmında, bulunduğu bölümden bir merdivenle ayrılmış Kapancı kısmına bakan mezarın üzerindeki oval portresinde, fes giyen eğitimcinin –beyaz sakalı kısa kesilmiş ve kaşları hâlâ koyu renktir– alt dudağının hemen altında soldan sağa uzanan çatlak bulunur. (resim 8.6) Mezarının konumu, onun hem bu iki grubu yeniden birleştirmeye yönelik çabalarının hem de her iki grubun gençlerine de eğitim verdiği uzun yılların kanıtıdır. Ne yazık ki, üzerinde fes olan mezar taşının üstündeki belli belirsiz siyah Arap harfleriyle yazılan yazılar, Şemsi Efendi 1917'de buraya defnedildikten sonra mezarını ziyaret eden insanların parmaklarıyla taşa dokunmaları, ya da kötü hava koşulları nedeniyle o kadar silinmiştir ki, orijinal yazılar artık okunamayacak haldedir. Selanik ve İstanbul'da gençliği eğitmek için onyıllarını harcayan bu adamın, ayakucundaki mezar taşından tek bir kelime bile okunamamaktadır. 1930'lardan sonra, seramik fotoğrafının bulunduğu ikinci mezar taşındaki çiçek motifinin üzerine, Latin harfleriyle yazılmış Türkçe yazılar eklenmiştir: "Muallim Şemsi Ef. Atatürk'ün hocası." Sanki onun geçmişinin Osmanlı'ya dair tüm unsurları cumhuriyet tarafından silinmiş, onun Türk ulus-devletinin kuruluşuna katkısının, bu ülkenin kurucusuna seküler fikirler aşılaması olduğu ima edilerek her şey amaçsal bir yoruma indirgenmiştir. Böylece Şemsi Efendi ve laik cumhuriyet arasında doğrudan bir bağlantı kurulmuştur. Kızı Marufe (1876-1936) yakınına gömülmüştür. Mezar taşı portresinde kısa saçlı, babasının oval yüzü ve koyu renk kaşlarını taşıyan sade bir kadın görülmektedir. Mezar taşında, babasından bir tasavvuf unvanı ve modern bir mesleğin ilginç bir karışımı olan "muallimlerin şeyhi" olarak söz edilmiştir.

Resim 8.6
Şemsi Efendi'nin mezarı, İstanbul. (Fotoğraf yazara aittir.)

Bunu yapmayı isteyen Dönmelerin, Türkiye'de geleneksel sınır koruma mekanizmalarının bazılarını yeniden oluşturmaları başlangıçta kolay olmuştur: Bir arada yaşamışlar, kendi okullarını işletmişler ve ölülerini ayrı mezarlıklara gömmüşlerdir. Yine de en önemli iki özellikleri olan dinlerini ve uluslarüstülüğü terk etmek ve bunların yerine sekülerlik ve milliyetçiliği benimsemek zorunda kalmışlardır. Çok az Dönme mezar taşında Sünni İslam'da yaygın dini referanslara rastlanır. Dönmelerin bölgeler ötesi olmala-

rı, Selanik'i terk etmeye zorlandıkları zaman doldurdukları formlarda da görülebilir. Örneğin, Selanikli Müslümanların varlık ve mülklerinin değerini belirlemek için tutulan Karma Komisyon kayıtlarında, onların memleketi, on yıl sonra Kapancıların birçoğunun mezar taşlarında da ifade edileceği gibi, istisnasız Selanik olarak belirtilmiştir.

9

Unutmayı unutmak, 1923-1944

Sadık Yunanlılar mı, yoksa kurnaz sahtekârlar mı? Selanik'teki Dönmeleri reddetmek, 1923-1941

Nüfus mübadelesinden sonra yüz kadar Müslüman ve bunların içinde sayıları belli olmayan bir grup Dönme, Selanik'te yaşamayı sürdürdü. Yaşamlarına nasıl devam ettiler? Onların toplumdaki yeri hakkında tartışmalar ve yaşadıkları deneyimler Türkiye'dekilerle kıyaslandığında nasıldı?

Yunanistan Başbakanı Eleuthérios Venizélos, "Türkiye'nin kendisi, yeni Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu fikrinin en büyük düşmanıdır. Yeni Türkiye, Osmanlı İmparatorluğu hakkında hiçbir şey duymak istemez. Homojen bir Türk ulus-devleti geliştirme konusundaki çabalarını sürdürmektedir. Fakat Anadolu felaketinden ve neredeyse Türkiye'deki tüm halkımızın Yunanistan topraklarına yerleşmelerinden beri, biz de benzer bir işle meşgulüz" demişti.[1] Yunanistan'da, 1920'de nüfusun yüzde 20'sini oluşturan Müslümanların oranı, on yıldan kısa bir süre sonra yüzde 6'ya düşmüştü.[2] Nüfus mübadelesinin ardından, Atina hükümeti Selanik'teki işyerlerini ve tüccarları tecrit edip hiçe sayarak, tütün ihracatını bir süreliğine yasaklamak gibi önlemler almış ve ekonominin yönünü İstanbul gibi geleneksel piyasalardan uzaklaştırıp Yunan milli ekonomisine çevirerek bu şehri taşralaştırmıştı.[3] Benzer bir şekilde, Türk hükümeti de kullanımını azaltmak ve Anadolu kerestesine talebi artırarak fiyatını yükseltmek, böylece piyasayı tekelleştirmek amacıyla, Dönmelerin hâkim olduğu bir başka ticari alanı, Yunanistan'ın kuzeyinden ithal edilen keresteyi vergilendirmişti.[4] Yunanistan'ın ötesinde siyasi değişimler, Dönmelerin iş yaptığı Rumeli, Karadeniz, Anadolu ve Ortadoğu'daki piyasalarında da aksamalara neden oldu. Yunanistan'da ideolojik kanı, onların ekonomik kayıplarının kesinleşmesiyle sonuçlandı.

Yunanlıların Selanik'te azınlık olmalarından rahatsızlık duyan Yunan hükümeti, Dönmelerin Yunanistan'da yaşamaya devam etmelerine izin vermeyi de reddetmiştir. Yunanlı olmayan bu ekonomik unsurdan kurtulmak ister. Sabiha Sertel'in kızı Yıldız Sertel tarafından anlatılan yaşamöyküsünde, Yunan yetkililerin, zengin Dönmelerin (ve Türkiye'nin) İstanbul'a göç etmeden önce mal ve mülklerini satarak kâr etmelerini engellemek amacıyla, koruma teminatı vererek onların gayrimenkulüne el koyduğu ve piyasada mülklerinin satışına izin vermediği belirtilmiştir.[5] Lozan Antlaşması'nın 14. maddesine göre "Göçmenin, ilke olarak, göç ettiği ülkede, kendisine borçlu bulunulan paraların karşılığında, ayrıldığı ülkede bırakmış olacağı mallarla aynı değerde ve aynı nitelikte, mal alması gerekecektir." Buna göre Dönmelerin taşınabilir ve taşınamaz mallarının altın cinsinden değerinin hesaplanması ve Lozan Antlaşması kapsamında kurulan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Karma Komisyonu tarafından kendilerine Selanik'i terk etmeden önce, Yunan hükümeti tarafından el konan mülklerinin değerini bildiren bir belge verilmesi gerekmektedir. Onlar Türkiye'ye vardıktan sonra bu belgeyi yetkililere göstereceklerdir. Mülklerini geri dönüşü olmayacak şekilde kaybettikleri için, önemli olan Yunan hükümetinin onların tasfiye edilmiş mülklerini koruyup korumayacağı değil, Türk hükümetinin Lozan Antlaşması'na uyarak onların kayıplarını tazmin edip etmeyeceğidir.

Sayıları on bin ila yirmi bin kişi arasında olan Dönmeler,[6] Yunanistan ve Türkiye arasında yapılan nüfus mübadelesinin sonucunda memleketlerini terk etmek zorunda kaldılar. Yunanistan'da nüfus mübadelesi, Selanik'teki Dönmelerin kaderini anlatmaya uygun biçimde, "ani bir son" manasına gelen "kıyamet" kavramıyla tanımlandı. Birkaç istisna dışında, Yunanistan 1912'de şehri ele geçirdiği zaman nüfusun üçte birini oluşturan Selanik'in Müslüman sakinlerinin hepsi sınır dışı edilmiş ve onların yerine, nüfusun geneline oranları dörtte birken 1928'de dörtte üçe yükselen Rumlar gelmişti.[7] Beş yüzyıl önceki Bizans döneminin ardından ilk defa, şehir Yunan çoğunluğa sahip olmuştu.

Selanik polis zabıtlarına göre, 1925'in başlarında şehirde, Sırp ve Arnavut kimlik belgeleri sayesinde sınır dışı edilmekten kurtulan, sadece doksan yedi Müslüman kalmıştı.[8] Arnavut kabul edilebilmesi için, kişinin Yunanistan'da ikamet etmesi, Müslüman olması, babasının Arnavutluk'ta doğmuş olması ve kendini Türk olarak tanımlamaması gerekiyordu. Buna göre, bu kriterleri yerine getiren, aralarında Ahmet Kapancı'nın oğlu Mehmet Kapan-

cı'nın da bulunduğu (ve Yunanistan'da hâkim olan düşüncenin aksine Ahmet Kapancı'nın bulunmadığı) bir avuç Dönme şehirde kalmayı başarmıştı. Kapancı mezhebinin röportaj yaptığım bir üyesine göre, ailesinin önemli kereste tüccarları olan bazı üyeleri, Arnavut ya da Sırp vatandaşlıkları olduğu için, nüfus mübadelesinin ardından Selanik'te kalmayı başarmışlardı.[9]

Selanik'te kalan Dönmelerin karşılaştıkları durum, İstanbul'da yeni bir hayata başlayan Dönmelerinkiyle benzeşiyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonraki dönem, Selanik'teki Dönmeler açısından, şehrin Yunanlılar tarafından işgal edilmesinden nüfus mübadelesine arasındaki, en azından bazı Dönmelerin mevkilerini ve mülklerini ellerinde tutabildikleri dönemden çok daha kötüdür. Nüfus mübadelesinin ardından Yunan gazetesi *Efēmeris tōn Balkaniōn*'da (Balkanların Gazetesi) yayımlanan makaleler, Dönmelerin bir zamanlar asıl memleketleri olan bu şehirde yüz yüze kaldıkları olumsuz tavrı ortaya koyar. "Osman Said'in davası" başlıklı, 1923'te yayımlanan bir makale, şehrin son Osmanlı belediye başkanının yargılandığını ve vatana ihanetle suçlandığını haber verir.[10] Yunan kuvvetlerinin Anadolu'da bozguna uğramaları ve İzmir'in 1922'de yakılmasının ardından, Osman Said tutuklanmış ve Selanik müftüsüyle birlikte hapsedilmişti. Ancak her iki adam da serbest bırakılmış ve Osman Said tüm suçlamalardan beraat ettikten sonra, o yaz Selanik'i terk etmişti.[11] Görünüşe göre, belediye başkanının kız kardeşleri de memleketlerini terk ederek Türkiye'ye göç etmek zorunda kaldıkları için üzülmüşlerdi.[12] Bu üzüntünün sebeplerinden biri, burada rahat bir yaşam sürdürmeleri olabilir. Karma Komisyon kayıtları ailenin sahip olduğu mülk ve servetin kanıtlarını göstermektedir. Osman Said'in eşi Safiye, o kadar fazla mülke sahipti ki, standart forma sayfalar ilave etmek zorunda kalmıştı.[13] Osman Said'in ağabeyi Osman Adil'in ailesi de birçok mülke sahipti.[14] Osman Said'in babası Hamdi Bey'in mülkleri, devletin arazileri kamulaştırması ve üzerinde evler inşa edecek mülteci gruplarına vermesi sürecinde, 1925'te Anadolu'dan gelen göçmenler arasında pay edilmiştir. İronik olarak, Selanik'in tramvay sisteminin mimarının arazisine yerleşen bu mülteciler arasında, altmış tramvay sürücüsü bulunmaktadır.[15]

Efēmeris tōn Balkaniōn, aynı yıl içinde Ahmet'in oğlu Mehmet Kapancı'yla ilgili haberler yayımlayıp, başka önemli bir Dönme ailesi hakkında birkaç kışkırtıcı makaleyi gündeme getirmişti. Makalelerde Mehmet Kapancı'nın vatandaşlığı ve mülk sahibi

olma hakkı sorgulanıyordu. Mehmet Kapancı Müslüman bir Yunan vatandaşı olsaydı, Türkiye'ye sınır dışı edilmesi ve mülklerine devlet tarafından el konularak Türkiye'den gelen Rum mültecilere dağıtılması gerekecekti. Fakat ne Yunan ne de Türk vatandaşı olduğu için, en azından o dönemde, Yunanistan'da kalmaya ve mülklerini elinde tutmaya devam edebiliyordu. Gazete Anadolu'dan gelen mültecilerin tarafını tutuyor ve nüfus mübadelesinden sorumlu bakanlara saldırıyordu.

"Kapancılar Sırp tebaası oldular, apaçık bir skandal" başlıklı bir makalede, gazete bu duruma yönelik öfkesini dışa vurmuştu. "Ziraat Bakanlığı, Nüfus Mübadelesi Karma Komisyonu'na, Kapancılardan birinin [Ahmet Kapancı'nın oğlu Mehmet Kapancı'nın] Sırp tebaası olduğu ve bu nedenle mülklerinin kendisine bırakılması gerektiği konusunda talimat vermiştir. Bu skandal ortaya çıktıktan sonra, mültecileri ve Kapancıları tanıyan kişileri hüsrana uğratmıştır. Bu aileye mensup diğer Türklerin de Sırp tebaasına geçmeleri şaşırtıcı olmayacaktır."[16]

Gazete, dört gün sonra da uzun başlıklı bir makaleyle öfke ateşini körüklemeye devam etmiştir: "Bilinmeyen meseleler: Mülteciler ve kamu malları. Bazıları yağmalanırken bazıları yok sayılıyor. Mehmet Kapancı [Ahmet Kapancı'nın oğlu] harekete geçti. –Kargaşa ve protestolar– Bu skandalla alakadar olmak gerekiyor... Birinin konuşması lazım." Makale, Ziraat Bakanlığı'nın Mehmet Kapancı'nın mülklerinin kendisine geri verilmesini talep etmesinden hemen sonra, Mehmet Kapancı'nın ya da eşinin, arazileri üzerinde yaşayan mültecileri ziyaret ettiklerini ve onlara ya gecikmiş kira borçlarını ödemelerini ya da mülklerini terk etmelerini söylediklerini iddia ederek başlar. Mültecilerin çoğu bu durumu protesto etmişler ve öfkelerini çeşitli yöntemlerle hem polise hem de Karma Komisyon'a ifade etmişlerdi. Gazete "bu skandalın önüne, bakanlığın kışkırttığı bu büyük küstahlığa eşdeğer bir direnişle geçilebileceğini" öne sürmüştür. "Mehmet Kapancı'nın başarılı olduğu hak talebinin yanında, yakın zamanda bakanlığın göz yumduğu ve kabahatli olduğu başka kötü olayların da vuku bulduğunu bildirmekten üzüntü duyuyoruz."[17] Böyle önemli skandalların, mültecilerin tazminat haklarını zedelediğini iddia etmektedir.

Gazete ertesi gün de Mehmet Kapancı'dan bahsetmeye devam etmiştir. Basitçe "Yağmacılık" başlığı taşıyan bir makalede, Mehmet Kapancı'nın kendisine ait olmayan bir mülkü gasp ettiğini yazmış ve yazarın onun haksız talepleri arasında olduğu-

nu öne sürdüğü mülklerin bir listesini yayımlamıştır. Bu mülkler Leōforos Dēmokratias'ta (Cumhuriyet Caddesi; Yunan hükümeti Selanik'in bazıları 1917'deki büyük yangından sonra yeniden inşa edilen caddelerinin ve meydanlarının isimlerini Yunanlılaştırmıştır) bir konak; şehrin meydanı Plateia Eleutherias'taki Olimpos Palas Oteli; Plateia Eleutherias'ta Flokas Pastanesi'nin bulunduğu bina; İkinci Polis Merkezi'nin binasının yanındaki tekstil fabrikası ve aslında sadece yüzde otuz beşine sahip olduğu bir tuğla fabrikasının yanındaki arsadır. Yine de, "Lozan Antlaşması'na ve mantıkla adaletin gereğine göre, göçmenlerin hakkı olan bu mülklerden 2.5 milyon Türk Lirası kazanmıştır. Fakat bu müthiş hırsızlıktan zarar gören mültecilerin akıbetinden sorumlu olanlardan kim buna kafa yormuştur?"[18] Bu makale hem Dönmelerin sadakatini sorguluyor, hem de Mehmet Kapancı'nın serveti hakkında kanıtlar sunuyordu. Bir yalının, bir otelin (yirmi yıldan kısa bir süre önce, balkonunda 1908 Devrimi'nin kutlamaları yapılmıştır), bir hanın, bir tekstil fabrikasının ve başka bir fabrika ya da han olduğu tahmin edilen bir mülkün sahibidir.

Bu makalenin yayımlanmasından kısa süre sonra, muhtemelen mültecilerin temsilcisi ve mültecilerin mülklerinin takas edilmesiyle ilgilenen büronun üyesi olan A. Theodoridis, Ziraat Bakanlığı'nın bürokratlarına sinirlenmiş ve "Mülkleri denetleyin" başlıklı bir makale kaleme almıştır. Bu makalede, gerçek ve fesat hedefi mültecilerin mülklerini gasp etmek olup menfaatçılığından Sırp tebaasına geçtiğini söylediği Mehmet Kapancı'ya saldırmıştır. Fakat yazar, Mehmet Kapancı örneğinin buzdağının tepesi olmasından, "bu hırsızlığın ötesinde, her gün başka skandalların da ortaya çıkmasından, bir taraftan devletin pahasına başka mülkleri de gasp etme girişimleri sürerken, diğer yandan mültecilerin perişan durumlarından" endişe duymaktadır.[19]

İki yıl sonra, *Efēmeris tōn Balkaniōn* "Kapancıların mübadelede takas edilecek mülkleriyle ilgili bir skandal. Mültecilerin mülkleri nasıl elden gidiyor?" başlıklı bir makale yayımlayarak, bir kez daha Kapancıların vatandaşlıkları ve mülk sahiplikleriyle ilgili skandalı gündeme getirmişti. Yazarın amacı "tanınmış Kapancı Dönmesi", Ahmet Kapancı'nın oğlu Mehmet'in kepaze işlerine halkın dikkatini çekmekti. Yazar, "Kapancı ailesinin aralarına günümüzde İspanyol Konsolosu'nun yerleştiği Leōforos Eleutherias'taki [Hürriyet Caddesi] herkesçe bilinen yalı ve Plateia Eleutherias'taki [Hürriyet Meydanı] önemli binaların büyük bölümlerinin bulunduğu tüm gayrimenkullerinin Yunan vatandaşı olan Ah-

met Kapancı adına kayıtlı olduğunu ve bugün oğlu, Mehmet Kapancı'nın bu yalılardan birinde oturduğunu" iddia etmiştir. Gazete bu haberin 1917'de görev yapmış ve şimdi Atina'da ikamet eden, Geçici Selanik Hükümeti'nin Emlak Dairesi'nin eski başkanı tarafından onaylandığını belirtmektedir. Bu [eski] başkan "1917'de Kapancıların söz konusu gayrimenkullerine, bir Avusturya vatandaşına (Kapancı diğerlerinin buna inanmalarını sağlamıştır), yani düşman bir ülkenin vatandaşına ait oldukları gerekçesiyle Yunan hükümeti tarafından el konulacağı zaman, bahsi geçen Kapancı ailesinin babası [Ahmet Kapancı], Kamu Arazileri Bakanlığı'na gelmiş ve Avusturya vatandaşı olmadığını beyan ederek, Yunan vatandaşı olduğunu gösteren geçerli bir belge göstermiştir" diyerek gazeteye bilgi vermiştir. Makalenin yazarı "dolayısıyla bakanlığın bu gerçeği neden göz önünde bulundurmadığı ve düşüncesizce hareket ederek Kapancı'nın birkaç milyon (drahmi) değerinde olduğu tahmin edilen ve Osmanlı Yunan vatandaşına, yani bir mübadile ait olan ve mültecilere devredilmesi gereken mülklerini ona neden iade ettiği sorgulanmalıdır" diye sormuştur.[20] Kostas Tomanas, İkinci Dünya Savaşı sırasında kaleme aldığı *Chroniko tēs Thessalonikēs* [Selanik Kroniği] adlı eserinde, Kapancı ailesinin üyeleri gibi, "Makedonya'nın köy ve kasabalarını terk eden Türkler, satabilecekleri tüm mülklerini satmış ve [İstanbul'a giderken] Selanik'e gelmişlerdir... Ancak birçok zengin eşraf aniden Arnavut kökenlerini 'keşfetmiş' ve kurnaz avukatlarının ve kıdemli devlet memurlarına verdikleri rüşvetlerin sayesinde, Yunanistan'da kalmayı ve büyük servetlerini ellerinde tutmayı başarmışlardır" iddiasında bulunmuştur.[21]

Tomanas'ın kaleme aldığı tarihçede ve *Efēmeris tōn Balkaniōn*'da 1920'lerde yayımlanan son makalede, okura Dönmelerin, özellikle de Kapancı ailesinin üyelerinin, siyasi rüzgârın estiği yöne göre kendi istekleriyle vatandaşlık değiştirdikleri izlenimi verilmiştir. Kapancılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde, kapitülasyonlar imparatorluğun Osmanlı vatandaşı olmayan sakinlerine önemli ekonomik ve hukuki ayrıcalıklar tanıdığı için Avusturya-Macaristan vatandaşı olmuşlardı. 1888 yılının sonbaharında, Avusturya hükümetinin emri üzerine, Avusturya konsolosu Selanik'ten Viyana'ya ve Budapeşte'ye, birçok "fevkalade zengin tüccarın", fahri konsolosun ve "Avusturya Ticaret Odası'nın başkanı olan, Yahudi kökenli (Dönme), Osmanlı Kapancı'nın" katılacağı bir tren yolculuğu planlamıştı.[22] Mehmet Kapancı Budapeşte'de, ticaret odasının kuruluşunda en et-

kili konuşmalardan birini yapmıştı.

Yunan Dışişleri Bakanlığı, Kapancıların vatandaşlığı ve mülk edinme hakları konularını ele almıştır. Atina'daki Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde, bu konuda düzenlenmiş iki dosyaya rastlanmaktadır. Birincisi 1934 yılında düzenlenmiştir ve "Dosya B/2/IV: Ahmet (oğlu) Mehmet Kapancı'nın mülk dosyası, Yugoslavya vatandaşı, Selanik sakini" etiketini taşımaktadır. İkincisi 1935 yılında düzenlenmiştir ve "Dosya B/13δ/I: Mehmet Kapancı'nın dosyası (1925-1935)" etiketini taşımaktadır. İlk dosyanın etiketi, Yunan hükümetinin Mehmet Kapancı'nın Sırp vatandaşı olduğuna yönelik iddialarını kabul ettiği ve böylece onun Yunanistan'da kalmasının ve mülklerini elinde tutma hakkını teslim ettiğinin kanıtı niteliğindedir.

Bazı Dönme seçkinleri, başka ülkelerin vatandaşlığına geçerek, sınır dışı edilmeye, servetlerine ve mülklerine devletin el koymasına direnebilmişlerdi. Fakat binlerce Dönme'nin gömüldüğü mezarlıkları korumak için yapılabilecek hiçbir şey yoktu. 1917'deki tahripkâr yangından kısa bir süre sonra, Dönmeler mezarlıklarını kaybetmeye başladılar. Ernst Hébrard'ın şehri yeniden inşa etme planına, Aristoteles Üniversitesi'ni Yahudi mezarlığını kaplayacak şekilde genişletmek de dahildir. Yahudi mezarlığının hemen bitişiğindeki Kapancı mezarlığı da, bu planlanan genişleme alanının içindedir.[23] Yedi yıl sonra, tüm Kapancılar resmi olarak sınır dışı edilince, bu mezarlığa el konulmasını yasallaştıran bir kanun kabul edilmiş ve ölülerin kalıntıları yeni bir bölgeye taşınmıştır. Şehrin kuzeybatısında, kısa süre içinde mezarlığıyla birlikte yıkılan Mevlevi tekkesinin yakınındaki Karakaş mezarlığına da, büyük ihtimalle 1927 ve 1932 yılları arasında belediye yetkilileri tarafından el konmuştur ve tıpkı eski Kapancı mezarlığı ve Mevlevi tekkesi gibi, ondan geriye hiçbir iz kalmamıştır.[24]

Bu yıllarda, Yunanistan Selanik'indeki Yahudilerin tasviri, Türkiye Cumhuriyeti'nin İstanbul'unda Dönmelerin tasvirine, özellikle de Rüştü'nünkine benzer. Wladimer Gordlevsky 1927'de "Selanik'in durumu değişmişti. Aşırı milliyetçiliğin yükselişine şahit olunuyordu. Şehrin yeni sahibi Yunanlılar Yahudilere zulmetmiş ve Yahudi karşıtı derneklerin kuruluşunu desteklemişlerdi" diye yazmıştı.[25] 1929'da Yahudilerin Yunan kurumlarını ele geçirmeyi planladıklarına, ekonomiye sızdıklarına ve gizlice devleti yönettiklerine ilişkin komplo teorilerini destekleyen *Makedonia* gazetesi halkı uyarmıştı: "Ya bir Yunanlı bilincine sahip olarak, çıkarlarını ve beklentilerini bizimkilerle özdeşleştirecek, ya

da kendilerine başka bir memleket bulacaklardır, çünkü Selanik sadece ismen Yunanlı olup aslında ülkenin en büyük düşmanları olan bu insanları sinesinde besleyecek bir durumda değildir."[26] Bu ifade Rüştü'nün aynı dönemde sorduğu, "böyle ufak detaylara bile özen gösteren ulus liderlerinin, vatanın bağrındaki yabancılardan oluşan bir kitleyi kabul edebileceklerini mi düşünüyorsunuz? Artık bunu sineye çekebilecek bir birey bulunmadığı gibi, bulunamayacaktır da" sorusuna benzer. *Makedonia*, Yahudilerin görünürde asimile olmaktaki yetersizliklerini eleştirmiş ve onların Osmanlı zihniyetlerinin, ayrı bir kolektif kimlik yaratma isteğinde kendini gösterdiğini belirtmiştir. Yahudilerin asla Yunanlı kabul edilemeyeceklerini iddia ederek, Yahudi karşıtlarının düşmanlığını körüklemiştir ve göçmen tüccarlar tarafından kurulan, aşırı milliyetçi Yunan Milli Birliği'nin üyelerinin, şehrin Yahudilerin 1917'deki yangından sonra yerleştikleri bir mahallesine saldırdıkları 1931 Campbell Ayaklanması'nda önemli bir rol oynamıştır. *Makedonia*'nın yazışleri müdürü ayaklanmanın ardından yargılanmıştı.[27] Aynı gazete Yahudilerin Hellenizmden nefret ettiklerini öne sürerek, tıpkı Dönmelerin Türkiye'nin perde arkasında tekinsiz bir rol oynadıklarının ileri sürülmeye başlanması gibi, Yahudilerin de şehri kontrol altına almaya ve Yunanistan'ın kuyusunu kazmaya yönelik bir komplo düzenlediklerini iddia etmiştir.

İlk önce II. Abdülhamid'in ev hapsine alındığı Allatini Köşkü'nde kurulan Aristoteles Üniversitesi'ne, 1937 yılında Yahudi mezarlığının arsası verildi. Mezarlar açıldı. Nicholas Stavroulakis'in açık ve net belirttiği gibi, "bu büyük mezarlık tıpkı ayın yüzeyi gibi delik deşik oldu. Tahrip olmuş yüzeyinin üzerinde ufalanmış mermer parçaları, toprak yığınları ve ölülerin kemiklerine karışmış tuğlalar görülebilmektedir."[28] 1941'de Naziler şehri işgal ettiğinde, mezarlığın akıbeti Selanik'teki Yahudilerinkini yansıtıyordu. Sonraki yıl, Naziler ve Yunanlı belediye yetkilileri, Yahudi mezarlığının iki büyük bölümüne el koydu, mezarları yıktı, cesetleri mezardan çıkardı ve mezarlığın geri kalan kısmını yok ettiler. Birçok mezar taşı, türbesi o günlerde Mevlevi mutasavvıflar tarafından himaye edilen, şehrin azizi Aya Dimitri'ye adanan kilisenin yeniden inşa edilmesinde kullanıldı. Eskiden mezarlığın bulunduğu arazide inşa edilen tavernanın dans pistinin inşasında bile mezar taşları kullanıldı.[29] 1943'te Yahudilerin sürülme işlemleri başladı. Auschwitz'e gönderilen tüm Avrupalı Yahudiler arasında, en yüksek ölüm oranlarından biri Selanikli Yahudilerinkiydi. Yazın sonunda, Selanik "Yahudilerinden kurtulmuş bir şehirdi ve

zengin Sefarad tarihinden geriye boş mezarlar, dükkânlar ve evler kalmıştı. Çoğulculuğun son kalıntıları da kaybolmuştu."[30]

Röportaj yaptığım bir Karakaş mezhebi üyesi, ailesinin İstanbul, Sultanahmet'te bulunan, hammaddelerinin çoğunu Almanya'dan tedarik eden fabrikası ya da atölyesi hakkında aile içinde anlatılan bir hikâyeyi benimle paylaştı. 1940'ların başında, hammaddelerin gelişi kesintiye uğrar. Fabrika müdürü Almanya'daki üreticiye yazar. Aradan aylar geçer. Sonunda "Yahudi kökenli olduğunuz için artık sizinle çalışamayız" diyen, kısa ve sert bir yanıt alırlar.[31] 1942-43 yıllarında, firması Orak, Berlin'de revaçta olan Kurfürstendamm'da bulunan ve Almanya'daki Türk Ticaret Odası'nın icra kurulu üyesi olan işadamı Mümtaz Taylan Fazlı, kendisi bir Yahudi değil, Dönme olmasına rağmen işyerinin "Yahudi işyeri" olarak sınıflandırılması yüzünden Nazi yetkililerine itiraz etmişti.[32] Bu iki örnek, Nazilerin Dönmelerin Yahudi olduklarını varsaydıklarına bir kanıt teşkil eder. Dönmeler, Nazilerin Selanik'i işgalinden yirmi yıl önce nüfus mübadelesi kapsamına alınarak topluca sınır dışı edilmeselerdi, bunun onlar için feci sonuçları olacaktı.

Önde gelen Dönmelere yönelik saldırıların yoğunlaşması

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında, eski İTC üyesi olan birçok Dönme işinden kovulmuş, hapse atılmış ve gazetecilik yapmaları yasaklanmıştı. Yakubi, İTC üyesi ve farmason, edebiyat dergisi *Gonca-i Edeb*'in yazarı olan Fazlı Necip, 1909'da gazetesi *Asır*'ı çıkarmak için İstanbul'a taşınmıştı. Buna rağmen Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra gazeteciliğe dönmesine izin verilmemişti. 1919'da Ahmet Emin Yalman, İtilaf Devletleri tarafından gözaltına alınmış ve milliyetçiler, devlet görevlileri, İTC üyeleri ve savaş suçlularıyla birlikte İngiliz Malta'sına üç yıllığına sürgüne gönderilmişti. Geri döndükten sonra, *Vakit* gazetesindeki ortaklarıyla anlaşmazlıklar yaşamış ve bu yüzden 1923'te *Vatan*'ı kurmuştu. Gazete yeni Türk hükümetine fazla eleştirel yaklaştığı için Güneydoğu Anadolu'daki Kürt Şeyh Said İsyanı'nın ardından kabul edilen Takrir-i Sükûn Kanunu gereğince ve Mustafa Kemal'e muhalefetten iki yıl içinde kapatılmıştı.[33] Yalman İstiklal Mahkemesi'nde yargılanmış ve suçsuz bulunmasına rağmen gazetecilik yapması yasaklanmıştı. 1930'ların ortasına dek mesleğine geri dönmesi mümkün olmamış, sonrasında Mustafa Kemal'in izin vermesiyle

gazetecilik yapmaya yeniden başlamıştı.[34] Mehmet Zekeriya'nın da aynı yıl mesleğine geri dönmesine izin verilmişti.

Sertel soyadını alan Mehmet Zekeriya ve eşi Sabiha, sıklıkla hükümet tarafından hedef alınıyordu. 1924 ve 1930 yılları arasında *Resimli Gazete*'yi yayımlamışlardı. Amerika Birleşik Devletleri'nde yayımlanan *People* dergisi gibi, bu dergi de geniş bir okur kitlesine sahipti, popüler bir dille yazılmıştı, halkın genelinin ilgisini çeken konuları ele alıyordu ve birçok fotoğraf ve resim içerdiği için okunması kolaydı.[35] *People*'dan farklı olarak, bu dergi aynı zamanda hükümeti eleştiriyor, sürekli kendisine açılan davalara ve sansüre maruz kalıyordu; bazı yazarları, sınıf çatışmasını kışkırttıkları gerekçesiyle hapse atılmışlardı. Mehmet Zekeriya Sertel askerleri isyana teşvik etmekten yargılanmış ve üç yıl sürgüne mahkûm olmuştu. 1930'da yine üç yıl boyunca gazetecilik yapması yasaklanmıştı.[36]

1934'te sosyalist Mehmet Zekeriya Sertel ile liberal Ahmet Emin Yalman, *Tan* gazetesini satın aldılar ve iki yıl boyunca onu beraber yönettiler. Yalman başyazardı ve Mehmet Zekeriya ile eşi Sabiha da gazeteye yazılar yazıyorlardı. Sadık Kemalist milliyetçiler olan *Cumhuriyet* gazetesinin yazarları, özellikle de Yalman gibi Mustafa Kemal Atatürk'ün yakını ve eski bir İTC üyesi olan, gazetenin gerdanlı sahibi ve başyazarı Yusuf Nadi (ö. 1945), bu Dönme gazetecilere saldırmaya başlamıştır. 1930'ların sonu ve 1940'ların ilk yarısında bir gazetenin diğerine ya da yazarların birbirlerine dava açması ve gazetelerin kapanması sık sık rastlanan bir olay haline gelmiştir.[37]

Irk fikri Dönmelere saldıran kişilerin düşüncelerinden hiç uzak olmamıştı. 1937'de, Yalman'ın *Tan* ve Nadi'nin *Cumhuriyet* gazeteleri arasında büyük bir tartışma koptu.[38] *Tan*'ın *Cumhuriyet*'i Türkiye'de faşist propagandayı savunmakla suçlamasının ardından, *Cumhuriyet* vakit kaybetmeden yanıt verip *Tan*'ı komünist propagandayı yaymakla suçladı.[39] Dahası, Yalman'ın Yahudilerle herhangi bir şekilde ilişkilendirilmemek için sürekli çaba göstermesine rağmen, *Cumhuriyet Tan*'ı gürültülü bir sinagoga benzetmişti.[40] Aynı yıl, Yalman *Tan*'ın başsayfasına yazdığı "Umumi Yerlerde Türkçe" başlıklı makalesinde, Yahudilerin halk arasında Türkçe yerine İspanyolca (Ladino) ve Fransızca konuşmayı tercih ederek yabancılıklarını sürdürmelerini yermiş ve Osmanlı kültür mozaiğinin kalıntılarını yeniden eleştirmişti.[41] Yahudiler de bu yıllarda, dindaşlarını halk arasında Türkçe konuşmaları için teşvik ediyorlardı. Bu durumun en bilinen örneği Avram

Galanté'nin (Galanti) kitabı *Vatandaş Türkçe Konuş!*'tur.[42] Galanté'nin Yahudi olduğu bir sır değildi, fakat Yalman'a ilişkin korkular onun bir gizli Yahudi olduğu şüphesinden kaynaklanıyordu. Nadi, Yalman'a kişisel olarak da saldırmış, onun hayatını kurtarmak için yüzeysel olarak İslam'a dönen Yahudi asi Sabetay Sevi'nin torunu olduğunu iddia etmişti. Nadi, tıpkı Sabiha Sertel gibi, Yalman'ın da Türk olmadığını, ancak farklı bir ırka, zihniyete ve kimliğe sahip olup Türk isimlerinin arkasına saklanan bir grubun üyesi olduğunu öne sürmüştü.[43] Yalman Dönme konusundan ne kadar kaçınmaya çalışsa da, düşmanları ona köklerini hatırlatmaya devam etmişlerdi. 1924'te İslamcı *Sebîlürreşat* gazetesinde belirtildiği gibi, Nadi, Yalman'ın Rüştü'nün "kan kardeşi" olduğunu iddia etmiş, Rüştü'nün yirmi yıl önce dile getirdiği söylemleri tekrar etmişti.[44]

Sonunda, Yalman Dönme sözünü gazetecilik hayatı boyunca ilk defa kullandı. On iki yıl önce tamamen Müslüman toplumu içerisinde asimile olduğunu iddia ettiği, en Müslüman Dönme mezhebi olan Yakubilerin üyesi Yalman kendini (ve dolaylı olarak Karakaş Sabiha Sertel'i) savundu: "Bana 'Sen Türk değilsin, sen Dönme'sin, ağzını açmaya hakkın yok' diyorsun. Yine de benim atalarım üç yüzyıldır Türk ve Müslüman toplumu içerisinde yerlerini almış ve hayatlarını devlete hizmet ederek geçirmişlerdir. Bunu başka kaç halk iddia edebilir?"[45] Şöyle devam ediyordu: "Dönme sözünü hayatım boyunca yalnızca birkaç kez duydum. Bu sözü kullanan insanlar, her zaman benim Türk ulusunun milli çıkarları için başlattığım mücadelelerden çıkarları zarar görenlerdi."[46] Böylece bu topluluğun parçası olduğunu kabullenmiş, bu durumu bir onur meselesi haline getirmiş ve bu sözün aşağılayıcı olduğunu ve genellikle onun gazetecilik yaparken yolsuzluklarını ifşa ettiği insanlar tarafından son çare olarak kullanıldığını ifade etmişti.[47] Dönmelerin her zaman devlete hizmet ettiklerini belirtmek onların sadakatini kanıtlayabilirdi, fakat onların samimi Müslümanlar olmadıkları yönündeki iddiaları çökertmiyor ya da Dönmelerin dini ya da ırksal kimlikleri sorununu çözmüyordu. Bu ikilemleri çözmek için, Dönmelerin üç yüzyıldır, yani ataları daha yakın zamanda İslam'a dönmüş kişilerden daha uzun süredir Müslüman olduklarını iddia etmesi gerekmişti.

Fakat Yunus Nadi ve *Cumhuriyet*'in diğer yazarları Yalman'a kişisel saldırılarını devam ettirdiler. Bir yazar Yalman hakkında "hiçbir zaman gerçek bir vatandaş gibi 'Ben Türk'üm' deme cesaretini göstermemiştir; o bir Dönme'dir. Türk ulusuna hizmet et-

memekte, aksine onu baltalamaktadır. Bu yüzden [İstiklal Mahkemesi tarafından] yargılanmıştır" açıklamasında bulunmuştu. Daha sonra başka yazarlar onun ağzından şunları söylemişlerdir: "'Irkımın özüne uygun olarak, tüm bunları Yahudi olduğum için yaptım."[48]

Sabiha Sertel'e göre, Dönme olmakla suçlanmak berbat, ciddi bir suçlamadır ve *Cumhuriyet*'i dava etmiştir. Mustafa Kemal Atatürk iki gazete arasındaki tartışmaları sona erdirmek istemiştir ve Yalman'la Nadi ulusun liderinin isteği doğrultusunda hareket etmek konusunda bir anlaşmaya varmışlardır.[49]

İkinci Dünya Savaşı sırasında, 1940'ta Yalman tarafından yeniden kurulan *Vatan* iki kere kapatıldı. 1942'de Hitler'le dalga geçen, sert bir dille faşizmi eleştiren ve Avrupa'daki zulme uğrayan Yahudilerin yanında duran, Charlie Chaplin'in filmi, *Büyük Diktatör*'den bahsettiği için kapatıldı. 1944'te ise Varlık Vergisi'ni eleştirdiği için, bir daha açılmamak üzere süresiz kapatıldı.[50]

Varlık Vergisi, 1942-1944

Fazlı Necip'in gazetecilik mesleğine devam etmesi yasaklandıktan sonra, devlete ait tütün şirketinde şube müdürü olarak çalışmaya başlamıştı. Diğer Dönmeler de aynı sanayide çalışmaya devam etmişlerdi. Yaptığım röportajlara göre, Hasan Akif'in soyundan gelen ailenin yeniden bir araya gelen üyelerinin, XIX. yüzyılın sonunda Selanik'te başladıkları ve Birinci Dünya Savaşı öncesinde Batı ve Orta Avrupa'da sürdürdükleri tütün ticaretine, 1960'lara kadar İstanbul'da da devam etmeleri mümkün olmuştur.[51] Hasan Akif'in torunu Akif Fuat, Drama ve Kavala'da tütün alım satımı yapan Selanik'teki şirketi, 1941 ya da 1942 yılına kadar işletmeye devam etmişti. Sonunda İstanbul'a gitmek üzere Selanik'i terk ettiğinde, İstanbul, Tophane'de Akev Tütün Şirketi'ni kurmuştur. Bu şirket yirmi yıl varlığını sürdürdü. Böylece yaklaşık seksen yıl boyunca, Hasan Akif'in ailesi, ortakları olmaksızın, onun soyundan gelen birinin sözleriyle "yakın ve o kadar da yakın olmayan akrabalarla birlikte" kendi şirketlerini elinde tutmaya devam etmişti.

Tütünün yanı sıra tekstil de Dönmelerin yeni cumhuriyette damgalarını vurdukları ilgi alanlarından biriydi. Karakaşların soyundan gelen biri, bana ailesinin Selanik'teyken oldukça zengin tekstil tüccarları olmakla övündüklerini söyledi.[52] Ayrıca, ailenin Bulgaristan'da bir tütün şirketi de bulunuyordu. Zenginlikleri,

büyükbabasının tekstil mühendisliği okuması için hükümet tarafından Almanya'ya gönderilmesinden kaynaklanıyordu. Döndüğü zaman, Selanik'te fabrika açabilmişti. Nüfus mübadelesinin bir parçası olarak, aralarında röportaj yaptığım kişinin 1917'de doğan babasının da bulunduğu ailesi Kayseri'ye gönderilmişti. Aile vakit kaybetmeden, büyükbabasının birkaç tekstil fabrikası açacağı İstanbul'a yerleşmişti.[53]

Böyle başarılar, tüm Dönmelerin maddi refah içinde yaşadığı, tamamen asimile olduğu ve Müslüman ya da Türk olarak kabul edildiği anlamına gelmiyordu. Dönmelerin toplumla bütünleşmedikleri, 1942'de Varlık Vergisi'nin uygulanmasıyla kanıtlanmıştı. 1944 yılının eylül ayında başbakanın odasında düzenlenen bir toplantıyı gözümüzde canlandırmak, o dönemin atmosferini anlamamıza yardımcı olacaktır:

> Orta yaşlı bir Türk erkeği, kalın kaşlarının ve gözaltı torbalarının çevrelediği gözleriyle, masanın üstünde duran Amerikan gazetesinin manşetlerini incelemektedir: TÜRK VERGİSİ YABANCI TİCARETİN SONUNU GETİRDİ. Yüzde 232'ye Kadar Yükselen Varlık Vergisinin Bir Ay İçerisinde Nakit Olarak Ödenmesi Gerekiyor. BEDELLER GİZLİCE BELİRLENİYOR. Eşitsizliklerin Atfedildiği Yerel Komisyonlara Dava Açılamıyor.[54] Sigarasından bir nefes çeker ve çayından bir yudum alır. Bu olağandışı vergiyi eleştirmesine rağmen, kendisine çok daha objektif bir bakış açısıyla yazılmış gibi görünen, Türk basınında yeni yayımlanan üç makalesini bulmak için sayfaları karıştırır.[55] Makalelerde "vatandaşlar arasındaki tek fark, ancak vatandaşın vatani görevlerini yerine getirip getirmemesi" olduğuna dikkat çekmiştir. "Onurlu kimseleri, onursuz ya da daha kötü sıfatlarla anılmaktan kurtarmak" gerekir. "Yurdu benimseyen, seven, askerliğini yapmış olan, evdili Türkçe olan kimselerin", "memlekete karşı iyi hisler beslemeyenlerden farklı muamele görmemesinin" trajik olduğunu düşünür.[56]
>
> Kendisine sadece vatani görevini yaptığını tekrar ederek, kısa boylu, tıknaz yapısından ötürü üstünden sarkan, kahverengi, yelekli takım elbisesini giyer. En sevdiği sarı puantiyeli ipek kravatını bağlar ve otelin aynasının karşısında kısa, koyu renk saçlarını düzeltir. Gazetesinin yakın zamanda biten yayın yasağı sırasında iki yıl boyunca sürgünde kaldığı Amerika'dan satın aldığı ayakkabılarını parlatmak için öne eğilir ve sıcak ve tozlu bir öğleden sonra dışarıya adımını atar. 1923'te Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıntıları üzerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin ücra, sessiz ve her daim tozlu yeni başkenti

Ankara'da sonbahar başlamaktadır. Bu önemli toplantısına gitmeden önce saygıdeğer bir görünüme kavuşmak için daha kaç kere ayakkabılarını parlatması gerekecektir?

Yirmi yılı aşkın süredir, sesini duyuran bir Türk milliyetçisi olmasına rağmen, her zaman ondan şüphelenen insanlar olmuştur. Bugünün de bir farkı yoktur. Otelden çıktığı anda, kendisine oldukça yakın bir mesafeden "Bu yazdıkların için seni linç etmeliler!"[57] diye bağıran bir milletvekiliyle karşılaşır. Sarsılmaz, Dünya Savaşı'nın şehri ne kadar değiştirdiğinin farkındadır. Daha kötü, izole ve dar kafalı bir hal almış, eğer böyle bir şey mümkünse, daha fazla içine kapanmıştır. Durup en sevdiği dükkânların bazılarının sahipleriyle tokalaşmaya vakti yoktur. Zaten bunu yapmasının bir anlamı da olmayacaktır, çünkü hepsi doğudaki çalışma kamplarına sürülmüş ve onların işyerlerini tanımadığı başka kişiler devralmıştır.

Kapıcı, şehri geçerek Yalman'ı meclis binasına götürecek taksiyi durdurur. Heybetli, simetrik, kesme taştan yapılmış binaya vardığında, beyaz kasketli, Alman askerleri gibi kaz adımıyla yürüyen korumalar kendisini tanırlar. Ahmet Emin Yalman, yayımlanması yasaklanmadığı zaman, ülkenin ikinci büyük gazetesi olan *Vatan*'ın yazılışleri müdürüdür. Ona el sallayarak gelmesini işaret ederler ve diğer korumalar başbakanın ofisine giderken Yalman'a eşlik eder. Şükrü Saraçoğlu onun en sevdiği siyasetçi değildir. Yakın zamanda ölen, naaşı Etnografya Müzesi'nde bulunan Atatürk'e hiç benzememektedir. Ulusun kurucusu, kendisi gibi Selanikli olan, babasının kendisinin elyazısı ve hattatlık öğretmenliğini yaptığı Yalman'la iyi ilişkiler içinde olmuştu.

Saraçoğlu başını büyük masasının üzerinde yazdığı yazılardan kaldırır. En kötü zamanlarda, savaş yıllarında başbakanlık yapmış ve yorgun düşmüştür. Başbakan olarak atanması büyük umutlar uyandırmış olsa da, iki yıl süren savaş döneminde izlenen politikalar, insanların liderleri hakkındaki düşüncelerini değiştirmişti; stres onu da değiştirmişti. Cana yakın davranışları, bazen ortamı yumuşatmak için yaptığı küçük şakalarla, anlattığı hikâyelerle hoşsohbetliğinden eser kalmamıştır.[58] Bu mevkinin mesuliyeti ona fazla ağır geliyor, bunu hazmedemiyordu. Yorgun düşmüştü. Koyu renk saçları azalmaya başlamıştı, gergin cildi çatlayacakmış gibi görünmektedi.

Türkiye berbat durumdadır. Büyük Britanya, Amerika Birleşik Devletleri ve SSCB'yle müttefik olmamak ya da başbakan onların zafer kazanmasını umut etse de, açıkça Nazilerin tarafını tutmamak, ülkenin ekonomik zorluklarla karşılaşmasına neden olmuştur.[59] Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilan etme kararı beş ay daha alınmayacaktır.

Saraçoğlu Hıristiyanların, Yahudilerin ve yabancıların servetini ellerinden almak ve onu Türklere (Müslümanlar) ve devlet ekonomisine yönlendirmek için bu vergi uygulamasını getirmiştir, fakat beklenen sonuçlar alınmamış, sadece yabancıların Türkiye'ye duydukları saygının yitirilmesine ve seslerini duyurabilen azınlıkların, sevgili milletini eleştirmelerine sebep olmuştur. Yerel basına sırt çevirmiştir. Ne azınlıkları ezmek için uyguladığı plana, ne de Nazilere yönelik eleştirileri kaldırabilecek toleransa sahip değildir. Gazeteciler hadlerini bilecekler, bunu aştıklarına cezasını çekeceklerdi.[60]

İçeri girmek için ofisinin kapısının eşiğinde bekleyen ayakkabıları tozlu adamı yanına çağırır. Ne yazık ki gelen, Sabetay Sevi'nin torunu olan o gazetecidir. Hâlâ vazgeçmemiş midir? Onu, hak ettiği sert bakışlarla karşılar.

Gazeteci adamın bir diktatör gibi, iktidar sarhoşu olduğunu düşünmektedir.[61] Gazetesinin süresiz kapatılmasının üstünden çok az zaman geçmiştir. Yalman vakit kaybetmeksizin yazılarını savunmaya girişir.

"Varlık Vergisi hakkındaki son üç yazıyı dünya efkârı karşısında milli şeref ve itibarı korumaya çalışmak için yazdım. Bu suretle yüksek bir vatani vazifeyi yerine getirdiğime inanıyorum."

Başbakanın yönetmesi gereken bir ülkesi vardır ve yönetimini eleştirme hakkına sahip olmayan insanların ricalarını dinleyecek vakti yoktur.

"Varlık Vergisi harpten faydalanarak büyük vurgunlar yapan, iktisadi üstün mevkilerini kötüye kullanan azınlıklara hadlerini bildirmek, içtimai adalet ve muvazeneyi yerine getirmek için yapılmıştır" der.

Yalman ortamı yumuşatmaya çalışır. "Harp zamanında vurgunları önlemek, harp kazançlarını vergiye tutmak için çare aramak devletin hakkı ve vazifesidir, fakat... her şeyi keyfi surette..."

Başbakan onun sözünü keser, aklına düşmanını hızla durdurmasını ve kendisine karşı çıkan yazılarının yayımlanmasını engellemesini sağlayacak bir plan gelmiştir. Kendisinden memnun bir şekilde, "'Biz azınlık gazetesiyiz' diye yaz ve tatil kararını derhal kaldırayım."[62]

Gazeteci boş bakışlarla ona bakar. Başbakan, Yalman'dan, Türk milletine onun bir parçası olmadığını söylemesini, çoğunluğun sahip olduğu, onun gerçek bir Müslüman ve gerçek bir Türk olmadığına, aslında bir gizli Yahudi olduğuna ilişkin inancı doğrulamasını istemektedir. Normalde lafını sakınmayan bu gazeteci, söyleyecek söz bulamaz, odayı terk etmek üzere ayağa kalkar.

Başbakan daha önce, Hıristiyan ve Yahudilerin tıpkı parazitler gibi "bu ülkede gösterilen misafirperverlikten istifade ederek zengin

olduklarını" öne sürmüştür.[63] Bu beyan Yalman'ın fikirlerinden çok uzak değildir. Daha sonra bu verginin konulmasının arkasındaki sebepleri savunarak, "Savaş sürecinde, halkın genelinin refahı pahasına, az sayıda insanın muazzam miktarda yasadışı gelir elde ettiği doğrudur... Bu paranın çoğunun, bazı ticari alanlara hâkim olan azınlıkların ve yabancıların eline geçtiği de doğrudur. Askerde vatani görevlerini yerine getirerek ülkeyi savunmalarına izin verilmeyen bu insanların pek çoğu, sadık vatandaşlar olmadıklarını gösterdiler."[64]

Başbakanın söylediklerinin onu dehşete düşürmesinin nedeni, onun kendisini Hıristiyanlarla, Yahudilerle, yabancılarla ve vatana ihanet edenlerle aynı kefeye koymasıdır. Yalman kendini asla bunlardan biri olarak görmez! Yazılarında tam olarak karşı çıktığı budur. Kendisi gibi masum, vatansever insanların Türk olmamakla nitelendirilmesi adil değildir. Ve o dönemde Türk olmamak, ırkın ve ulusun düşmanı olmak anlamına gelmektedir. Yabancı düşmanlığı güden, hükümetin Nazi sempatizanı sözcüsü olan *Cumhuriyet*'e göre, bu vergi uygulamasına "yabancı kanı" taşıyan, "sadece ismen Türk olan" kişileri cezalandırmak için başlanmıştır. Ve bu kişilere Dönmeler de dahildir.

İstanbul defterdarı Faik Ökte, verginin toplanması için toplumu, Müslümanlar, gayrimüslimler, yabancılar ve Dönmeler olarak dört kategoriye ayırmıştı.[65] Dönme kategorisi Sabetay Sevi'nin başlattığı hareketin ardından İslam'a dönen Yahudilerin soyundan gelenlere ayrılmıştı. Yaygın görüşün aksine, İslam'a dönenlerin soyundan gelen herkesi ya da yeni din değiştirenleri kapsamıyordu.[66] Önde gelen Türkler, genel olarak tüm Dönmeleri, özel olarak Yalman'ı kınıyorlardı. Ankara'daki İngiliz büyükelçisine Dönmelerin "Türkmüş gibi davrandıkları ve her iki dünyanın da nimetlerinden yararlanmak istedikleri için, Yahudilerden daha kötü oldukları" söylenmişti. "İstanbul'da (Konstantinopolis) ve özellikle İzmir'deki (Smyrna) en zengin kişiler Dönme oldukları için, varlık vergisi almak, onların kınanmasıyla tutarlıdır." İngiliz Büyükelçisi, Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'nı bilgilendirmişti: "Müslümanlaştırılmış bu Yahudiler, Jön Türklerin devriminde ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin daha sonraki eylemlerinde çok önemli bir rol oynamışlardır. 1926'da onların arasındaki şahsiyetlerden ikisi olan Doktor Nâzım ve Cavid Bey, Mustafa Kemal'in özel emri üzerine idam edilmiş olsalar da, diğer Dönmeler Kemalist harekette önemli roller oynamayı sürdürmüşler-

dir ve özellikle Bay Yalman, her zaman önde gelen Kemalist bir gazeteci olmuştur."[67]

Cumhuriyet vatandaşı olmalarının üzerinden yirmi yıl geçtikten sonra konulan Varlık Vergisi ve Türk ve yabancıların Dönmelerin Yahudi kökenlerine ilişkin düşünceleri, Dönmelerin toplumla bütünleşme ya da bütünleşmiş görünme çabalarının ne kadar başarısız olduğunun bir göstergesidir. Dönmelerin kimliklerini "unutmayı hatırlayarak" ve diğerlerinin onların kökenlerini unuttuklarına inanarak, Türkiye'nin diğer vatandaşlarından ayırt edilemeyecek bir hale geldiklerini hayal ettikleri iddia edilmiştir.[68] Michael Taussig'in dışa açık sır olarak adlandırdığı şeyden faydalanan pek çok Dönme'ye göre durum böyle olabilir. Fakat hükümet ve Müslümanlar, Dönmelerin ayrı bir etnik-dini grup oluşturduklarını unutmayı *unutmuşlardır*. Bunun yerine, onların atalarının Yahudilikten dönen kişiler olduğunu hatırlamışlardır. Dönmelerin kendilerinin ve gerçekten Yahudi olan insanların tersine, Müslümanlar basitçe Dönmelerin Yahudi olduklarını varsaymıştır.

Yahudilerin soyundan gelen fakat Yahudi olduklarını kabul etmeyen bir grup olan Dönmeler, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Türkiye'ye geldiklerinde, Türk ve Kemalist oldukları hakkında umumi taahhütte bulunmuşlardı. Asimile olmaları için yirmi yıldır gösterilen çabalar, Varlık Vergisi'nin ortaya çıkmasıyla birlikte uçup gitmiştir. Ne komşuları ne de devlet onları Türk (millileştirilmiş Müslümanlar) kabul etmektedir. Siyasi sadakat, ulusa hizmet ve Türk olduklarını alenen beyan etmeleri ya da herhangi bir başka özellik, ırksal kökenlerine ilişkin gerçekle kıyaslandığı zaman hiçbir anlam ifade etmez. İç düşman olarak görülen Dönmeler, Ermeni tehciri ve kıyımları ile Rumların sınır dışı edilmelerinden sonra Türkiye'deki en büyük gayrimüslim grup haline gelen Yahudilerle neredeyse aynı kefeye konulmuşlardır.

1930'lar ve 1940'ların erken cumhuriyetinde, Yahudiler ırkçılaştırılmış Türk milliyetçiliğinin tüm baskısını üzerlerinde hissettiler. Halk arasında Türkçe konuşulmasını teşvik eden kanunlar, zaman zaman Müslümanlar ve Yahudiler arasında şiddetli çatışmalara yol açabiliyordu. Muhtemel beşinci kol olarak kabul edilen Yahudileri, hassas sınır bölgesinde yaşamaktan caydırmak üzere hükümetin uyguladığı uzun vadeli planın bir parçası olarak, 1934'te Trakya'da bir pogrom düzenlendi. Pogromdan iki hafta önce meclis tarafından kabul edilen İskân Kanunu'na göre, hükümet Trakya'da yaşayan Yahudileri sürmeyi ve onların bulunduğu bölgelere Türkleri yerleştirmeyi planlamıştı.[69] Türkiye'de yabancı ya da yerli Ya-

hudilere karşı çok az sempati besleniyordu. 1941 yılının baharında, yaşları yirmi ve kırk beş arasında değişen gayrimüslim erkekler, özellikle de İstanbul'da işyeri sahibi olanlar, İhtiyat Askerleri olarak çağrılmışlar, fakat kendilerine silah kullanma eğitimi verilmemiş, bunun yerine iç bölgelerdeki yol yapımlarında çalışmak üzere görevlendirilmişlerdi.[70] Askerlikleri bir yıl sürmüştü. Askerlikleri sona erdikten sonra Varlık Vergisi uygulaması başlamıştır. 1942'de, Ankara'daki Alman Büyükelçisi, Berlin'deki Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı raporda, vergi uygulaması ve başbakanın Nazi işgali altındaki Avrupa'da yaşayan Yahudi mültecilerin taleplerine verdiği yanıttan da anlaşılabileceği gibi, Türkiye'deki Yahudi düşmanlığında bir artış olduğunu bildirmiştir.[71] Başbakan taleplere cevaben "Türkiye başka yerlerde istenmeyen kişilerin yurdu olamaz" diye ilan etmiştir. Romanya'dan gelen yaklaşık 1000 Yahudi mülteciyi taşıyan *Struma* adlı geminin yolcularının İstanbul'da karaya çıkmalarına izin verilmemesi, bunun yerine iki aydan uzun bir süre geçtikten sonra, Boğaz'dan Karadeniz'e çekildikten sonra akıntıya kapılması ve ardından bir Sovyet denizaltısı tarafından torpidolanarak batması sonucu, biri dışında tüm yolcularının ölmesinden sonra, başbakan böyle bir açıklamada bulunmuştu.[72] Bu düşünce şekli, Türkiye'nin dış politikasına ve yurtdışındaki Yahudi Türklere davranışına da yansımıştı. 1930'larda ve 1940'larda, Türkiye Cumhuriyeti Avrupa'da yaşayan ve yarısı Fransa'da ikamet eden Türk vatandaşı Yahudilerin çoğunu vatandaşlıktan çıkarmış ve Türkiye'ye dönmelerini yasaklamıştı. Böylece 1942 ve 1944 yılları arasında, Nazilerin onları ölüme göndermelerine izin vermişti. Bu olay, Nazilerin Türk büyükelçilerine vatandaşlarının Yahudi karşıtı tedbirlere maruz kalmamaları için, yurtlarına iade edilmelerini talep etmesinden sonra gerçekleşti. Çoğu Yahudi, Alman yetkililer Türk büyükelçiliğine onların adlarının yazılı olduğu bir listeyi gönderip durumları hakkında bilgi edinmek istedikleri zaman vatandaşlıktan çıkarıldı. Doğudaki mutlak ölümlerine gönderilmeden önce, Batı Avrupa'da alıkonuldukları geçici kamplarda kalan Yahudilerin bile durumları hakkında Türk büyükelçiliklerinden yanıt alınmaya çalışılmıştı.[73] Bazı Yahudiler çeşitli yerlerde Türk konsolosluk yetkilileri tarafından kurtarılmış ve Türkiye bu yıllarda yaklaşık yüz Alman Yahudi bilimadamını ülkeye kabul etmişti. Yine de, Türk yetkililerinin müdahale eksikliği ve diplomatlara "Yahudilerle dolu trenleri Türkiye'ye yollamamaları" emri verildiği için, birkaç bin Türk Yahudi, bir daha geri dönmemek üzere Auschwitz'e gönderilmişti.[74]

Bu dönemde gayrimüslim vatandaşlara, özellikle de Yahudilere karşı benimsenen bu görüş ve politikalar, cumhuriyette eşit vatandaşlar yaratma projesinin tam anlamıyla gerçekleştirilmesini engellemiştir.[75] İktidarda olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin Yahudiler hakkındaki görüşleri, hükümetin toplumsal tasarılarının ve seküler söyleminin başarıya ulaşmasını zorlaştırmıştır. Daha 1930'ların başında, partinin yayın organı *Ülkü* gazetesi, faşist İtalya ve Nazi Almanya'sından alıntılar yapıyor ve benzer görüşlere yer veriyordu.[76] 1944 tarihli bir parti raporunda, gayrimüslimlerin halkla bütünleşmedikleri, kendi dillerini konuştukları, cumhuriyetin kuruluşunda hiçbir rolleri olmadığı, yabancı güçlere hizmet ettikleri ve Türkiye'ye sadakatlerini hiçbir zaman göstermedikleri belirtilmişti.[77] Raporda Yahudilerin kendilerini ayrı tuttukları için başkalarıyla hiç kaynaşmadıklarından ve tek hedeflerinin para kazanmak olduğundan bahsedilmişti. Türkiye'nin Yahudi nüfusun artışına izin vermemesi, Yahudi göçüne kolaylık sağlaması, Yahudi nüfusunun azaltılması ve Türk ekonomisinin önemli alanlarından uzaklaştırılması gerektiği de rapordaki öneriler arasındaydı. Eski adalet bakanı olan bir milletvekilinin de belirttiğine göre, Avrupa'daki Nazi başarıları sayesinde yaratılan ortam, "Türkiye'nin Türk ticaretindeki Yahudi hâkimiyetini ortadan kaldırması birkaç yıl içinde eline geçecek son fırsattı."[78]

Varlık Vergisi, ekonomiyi kalan son gayrimüslimlerden "kurtararak" ve bir Türk burjuvazisi oluşturarak, "ikinci Kurtuluş Savaşı"nı kazanmak için gösterilen çabaların zirvesi kabul edilebilir. Türk hükümeti Varlık Vergisi'ni, görünürde, etnik ve dini kökenlerinin ne olursa olsun savaş zamanı vurgunculuk (ihtikâr) edenleri vergilendirmek amacıyla 1942'de çıkarmıştı. Pratikte ise, ayrımcı uygulaması bu vergilendirmenin, İstanbul'da kalan yabancı, Hıristiyan, Yahudi ve Dönme işadamları ve sanayicilerin pahasına bir Müslüman Türk burjuvazisi yaratmak amacıyla yürürlüğe konduğunu ortaya koymuştu.[79] En yüksek verginin alındığı iki kişinin biri Yahudi, diğeri ise Dönme'ydi.[80] Verginin üçte ikisi İstanbul'dan toplandığı ve özellikle de ithalat ve ihracatı hedef aldığı için, milliyetçi devletin, bu kozmopolit şehri taşralaştırma ve özel girişim temelli bir ekonomiden, devlet kontrolünde bir ekonomiye geçiş yapma yöntemlerinden biri olarak, bu vergiyi kullandığı ortadadır.[81] İstanbul 1923'ten sonra, Türk devletinin Avrupa'nın geri kalanıyla tek bağlantısıydı. Osmanlı döneminin servet, sermaye, Hıristiyan ve Yahudilerinden geriye ne kaldıysa burada toplanmıştı. Devlet bu serveti vergilendirerek ve

ona el koyarak, kozmopolitliğe ölümcül bir darbe indirebilmiştir. Cumhuriyetin mimarları 1925'te, sınır dışı edilen ya da katledilen Rumlar ve Ermenilerin geride bıraktığı ticari ve mali alandaki boşluğu Müslüman Türklerin dolduracağını umut etmişlerdi. Fakat bunun yerine bu boşluk önce Yahudiler, sonra da Dönmeler tarafından doldurulmuştu.[82] Savaş yıllarında ortaya çıkan ekonomik krizler, devletin onların ekonomik konumlarını ellerinden alma hedefine ulaşmasını mümkün kılmıştır. Başbakan, "Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur" diye ilan etmiştir. "Bize ekonomik bağımsızlığımızı kazandıracak bir fırsat karşısındayız. Piyasamıza egemen olan yabancıları [Türkiye'deki yabancı ve gayrimüslim vatandaşlar] böylece ortadan kaldırarak Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz."[83] Ancak o zaman İstanbul'un anacaddesi Türkleştirilebilir, yani Hıristiyan ve Yahudi isimleri taşıyan dükkânların yerine, onların Müslüman rakiplerinin işyerleri açılabilirdi.[84]

Varlık Vergisi'ni uygulayan hükümet ve vatandaşlar, temel seküler vatandaşlık ve eşitlik ilkesini gözetmekte başarısız oldular. Sekülerliği seçen Dönmeler, dinlerinden vazgeçmelerinin eşit vatandaşlar olarak muamele görmekle telafi edileceğini düşündükleri bir kumar oynamışlardı. Birçok Dönme, Dönme dinini terk etmesine ve değer verdiği her şeyden vazgeçmesine rağmen, bunun karşılığında tam eşitlik görmedi. Vergi bazı özellikleriyle, Hıristiyanların ve Yahudilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda ödemek zorunda oldukları cizyenin değişmiş şekline benzer ve onunla arasındaki farklardan biri Dönmeleri mükellef konumuna getiren ırksal niteleyiciydi. Dönmelere sadece farklı oldukları değil, Yahudi kanı taşıdıkları gerçeği de hatırlatılmıştır. Faik Ökte, onların Dönme olup olmadıklarını anlamak için Müslümanların kökenlerini araştırmış ve Dönme olduklarına inandığı durumlarda, onların Müslümanların iki katı, Hıristiyan ve Yahudilerin ise yarısı kadar vergi ödemelerini kararlaştırmıştı. İstanbul'daki vergi ödemesi gereken dört kategorinin üçünde, Yahudiler veya Yahudi kabul edilenler bulunur: Gayrimüslimler (Ermeniler, Yahudiler ve Rumlar), ecnebiler/yabancılar (Almanya'dan gelen Yahudi mülteciler de dahil) ve Dönmeler (İslam'a dönen Yahudiler). Ökte'nin hareketlerinin ardında ırkçı bir düşünce yapısının ve engizisyon zihniyetinin bulunduğu ortadadır; ne de olsa, Dönmeler üç yüzyıl önce din değiştirmiş insanların soyundan geliyordu.

Pek çok kişi, verginin Türkiye ve Nazi Almanyası arasındaki yakın ilişkilerden ve içlerinde başbakanın da bulunduğu çok sa-

yıda Türk arasında yaygın Nazi sempatisinden kaynaklandığını öne sürmüştür. Fakat Dönme karşıtı söylem ve Dönmelerin ekonomik gücüne ilişkin korkular, verginin uygulanmaya başlamasından yirmi yıl önce de vardı. Devlet 1940'larda Dönmelerin farklı olduklarını ve potansiyel bir ekonomik tehdit oluşturduklarını unutmamıştı. Gizli Yahudilerin ekonomik gücü ve servetlerini milli mücadeleye yardımcı olmak için kullanmayarak vatana ihanet ettikleri hakkındaki genel görüşler, grubun topluca Türkiye'ye gelmesinin üzerinden yirmi yıl geçtikten sonra bile Dönmelerin gücü hakkında yansımalarını sürdüren komplo teorileriyle birleşmiştir. Bazı Dönmelerin anlaşmanın kendi paylarına düşen kısmını yerine getirmeyerek samimiyetle sekülerleşmemeleri ve ayrı kimliklerini devam ettirmeleri de, onların ayrı bir grup olarak kategorize edilmelerinde etkili olmuştu. Türk ulus-devleti, Müslümanları gayrimüslimlerden ayırarak, Osmanlı İmparatorluğu'nda geçerli sosyal ayrımı yeniden yürürlüğe koymuş, fakat sonra Dönmeleri de Müslümanlardan ayırarak uygulamaya modern bir rötuş yapmıştır.

Devlet kimlerin Dönme olduğunu nereden biliyordu? Birçok kişi, Dönmelerin nüfus cüzdanlarının üzerinde, onların Dönme olduklarını ortaya koyan özel bir numara olduğu, 1923 ve 1924 yıllarında ülkeye vardıkları zaman devletin onları mimlediği konusunda tahminlerde bulunmuştur. Aslında, bu konuda devletten daha önemli role sahip olanlar, Dönmelerin vergiyi uygulayan komşularıdır. Gizli komisyonlar, vergi mükelleflerinin listelerini hazırlamak ve bu kişilerin iki hafta içinde nakit ödemeleri gereken rastgele bir oran belirlemek üzere kapalı kapılar ardında toplanmışlardı. Vergi uygulamaları mahalle komisyonları tarafından yürütülmüştü. Dönmelerin yerleştikleri mahallelerde yaşayan insanlar, onları yetkililere bildirmişlerdi. Bu, komşularının onların kimliklerinden her zaman haberdar oldukları anlamına gelir. Dönmeler nüfus mübadelesinin sonunda Kapancı, Karakaş ve Yakubi ailelerinin üyelerinden oluşan gruplar halinde Türkiye'ye gelmişlerdi. Ülkeye gelişlerine, basında ırksal ve dini kimlikleri üzerine –aralarından biri olan Rüştü tarafından başlatılan– hararetli bir tartışma eşlik etmişti. Zamanı geldiğinde, komşuları ve ekonomik rakipleri onlarla hesaplarını görebileceklerdi. 1920'lerde ve 1930'larda grup hakkında yayımlanan mebzul miktarda makaleye rağmen, hiçbir gazetecinin eline, onların ırksal kökenlerine ve diğerlerine hiç karışmadıklarına dair iddiaları destekleyecek soyağaçlarının geçmemiş olması, Dönmeler açısından şans-

lı bir durumdur. Yine de, Varlık Vergisi'nin uygulandığı 1940'larda bunlardan birinin kullanılıp kullanılmadığı, Rüştü gibi, kendi grubundan nefret eden Dönmelerin, bu soyağaçlarını karaborsacıların kökenlerini araştıran kişilere teslim edip etmedikleri merak konusudur.

Bazı Dönmelerin verginin uygulanması sırasında sergiledikleri davranışlar da, onların Yahudilerle iyi ilişkiler içinde olmadıklarının altını çizmektedir. Kapancı Bezmen gibi tekstil endüstrisinde önemli bir yere sahip olan Dönme ailelerinin yüksek bir bedel ödedikleri söylense de, aralarına Refik Bezmen'in bulunduğu bazı Dönmeler, iş ortaklarının hisselerini çok düşük fiyata satın alıp, savaş bittikten sonra geri vermeyerek, Yahudilerin kötü durumlarından faydalanmışlardır.[85] Röportaj yaptığım kişilerden birinin babası da bu Varlık Vergisi döneminde zarar görenlerdendi. Yüksek bir meblağ ödemek zorunda kalmış, büyük ekonomik zarara uğramıştı. Fakat Dönmeler borçlarını ödemekte birbirlerine yardım etmişlerdi. Röportaj yaptığım kişi ayrıca, ülkede Yahudiler ve Rumlardan daha kısa süredir bulundukları için, düşmanlarının ekonomik rekabetlerinden kurtulmak ve işyerlerini ele geçirmek için çabaladığı, iflas etmelerinden mutluluk duyduğu diğer gruplara kıyasla Dönmelerin daha az güçlükle karşılaştıklarını söyledi.[86]

Türk hükümetinin rakamsal verilerine göre, Müslümanlar mal varlıklarının yüzde 4.94'ü, Rumlar yüzde 156'sı, Yahudiler yüzde 179'u ve Ermeniler yüzde 232'si kadar vergi ödemekle yükümlü kılınmışlardı.[87] Çoğunun serveti mal ve gayrimenkul biçiminde olduğu için, onların bu kadar kısa süre içerisinde bu kadar fazla parayı nasıl bir araya getirebileceklerinin düşünüldüğü bir muammadır. Amaçlanan şeyin onları mahvetmek olduğu görünmektedir. Komisyonların biçtiği değerlerin ve aldıkları kararların geri alınması mümkün değildir. Tahmini mal varlıklarının yüzde 100'ü ve 500'ü arasında değişen bu aşırı vergiyi, sahip oldukları her şeyi satsalar da ödeyemeyecek olanlar, tüm malvarlıklarını kaybetmiş ve Doğu Anadolu'daki Aşkale gibi, ağır çalışma kamplarına gönderilmişlerdi. Hiçbir Müslüman Türk, bir suçlu gibi, süresi belli olmayan böyle ağır bir cezaya mahkûm edilmemişti. Bazıları neredeyse seksen yaşında olan bu adamlar, kışın yollardaki karları temizleyerek ve yazın yol yapımında çalışarak, günde 1 lira kazanmışlardı. 10.000, 100.000, hatta 1 milyon lira vergi borcu olan bir adamın, bu borcu kapatmak için ne kadar çalışması gerektiğini hesaplamak zor değildir. Bu vergi Hıristiyanları ve Yahu-

dileri iş hayatından ve ticaretten uzaklaştırmış ve sebep olduğu mali ve psikolojik zararlar, Ermeni, Rum ve Yahudileri çöküntüye uğratmıştır. Aslında, Rıfat Bali'nin de belirttiği gibi, bu vergi Yahudi Türklerin yarısının, sonraki yıllarda başka ülkelere hızla göç etmesindeki en önemli etkenlerden biri olmuştu.[88] Yahudi karşıtı önlemler dizisinin sonuncusu olan bu vergi, sonrasında özür veya tazminata uygun görülmeyen ve asalak kabul edilen Yahudilerin, asla eşit haklara sahip olamayacaklarını ve Türkiye'de bir gelecekleri olamayacağını fark etmelerini sağlamıştı.

1944 yılının sonbaharında, Varlık Vergisi'nin uygulanmasına son verilmeden hemen önce İstanbul'da Sanayi Tetkik Heyeti Reisliği dairesinde gerçekleşen bir toplantı, o dönemin atmosferini yansıtır. Şevket Süreyya Aydemir Sanayi Tetkik Heyeti'nin başkanı olarak görev yapmaktadır. Varlık Vergisi'nin uygulanması üzerine Avram Galanté'yle ve önde gelen başka bir Türk Yahudi'siyle görüşmektedir. Sesini duyuran bir Türk milliyetçisi ve Yahudilerin Türkleştirilmesinin ateşli bir destekçisi olmasına rağmen, Galanté de Varlık Vergisi yüzünden mal varlığını kaybetmiştir. Mülküne el konulduğu için Aydemir'e başvurmuştur. Aydemir açık sözlü davranmış ve "Biz Türkler, asırlardan beri bin bir savaşta, sanayiye, para ve sermaye biriktirmeye vakit bulamadık. Sizler yani bütün azınlıklar ise bunları yaptınız. Biz sizi savaşlardan koruduk. Siz orduya asker vermediniz. Hatta birtakım yollarla vergi de vermediniz" demiştir. Böylece, etnik-dini azınlıklar "ticareti, sanayii, ithalat ve ihracatı, para ve sermayeyi ellerinizde topladınız. Bu işler bizim asırlarca döktüğümüz kanlar pahasına ve hele Tanzimat'tan sonra münhasıran siz azınlıkların ellerinde toplanan imkânları korumak için oldu. Tanzimat Fermanı bile bizleri bu savaşlardan kurtarmak için değil, sizlerin 'mal, can emniyetini' korumak gerekçesi ile ilan oldu." Sonra Aydemir hayali bir muhasebe defterini çıkarır. "Bu bizim asırlarca dökülen kanımızla, sizin bu sefer vereceğiniz bir iki yüz milyon kâğıt liralık varlık verginizi karşılaştırırsak ve buna hatta bir 'Kan Vergisi' desek, hesaplaşmamız acaba çok zalimane olur mu? Ne dersiniz? İsterseniz bizim dökülen kanlarımız ve sonu gelmez askerlik emeklerimizle sizin şu bir avuç vergi fazlasını karşılaştıracağımıza, sizin biriken servetlerinizle bizim biriken kan ve askerlik haklarımızı teraziye koyarak hesaplaşalım. Eğer biz haksız çıkarsak, vergileriniz silinsin. Ne dersiniz?.."[89]

Aydemir'in açıklamasının da ortaya koyduğu gibi, İkinci Dünya Savaşı ve Varlık Vergisi, asalak temasının kamusal söylemin ön

sıralarına dönüşüyle çakışır. 1940'ın sonunda, Nazi Almanyası'nın İstanbul'u istila ve işgal etmesi durumunda ne yapılacağı konusunda CHP'de yaşanan tartışmalar sırasında, lafını sakınmayan İstanbul Milletvekili Kâzım Karabekir, "Türklerin kanını emen" gayrimüslimlerin, beşinci kol üyeleri gibi davranabileceklerini ve bu nedenle iç bölgelere sürülmelerinin ve yerlerine Müslüman Türklerin yerleştirilmesinin gerektiğini öne sürmüştü.[90] Verginin uygulanması sırasında başbakanın verdiği demeçler de asalak temasının varlığını sürdürdüğünü kanıtlamaktadır. Saraçoğlu 1943'ün başında *The Times* (Londra) gazetesiyle yaptığı röportajda, gayrimüslimlerin "bu memleket tarafından gösterilen misafirperverlikten faydalanarak zengin olduklarını" belirtmişti.[91] Dahası, "Eğer bu servetler İstanbul'da kazanıldıysa ve sahiplerinin yüzde 75'ini Yahudiler ve gayrimüslimler oluşturuyorsa, bu başta Türk devleti için üzüntü verici bir tesadüftür" diye bir açıklamada bulunmuştur. Bu beyan, onun çok sayıda Yahudi ve Hıristiyan'ın, İstanbul'da zengin olmasına üzüldüğünü açığa vurur.[92]

Ahmet Emin Yalman Türk basınında vergiyi eleştiren sözler sarf etmiş, özellikle de adaletsiz yürütülmesine odaklanmış tek yazardır.[93] Kullandığı ifadeler, okura yirmi yıl önce Dönmeler hakkındaki tefrikayı isimsiz olarak kaleme aldığında, sadakat ve vatanseverliğin bir ulusa ait olmanın esas göstergeleri olduğunu yazdığını anımsatır. İnsanları kimin Türk olduğuna dair tanımına inandırmakta hâlâ zorlanmaktadır. Yine de vergi yürürlükten kalkana dek beklemiş ve bu uygulama hakkındaki birçok olumlu düşüncesini de ifade etmişti.

Yalman, savaşın üzerinden on iki yıldan biraz fazla süre geçtikten sonra kaleme aldığı İngilizce otobiyografisinde, Dönmelerden ya da bunun yüzünden sıkıntılar yaşayan akrabalarından bahsetmeksizin, Varlık Vergisi'ni eleştirmişti. Bu uygulamayı hayatının en büyük şoklarından biri olarak tanımlamıştı. Yine de ardında yatan nedenleri savunmuştu.[94] Bu, onun kitapta belirttiği başka bir düşüncesini de yansıtır. Gayet canlı bir biçimde hatırlanacağı üzere, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yabancılar Türkiye'yi işgal ettiklerinde "azınlıklar genellikle sadık vatandaşlar gibi davranmamışlardı." Bunlar Yalman'ın son otuz yıldır karşılaştığı haksız suçlamalardan bazılardır, fakat onların doğruluğunu kabul etmiş gibi görünmektedir. Varlık Vergisi'nin adaletsiz bir biçimde uygulanmasından, "siyasi ya da dini mahiyette ayrımcılıktan" ve verginin "terör havası estirerek" uygulanmasından yakınmıştır.[95]

Yalman savaştan otuz yıl sonra kaleme aldığı Türkçe otobiyog-

rafisinde, birçok sayfayı Varlık Vergisi'ne ayırmıştır, fakat yine Dönmelerin Müslümanların iki katı kadar vergi ödediklerinden bahsetmekten kaçınmıştır.[96] Bu verginin azınlıkların ekonomik güçlerini ellerinden almak için, adaletsizce uygulandığından söz etmiştir: Zengin olmayan, Türkçe konuşan ve askerlik yapmış Hıristiyanlar ve Yahudiler bile vergi ödemek zorunda kalmışlardır. Türkiye'nin yabancı basının gözünde kötü bir intiba oluşturması nedeniyle, Türk olmaktan utanmış ve bir şeyler yapılması gerektiği konusunda onu ikna etmek amacıyla, başbakanla görüşmüştür. Yalman otobiyografisinde Aşkale'yi iki kere ziyaret ettiğini belirtmiş ve sürgün edilenlerin halktan iyi muamele gördüklerini, rahat ve sağlıklı koşullarda yaşadıklarını anlatmıştır.[97] Yaptığı tarif, onun bir İsviçre kaplıcasından bahsettiği izlenimini verecek niteliktedir.[98] Yazdıklarından, oraya sürgüne mi gönderildiği, yoksa haber muhabiri olarak ziyarette mi bulunduğu anlaşılamamaktadır. Bir yazar onun Aşkale'ye vergisini ödeyemediği için cezalandırılmak amacıyla gönderildiğini iddia etmiştir.[99] Yine de, önceki sayfalarda, bu "ırkçı" vergi uygulaması nedeniyle yaşadığı büyük hayal kırıklığından bahsetmiştir. Onu kişisel olarak en fazla sarsan durum, bu uygulamanın hedefinin "örnek azınlıklar", yani vatanla özdeşleşen ve onu seven, orduda hizmet veren ve evde Türkçe konuşan Yahudiler olmasıdır. Yine de, diğer gazeteler tarafından ağır bir biçimde eleştirilmişti, ancak ne şekilde olduğundan bahsetmez. Buna rağmen diğerlerinin, başbakanın kendisinden kabul etmesini istediği şeyi, *Vatan*'ın bir "azınlık" gazetesi olduğunu iddia ettiklerini ima eder.[100]

Türk ve Müslüman olduklarını savunan Dönmeler: Ahmet Emin Yalman ve Sabiha Sertel

Yalman'ın 1920'lerde izlediği taktik, Dönmelerin neredeyse tamamen Türk Müslüman ulusuna asimile olduklarını iddia etmekti. Yine de sonraki on yılda, tüm çabalarına rağmen, *Cumhuriyet*'in sayfalarında sürekli olarak Dönme, "sahte" Türk ve özünde Yahudi olduğu gerekçesiyle, Yalman'a yönelik saldırılar yayımlanmıştır.[101] Bu durum onun başka bir yaklaşımı denemesine neden olmuştur. 1940'ların başından itibaren, kendi Türk ve Müslüman kimliğini öne çıkarıp, Dönme kökenlerini reddetmeye başlar. Bu yaklaşım özellikle iki otobiyografisinde net bir biçimde fark edilmektedir. Yalman İngilizce otobiyografisinde, kendisini "Ben bir Türk gazetecisiyim" diyerek tanıtmıştır.[102] Ramazan ayı-

nın son cuma günü, Kadir Gecesi'yle çakışan bir günde, müezzinlerin halkı öğle namazına çağırmak için ezan okudukları sırada doğduğunu da belirtmiştir.[103] Yalman Müslüman âdetlerine uygun bir şekilde gerçekleştirilen sünnetinden de bahsetmiştir.[104]

Yalman'ın iki ciltten ve yaklaşık iki bin sayfadan oluşan Türkçe otobiyografisinde, Dönmelere, grup hakkında kaleme aldığı on bir bölümlük tefrikaya ya da basında Dönme olarak adlandırıldığı tartışmalara ilişkin tek bir kelimeye bile rastlamak mümkün değildir. Yalman, kendisi doğduğu sırada halkının çoğunluğunun Yahudi olduğu ve Dönmelerin büyük bölümünün memleketi olan Selanik'ten bahsederken "anavatanın çok canlı, çok hassas bir parçası olan bir Türk şehri" olduğunu belirtmiş ve bu şehrin Mustafa Kemal Atatürk'ün doğduğu yer olduğundan da söz etmiştir.[105]

Yalman, yıllar sonra Feyziye'de aldığı eğitimden söz ederken, inanılması güç bir biçimde, Şemsi Efendi'nin kendisine Türk milliyetçiliği duygusu aşıladığını iddia etmiştir.[106] Yalman'ın otobiyografisini yazarken hedeflediği şey, kendini halkın zihnine hayatını Türkiye'nin ulusal çıkarları için mücadele ederek geçirmiş, vatansever bir Türk Müslüman olarak kazımaktır. Bekleneceğinin aksine, Selanik'in ele alındığı bölümde, Dönmelerden hiç bahsedilmemiştir. Buna ilişkin tek ipucu, evinde biri muhafazakâr ve eski kafalı, diğeri ise ilerici ve yeni olan, iki "zıt âlemin" varlığını sürdürdüğünü belirtmesidir.[107] Fakat bu açıklama Mustafa Kemal Atatürk'ün bu şehirde geçen kendi çocukluğuna ilişkin anlattıklarına benzer ve o dönem için geçerli bir genelleme vazifesini görür.[108] Yalman İTC'ye muhalefet eden partiler tarafından ortaya atılan Dönme karşıtı karalamalardan bahsetmekten dahi kaçınmıştır. Sadece onların farmason olduklarının söylendiğini belirtmekle yetinmiştir.[109] Yalman Ermeniler ve Rumların yıkıcılığından bahsederek vatanseverliğini vurgulamıştır.[110] Sadece Türklerin ulus için fedakârlık yapmaya istekli olduklarını, geri kalanların "ayrılık emelleri" beslediklerini belirtmiştir. Daha da kötüsü, azınlıklar ekonomik güç kazanmaktadır.[111]

Yalman'ın otobiyografisi kapsadıklarından çok kapsamadıklarıyla dikkat çeker. Yalman kurduğu ve yazılarını yayımladığı gazetelerde de görüleceği gibi, hedefinin milli mücadele ve milli birliği desteklemek ve Türk ulusunun düşmanlarını engellemek olduğunu tekrar tekrar belirtir.[112] Mustafa Kemal Atatürk'ü ve onun prensiplerini her zaman desteklediğini söyler. İtilaf Devletleri İstanbul'dan çekildikten sonra, *Vatan*'daki başyazı, şehirde

gayrimüslimlerin en çok yaşadığı bölge, "Beyoğlu Müslüman oldu" diye ilan etmişti.[113] "İşgal devrinde eğri yollara sapan azınlıkların bütün ruhani temsilcileri" 1922'de "askeri törenlere katılmışlar, vatanseverlik saçan nutuklar söylemişlerdi".[114] Türk askerlerinin kahramanlığını, milli mücadelenin başarısını ve ecnebi entrikalarına karşı Türk birliğinin gücünü korumasını göklere çıkarıyordu.[115] Dönme kökenlerini reddeden, çoğunlukta oldukları Selanik hakkında yazarken bile Yahudilerden bahsetmekten kaçınan ve samimi Müslümanlığı ve Türklüğünü öne süren Yalman, belki de o dönemde karşılaştığı ve onyıllar sonra hayatına kasteden bir saldırıyla doruk noktasına varacak tatsız, acı verici kişisel saldırıları yeniden canlandırmak istememiştir.

Sertellerin hikâyesi daha dramatik ve nihayetinde daha trajiktir. Atatürk'ün 1938'deki ölümü üzerine, Sabiha Sertel milliyetçi ve seküler bir vatandaşa dönüştüğünü gösteren bir yazı yazdı.[116] Atatürk'ün Türkiye'yi kurmasını, padişahlığı ve hilafeti kaldırmasını, şeriatın yerine Batı Avrupa'nın seküler kanunlarını getirmesini ve "şeriat kanunlarıyla eski Müslümanlık akidelerine bağlı Türkiye'yi şeriatın tahakkümünden kurtarmasını", din ve devleti birbirinden ayırmasını ve "dinin eğitim üzerindeki gerici baskısını kaldırmasını" övdü. Dahası Kemalist milliyetçiliğin, "1908 Devrimi'nde ortaya çıkan milliyetçilik gibi ırk esasına dayanmadığını" öne sürüyordu.[117] Ancak onun düşmanları, ırkçılaştırılmış milliyetçiliğin ne kadar yaygın olduğunu kanıtlamışlardır.

Yalman gibi, Sertel çifti de, özellikle 1940'ların başında kendilerine açılan birçok davayla uğraşmak zorunda kaldılar. Davalar genellikle hakaret sebebiyle açılmıştı ve sosyalist Sertelleri, *Sebîlürreşat* yazarları gibi faşistlerle karşı karşıya getiriyordu.[118] 1941 ve 1942 yıllarında Sabiha Sertel'in yazı yazması yasaklandı. Aslında, Yalman'ın *Tan*'ı yayımlamaya devam etmesine, ancak Sabiha Sertel'in hiçbir yazısına yer vermeme şartıyla izin verilmişti. O sırada Türkiye Nazi Almanya'sıyla iyi ilişkiler kurmak istiyordu ve hükümet onun faşizm karşıtı yazılarını hazmedemiyordu. Örneğin, "Bugünlerde ırkçılar bir milliyetçilik savaşı açtılar. Bu maske altında nazizmin ideolojisini savunuyor, Varlık Vergisi'ni övüyor ve azınlık düşmanlığını her tarafa yayıyorlar" diye yazmıştı.[119] Saraçoğlu Naziler SSCB'ye saldırdıkları zaman, bu duruma sevinmişti. Nazileri Sovyet Türklerinin özgürleşmelerini sağlayacak bir güç olarak kabul eden Saraçoğlu, bir konuşmasında "Türk milliyetçiliği pasif bir milliyetçilik değildir. Dış ülkelerde yaşayan Türk ırkları ile samimi bağlarımız olduğu gi-

bi, bunların saadetini istemek de her Türk'ün ödevidir. Biz Türkçüyüz ve Türkçü kalacağız" diye belirtmişti.[120] Büyük Türkiye'yi destekliyordu ve pan-Türkizm taraftarlarını tutuklamaya, Şubat 1945'te Nazilerin yenilgiye uğradıkları kesinleşmeden önce başlamamıştı. Rejimin sözcüsü ve bu nedenle de Saraçoğlu'na yakın olan *Cumhuriyet*, Sabiha Sertel'i "Bolşevik dudusu" ve "eli maşalı çingene" olarak tanımlamıştı. Sabiha Sertel'in ancak Türkiye 1944'te resmen tarafsız olduktan sonra yeniden yazı yazmasına izin verildi.[121]

Tek parti devletini sürekli eleştiren ve çok partili demokratik sisteme geçilmesini destekleyen Sabiha Sertel, yönetimdeki CHP'nin düşmanı haline gelmiş ve bu durum korkutucu sonuçlara yol açmıştı. 1945 yılının sonbaharında, güneşli ama soğuk bir günde, CHP tarafından örgütlenen 10.000 faşist üniversite öğrencisinden oluşan öfkeli bir grup, İstanbul Üniversitesi'nin kapısında toplanmıştı. Grup Beyazıt Meydanı'nda bir araya gelmiş ve birçok Karakaş Dönmesi'nin Selanik'ten sınır dışı edildikten sonra yerleştiği Divan Yolu'ndan geçerek, *Tan* gazetesinin Cağaloğlu'ndaki binasına kadar ilerlemişti. "Kahrolsun komünizm" ve "Kahrolsun Serteller" diye bağırarak, önce komünizm taraftarı kitaplar satan bir kitapçıyı, sonra da *Tan*'ın yazıhane ve matbaalarını talan etmişti.[122] Öğrenciler binayı yerle bir etmiş, içindeki her şeyi parçalamış ve Sertellerin nerede olduklarını sormuşlardı. Çifti çırılçıplak soymayı ve yanlarında getirdikleri mürekkep şişeleriyle onları kırmızıya boyadıktan sonra "İşte Kızıllar" diye bağırarak sokaklarda dolaştırmayı amaçlamışlardı.[123] Sertellerin düşmanı olan Hüseyin Cahit Yalçın *Tanin*'de, Namık Kemal'in 1908'den önce Osmanlıları II. Abdülhamid'in diktatörlüğüne karşı kışkırtmak için kullandığı, "Kalkın, ey ehli vatan" ifadesini kullanarak halkı isyana çağırmıştır; fakat ironik bir biçimde burada bu ifade demokrasi için savaşanlara karşı kullanılmıştı.[124]

Tan'ın yazıhane ve matbaasını talan eden ve en sonunda yakan saldırganlardan hiçbiri tutuklanmamıştı. Bu sırada Moda'daki evlerinde olan Sertellere gençlerin vapura bindiği ve evlerine yaklaşmakta oldukları haber verilmişti. Polis bu vapurları büyük bir Ermeni, Rum ve Yahudi nüfusun yaşadığı Adalar'a yönlendirmişti. Serteller ev hapsine alınmış, sonra da tutuklanmışlardı. Ertesi sene, hakaret ettikleri, gerçekte ise hükümeti, özellikle de muhalefeti ve basını susturduğu için sert bir biçimde eleştirdikleri gerekçesiyle mahkemeye verildiler.[125]

Serteller, Ahmet Emin Yalman'ın da üzerinde durduğu, özgür

seçimler ve çok partili demokrasiyi savunmaya devam ettiler. Sabiha Sertel Türkiye'yi faşist bir devlete benzetmiş ve vatandaşların ağızları, elleri ve kolları bağlı olduğu ve düşünmelerine, konuşmalarına ve hareket etmelerine izin verilmediği için demokratik olmadığını iddia etmişti. Hükümet bu "zincirli hürriyet" eleştirisini susturmak istemişti.[126] Sertellerin şansı yaver gitmiş, beraat etmiş ve serbest bırakılmışlardı. Yine de, polis tüm hareketlerini kontrol ettiği ve tüm ziyaretçilerini gözlemlediği için, Moda'daki hayatları, hapishaneyi andırıyordu. Çift 1950'de Paris seyahatine çıkmaya karar verdi; Sabiha Sertel Türkiye'ye geri dönmedi.[127]

Dönmelerin ikilemi: Irk ve din

Ahmet Emin Yalman'ın ve Sabiha Sertel'in karşı karşıya kaldıkları problemler, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında Dönmelerin karşılaştığı, çözülmesi neredeyse imkânsız ikilemlere örnektir. Ulusa kabul edilmeleri için iki aşamalı bir değişimden geçmeleri gerekmiştir: Önce samimi Müslüman olduklarını kanıtlamaları, Müslüman oldukları kabul edildikten sonra ise, bu kabul edilen dini kimliği terk ederek, seküler Türk kimliğini benimsemeleri gerekmiştir. Fakat Müslüman olarak kabul edildikleri ve Türk oldukları bu süreç içerisinde zorluklarla karşılaşmışlardır. Müslüman olmaya, önceden kabul edilebilir ibadetlerin ve sufi tarikatları gibi gruplara bağlılığın dahil olmadığı bir dönemde, Dönmelerin hayali ve gerçek dini inançları ve ibadetlerinin devam etmesi, onları diğer Müslümanlardan ayırmıştır. Dönmeler Yunanistan'dan gelmiş yabancılardı. En azından bu grup için, Türklüğün sınırları yeni çizilen Türk hududunda son bulmaktaydı. Yahudilikten dönenlerin soyundan gelen bu kişiler son zamanlara kadar sadece birbirleriyle evlendikleri için Türk ırkından değillerdi. Bu yüzden, kan ve soy dikkate alındığında, Müslüman olmayanları aralarına almayan Türklerden kabul edilemezler.

Başka bir deyişle, Dönmelerin kabul edilmelerinin önündeki iki engel, ırkçılaştırılmış milliyetçilik ve millileştirilmiş dindi. Sadece etnik köken değil, biyolojik ırk inancı,[128] grupları diğerlerinden ayıran sınırların cumhuriyette, imparatorlukta olduğundan çok daha katı bir hale gelmesine neden olmuştu. İmparatorluğun son yıllarında ırksal farklılık fikrinin doğuşuyla, cumhuriyette ulusu oluşturan ana gruptan farklı bir ırka mensup oldukları varsayılan gruplar için, kültürel dönüşüm olasılığı çok daha

azalmıştı. İmparatorlukta din değiştiren kişiler bu değişimin nimetlerinden faydalanırken –bireysel dönüşüm, yeni bir kimlik, başka bir topluluğa dahil edilme–, cumhuriyette kültürel dönüşümü seçenler, ayrılmak ve katılmak istedikleri topluluklara tam anlamıyla kabul edilme kabiliyetlerini köstekleyen toplumsal ve siyasal kısıtlamalarla karşılaşıyorlardı.[129] Türkiye, Müslüman ya da Türk olmadıkları varsayılanlara etnik milliyetçilik modeline tabi tutmuştur. Ulus-devlet bu gruplara karşı yurttaş milliyetçiliği modeli benimsemiş olsaydı bile, ırkçı düşüncelerin yayılmasıyla, Türkiye örneğinde yurttaşlığa dair seküler ve toplumsal fikirler arasında büyük benzerlik görülmektedir. Türkiye, ne yerini aldığı imparatorluğun çoğulcu toplumunda var olan çoklu kimliklere müsamaha gösterir ne de kültürel farklılık gibi çıkış yollarını kabul eder.

Dönmelerin karşı karşıya kaldığı sorun, kültürel farklılığı, dini kimliği, kolektif özerkliği ve etnik açıdan homojen olmayan toplulukları korumak ve sürdürmeye dayanan çoğulculuğun yerini, önceden bir bütünün ayrılmaz parçaları olan unsurları dışlayan ırk düşüncesine dayalı bir ulus oluşturma çabasına bırakmasıdır. İmparatorluğun doğrudan mirasçısı olan ulus-devlet, ilk onyıllarında, farklılığı ve çoklu kimlikleri bir araya getiren çoğulculuğu sürdürmek konusunda isteksizdi. İmparatorluğun sonu, farklılıklara hoşgörüyle yaklaşılmasının da sonunu getirdi. Modern ulus-devlet hâkimiyeti için saydamlık talep eder. Varlık Vergisi uygulamasında da görebileceğimiz gibi, Dönmeler nasıl bir yaklaşım belirlemiş olurlarsa olsunlar, artık kimliklerinin açık bir sır olarak kalması mümkün olmamıştı. Irkçılaştırılmış Türk milliyetçiliğinin mantığı, Dönmelerin, Yalman'ın tefrikasında yazdığı gibi "tarihin esrarengiz bir sayfası", Osmanlı geçmişinin kaybolmakta olan bir kalıntısına dönüşmesini sağlamıştı.

Din (İslam) kategorisi yeniden tasarlandığı için, "Müslümanlık" yeniden kavramsallaştırılmıştır. "Müslümanlık", toplumsal âdetleri açıkça seküler olan Türk ulusunun etnik merkezini işaret eder. Osmanlı İmparatorluğu'nda dini bir kimliği tanımlamakta kullanılan bu söz, yurttaşlık dini laiklik olan Türkiye ulus-devletinde etnik bir işaret haline gelmiştir. Bu nedenle, seküler seçkinlerin, sekülerleşme tezleri ve kurumların dini yönetimden merkezi devlet yönetimi altına girmeleri anlamına gelen laikleşmenin etkisi altında kalmalarıyla, dindar Müslümanlar, devletin eğitimden ibadete kadar bütün göstergeleriyle dini kontrol etmesinin yükünü taşımışlardı. Ancak dini azınlıklardan asimile olma-

larını istemek kendi inançlarını ve kimliklerini terk etmek zorunda kalmaları demekti, çoğunluk ise buna mecbur değildi. Dindar Müslümanların sekülerleşmek zorunda kaldıkları Türkiye örneğinde bile, Türk olmak, Müslüman etnik kimliğine sahip olmak anlamına geliyordu.

Etnikleştirilmiş din kavramı, 1920 tarihli bir Osmanlı mebusan meclisi toplantısında, bir milletvekilinin "Türk olmak ve Müslüman olmak aynı şey değil midir?" sorusuna, başka bir milletvekilinin "Efendim, biri Türk dediği zaman, bu Müslüman anlamına gelmektedir" diye cevap vermesiyle dile getirilmişti.[130] Osmanlı'nın son ve cumhuriyetin ilk döneminin devlet adamı Celal Nuri, "gerçek bir vatandaşın Hanefi Müslüman olduğu ve Türkçe konuştuğunu" öne sürmüştü.[131] Dönmeler görünüşte Müslüman olsalar da, devam eden söylentiler ve kendilerinin, özellikle de Rüştü'nün beyanları, onların, ataları yüzyıllar önce İslam'a dönmüş kişiler için uygunsuz kabul edilen, –kendilerini toplumdan ayırmaları, ayrı okul ve mezarlıklarıyla açığa vurdukları– kendilerine ait bir inanç sistemi ve ortak bilinci koruduklarını ortaya koyuyordu.

Sekülerleştirme politikaları, etik ahlak anlayışının, kolektif topluluklara dayalı tanrı merkezli varoluş biçiminin yerini almasını gerektirmektedir.[132] Bu durum, Türkiye'deki dindar Müslümanların seküler Kemalistlere dönüşmelerine ve insanların İslami ahlak ve etik anlayışını terk ederek, ruhani olmayan ahlaki ve etik görüşleri benimsemek zorunda kalmalarına neden oldu.[133] Devletin dayattığı ahlak, bireysel vicdanın yerine geçti. Ulus-devlet kendi kimliğini belirleyen vatandaşlar yaratmaya çabalamıştı, fakat vatandaşlara razı olmak zorunda kaldıkları bir dizi önerme sunulduğundan, bu bir özgürlük yanılsamasından ileri gidememişti.[134] Bireylerin kendi seçimleri olan dini kimlikleri ile devletin tanıdığı, öznelliği ve bireyin kendini tanımlama özgürlüğünü reddeden haklar arasındaki çatışma, ağır bir bedel ödenmesine yol açmıştır; çünkü insanlara kendi kimliklerini belirleme konusunda daha az seçenek sunulmakta ve daha az esneklik hakkı tanınmaktadır.[135] Çok dinli imparatorluktan homojenleştirici, laik ulus-devlete geçiş sürecinin dayanağı olarak kullanılan, devletin mecbur kıldığı sekülerliğin görünürdeki özgürleştirici özellikleri, dini kimliğin etnik bir kategoriye dönüşmesine ve bütünleşme uğruna kültürel dönüşümü isteyen gruplar için bunun kısıtlı bir olasılık haline gelmesine yol açmıştır.

Laik ulus-devletler, modern devlet projesini desteklemeyen dini göstergeleri kamusal alandan uzaklaştırmaya ve özel alanla sı-

nırlandırmaya çabalasalar da bu süreç aksine, dinin ve dini kimliğin önemini artırdı ve bunları kamusal tartışmaların konusu haline getirdi. Teoride, azınlık vatandaşların devletle ve sivil toplumla ne düzeyde ilişki kurdukları, onların bütünleşme konusundaki öznel seçimleriyle çözüme kavuşur. Pratikte ise, ırkçılaştırılmış milliyetçilik ve millileştirilmiş din kavramı, onların en içten çabalarını boşa çıkardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları, dini farklılıklara ilişkin algılarda değişime ve ırka dayalı milliyetçiliğin yükselişine tanık olmuş ve bu da Dönmelerin yeni Türkiye ulus-devletinde gördükleri muamelenin zeminini oluşturmuştu. Dönmelerin çoğulcu Osmanlı toplumunda, dindar, uluslararası tüccarlar olmalarına izin verildiğinde yıldızları parlamış, ancak laik Türkiye ulus-devletinde mimlenmiş bir ırksal ve dini statüyü taşıyınca gruplarının dağılması için baskı görmüşlerdir.[136]

Sonuç

Kozmopolitlikten milliyetçiliğe

Türk tarihçiliğine, Türkiye Cumhuriyeti'nin nasıl kurulduğu ve seküler milliyetçi Türklerin kimliklerini nasıl oluşturduklarını tahayyül eden bir bakış açısına sahip, varoluş tarihi hâkimdir. Geçmiş, bugünün bakış açısından yeniden gözden geçirilir, olaylardan ve kişilerden sadece daha sonra yaşanacaklarla alakalı oldukları düşünüldüğü sürece bahsedilir. Kişilerin ve olayların erekselliğe uymayan kısımları yok sayılır, ya da sadece geleceğe katkıda bulundukları varsayıldığı zaman değerli görülürler. Bu düşünce tarzı benimsenirse, Mustafa Kemal Atatürk'ün ıslahat çabalarının, çocukluğunda Dönme dini lideri Şemsi Efendi'nin öğrencisi olarak eğitim aldığı Selanik'teki Dönmelerin oluşturduğu temellerin üzerinde yükseldiği sonucuna varmak mümkündür. Ancak, Mustafa Kemal Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti'nin diğer kurucuları, yeni ulus-devlette radikal sekülerliği (laiklik) ve milliyetçiliği ön plana çıkarmışlar, Dönmeler ise dini varoluş biçimlerine dahil etmiş ve milliyetçiliğe ilişkin hiçbir göstergede bulunmamışlardı.

Bizim ulus-devlet ya da ulus-devlet sonrası çerçevemizle, Dönmelerin içinde yaşadıkları öncekinden çok farklı dünyayı hayal etmek kolay değildir. Dönmeler gibi bir grubun varoluş biçimini, rollerini ya da hedeflerini, şüphe ya da atlamalara uğratmadan kavrayamayan anlatılarda arada kaybolanlar çoktur. Oldukları gibi, yani Yahudi (Kabala) ve İslami (tasavvuf) unsurların senkretizminden oluşan bir etnik-dini kimliğe sahip dindar kozmopolitler olarak değil, basitçe Yahudi ya da seküler milliyetçiler olarak görüldüler.

Din ve dindar insanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun, kültürünün ve toplumunun modernleştirilmesinde ve kozmopolit bir ya-

pıya sahip olmasında çok önemli bir rol oynadılar. Dinin vazgeçilmez bir unsur olduğunu kabul ederek, ilerleme ve irtica, modern ve geleneksel, seküler ve dindar arasındaki asılsız ikilikler-den, ya da geleneği din ve akıldışılıkla, modernliği sekülerlik ve akılla, sekülerliği kozmopolitlikle ilişkilendirmekten sakınabiliriz. Sekülerlik ilerleme, özgürlük, hoşgörü, demokrasi ve kamusal alanı varsayar.[1] Çoğulcu, dindar imparatorlukların uygulamalarını yok sayan modern sekülerler dinin, düşünce ve ifade özgürlüğüne bir tehdit oluşturduğunu ve laikliğin "farklı dini mensubiyetlere sahip toplumların demokratik yaşamları için bir koşul" olduğunu düşünürler.[2] Buna göre, dindar bir çoğunluğun, seküler bir çoğunluktan daha büyük bir tehdit teşkil ettiğini, dindar bir toplumun hoşgörülü olamayacağını, sadece seküler bir toplumun şiddetten, baskıdan ve zulümden muaf olabileceğini farz etmişlerdir.[3] XX. yüzyıl tarihi ve Dönmelerin deneyimleri, bunun tam tersini, sekülerliğin ne demokrasiyi ne de azınlıklara hoşgörüyü garantilediğini açığa vurmaktadır.[4]

Dönmeler talihsiz bir biçimde, sekülerlik ve milliyetçilik sürecinin önünü açan devrime katkıda bulunmuşlardı. Böylece, kültürlerötesi Dönmelerin, Paris'e ve Berlin'e kadar uzanan bölgelerötesi etkisi, Selanik 1912'de Yunanistan'ın eline geçip Helenleştirildiğinde ve bundan yaklaşık on yıl sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda darbe almıştı. Osmanlı Selanik'i, Yunanistan Selanik'i olmuş ve İstanbul Türklerin çoğunlukta olduğu bir şehir haline gelmişti. Kozmopolitliğin destekçisi ve temsilcisi oldukları için, Dönmelerin Yunanistan ve Türkiye ulus-devletlerinde yeri yoktu.

Dönmelerin yaratılmasına katkıda bulundukları dünya, süreklilik, bağlantılar ve hareketliliğe dayalı heterojen bir yerdi. Dönmeler merkezi Selanik olan, geniş bir ticari alan oluşturmuşlardı, Selanik aynı zamanda, onların mesihlerinin mezarının bulunduğu küçük Ulcinj kasabasıyla (günümüzde Karadağ'da) birlikte asıl dini merkezleriydi. Hacı olmak için hiçbiri Kudüs'e gitmemiş ve aralarından çok azı Mekke'ye gitmiştir. Yaşamları hareket, seyahat ve bölgelerarası güzergâhları izlemekle geçmişti.

Sonra, ansızın mekânsal bir kırılma yaşanmıştır. Birçok yere ait olan bu insanlar, artık hiçbir yere tamamen ait değillerdir. 1923 öncesinde Dönme dünyasının harita üzerindeki merkezi Selanik'tir. Kuzeyden güneye, Manchester'dan Münih'e ve batıdan doğuya, Paris'ten İstanbul'a uzanan bir eksenleri vardır. 1923 sonrasında, İstanbul dünyalarının merkezi haline gelmiştir ve sa-

dece Samsun, Trabzon, Ankara ve İzmir gibi, küçük Türk şehirleriyle bağlantı içindedirler. 1923-24 Türk-Yunan nüfus mübadelesi, kozmopolit varoluş biçimini sürdürebilme olasılığına son veren bir felakettir. Dönmelerin rotaları katı ulus-devlet sınırlarıyla tıkanmıştır. Dolaşımları dondurulmuş ve engellenmiştir. Yeni bir türbeye yönlendirilmişlerdir: Sonradan Atatürk'ün anıtkabirinin inşa edileceği Ankara şehri. Dönmeler dar, karayla kuşatılmış bir ticaret alanında hayatlarını kazanmak zorunda kalmışlardır. Dönmelerin içinde yaşamaya zorlandıkları dünya, homojenlik, devamsızlık, bağlantısızlık ve kesintiye dayalıydı.

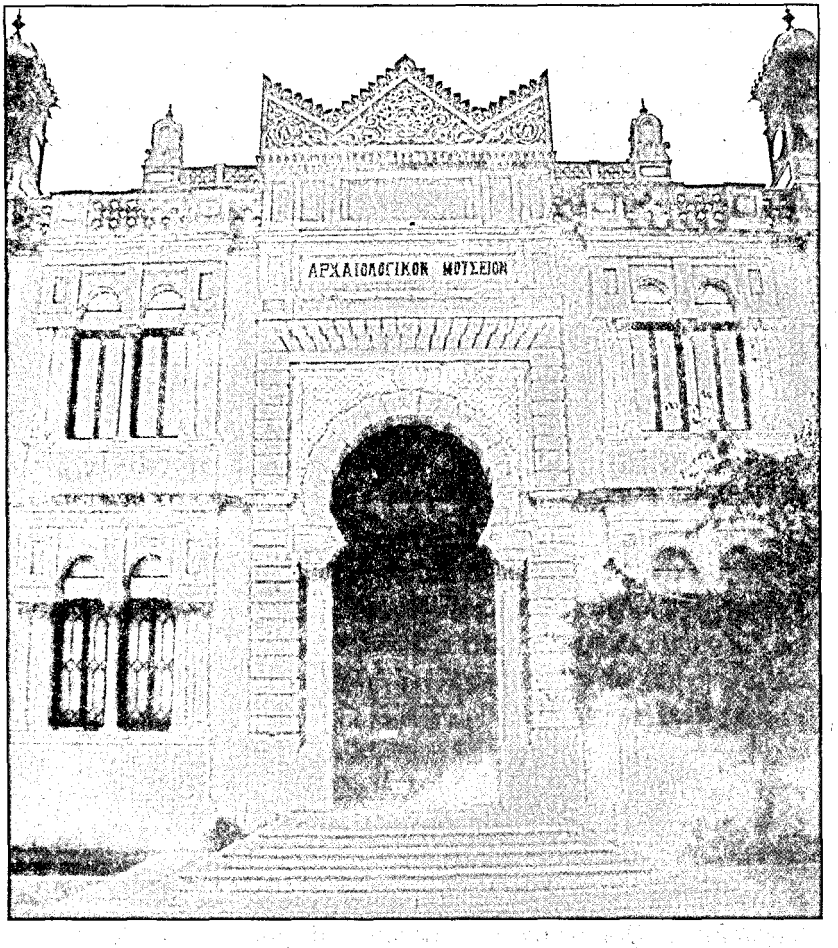
En geç İkinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde, Dönmelerin Osmanlı İmparatorluğu'nun vârisi iki devlette, Yunanistan ve Türkiye'de gerçek bir mevcudiyetleri kalmamıştı ve Selanik ile İstanbul, kozmopolit doğalarını yitirmişlerdi. Oysa XX. yüzyılın başında, Selanik büyük Osmanlı şehirleri arasında Müslüman nüfusun en az ve Yahudi nüfusun en yoğun olduğu, İstanbul ise Rum nüfusun en yoğun olduğu şehirlerden biriydi. XXI. yüzyılın başında ise, 800.000'den fazla nüfusu barındıran Selanik'te sadece 1000 Yahudi (Dönme nüfusu bulunmamaktadır) ve on iki milyondan fazla nüfusu olan İstanbul'da 2000 Rum (ve bilinmeyen sayıda Dönme kökenli kişi) yaşamaktadır. İstanbul, Türkiye Cumhuriyeti'nin, kuruluşunun ilk döneminde benimsediği aşırı milliyetçiliği geride bıraktığı 1980'lere kadar, yeniden dünyayla bağlantılı bir şehir haline gelemeyecekti. Bu süreç, Dönmelerin ortadan kaybolmasının üzerinden uzun süre geçtikten sonra yaşanmıştır.

Yarım yüzyıl önce ne olduğunun aksine, İstanbul'un kozmopolit yapısı, Türk milliyetçilerinin gurur kaynağı, Türkiye'yi Avrupa'yla aynı seviyeye yerleştiren, hor görülecek ya da silinecek değil, sahiplenilecek bir statü haline gelmiştir. Dahası, Dönmelerin soyundan gelenler ve diğerleri 1990'larda, grubun tarihini, kültürünü ve dini inançlarını açıklayan eserler yayımlamaya başlamışlardır.[5] Esin Eden ve Nicholas Stavroulakis'in kaleme aldığı, *Salonica: A Family Cookbook* XIX. yüzyılda Eden'in büyük teyzelerinden ikisi tarafından hazırlanan Osmanlıca yemek tarifleri temel alınarak yazılmıştır. Önce Yunanistan'da İngilizce, sonra da Türkiye'de Türkçe olarak yayımlanmıştır.[6] Fakat kitabın Dönmelerin tarihini anlatan bölümü, Türkçe baskıdan çıkarılmıştır. Önsözde yazılanlara göre, bu değişikliğin sebebi "bu iki baskının yayımlanacağı birbirinden hayli farklı iki ortam göz önünde bulundurulduğunda, bunun gerekli görülmesi"ydi. Bu değişiklik, sadece Türkiye'de Dönmelere yönelik yaygın korku ve nefre-

tin alevlenmesine katkıda bulunmaktan kaçınmaktan değil, ritüelin sekülerleştiğinin de kanıtıydı, çünkü eskiden yemek Dönmeler için gizli, kutsal ve mistik anlamlar taşırdı.[7] Benzer bir biçimde, 1990'lardan itibaren derlenen Dönme soyağaçları da dini anlam taşımayıp, sadece aile nostaljisinin bir parçasıdır. Türk toplumunun Dönmelerle ilgilenmesi, ancak grubun neredeyse ortadan kaybolmasından, kültürel ve dini çoğulculuğun olumlu bir özellik olarak kabul edilebilmesinden ve Türklerin yeniden ulus-devlet sınırlarının ötesindeki dünyayla bağlantıyı tahayyül etmeye başlamalarından sonra mümkün olmuştur.

Dönmelerin eski yerleşim merkezindeki şehir planlamacıları ve liderlerin, Dönme, Müslüman ve Yahudi unsurların dahil olduğu Osmanlı geçmişinden kalan neredeyse her izi, en iyi olasılıkla yok saymak ya da en kötü olasılıkla ortadan kaldırmakla geçirdikleri onyıllardan sonra, Yunanlılaştırılmış Selanik 1997'de Avrupa Kültür Başkenti seçildi. Şehrin en belirgin Osmanlı sembolü olan, XVI. yüzyılda Padişah I. Süleyman'ın emri üzerine inşa edilen Beyaz Kule, bir Bizans müzesine dönüştürüldü. Sergide şehrin sadece 1430'a, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçası olana kadarki tarihi anlatılmaktadır, sonrası Türk işgali dönemi olarak adlandırılmıştır. Müzenin girişindeki bir panoda kulenin XVI. yüzyılda inşa edildiği belirtilmekte, fakat kimin tarafından inşa edildiği açıklanmamaktadır. 1920'lerde, aralarına Mevlevilerinki de dahil olmak üzere, şehrin tüm sufi tekkeleri yıkılmıştır. Véritas ve L'Avenir de Orient mason locaları, Yahudi karşıtlığının yükselişi ve Metaxas diktatörlüğü karşısında varlıklarını sürdürememişlerdir.[8] 1922 ve 1925 yılları arasında, Dönme camisinin minaresi yıkılmış ve Anadolu'dan gelen mülteciler için bir barınak olarak kullanıldıktan bir süre sonra, müze ve galeriye dönüştürülmüştür.[9] Dönme mezarlıkları şehrin yeni beton kabuğunun altında kalarak kaybolmuştur. Nazi işgali sırasında, Alois Brunner ve Adolf Eichmann'ın sağ kolu Dieter Wisliceny'nin, şehrin Yahudilerini Auschwitz'e gönderme planları yaptıkları Ahmet Kapancı'nın yalısının, yola bakan tarafına siyah harflerle *SS* yazılı ve avlu duvarına da üzerine Nazi sembolü kurukafa çizili bayrak asılmıştır.[10] Uluslararası bir tüccar olan Mehmet Kapancı'nın yalısı, Yunan hanedanına ve politikacılara ev sahipliği yaparak geçirdiği bir dönemden sonra, Yunanistan Ulusal Bankası'nın Kuzey Yunanistan Kültür Merkezi olarak kullanılmaya başlanmıştır. Dönme okulları, Lozan Antlaşması'nın şartlarına uygun olarak, kapanmaya zorlanmıştır ve şehirdeki Dönmelerin varlığı yerel Yunan tarihinden silinmiştir.[11]

Şehirdeki en modern ve en son inşa edilen cami olan Yeni Cami'nin kapısının üzerinde, binanın estetik görünümünü bozan ve eğer kabul ediliyorsa, Dönmelerin çağdaş mevcudiyetlerinin uzak bir geçmişte kaldığını kanıtlayacak şekilde, Yunanca harflerle "Arkeoloji Müzesi" (resim S.1) yazmaktadır. Bu yeni eklenen kültür katmanı binayı yerelleştirmiş, onu Dönmeleri Selanik dışındaki birçok başka bölgeye bağlayan zaman ve mekâna değil, bilinen, kesin bir zaman ve mekâna ait kılmış, böylece camiyi inşa eden insanların hareketliliğini gizlemiştir.[12] 1997'de, bu cami şehrin Avrupa Kültür Başkenti ilan edilmesini kutlamak için düzenlenen sergilerin yapıldığı binalardan biri olarak seçilmiş ve kullanılmıştır.

Resim S.1
Selanik'teki Yeni Cami'nin girişi. (Fotoğraf yazara aittir.)

Günümüzde, Dönme camisi Selanik şehir haritalarında eski belediye sanat galerisi ya da arkeoloji müzesi olarak gösterilmektedir. Belediye tarafından düzenlenen turist haritalarında bu bina gösterilmemektedir; hatta bu haritalarda hiçbir Osmanlı binası işaretlenmemiştir. Dönmelerin inşa ettiği bu yapıya dair bilgiye, sadece Dönmelerin aralarından çıktığı iki dini grubun üyeleri, Yahudiler ve Müslümanlar tarafından hazırlanan güncel turist haritalarında rastlanmaktadır. Sahibi Yahudi olan Molho Kitabevi'nin hazırladığı "Yahudilerle İlgili Yerler" isimli haritanın yeni baskısında, şehrin Yahudi müzesi, toplum merkezi, Yahudi Soykırımı anıtının yanı sıra, Dönme camisi ve yalıları da Davud Yıldızı'yla işaretlenmiş, Yahudi ve Dönme geçmişi arasındaki fark ortadan kaldırılmıştır. En son basılan haritada Mehmet Kapancı'nın yalısı, hâlâ Davud Yıldızı'yla gösterilmektedir. Türk Konsolosluğu'nun (Mustafa Kemal'in doğduğu evde bulunmaktadır) hazırladığı haritada, aynı Dönme binaları, Dönmelerin anısını millileştirip grubun Müslüman doğasını silerek, "Türk" eserleri olarak gösterilmektedir.

Selanik'te kalıtımsal, ahlaki ve etik, toplumsal, ekonomik ve mekânsal farklılıklarını korumak adına gösterdikleri çabalardan sonra, Dönmeler Türkiye'de erken cumhuriyet döneminde dini ve toplumsal farklılıklarını ortadan kaldırmak için daha da fazla çaba göstermişlerdir. Devlet ve sosyal baskılar, onların Selanik'teyken sahip oldukları servet ve gücü ellerinden alarak, onların bu çabalarını desteklemiştir.

Dönmelerin yeni Türkiye Cumhuriyeti'ne birçok faydalarının dokunabileceği düşünülebilirdi. Selanik'in en iyi okullarında eğitim görmüşlerdi, birçok yabancı dil biliyorlardı ve Batı ve Orta Avrupa'da birçok bağlantıları bulunuyordu. Eğer Selanik'te bulundukları zaman da laiklik taraftarları oldukları varsayılırsa, Türkiye Cumhuriyeti'ne kabul edilmelerinin kolay olacağı tahmin edilirdi. Yeni kurulan cumhuriyetin, hükümet görevlerini üstlenecek nitelikli kişilere ihtiyaç duyduğunda Dönmelere yöneldiği, sıklıkla ileri sürülmüştür.[13]

Bu önerme Dönmelerin seküler, dinden uzaklaşmış, böylece modern ve "Batıya meyilli" insanlar olmaları sebebiyle, bu tür görevler, özellikle de Dışişleri Bakanlığı'nda çalışmak için uygun olduklarının iddia edilmesiyle devam eder. Aslında cumhuriyetin ilk (1925-38) dışişleri bakanlarından biri, Karakaşların soyundan gelen, Dr. Tevfik Rüştü'dür (Aras). Bazı Dönmelerin Selanik'ten İstanbul'a geçiş süreci diğerlerinkinden daha kolay olmuştur.

Suskun biri olan Faik Nüzhet, İstanbul'un işgali sırasında son Osmanlı maliye nazırı olarak padişaha hizmet etmesine rağmen, maliye konusunda değerli bilgiye sahip olduğu düşünüldüğünden Mustafa Kemal Atatürk'ün danışmanı olmuştur.[14] Böyle örneklere dayanan bu senaryo, Dönmelerin iki yüzyılı aşkın tarihleri boyunca ilk defa, sadece Türkiye Cumhuriyeti'nde büyük sorunlarla karşılaşmadan, özgür, baskı altında kalmaksızın yaşayabildiklerini iddia eden, muzaffer, erekbilimsel, bugüncü tezleri desteklemektedir. Sadece yeni modern vatandaşlık modelinin bu özgürlüğü onlara sağladığı ve böylece Dönmelerin ideal, seküler, milliyetçi vatandaşlar haline geldikleri ve yaşam tarzlarının laik milliyetçi devletin ilkelerini temsil ettiği iddia edilmiştir.[15] Türkiye Cumhuriyeti'nde dine, eğitime ve kültüre yönelik bakış açısının, Dönmelerin özellikle Selanik'te destekledikleri modern hayatın koşullarıyla aynı olması nedeniyle, yeni devlette hiçbir sorunla karşılaşmadıkları ve asla baskı altına alınmadıkları iddia edilmiştir. Bu süreçte kimliklerini baskılamak zorunda kalsalar da, Dönmeler Türkleştirme politikalarından zarar görmemişler ve Türk halkının bir parçası olarak kabul edilmek konusunda başarılı olmuşlardır. Bu anlayışa göre, günümüz Türkiye'sinde "Dönme" terimi her "Batıya meyilli" seküler Türk için kullanılabilecek kadar sulandırıldı.

Bu tezle ilgili sorun, Dönmelerin soyundan gelen kişilerin günümüzdeki durumu temel alınarak oluşturulması ve bu kişilerin ailelerinin cumhuriyetin ilk yirmi yılında deneyimledikleri acı verici Türkleştirme sürecinin görmezden gelinmesidir. Dönme kimliklerini baskılamak ve Dönme dinlerinden vazgeçmek zorunda kaldıklarına göre, bunun Dönmelerin mi, yoksa Türk devletinin mi bakış açısına göre bir başarı olarak kabul edilebileceği belirsizdir. Tuhaf bir şekilde, Dönmelerin düşmanlarının seküler milliyetçiler değil, İslamcılar ve Kürtler olduğu iddia edilmiştir.[16] Belki de bu iddiayı ortaya atanların kendileri, Dönmelerin Türk milliyetçiliğine asimile olmalarına ve devletin çıkarlarını kendilerininkiyle özdeşleştirenlere örnek teşkil etmektedirler. Cumhuriyetin ilk yıllarında acımasızca baskı altına alınan iki grubun, İslamcılar ve Kürtlerin, Dönmeleri devletten daha fazla etkilemiş olduklarına inanmak güçtür. 1930'ları günümüzle bir tutmak, geçmişi kendi koşulları içinde değerlendirmeyi engeller. Dönmelerin zaten Selanik'teyken, uzun zamandır seküler olduklarının varsayılması, böyle bir iddianın ortaya atılmasına imkân tanımıştır. Fakat Dönmeler dindar ve kozmopolit olup seküler Türk milliyet-

çileri olmadıkları için, Dönmelerin cumhuriyete yol açtıkları tezi suya düşer. Laik milliyetçi devlet değil, İslamcı, çoğulcu imparatorluk onlara hoşgörüyle yaklaşmış, kökenlerini ya da inançlarını incelememiş ve yüksek mevkilere yükselmelerine izin vermiştir.

Osmanlı çoğulculuğunun yerini alan, ırkçılaştırılmış Türk milliyetçiliği, "Tek dil, tek kültür ve tek kan" sloganıyla kendini ortaya koymuştu.[17] Bu söylem Dönmeler açısından kötü bir alametti. Homojen bir millette, farklı etnik kimlikler tek bir ırksal kimlik tarafından yok edilmektedir; çoğunlukla aynı şecereyi paylaşmayan kişilerin vatandaşlık hakları yoktur. 1921'de, daha sonra adalet bakanı olarak görev yapacak Mahmut Esat (Bozkurt) "Biz sadece din değil, esasen ırk olarak Türk'üz" yazmıştı.[18] 1925'te Şeyh Said Kürt isyanının ardından, Başbakan İsmet İnönü "Vazifemiz Türk vatanı içinde yaşayan Türk olmayan herkesi Türk yapmaktır. Türklere ve Türklüğe karşı her türlü unsuru kesip atacağız" diye ilan etmişti.[19] 1930'daki başka bir Kürt ayaklanması sırasında, Mahmut Esat "Türk bu ülkenin yegâne efendisi, yegâne sahibidir, saf Türk soyundan olmayanların bu memlekette tek hakları vardır; hizmetçi olma hakkı, köle olma hakkı. Dost ve düşman, hatta dağlar bu hakikati böyle bilsinler!" diye belirtmişti.[20] Bu milliyetçilik bakış açısına göre, ulus azınlıklardan arındırılacak ve yabancı unsurlar asalaklara dönüşeceklerdi. Tek sorun Kürtler değildi. Esat "Bir tek Türk'ü bütün dünya Yahudiliğinden, hatta dünyadan bile üstün tutarım" demişti.[21] Ve cumhuriyetin ilk döneminde yaşayan birçok Müslüman'a göre, günümüzde de olduğu gibi, Yahudiler ve Dönmeler arasında hiçbir fark yoktu.[22]

Laik Türk devleti, vatandaşların sadık kalacakları tek unsurun millet haline gelmesi için, paylaşılan dini bir kimliği –örneğin Yahudi ya da Dönme– temel alan uluslarötesi bağlılıkları zayıflatmayı hedeflemiştir. Laik Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve "bir dizi birleştici ritüel ve fikrin" "yeni siyasi toplulukları tanımlamak" için kullanıldığı bir kamusal alanın ortaya çıkışı, "yeni özgürlük ve esaret, hoşgörü ve hoşgörüsüzlük biçimlerini mümkün" kılmıştır."[23] Dini azınlıklar, ancak eski taahhüt ve sadakatlerini geride bıraktıkları ölçüde, hoşgörüyle karşılaşmışlardır. Buna uygun davranmadıkları takdirde, Türkiye Cumhuriyeti'nin mimarlarının sekülerleşme tezlerindeki özelleştirme unsurunu benimsediklerini yansıtacak şekilde, en azından halk arasında dindar değillermiş gibi görünmeleri gerekmektedir. Modern dünyada dinin varlığını sürdürdüğü yerde, bunun kamusal alanda değil, yalnızca korunaklı ev ortamlarında yapılması gerektiğine inanmışlardır.

Dönmelerin benimsediği yaklaşım ne olursa olsun, kimliklerinin artık açık bir sır olarak kalması mümkün değildi. Toplumsal saldırılardan kaçınmak isteyen bazı Dönmeler, diğerlerinin onları Dönme olarak tanımlamalarına rağmen, bu kimliği benimsemediklerini iddia ettiler. Bazıları grup hakkında hiçbir bilgiye sahip olmadıklarını öne sürebilir ya da bu konu hakkında konuşmayı reddedebilirlerdi. Kendi mezheplerinin öldüğünü, fakat diğer mezheplerin faaliyette olduğunu iddia edebilirlerdi. "Selanikli" terimine, eğitimli, ilerici Avrupalılar olarak toplumsal sermaye bağlamında ya da onları Yunanistan'dan gelen diğer Müslümanlardan farksız kılacak coğrafi bir etiket olarak sahip çıkabilirlerdi.[24] Diğerlerine samimi bir Müslüman olduklarını söyleyebilirlerdi. Önlerinde tüm bu seçenekler vardı. Ahmet Emin Yalman'ın grup hakkında kaleme aldığı incelikli savunmasında, bu stratejilerin birçoğu kullanılmıştı. Yalman grubun üyelerini "Selanikliler" olarak tanımlamıştı. Eski inançlar öldüğünden, diğer mezhepler (aralarına kendisininki de dahil olmak üzere) samimi Müslümanlar olma yolunda ilerlerken, sadece başka bir mezhebin üyelerinin Dönme ibadetlerini sürdürdüklerini iddia etmişti. Grup üyelerinin farklılıklarını, tarihsel farklılıklar olarak açıklasa da, dile getiren Yalman, grubun dürüstlüğü konusunda şüpheleri beslemişti.

Türk milliyetçiliğinin mantığı, Dönmelerin Osmanlı geçmişinin yok olmakta olan kalıntılarına dönüşmelerini garanti altına aldı. Yeni cumhuriyetteki bu engelin üstesinden gelmek adına, bazı Dönmeler sessizce inançlarına bağlı kalmayı sürdürseler de, tanınmış Dönmeler sözleri ve eylemleriyle Türklüklerini ilan ettiler. Yalman eşsiz dinlerini zararsız bir kültür, yeni dağılan sufi tarikatları gibi eski konulara merak duyanların ilgisini çekebilecek bir konu olarak tanımlayarak inkâr etti. Yine de eski topluluk kimliklerine olan en ufak bir bağlılık bile, Dönmelerin Türklerin ulusal dokusuyla bütünleşmelerini zorlaştıran, ulusal bütünlüğe yönelik bir tehdit olarak görülmüştü. Dönmeler yurttaşlık dini olan sekülerliği açıkça benimseseler bile, Yahudi kökenleri nedeniyle etnik Müslümanlar olarak kabul edilmemişlerdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda kabul edilebilir olan, Türkiye Cumhuriyeti'nde fesat bir ikiyüzlülük biçimi gibi görülmüştü. Dönmelerin seküler Türk milliyetçiliğini seçmeleri, –bu seçim kimliği tanımlayan kategorilerin yeniden oluşturulmasına hizmet ettiği yerde– din ve ırkın ne olduğuna ve ne olması gerektiğine ilişkin, yeni ve farklı görüşlerle ilişki kurmalarını da kapsıyordu.[25]

Dini senkretizm geçici bir olgudur; rekabet içerisindeki değerlerden birinin, eninde sonunda öne çıkması kaçınılmazdır. Richard Eaton'ın söylediği gibi, yeni inançlar ve ibadetler başlangıçta dahil ve kabul edilseler bile, zamanla eskilerle özdeşleştirilir ya da onlarla birleşirler ve en sonunda eskileri ya yerinden eder ya da yerine geçerler.[26] Osmanlı yetkilileri bu gerçeğin farkında oldukları için, gizli görünen Yahudilerden ya da gizli Hıristiyanlardan oluşan gruplarla, ya da en azından yeni din değiştirenlerin imparatorluğun son üç yüzyılı boyunca sürdürdükleri gevşek ibadetlerle pek ilgilenmediler. Dinini yeni değiştiren kişiler de sonunda zaten Müslüman olmayacaklar mıydı?[27] Dönmeler bu eğilime uymadılar. Bazı Dönmeler, XX. yüzyılın başında başlıca İslami değerleri çoktan benimsemiş olsalar da, bu ayrılık grubun ortadan kaybolması için yeterli olmamıştır. Dini olduğu kadar, etnik bir grup da oldukları için, Dönmeler beklenenden daha uzun süre varlıklarını sürdürdüler. İslam'a dönüş ve sekülerlik baskısı onları fazlasıyla etkilemiştir. Fakat Dönmelerin varoluş biçimlerini artık sürdürülemez kılan, içevlilik uygulamalarına son vermeleridir. Dönmeler diğer grupların üyeleriyle evlenerek çözülmeyi seçmişlerdir; röportaj yaptığım Dönmeler, İkinci Dünya Savaşı sonrası evliliklerin yüzde 50'sinin Dönme olmayan kişilerle yapıldığını ifade etmişlerdir. Böyle gizli grupların içevlilik uygulamalarına son vermeleri ve "kimliğin erimesi" el ele gider.[28] Başka bir deyişle, "aynı etnik gruba dahil olan erkek ve kadınlar yabancılarla evlenmeyi seçtikleri zaman, elimize bu grubun manevi gücünün azaldığı konusunda bir kanıt geçmiş demektir."[29]

Seküler Türklerle evlenmenin içsel etkeninin yanında birkaç dış etken Dönmelerin Türk toplumuna karışarak ortadan kaybolmasına olanak tanımıştır. Dönmeler servetlerinin bir kısmını, çıkarılması mali olduğu kadar duygusal çöküntüye de yol açan fahiş Varlık Vergisi nedeniyle kaybettiler. Tüm okullar laik, milliyetçi merkezi devlet denetimi altında olduğu için, okullarında verilen eğitimin içeriği üzerindeki kontrollerini yitirdiler. Ortadan kaybolmaları, Türkiye'nin sekülerleştirme projesinin, en azından bu topluluk söz konusu olduğunda başarıya ulaştığını kanıtlamaktadır. Artık gençlerine aynı eğitimi verememeye başlamışlardı ve öğrencileri daha önce hiç olmadığı kadar fazla yabancıyla temasa geçmişlerdi.

Dönmeler zoraki göçten ve ulus-devlete has varolma biçiminin kısıtlamalarından sonra eski durumlarına gelememişlerdir. Etnik kimliklerin (Yunanlı ya da Türk), dinlerin (Ortodoks Hıristi-

yan ya da seküler İslam), ülkelerin (Yunanistan ya da Türkiye) ve saf, kadim geçmişe ait hayali kökenlerin (Eski Yunan ya da Hitit ve Sümer) bir arada bulunmasından dolayı, Yunanistan'da, Yunan olmak Ortodoks Hıristiyan olmak anlamına gelirken; Türkiye'de Türk olmak (seküler) Müslüman olmak anlanuna geliyordu. Bu anlayışa göre, kişinin Yahudi ya da özellikle Müslüman *ve* Yunanlı olmasının kabul edilemez bir durum olması gibi; Yahudi ya da özellikle Hıristiyan *ve* Türk olması da mümkün değildir.[30] Farklı bir kimlik taşımak, bir yerin yerlisi olmamak, ait olmamak, hoş karşılanmamak ve Truva Atı gibi, rakip ulus tarafından geride bırakılan tehlikeli bir iç tehdit olarak algılanmak demekti.[31]

Dönmelerin Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye Cumhuriyeti'nin erken döneminde yaşadıkları tecrübeleri diğer gruplarınkiyle karşılaştırmak yerinde olacaktır. Yapılabilecek tüm karşılaştırmalar arasında en uygunu, Dönmeler ile Türkiye'de milyonlarca mensubu yaşayan Alevilerin karşılaştırılmasıdır.[32] Her iki gruba da din değiştirerek geçmek mümkün değildir; üyeler doğuştan belirlenir. İki inanç da ne evrensel dini bir harekettir, ne de dinlerini diğer insanlara yayarak evrensel bir medenileştirme sürecinin arayışındadırlar. Tarihsel olarak, her iki grubun da üyeleri başka dinlere mensup kadınlarla evlenmemiştir. Hem Aleviler hem de Dönmeler gizli ahlaksız ayinler gerçekleştirmekle sıkça suçlanmışlardır.[33]

En önemlisi, Alevi ve Dönmelerin tarihi deneyimlerinin birbirinin aynadaki aksi olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan kırsal Alevilerin, İran'daki Şii Safevi hanedanını destekledikleri için sadakatsiz oldukları düşünülmüş, bu nedenle zulme uğramış ve katledilmişler (özellikle XVI. yüzyılda) ve mum söndü gibi cinsel içerikli ayinlerin de içinde olduğu sapkın âdetleri sürdürdüklerinin varsayılması nedeniyle, Sünni Hanefi din değiştirme çabalarının hedefi haline gelmişlerdir (özellikle XIX. yüzyılda). En büyük umutlarını gerçekleştirme, kilisenin dini zulmünden muaf bir toplum yaratabileceği gerekçesiyle, laikliği destekleyen conversolar gibi,[34] Aleviler de dört yüzyıldır maruz kaldıkları, belgelenmiş zulümden kurtulmak adına, yeni, laik Türk Cumhuriyeti'nin kuruluşunu desteklemişlerdi. Cumhuriyetin kuruluşunun onları Sünni Hanefi baskısından kurtaracağına ve kendi dinlerini özel hayatlarında sürdürmelerine olanak sağlayacağına inannuşlardı. Aleviler belli bir dini olmayan, her bireyin özgürlüğünü koruyan, onları baskılardan kurtaracak ve kendi eşsiz dini kimliklerini sürdürmelerine izin verecek, laik bir devlet kurulacağını zannetmişlerdi.

Bu nedenle birçoğu, baskıcı devletin en önemli endişesi olmaktan kurtulmalarını sağlayacağına inandığı Kemalist devrime içtenlikle destek vermişlerdi. Ve yeni kurulan cumhuriyette, eskiden sapkın Müslümanlar kabul edilmelerine rağmen, Türk ırkına dahil oldukları varsayılmış ve yeni ulusun en önemli etnik yapıtaşlarından biri haline gelmişlerdi.[35] Alevi kimliğini terk edip, seküler milliyetçiliği benimseyen kişilerin birçoğu, Türk toplumuna kabul edilebilmişti. Buna rağmen devlet onların dini kurumlarını ve ibadetlerini tanımamış ya da korumalarına izin vermemiştir ve zorunlu din eğitimi vererek ve Alevi köylerine camiler inşa ederek onları İslamlaştırmaya devam etmiştir.[36]

Alevilerden farklı olarak, şehirli Dönmeler hoşgörüyle karşılandılar. İnançları sorgulanmadı ve toplumun tüm unsurlarının, onları kapsayan bir kimliğin parçası olduğu Osmanlıcılığı desteklediler. Bu yüzden imparatorluk devrinde gelişen Dönmeler, onun yıkılmasına ve yerine ulus-devletler kurulmasına karşı çıktılar. Türkiye Cumhuriyeti'nde, cinsel içerikli ayinlerin içinde bulunduğu iddia edilen inançları nedeniyle gerçek Müslümanlar olarak kabul edilmediler. Yahudi ve yabancı kabul edildikleri için ayrımcılığa maruz kaldılar. Dönmeler pratikte Türk olarak kabul edilmediler ve kesilen veya ele geçirilen uluslararası ticari bağlantıları yüzünden kendilerine güvenilmedi.

Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşadıkları birbirinden çok farklı deneyimleri nedeniyle, Aleviler bir rönesanstan geçmiş ve günümüzde gelişimlerini sürdürürken, Dönmelerin organize bir topluluk olarak varlıkları sona ermiştir. Dolayısıyla Dönmeler ve Aleviler, birbirine zıt tarihsel baskılara maruz kalmışlardır. Aleviler dini inançları nedeniyle imparatorluk yönetiminin zulmüne uğramalarına rağmen, laik devlet tarafından bir tehdit unsuru olarak görülmemiş ve ırksal kimlikleri onaylanmıştır.

Aleviler ve Dönmelerin birbirine benzemeyen deneyimleri, onların modern çağdaki temel farklılıklarını vurgular. Ulus-devlet döneminde, "hizmet göçebeleri" iç tehdit olarak görülmüşlerdir. Ulus-devletin ortaya çıkışı, onların anormal durumlarını gözler önüne sermiştir. Böyle "halkın arasındaki yabancılar olarak potansiyel birer vatan hainidirler. Asimile olmalarına izin verilse de verilmese de, farklılıklarını ve uzmanlıkları sürdürmek için her zamankinden daha az meşru açıklamaları vardır. Bir ulus-devlette, vatandaşlık ve milliyet ('kültür') birbirinden ayrılamaz hale gelmiştir; milliyeti olmayanlar yabancıdır ve bu yüzden gerçek vatandaş değildir."[37] Dönmeler gibi "asalak" gruplar mağdur

olmuştur. Durmaksızın kabileleri için servet ve eğitim peşinde koşmaları ve tüccarlık, bankacılık, doktorluk, eczacılık, avukatlık ve gazetecilik gibi kilit meslekler seçmeleri, onların sermayelerini –ekonomik ve sosyal– ele geçirmeyi ve toplumu şekillendiren bu önemli görevlere uygun vatandaşları getirmeyi hedefleyen milliyetçiliğin karşısında savunmasız bırakmıştır.[38]

Irkçılıktan Yahudi karşıtlığına

Janet Jacobs, İkinci Dünya Savaşı'nda Avrupalı Yahudilerin soykırıma uğramalarının, New Mexico'daki "gizli Yahudiler" arasında bir gizlilik arzusu ve inkârı yeniden ortaya çıkardığını görmüştür. Röportaj yaptığı kişilerden biri, "Önceden daha açıkça sergilenenler, savaştan sonra gizlenmeye başlanmıştır" diye anlatmıştır. "1945'te Yahudi olmanın kötü bir şey olduğunun" farkına varan babası, "bu olaylar çözümlenene kadar Yahudilikle olan tüm bağlantılarını yok etmenin daha doğru olacağına karar vermişti."[39] Jacobs, Yahudi soykırımının Yahudi düşmanlığı ve fiziksel şiddet korkusuna, bunun sonucunda da gizlilik kültürünün yeniden ortaya çıkmasına yol açtığını iddia etmiştir. Bu yapıda, (ortaçağ ve çağdaş New Mexico'daki) Yahudi düşmanlığı, gizli Yahudilerin davranış kalıplarını, şiddeti ve Yahudi karşıtı ideolojilerin içselleştirilmesini anlamak için bir büyüteç vazifesi görmüştür, ne de olsa onları şekillendiren Yahudilik travmasıdır: "Yahudilerin sürekli şiddete maruz kalma tehdidi altında yaşamalarının bir sonucu olarak, gizli Yahudilerin soyundan gelen çağdaşlar arasında, derinlere yerleşmiş etnik bir kaygı hâkim olmuştur."[40] Bu durum "gelecek nesillere bir farklılık hissi, soyutlanma ve tehlikenin aktarıldığı aile kültürlerinin sessizlik ve gizlilik üzerinden yaratılması ve devam ettirilmesine" yol açmıştır. Bu yüzden Amerika'nın güneybatısındaki "gizli Yahudiler", kendilerini ve gruplarını korumak için Yahudiliklerini saklamaya başlamışlardır. En iyi koşullar altında, toplumdan tecrit edilmelerine, en kötü olasılıkla ise ölümlerine yol açabilecek kimlik ifşaatından korkmuşlardır. Bunun yerine koruyucu bir asimilasyon sürecinden geçmeyi ve etnik kimliksizleşmeyi tercih etmişlerdir.[41] Hilda Nissimi de benzer bir biçimde, başlangıçta din değiştirmeye zorlanma travmasının, yakalanma ve ölümle cezalandırılma korkusunun ve geçmişi hatırlama kaygısının, Meşhedlilerin modern İran'da içevlilik uygulamalarını ve gizli Yahudi kimliklerini sürdürmeye sevk ettiğini görmüştür.

Sander Gilman, Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki, uyum sağlamış ya da asimile olmuş ve Yahudi olmadıkları kabul edilen Yahudilerin, kendilerinde bulunduğunun keşfedilmesinden korktukları tüm niteliklere sahip Doğu Avrupalı Yahudilere yansıttıkları, büyük bir içselleştirilmiş etnik endişe taşıdıklarını öne sürmüştür.[42] Bu durum, Hıristiyan ve Yahudilere hoşgörüyle yaklaşılması konusunda Osmanlı İmparatorluğu'ndan daha kötü bir şöhrete sahip olan İran için de geçerlidir. Fakat İspanya'dan farklı olarak, kitlelerin din değiştirmeye zorlanmadıkları, Engizisyon'un olmadığı, insanların din değiştirdikten sonra gizlice Yahudi âdetlerini sürdürdükleri nedeniyle kazıkta yakılmadığı, sınır dışı edilmediği, dünyanın diğer ucuna sürülüp yeni memleketlerinde Hıristiyanlarmış gibi davranmak zorunda bırakılmadıkları Osmanlı İmparatorluğu'nda, durum böyle değildir. Dönmeler olarak bilinen, gönüllü din değiştirmiş bu grubun, Yahudi oldukları gerekçesiyle tarihte dini mağduriyete uğraması söz konusu değildir. Anayurtları Selanik'ten sınır dışı edilmeleri travma yaşamalarına neden olmuştur, fakat bu sürgün ırksal kimliğe bağlı olmamıştır. Türkiye'de karşılaştıkları Yahudi düşmanlığı, İsa'nın çarmıha gerilmesi ve Tanrı'nın öldürülmesi yüzünden Yahudileri suçlayan Hıristiyan kültürünün bir parçası değildir. Fakat yine de sonuçta Yahudi düşmanlığıdır. 1930'larda Türkiye'de, şiddetli Yahudi düşmanlığı güden, *Orhun* ve *Millî İnkılâp* gazetelerinin sırasıyla yayımcıları olan, aşırı sağcı Nihal Atsız ve Cevat Rıfat Atilhan açıkça, Müslüman olmayanların asimile edilemedikleri için, sınır dışı edilmeleri gerektiğini söylemişlerdir. Atsız "Yahudilerin Türk olmasını beklemiyor ve bunu istemiyoruz. Çamuru ne kadar pişirirsek pişirelim asla demire dönüşemeyeceği gibi, bir Yahudi de ne kadar çabalarsa çabalasın Türk olamaz" diye iddia etmişti.[43] Atsız, erken cumhuriyet döneminde en görünür Dönme olan Yalman'a da saldırmış, onun bir Türk vatandaşı olduğunu belirten bir Türk pasaportu taşımasına rağmen, "Türk ve Müslüman olmadığını", bir Yahudi olduğunu öne sürmüştü.[44]

Conversolardan farklı olarak, Dönmeler hiçbir zaman Yahudiler tarafından Yahudi olarak kabul edilmemişler, ya da Yahudilerle yakın ilişkiler kurmakla suçlanmamışlardır. Yahudileştirmekle ya da Yahudiliğe inanmak ve gizlice onun emirlerine uymak, ibadetlerini ve geleneklerini sürdürmekle itham edilmemişlerdir. Onlara yöneltilen suçlamalar, eylemlerinden değil, daha çok atalarından miras kalan genleriyle alakalıdır. Sonunda, Yahudi gibi davrandık-

ları için değil, onların sözümona kötü ahlaki değerler yaymalarına neden olan ırksal kimlikleri, yani Yahudi olmaları yüzünden saldırıya uğramışlardır. Bu durum, "bireyin [yeni Hıristiyan], yalnızca Yahudi kanı taşımasının Kilise'yi yıkma eğilimi yarattığının varsayıldığı" XV. yüzyıl İspanya'sındaki duruma benzer.[45]

Dönmeler terk ettikleri ve sonradan dahil oldukları grupların bakış açısına göre, conversolarla benzer özellikler taşırlar; "kökenleri onları topluluğun tam üyesi olmaktan yoksun bırakan" yabancılardır.[46] Tomas Atencio, conversoların Katolikler ve Yahudiler arasındaki sınırda, muğlak bir noktada durduklarını anlatmak için yabancılaşma teorisini kullanmıştır; onlar Yahudilere göre, Katolik ibadetlerini sürdüren Yahudilikten dönmüş kişiler, Katoliklere göre ise, Yahudilik'e inanan, sapkın Hıristiyanlardı.[47] Erken modern çağın gizli Yahudileri gibi, Dönmeler de "çift dümenli bir gemi", dini ve siyasi rüzgârlara göre yönünü değiştirmeye istekli bir grup olarak görülmüştür.[48] Diğerleri onların kökenlerini ya da gerçekten neye inandıklarını idrak edememişlerdir. En kötü olasılığı hayal etmişlerdi. 1908'den itibaren Yahudiler ve Türklerin ve 1912'den sonra Yunanlıların birbirine benzeyen Dönme algıları açıktır.

Dönmeler yeni bir mesihin dünyaya geleceği, Kıyamet Günü vaadiyle ortaya çıkmış ve üyelerinin dini kimliklerinin sorgulanmaması sayesinde, kritik bir çağda kozmopolit bir şehrin liderleri konumuna yükselmişler ve milliyetçi olmayan, uluslararası bir aidiyet olasılığını göstermişlerdi. Grup, çoğulcu dindar imparatorluğun yıkılması ve onları Yahudi olarak görmeyi tercih eden, homojen laik ulus-devletin kurulmasıyla yok olmuştur. 1942-44 yılları arasında uygulanan Varlık Vergisi, diğerlerinin onların Türk görüntülerinin ardına bakıp damarlarında akan Yahudi kanını gördüklerini ortaya koymaktadır. Dönmelerin İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'deki durumları düşünüldüğünde, Jean-Paul Sartre'nin gözlemini akılda tutmak yararlı olacaktır: "Yahudi karşıtlığını kışkırtan Yahudi karakteri değildir, aksine, Yahudi karşıtı Yahudi'yi yaratmıştır."[49]

Yahudi soykırımı ve Türkiye'de Yahudilere yapılan muamele, Dönmelerin Yahudi kökenlerinin ve Yahudi kanı taşıdıklarının ortaya çıkmasından korkmaya başlamalarına yol açmış olabilir. İstanbul'un Yahudilerin ağırlıklı nüfusu oluşturduğu mahallesi Balat'ta, 1942'de mahallede dev bir fırının kullanıma açılacağına dair dedikodular, birçok Yahudi'nin paniğe kapılmasına ve Nazi işgali altındaki Avrupa'da olduğu gibi, öldürüleceklerini düşünme-

lerine sebep olmuştu. Dev fırının inşa edilme sürecinde (sonradan, aslında bir ekmek fabrikası olduğu anlaşılmıştır) gazeteler, Yahudilerin Türkleşme konusunda başarısız olmaları durumunda başlarına gelecekleri ima eden örtük tehditlerle ve Yahudi karşıtı kaba karikatürlerle doludur.[50] Aynı yıl, dört kategorisinden üçü Yahudi olduğu varsayılan kişileri hedef alan Varlık Vergisi uygulamaları başlamıştır ve vergi borçlarını ödeyemeyenler (özellikle de Yahudiler) Aşkale'ye gönderilmişlerdir. Yahudi erkekler yol işçisi olarak da çalıştırıldılar. Bu durum, Ermeni erkeklerinin 1915'te askere çağrıldıkları söylenerek öldürülmelerine ilişkin anıları yeniden canlandırmıştır. "Fırın" korkusu, o dönem Türkiye'deki Yahudiler arasında yaygın olan güvensizliği gözler önüne sermektedir.

Eğer Dönmeler Selanik'te kalsalardı, büyük olasılıkla Nazi işgali sırasında Selanik Yahudilerinin çoğuyla aynı korkunç kaderi paylaşarak Auschwitz'e gönderileceklerdi. Nazilerin ırk mantığı gayet açıktı: 1942'de Selanik'te bulunan yerel Nazi kumandanının sözleriyle, "Yahudi ırkından olan herkes, hangi dine mensup olursa olsun Yahudi'dir."[51] Atina Başpiskoposluğu ile meslek ve kamu kuruluşlarının liderleri açıkça ve Selanik Metropoliti özel olarak, Yahudilerin sürülmelerini protesto etseler de, Kuzey Yunanistan, Avrupa'da en yüksek oranda Yahudi nüfusunun kaybolduğu bölgelerden biridir.[52] Hahamlık Yahudilerinden Karaim mezhebi üyelerinin Yahudiliğini doğrulamaları istendiğinde, onların ırksal olarak Yahudi olmadıklarını iddia ederek hayatlarını kurtardıkları Polonya örneğinde olduğu gibi, Selanik'te de Naziler tarafından seçilen Yahudi konseyinin aynı şeyi yapması olasıydı. Yine de, şehirdeki Yahudiler ve Dönmeler arasındaki zayıf ilişkiler göz önünde bulundurulduğunda, bu kesin değildi. Nüfus mübadelesi, Dönmeleri Nazilerce neredeyse kesin olarak öldürülmekten kurtarmıştı. Selanikli Yahudilerin yüzde 95'inden fazlası Auschwitz'e sürgün edilmiş ve buraya vardıktan saatler sonra gaz odalarında yaşamlarını yitirmişlerdir.

Bu tehlikeyi atlatmalarına rağmen, Türkiye'ye göç etmek zorunda bırakıldıktan sonra dinlerini kaybetmişlerdir. Grup nasıl bu kadar hızlı bir biçimde ortadan kaybolmuştur? Üç yüzyılı aşkın süre varlıklarını sürdürdükten sonra, dinlerinden ve kimliklerinden nasıl vazgeçebilmişlerdir? Paul Bessemer'in belirttiği gibi, daha önce de bazı sorunlar yaşamışlardı: Selanik'in Yunanistan'ın eline geçmesi, şehri kültürel ve ekonomik açıdan Osmanlı

başkentinden koparmıştı, 1917'deki yangında, değerli Dönme arşivleri, din kitapları, kutsal emanetleri, türbeleri ve dini objeleri yok olmuştur ve son olarak da nüfus mübadelesi yapılmıştır.[53] Türkiye Cumhuriyeti'nde, başka sebepler ortaya çıkmıştır. Dönme olmak artık bir avantaj değildir. Önceden farklılıklarını koruyarak toplumda en üst mevkilere yükselmelerini mümkün kılan Osmanlı Selanik'inde bu durumdan faydalanmalarına rağmen, Türkiye Cumhuriyeti'nde artık yüksek mevkilerde görev alamayacak ve farklılıklarını sürdürmeleri zorlaşacaktı. Onların eskiden Osmanlı Müslümanları olarak kabul gördükleri gibi şimdi de seküler Türkler olarak kabul görebilecekleri düşünülebilir. Fakat İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Dönmelerin rol yapma taktiğine ilişkin neredeyse hiçbir bir kanıt yoktur. Bu durum, iç ve dış etkenlerden kaynaklanmıştır. Karakaşların soyundan gelen birinin bana anlattığına göre, Karakaşlar 1924'te Rüştü'nün ifşaatlarından sonra, gizlenmeye başlamışlardır.[54]

Grubun kökenlerini gizli tutma isteği, birçok farklı sebebe dayanır. Bunlar arasında, Dönmelerin neredeyse üç yüzyıllık mevcudiyetleri boyunca ilk defa karşı karşıya kaldıkları, şiddet görme tehlikesi de vardır. Varlık Vergisi'nin ekonomik ayrımcılığı, onları, asimile olmak için yirmi yılı aşkın süredir gösterdikleri çabalarının başarısızlıkla sonuçlandığı konusunda uyarmıştır; atalarının Yahudi olduğu bilinmektedir ve bu onların maskeli ya da örtülü, gizli Yahudiler varsayılmalarını beraberinde getirmiştir. Yahudi soykırımı korkusu, Dönmelerin, Yahudi kabul edilmenin tehlikelerinin farkına varmalarına sebep olmuş, etnik endişeye ve ırkçılığın içselleştirilmesine yol açmıştır.[55] Güneybatıdaki gizli Yahudilerden farklı olarak, böyle bir ortam onların kimliklerini pekiştirmemiş, bunun yerine, yeni bir vatanda dini ibadetlerini sürdürmekte zorlanmaları ve seküler Türk milliyetçileri haline gelmeleri için sürekli maruz kaldıkları baskılar gibi diğer etmenlerle birleşerek, eskiden varoluş amaçları olan dini bağlarının zayıflamasına neden olmuştur. Güçlü önyargılarla karşılaşan birçok Dönme, kendilerini (ve soylarından gelen kişileri) düşmanlık ve şiddetten korumak için, farklı etnik-dini kimliklerini terk etmeye karar vermiştir. Farklılık ve damgalanmışlık, homojenliği vurgulayan bir ortamda yaşayan insanların toplum dışına itilmelerini etkisini yaratmıştır. Bu durumun, Dönmelerin Selanik'te olduğu gibi, soyutlanmış ve uyum içinde kolektif bir grup olarak kalmalarını sağladığı düşünülebilir. Aslında, Türkiye'de geçirdikleri yirmi yıldan sonra üzerlerindeki baskının azalmayacağını ve tek

seçeneklerinin seküler milliyetçilere dönüşmek olduğunu fark eden Dönmelerin, kimlikleri ve dinleri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra büyük ölçüde çözüldü ve Dönmeler grup dışından kişilerle evlenmeye başladılar.

Sonsöz

Ahmet Emin Yalman'ın vurulması

Dönmelerin Türkiye'de kaybolmayı reddettikleri başlıca yer düşmanlarının zihinleridir, ülkenin demokratikleşmesi ve özgürleşmesi, özellikle de basının özgürleşmesi ve faşist ve Yahudi karşıtı dergilerin 1950'lerde yeniden yayımlanmaya başlamasıyla birlikte, onlarla ilgili takıntılar burada ikinci bir yaşam şansı bulmuştu. Ahmet Emin Yalman da bu saldırılardan ağır bir darbe almıştır.

Yalman 1952 yazında Malatya'yı ziyaret ettiğinde, hayatına kasteden bir grup tarafından takip edildiğinin farkında değildir. Bir gece, akşam yemeğinden sonra, gece yarısından biraz önce, geniş meydanın karşı tarafında bulunan oteline dönmek için yola koyulduğunda eline, "taş parçalarının yağdığını" hissetmiştir. "Karşımda kimse yoktu; kulağıma silah sesi de gelmemişti... Bundan evvel tabancayla vurulmak gibi bir şey başımdan geçmediği için elime mermilerin çarptığını ve bir suikast karşısında bulunduğumu hiç hatıra getirmedim... Birtakım münasebetsiz adamların birbirlerine taşlar attıklarını sanarak, elimi meydana doğru uzattım, 'Artık yeter, bu manasızlığı bırakın' diye bağırdım. Bu sırada elimin kanlar içinde olduğunu fark ettim. Karnımdan bacaklarımdan aşağı da sıcak bir şeyler akıyordu. Bir tehlike karşısında bulunduğumu anladım... otelin kapısına yaklaştım. Kapının bulunduğu pasajın önünde birtakım insanlar duruyordu. Kendilerine hitap ederek ' Taksi! Doktor!' diye yardım istedim. Hiçbiri en küçük bir ilgi göstermedi.... Kendilerinden bu muameleyi görünce bunların da meçhul tehlikeyi yaratanlarla birlik olabileceği düşüncesi hatırıma geldi. Koşarak onlardan uzaklaştım. .... Kuvvetim sonuna gelmişti, kendimden geçtim ve yere serildim."[1]

Yalman kendine yapılan bu saldırıyı sakinlikle karşılamıştır. Sağ

eline, karnına ve iki bacağına yakın mesafeden ateş edilmesine rağmen, yaralar ciddi değildir. Saldırıdan iki gün sonra, gazeteciler, foto muhabirleri ve cesur eşinin önünde, genç saldırgana hitap etmiştir: "Hüseyin, sen iyi bir mümin olduğunu iddia ediyorsun. Hiçbir mümin diğeri hakkında son hükmü verme yetkisi taşımaz. Takdir ve hüküm her şeyi bilen Allah'a ait bir yetkidir. Sen nasıl olur da Allah'a ait bir yetkiyi kullanmaya cesaret ediyorsun, bir ceza veriyorsun ve bunu yürütmeye kalkışıyorsun? (...) Neden o kurşunları sıkmadan gelip beni dinlemedin?"[2]

Yalman "Vücudumdan beş kurşunun çıkarıldığı bir hastane yatağında yatarken, Türkiye'nin garip, sürekli değişen hallerini ve kendimi gözden geçirdim" diye yazmıştır. "Türkiye'nin kaderi bir kez daha benimkiyle, kaçınılmaz bir biçimde kesişti."[3]

1950'lerin başında Türk basınında yer alan, Dönme ve Yahudi karşıtı, düşmanca makaleler, tüm Dönmeler, özellikle de Yalman için tehlikeli bir atmosfer yaratmıştır. Örneğin, bu makalelerde Yahudilerin Sovyet laboratuvarlarında üretilen bir zehri, Müslümanları hac sırasında öldürmek için Mekke'deki Zemzem Kuyusu'na döktüklerine ilişkin hikâyeler yer almaktadır. İronik bir biçimde, Yahudi doktorlar aynı dönemde, sözümona bulaşıcı hastalıklar yaydıkları gerekçesiyle SSCB'de tasfiye edilmişlerdi.[4] Mason Kapancı borsa simsarlarının konu edildiği nefret dolu karikatürler yayımlanıyordu.[5] Makalelerde, Yalman "Avdeti" olarak tanımlanmış, güzellik yarışmalarının sponsorluğunu yapması yüzünden, Müslüman Türk kadınlarını Amerikalı Yahudilere pazarladığı iddia edilmiş ve Yalman'ın çıplak kadınları ağına düşüren bir örümcek olarak resmedildiği bir karikatür yayımlanmıştı.[6] 1919'da kaleme alınan isimsiz risalede Dönmelerin karikatürize edilmesi gibi, Yalman da ahlaksızlığı yayan en önemli unsur olarak tasvir edilmişti. *Büyük Doğu*'nun, üzerinde gazetenin isminin yazılı olduğu bir okun, sırtüstü uzanmış, Davud Yıldızı takan ve mason olduğu belirtilen bir adamın kalbine saplandığı bir karikatürü yayımlamasından aylar sonra, aşırı sağcı bir militanın bir suikast girişimi sırasında Yalman'ı yaralaması şaşırtıcı değildir.[7] Yalman'ı Malatya'da vuran on yedi yaşındaki Hüseyin Üzmez, *Volkan*'dan etkilenmiştir ve dünyayı İslam'a ve millete hakaret eden bir mason (ateist, komünist Yahudi'nin kısaltması), "kâfir" ve Dönme'den kurtarmak için, tüm Müslümanlar adına harekete geçtiğini iddia etmiştir.[8] Yalman'ın gazetesi *Vatan*, 1952'de Türkiye'de düzenlenen Kâinat Güzellik Yarışması'nın sponsorlu-

ğunu yaptığı ve Türk kadınlarının açık saçık fotoğraflarını yayımladığı için, Türk kızlarını Amerikalı Yahudilere peşkeş çekmekle suçlanmıştır ve Yalman suikast girişiminin bu yüzden gerçekleşmiş olabileceğini düşünmüştür.[9] Yalman ve ağabeyinin, aralarında Goodyear ve Caterpillar'ın da bulunduğu, Türkiye'ye Amerikan ürünleri ithal eden Amerikan şirketlerinin Türkiye temsilciliğini yaptıkları için, Amerikan ajanları oldukları iddia edilmişti. Yalman, bu döneme uygun olarak, bu komplonun ardında, "irtica ve milli şovenizm kamuflajını" kullanarak kendisinin temsil ettiği, dinamik, ilerici, modern ve laik Türkiye'ye saldıran Moskova'nın olduğunu öne sürmüştür.[10] *Vatan* 1953'te, Üzmez'in Yalman'ı vurmasından bir yıl sonra, *Yeni Sabah* gazetesinde Moskova'da yayımlanmış bir yazı dizini eleştirmiş; gazete de onu Türk değil, çıfıt ve hain olarak adlandıran ve "Yirmi iki milyon Türk, bu Yahudi'nin hangi milletten olduğunu bilmiyor mu?" diye soran bir yazıyla yanıt vermiştir.[11]

Tüm hayatını Türkiye'ye adamış olmasına rağmen, Yalman birçok sağcı ve İslamcı tarafından, her şeyden önce bir Dönme olarak hatırlanmaktadır. Bu açıdan, kendisiyle aynı dönemde yaşayan ve o da Selanikli olan İTC üyesi Tekinalp'e benzemektedir. Tekinalp hayatını Türklük davasına adamış, Yahudiler için Türklüğün "on emrini" kaleme almış, Yahudi kökenli bir vatanseverdir. Tutkulu yaşamını bu amaca adamasına rağmen, seküler Türk milliyetçiliğinin oluşmasına katkısı çok az kişi tarafından hatırlanmaktadır. Bu kalbi kırık adam –1942-44 yılları arasındaki Varlık Vergisi yüzünden tüm servetini kaybetmiştir–, Fransa'da sürgündeyken hayatını kaybetmiştir ve genellikle Türk Tekinalp değil, Yahudi Moiz Kohen olarak anılmaktadır.[12]

1950'lerde gizli Yahudilere ilişkin korkuların yeniden ortaya çıkmasına ve geçtiğimiz onyılda canlanmasına rağmen, Dönme dini bir *foi de souvenir*, anılarda kalan bir inanç haline gelmiştir. Din bir anı kültürüne dönüşmüştür.[13] Dinin ortadan kaybolmasından uzun süre sonra, bazı Dönmeler ve diğerleri hâlâ Dönme olduklarının anısını korumuşlardır. Dönme kelimesi hiçbir dini anlamı olmayan, sadece kimlerle sosyal ilişki kuracaklarını belirleyen sosyal bir anlam taşımaya başlamıştır. Nathan Wachtel tarafından incelenen Brezilya ve Meksika'daki conversolar gibi, Dönmelerin "unutmaları" da, önce inançlarını, ibadet ve kurallara verdikleri önemi silmiş ve sonrasında geleneklerini etkilemiştir. "Bazı geleneklere verilen önemin yok olmasına" rağmen, kimse kökenleri hakkında bilgi sahibi olmasa da, hâlâ aile geleneği

olarak nesilden nesle aktarılabilirler. Meşru gerekçeleri "tüm geleneklerinkiyle aynıdır: bu böyle yapılır, çünkü bu hep böyle yapılagelmiştir." Süreklilik ve unutmak arasındaki etkileşimde varlığını sürdürenler, "müphem bir görev duygusu ve bir sırrın halesidir."[14]

Görev ve gizlilik: İstanbul'daki Bülbüldere Dönme Mezarlığı'nın Karakaş bölümünde bulunan, 1938 ve 1992 yılları arasında kullanılan bir aile mezarının arkasındaki kitabede, tarihi belli olmayan, "Sakladım, söylemedim. Derdim gizli, uyuttum" sözleri bulunmaktadır. Tüm olanlara rağmen, Dönmeler günümüzde hâlâ tanımlanabilir. Yine de, çağımızda dünyanın her köşesine dağılmış, Dönmelerin soyundan gelen kişilerin, atalarına saygılarını sunmaya geldiklerinde ziyaret ettikleri mezarlıkları, Dönmelerin varlıklarının ayrı bir grup olarak tam anlamıyla ortaya konduğu tek yerdir.[15]

Üsküdar Belediyesi, en sonunda, 2005'te, özel bir güvenlik şirketiyle anlaşmış ve ölülerin fotoğraflarını sergilemenin günah olduğuna inandıkları için mezar taşlarındaki oval porselenlerin üzerine basılmış fotoğrafları kıran vandalları uzak tutmaları ve mezarın bekçiliğini yapmaları için, korumalar işe almıştır. İşe alınan korumalara rağmen, üzerlerinde "Selanikli" kelimesinin yazılı olduğu mezar taşlarındaki Dönme fotoğrafları, birer birer ortadan kaybolmaktadır. Komplo teorilerinin yaygarası arasından güçlükle işitilen, taşlara kazılı geçmişin sesleri hemen hemen geriye kalan tek şeydir. Fotoğraflarını ve geri dönüşlerinin mümkün olmadığı manevi anayurtları Selanik'i kaybetmelerine rağmen, Bülbüller Vadisi'ndeki mezarlar hâlâ bize seslenir: "Ey zair!.."

Dipnotlar

Önsöz

1. Soner Yalçın, *Efendi: Beyaz Türklerin Büyük Sırrı*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2006), 72. baskı (148.000 kopyası satılmıştır); *Efendi 2: Beyaz Müslümanların büyük sırrı*, (İstanbul: Doğan Kitap, 2007), 39. baskı.
2. Ergün Poyraz, *Musa'nın Çocukları Tayyip ve Emine* (İstanbul: Togan, 2007).
3. Günümüz Türkiye'sinde Dönmelerin kötülenmesinin bir analizi için, bkz. Rıfat Bali, *A Scapegoat for All Seasons: The Dönme or Crypto-Jews of Turkey* (İstanbul: Isis Press, 2008) Benzer bir fenomenin örneği (Aslında Yahudilerin bulunmadığı bir toplumda, gizli Yahudiler hakkında üretilen komplo teorilerine olan inancın yaygınlığı) için bkz. David G. Goodman ve Masanori Miyazawa, *Jews in the Japanese Mind: The History and Uses of a Cultural Stereotype* (New York: Free Press, 1995).
4. Atatürk'ten açıkça gizli bir Yahudi ya da Dönme olarak bahsetmek, 1951 Türk Ceza Kanunu'nun 5816 no.lu, "Atatürk Aleyhine İşlenen Suçlar" maddesine göre, onun anısına hakaret etmek ya da sövmek olarak kabul edilmektedir.
5. Özellikle bkz. Gershom Scholem, *Sabbatai Sevi, the Mystical Messiah, 1626-1676*, çev. R. J. Zwi Werblowsky (Princeton: Princeton University Press, 1973). Son açıklamalar için, bkz. Cengiz Şişman, "A Jewish Messiah in the Ottoman Court: Sabbetai Sevi and the Emergence of a Judeo-Islamic Community (1666-1720)" (Doktora tezi, Harvard University, 2004).

Giriş

1. Döneme ait bir Osmanlı minyatürünün kopyası için bkz. *Padişahın Portresi: Tesavir-i Âl-i Osman* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2000), s. 360.
2. Sir Paul Ricaut, *The History of the Present State of the Ottoman Empire*, 4. baskı (Londra: John Starkley and Henry Brome, 1675), s. 262.
3. Din değişiminin başlıca Osmanlı anlatısı için bkz., Abdurrahman

Abdi Paşa, *Vekāyi'nāme*, Köprülü Kütüphanesi, İstanbul, Elyazması 216, yaprak 224a-b- İngilizceye ilk defa Marc David Baer tarafından çevrilmiştir, *Honoured by the Glory of Islam: Conversion and Conquest in Ottoman Europe* (New York: Oxford University Press, 2008) 127. Eğer aksi belirtilmemişse, bu hikâyedeki üslubu değiştirilerek kullanılan tüm alıntılar, bu kaynaktandır.

4. Sabetay Sevi'nin "manik depresyonu" için bkz. Scholem, *Sabbatai Sevi*, s. 125-38

5. *The Memoirs of Glückel of Hameln*, çev. Marvin Lowenthal (New York: Schocken Books, 1977), s. 45. Bu Yeşaya 26'ya bir göndermedir.

6. Bkz. Elisheva Carlebach, *The Pursuit of Heresy: Rabbi Moses Hagiz and the Sabbatian Controversies* (New York: Columbia University Press, 1990).

7. Bkz. Jacob Barnai, "Messianism and Leadership: The Sabbatean Movement and the Leadership of the Jewish Communities in the Ottoman Empire", *Ottoman and Turkish Jewry: Community and Leadership* içinde, der. Aron Rodrigue (Bloomington: Indiana University Press, 1992), s. 167-82; ve Esther Benbassa ve Aron Rodrigue, *Sephardi Jewry: A History of the Judeo-Spanish Community, 14th-20th Centuries* (Berkeley: University of California Press, 2000), s. 59.

8. Festinger'in, "İnsanlar kendilerini bir inancı ya da bir davranış kalıbını uygulamaya adadıklarında, güvenilir olmaktan açıkça uzak olan kanıtlar bile onların inançlarında bir derinleşmeye ve bu insanların dinlerine daha fazla bağlanmalarına sebep olabilir" görüşüne katılıyorum. Leon Festinger, Henry W. Riecken ve Stanley Schachter, *When Prophecy Fails: A Social and Psychological Study of a Modern Group That Predicted the Destruction of the World* (New York: Harper Torchbooks, 1956), s. 12.

9. Esriel Carlebach, "Ohne Messias: Dönmehs", *Exotische Juden: Berichte und Studien* içinde, (Berlin: Welt Werlag, 1932), s. 169.

10. Bkz. Harris Lenowitz, *The Jewish Messiahs: From the Galilee to Crown Heights* (New York: Oxford University Press, 1998), s. 98-100.

11. Matt Goldish, *The Sabbatean Prophets* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004), s. 46. Sabetay Sevi'nin mesihliği, genellikle eski *converso*lar (14. yüzyıl sonları ile 15. yüzyıl başlarında şiddetli baskılar sonucunda Hıristiyanlığı benimseyen İspanyol Yahudileri) tarafından yayılmış ve bu hareketin gerçekliği hakkındaki ikna edici delillerin bazıları, önceden converso olan Sabetaycı peygamberlerden gelmiştir. A.g.e., s. 49.

12. Meir Benayahu, "Ha-tnu'a ha-Shabta'it be Yavan", *Sefunot* 14'te-

ki (*Sefer Yavan* IV, 1971-77): 107. Bu konuda, ayrıca bkz. Gershom Scholem, "Teuda hadasha me-reshit ha-tnu'a ha-Shabta'it", *Mehkerim u-mekorot le-toldot ha-Shabta'ut ve-gilguleha* içinde (Kudüs: Mosad Bialik, 1982), s. 218-32.

13. Evliya Çelebi, *Seyahatname* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928): 8: s. 159-60.

14. Suraiya Faroqhi, *Encyclopaedia of Islam*'daki "Selānîk" maddesi, yeni basım, cilt 9, fas. 149-50 (Leiden, 1995), 122-26.

15. Cheskel wi Klotzel, *In Saloniki* (Berlin: Jüdischer Verlag, 1920), s. 40. Bu kitabın yazarı, Selanik'teki Hilfsverein der deutschen Juden'de öğretmenlik yapmıştır.

16. Sabetay Sevi'nin hareketinden yaklaşık bir yüzyıl önce, Selanik, mesih olduğu kabul edilen, vaazları Yahudilere olduğu kadar Hıristiyanlara da hitap eden, Portekizli converso Solomon Molkho'nun mesihliğini ilan edişine şahit olmuştur. Lenowitz, *Jewish Messiahs*, s. 93-123.

17. Leon Sciaky, *Farewell to Salonica* (1946; yeni basım, İstanbul: Isis Press, 2000), s. 24-26.

18. Gershom Scholem, *Encyclopaedia Judaica*, "Doenmeh (Dönme)" maddesi, (Kudüs: Keter Publishing House, 1972), 6: s. 151. İki hareketin ortaya çıkışı arasındaki en büyük fark, Dönme dininin gizli kalması ve etnik olarak tanımlanmasına karşın, Hıristiyanlığın, Museviliğin etnik doğasını, evrensel bir grup haline gelmek adına değiştirmesidir.

19. Moshe Perlmann, *Encyclopaedia of Islam*'daki "Dönme" maddesi, yeni basım, cilt 2, bölüm 2 (Leiden, 1965), s. 615-16.

20. Howard Clark Kee, "From the Jesus Movement Toward Institutional Church", *Convertion to Christianity: Historical and Anthropological Perspectives on a Great Transformation* içinde, der. Robert Hefner (Berkeley: University of California Press, 1993), s. 63. Hıristiyanlar Dönmelerden farklı olarak, yabancılarla evlenmiş ve kendilerine sonradan katılanları aralarına kabul etmiş oldukları için, ilk birkaç nesilden sonra, Dönmeleri ilk Hıristiyanlarla karşılaştırmak zorlaşır.

21. Bkz. Fred Donner, "From Believers to Muslims: Confessional Self-Identity in the Early Islamic Community" *Al-Abhath*, 50-51 (2002-2003): s. 9-53.

22. Herkes Sabetay Sevi'nin oğlu İsmail'den ümitliydi, ama o babasının halefi olmak yerine, bir Musevi din okulunda öğrenim gördü ve Selanik'te haham oldu. Ruh göçüne ilişkin yaygın Yahudi inanışı için bkz. *Spirit Possession in Judaism: Cases and Contexts from the Midd-*

le Ages to the Present, der. Matt Goldish (Detroit: Wayne State University Press, 2003).

23. Irene Melikoff, "L'Islam heterodoxe en Anatolie", *Turcica* 14, (1982): s. 142-54.

24. Röportaj, 2007 yazı.

25. Danon, "Une secte judéo-musulmane en Turquie" ve Gershom Scholem, "The Sprouting of the Horn of the Son of David: A New Source From the Beginnings of the Doenme Sect in Salonica", *In the Time of Harvest: Essays in Honor of Abba Hillel Silver* içinde, der. Daniel Jeremy Silver (New York: Macmillan, 1963), s. 370.

26. Scholem, "Sprouting of the Horn of the Son of David", s. 385.

27. *Dönmeler: Hunyos, Kavayeros, Sazan* (İstanbul: Şems Matbaası, 1919), s. 15; Avram Galanté, *Nouveaux documents sur Sabbetaï Sevi: Organisation et us et coutumes de ses adeptes* (İstanbul: Société anonyme de papeterie et d'imprimerie [Fratelli Haim], 1935), s. 67; ve Nicholas P. Stavroulakis, *Salonica: Jews and Dervishes* (Atina: Talos Press, 1993).

28. Yeni kurulan bir dinin, cenaze uygulamaları aracılığıyla nasıl ayırt edici bir kimlik oluşturduğunu incelemek için bkz. Leor Halevi, *Muhammad's Grave: Death Rites and the Making of Islamic Society* (New York: Columbia University Press, 2007), s. 4.

29. Kurt H. Wolff, *The Sociology of George Simmel* (Glencoe, IL: Free Press, 1950), s. 330, Janet Liebman Jacobs, *Hidden Heritage: The Legacy of the Crypto-Jews*'tan alıntılanmıştır (Berkeley: University of California Press, 2002), s. 21.

30. Michael Taussig, *Defacement: Public Secrecy and the Labor of the Negative* (Stanford: Stanford University Press, 1999).

31. Margaret Jacob, *Strangers Nowhere in the World: The Rise of Cosmopolitanism in Early Modern Europe* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2006), s. 98, 100.

32. Yitzhak Ben-Tzevi, *Sabbatean Hymnal*'in (İbranice) "Önsöz"ü, çev. M. Attias, Gershom Scholem'in açıklamalarıyla (Tel Aviv: yayınevi belirsiz, 1947), Harris Lenowitz, "Leaving Turkey: The Dönme Comes to Poland" *Kabbalah: Journal for the Study of Jewish Mystical Texts* 8 (2003), s. 69-70'de İngilizceye çevrilmiştir.

33. Lenowitz, *Jewish Messiahs*, 4. Buna karşılık, XII. yüzyılda yaşamış Kürt Yahudi mesih Diyarbakırlı David Alroy, Selçuklu valisi tarafından idam edilmiş ya da Yahudiler tarafından öldürülmüştür. A.g.e., s. 81-91.

34. Bkz. Jacobs, *Hidden Heritage*, 1. bölüm.

35. Lucette Valensi, "Conversion, intégration, exclusion: Les Sabbate-

ens dans l'empire ottoman et en Turquie", *Dimensioni e problemi della ricerca storica* 2(1996): s. 175.

36. Galanté, *Nouveaux documents sur Sabbetaï Sevi*, 60; Scholem, "Doenmeh (Dönme)", s. 149.

37. Gershom Scholem, "Barukhya, rosh ha Shabtaim be-Saloniki", *Zion* 6 (1941): s. 143-47.

38. Paul Fenton, "Shabbatay Sebi and His Muslim Contemporary Muhammed an-Niyazi", *Approaches to Judaism in Medieval Times* içinde, der. David Blumenthal (Atlanta: Scholars Press, 1988), 3: s. 84.

39. Abdülbaki Gölpınarlı, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Niyâzî" maddesi (İstanbul: Maarif Matbaası, 1940-86) cilt 9 (1960): s. 305-7; Baha Doğramacı, *Niyazi-yi Mısrî: Hayatı ve Eserleri* (Ankara: Kadıoğlu Matbaası, 1988), Michel Balivet, *Byzantins et Ottomans: Relations, interaction, succession* (İstanbul: Isis, 1999), s. 227.

40. Gershom Scholem, "The Crypto-Jewish Sect of the Dönmeh (Sabbatians) in Turkey", *The Messianic Idea in Judaism and Other Essays on Jewish Spirituality* içinde (New York: Schocken Books, 1971), s. 151. Husluck, Selanik'teki Bektaşi tekkesinin şehrin batısındaki dış mahallelerden birinde olduğunu belirtmiştir. F.W. Husluck, *Christianity and Islam Under the Sultans*, der. Margaret Hasluck (Oxford: Oxford University Press, 1929; yeni basım, New York: Octagon Books, 1973), 2: s. 525.

41. Kee, "From the Jesus Movement Toward Institutional Church."

42. Robert Hefner, "Introduction: World Building and the Rationality of Conversion", *Conversion to Christianity: Historical and Anthropological Perspectives of a Great Transformation* içinde, der. Hefner, (Berkeley: University of California Press, 1993), s. 17.

43. Yıldız Sertel, *Annem: Sabiha Sertel kimdi neler yazdı* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1993), s. 24.

44. Nahum Slousch, "Les Deunmeh: Une secto judéo-musulmane de Salonique", *Revue du monde musulman* 6 (1908): s. 494.

45. [Ahmet Emin Yalman], "Tarihin esrarengiz bir sahifesi", *Vatan*, 19 Ocak 1924, s. 1; Galanté, *Nouveaux documents sur Sabbetaï Sevi*, s. 60; Scholem, "Crypto-Jewish Community", s. 155.

46. Galanté, *Nouveaux documents sur Sabbetaï Sevi*, s. 60.

47. Diğer din değiştiren gizli topluluklarda, kadınların oynadıkları önemli rol için bkz. Hilda Nissimi, *The Crypto-Jewish Mashhadis: The Shaping of Religious and Communal Identity in Their Journey from Iran to New York* (Portland, Birleşik Krallık: Sussex Academic Press, 2007), s. 44-51; ve Mary Elizabeth Perry, *The Handless Maiden: Moriscos and the Politics of Religion in Early Modern Spain* (Princeton:

Princeton University Press, 2005), s. 65-87. Meşhed ve Morisco kadınları, Dönme kadınlarına kıyasla, topluma önderlik etmek ve dini inançları aktarmak konularında daha önemli bir toplumsal role sahiplerdir.

48. Scholem, "Crypto-Jewish Community", s. 152.

49. Meşhed toplumunda da rastlanabileceği gibi, hem tuzak, hem de bekçi olarak kullanımıştı. Bkz. Nissimi, *Crypto-Jewish Mashhadis*, s. 45-46.

50. Wladimer Gordlevsky, "Zur frage über die 'Dönme' (Die Rolle der Juden in den Religionssekten Vorderasiens)" *Islamica* 2'deki (1926): s. 215.

51. Slousch, "Deunmeh", s. 493.

52. J. G. Von Hahn, "Über die Bevölkerung von Salonic und die dörtige Secte der Deunme", *Reise durch der Gebiete des Drin und Wardar, im Aufträge der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften unternommen im Jahre 1863*içinde, (Viyana, 1869), s. 154-55, Şişman, "A Jewish Messiah in the Ottoman Court"ta alıntılanmıştır, s. 365.

53. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İstanbul, A.MKT.UM 572/1, Şişman, "A Jewish Messiah in the Ottoman Court"ta alıntılanmıştır, s. 366. Çevirisi bana aittir. Lucy Garnett, *The Women of Turkey, and Their Folklore*'da "Eğer bir Dönme kızı bir yabancı tarafından baştan çıkarılırsa, bu günahkârı yola sokmak için hiç çaba sarf edilmez ve kendi insanlarının oluşturduğu gizli bir mahkeme tarafından yargılanır, suçlanır ve infaz edilir" yazmıştır. (Londra: David Nutt, 1890), s. 104-5. Ayrıca, grubun penceresiz toplantı evlerinden de söz etmiştir.

54. Slousch, "Deunmeh", s. 493. Her grubun kendine ait, özel mahkemeleri bulunduğunu öne sürmüştür.

55. 1827'de ve 1847'de Dönmeler hakkında yazmış, İngiliz Protestan misyoner Benjamin Barker'in görüşleri ve onun Dönmelere bakış açısı hakkında bilgi edinmek için bkz. Esra Danacıoğlu, "Selanik Yahudileri ve Dönmeler hakkında üç mektup" *Toplumsal Tarih* 4 (Nisan 1994): s. 26-28.

56. Kaufmann Kohler ve Richard Gottheil, *Jewish Encyclopaedia*, "Dönmeh" maddesi (New York: Funk&Wagnals, 1901-6), 2:639. Ayrıca www.jewishencyclopedia.com/view.jsp?artid=438&letter=D (20 Mart 2009'da giriş yapılmıştır.)

57. Joseph Jacobs, *Studies in Jewish Statistics: Social, Vital and Anthropometric* (Londra: David Nutt, 1891), ii, John M. Efron, *Defenders of the Race: Jewish Doctors&Race Science in Fin-de-Siécle Europe*'dan alıntılanmıştır. (New Haven: Yale University Press, 1994), s. 90.

58. *Vatan*, 19 Ocak 1924, s. 1.

59. Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Jews and Muslims, 1430-1950* (New York: Vintage Books, 2006), s. 59. Kitap Türkçeye çevrilmiştir: *Selanik Hayaletler Şehri*, Yapı Kredi Yayınları, 2007.

60. Dönme dini takvimi için bkz. Şişman "A Jewish Messiah at the Ottoman Court", s. 345-57.

61. Matt Goldish, "Varieties of Deviance Among Early Modern Ottoman Jews", (21-22 Ağustos 2007'de, Bloomington'daki Indiana Universitesi'nde "Jewish Religion in Ottoman Lands" konferansında sunulan tebliğ.)

62. Ben-Tzevi, "Önsöz", 71n12.

63. Julie Cohen, kişisel iletişim, 2008 baharı.

64. Joseph Nehama, *Historie des Israélites de Salonique* (Selanik: Molho, 1935-78)5:73'te özetlenmiştir.

65. Bkz. Stavro Skendi, "Crypto-Christianity in the Balkan Area under the Ottomans" *Slavic Review* 26 (1967): s. 227-46

66. Jacobs, *Hidden Heritage*, s. 4.

67. Maurus Reinkowski, "Hidden Believers, Hidden Apostates: The Phenomenon of Crypto-Jews and Crypto-Christians in the Middle East" içinde *Converting Cultures: Religion, Ideology and Transformations of Modernity*, der. Dennis Washburn ve A. Kevin Reinhart (Boston: Brill, 2007), s. 413.

68. Jean-Paul Sartre, *Anti-Semite and Jew*, çev. George Becker (New York: Schocken Books, 1976), s. 143. Ella Shohat, *Taboo Memories, Diasporic Voices*'daki "Post-Fanon and the Colonial: A Situational Diagnosis" bölümünden alıntılanmıştır. (Durham, NC: Duke University Press, 2006), s. 253.

69. Bkz. Scholem, "Crypto-Jewish Sect of the Dönmeh (Sabbatians) in Turkey"; Yehuda Liebes, *Studies in Jewish Myth and Jewish Messianism*, çev. Batya Stein (New York: State University of New York Press, 1993); Jacob Barnai, "The Outbreak of Sabbateanism-The Eastern European Factor", *Journal of Jewish Thought and Philosophy* 4 (1994): s. 171-83; hareketin Yahudiler arasında hızlı ve başarılı bir şekilde yayılmasını ele alan, *Shabta'ut: Hebetim hevratiyim* (Kudüs: Shazar Center, 2000); Moshe Idel, "'One from a Town, Two from a Clan'-The Diffusion of Lurianic Kabbala and Sabbateanism: A Re-Examination" *Jewish History* 7, no.2 (1993 sonbaharı): s. 79-104; ve *Messianic Mystics* (New Haven: Yale University Press, 1998). Araştırmacılar Yahudi olmayan unsurlara yöneldiklerinde, genellikle Avrupa'da ve Hıristiyanlar arasında yaygın uygulamaları ele alarak, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve Müslümanlar arasında benimsenen uygulamaları göz ardı ederler. Bkz. Jacob Barnai, "Christian

Messianism and the Portuguese Marranos: The Emergence of Sabbateanism in Smyrna", *Jewish History* 7, no.2 (1993 sonbaharı): s. 119-26. Paul Fenton'un Yahudi ve Müslüman ezoterikler arasındaki bağlantıları ve aralarındaki etkileşimleri araştıran çalışması bir istisnadır. Bkz. *The Cambridge Companion to Medieval Jewish Philosophy*'deki "Judaism and Sufism"[Yahudilik ve tasavvuf] maddesi, der. Daniel Frank ve Oliver Leaman (New York: Cambridge University Press, 2003), s. 201-17.

70. Ben-Tzevi, "Önsöz", 67.

71. Perlmann, "Dönme" (yukardaki, Giriş, not 21'de belirtilmiştir)

72. Abdurrahman Küçük, *Dönmeler ve Dönmelik Tarihi* (1979; yeniden basım, İstanbul: Hamle, 1997), s. 78. Sonraki ansiklopedi maddesi daha işlevseldir. Bkz. Abdurrahman Küçük, *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Dönme" maddesi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988- ; 1994), 9: s. 518-20.

73. İbraniceden Latin alfabesine çevrilen ilahiler için bkz. Moshe Lazar, "Ladino Hymns of the Sabbatean Dönmeh Sect", *Sefarad in My Heart: A Ladino Reader*'daki (Lancaster, CA: Labryinthos, 1999), s. 783-805.

74. Başlıca değerler için bkz. Joel Robbins, *Becoming Sinners: Christianity and Moral Torment in a Papua New Guinea Society* (Berkeley: University of California Press, 2004), s. 11-13.

75. Meir Benayahu, "Giriş", *Sefunot* 14 (1971-77): s. 6.

76. Bu gerçek, conversolar hakkında yazılanların tam zıddıdır. Bkz. Thomas F. Glick, "On Converso and Marrano Ethnicity", *Crisis and Creativity in the Sephardic World, 1391-1648* içinde, der. Benjamin Gampel (New York: Columbia University Press, 1997), s. 59-76.

77. Siyasi, ekonomik ve dini açıdan sınırda olan, ne tam olarak topluma dahil, ne de onun dışında, buna rağmen hem Yahudi hem de Hıristiyan dünyalarının parçası olarak tanımlanan Conversolarla kıyas için, bkz. David Graizbord, *Souls in Dispute: Converso Identities in Iberia and the Jewish Diaspora, 1580-1700* (Philadelphia: University of Pennysylvania Press, 2004), s. 1-7, 171-78.

78. Ricaut, *History of the Present State of the Ottoman Empire*, s. 147-54.

79. A.g.e., s. 147-48.

80. A.g.e., s. 148.

81. Bkz. Reinkowski, "Hidden Believers, Hidden Apostates", s. 409, 420-21; ve Hovann Simonian, *The Hemshin: A Handbook* (Londra: Routledge, 2006).

82. Bkz. Reinkowski, "Hidden Believers, Hidden Apostates" ve Bojan Aleksov, "Adamant and Treacherous: Serbian Historians on Religious

Conversions", *Converting Cultures*, der. Washburn ve Reinhart, s. 99.

83. Scholem, "Crypto-Jewish Sect of the Dönmeh", s. 151.

84. Liebman, *Hidden Heritage*, s. 10.

85. Nissimi, *The Crypto-Jewish Mashhadis*, s. 26-8. Ancak onun araştırması bir paradoksu ortaya çıkarmıştır; Müslümanlar Yahudileri İslam dinini seçmeye zorlayacak kadar hoşgörü sahibi olmamalarına karşın, nasıl Meşhedliler tarafından açıkça uygulanan gizli dini uygulamaları görmezden gelebilecek kadar toleranslı olabilmişlerdir? Bkz. Reinkowski, "Hidden Believers, Hidden Apostates", s. 426-27.

86. Nissimi, *The Crypto-Jewish Mashhadis*, s. 83.

87. Ilgaz Zorlu dinini resmi olarak değiştirebilmek için Museviliğe geçmek zorunda kalmıştır. Türkiye hahambaşı onun bu kararını gönülsüzce kabul etmiştir. Bkz. Ilgaz Zorlu, *Evet, Ben Selanikliyim: Türkiye Sabetaycılığı Üstüne Makaleler* (İstanbul: Belge Yayınları, 1998), ve Marc David Baer, "Revealing a Hidden Community: Ilgaz Zorlu and the Debate in Turkey over the Dönme/Sabbateans", *Turkish Studies Association Bulletin* 23, no. 1 (1999 Baharı): s. 68-75. 1950'lerden sonra Türkiye'deki ve 1948'den sonra İsrail'deki Dönmeler bu kitaptaki araştırmaya dahil değildir.

88. Peter van der Veer, *Imperial Encounters: Religion and Modernity in India and Britain* (Princeton: Princeton University Press, 2001), s. 14-29.

89. Talal Asad, *Geneologies of Religion: Discipline and Reasons of Power in Christianity and Islam* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1993), s. 40-41.

90. Sir James Porter, *Observations on the Religion, Law, Goverment, and Manners of the Turks* (Londra, 1768), 2: s. 40-41.

91. James Gelvin, "Secularism and the Religion in the Arab Middle East: Reinventing Islam in a World of Nation-States", *The Invention of Religion: Rethinking Belief in Poitics and History* içinde, der. Derek Peterson ve Darren Walhof (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2002), s. 122-23; Jens Hanssen, *Fin de siécle Beirut: The Making of an Ottoman Provincial Capital* (New York: Oxford University Press, 2005), s. 69-70; Eugene Rogan, *Frontiers of the State in the Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1920* (New York: Cambridge University Press, 1999), 197-201; ve Selim Deringil, "The Struggle Againist Shi'ism in Hamidian Iraq" *Welt des Islams* 30, (1990): s. 45-62.

1. Aile arasında, 1862-1908

1. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 66.

2. A.g.e, s. 67.

3. A.g.e, s. 85.
4. Mehmet Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım (1906-1960)* (İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1968), s. 54.
5. A.g.e, s. 88.
6. A.g.e, s. 90.
7. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 90.
8. Mehmet Ö. Alkan, *İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e, Selanik'ten İstanbul'a Terakki Vakfı ve Terakki Okulları, 1877-2000* (İstanbul: Terakki Vakfı, 2003), s. 48.
9. Nissimi, *The Crypto-Jewish Mashhadis*, s. 11.
10. A.g.e, s. 13.
11. Engseng Ho, *The Graves of Tarim: Genealogy and Mobility Across the Indian Ocean* (Berkeley: University of California Press, 2006), s. 140.
12. A.g.e, s. 140-41.
13. A.g.e, s. 141.
14. A.g.e, s. 197-99.
15. Esra Özyürek, "Introduction: The Politics of Public Memory in Turkey", *The Politics of Public Memory in Turkey* içinde, (Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2007), s. 1-15.
16. 1862 tarihli belge-BOA, A.MKT.UM 572/1-Giriş not 56'da belirtilmiştir. 1891 tarihli belge, BOA, Meclisi Vükela Mazbatası 68/44'e ise, Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909*'da yer verilmiştir. (Londra: I. B. Tauris, 1999), s. 81.
17. *Istoria tēs epicheirēmatikotētas stē Thessalonikē*, der. Efrosini Roupa ve Evangelos Chekimoglou, cilt. 3: *ē epicheirēmatikotēta stēn periodo 1900-1940* (Selanik: Politistikē Etaireia Epicheirēmatiōn Boreiou Ellados, 2005), s. 280-83.
18. Röportaj, 2006 yazı.
19. Mazower, *Salonica: City of Ghosts*, s. 285.
20. *Arazi ve Emlaki Esasi Defteri,* Makedonya Tarihi Arşivi, Selanik, 1: 162, 2: s. 17-20.
21. Gordlevsky, "Zur Frage über die 'Dönme'", s. 212.
22. Basilēs Dēmētriadēs, *Topographia tēs Thessalonikēs kata tēn epochē tēs Tourkokratias, 1430-1912* (Selanik: Etaireia Makedonikōn Spoudōn, 1983), 150-51n160.
23. Röportaj, 2006 yazı.
24. Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri (MMKTT), Cumhuriyet Arşivi, Ankara, kod 130.16.132, dosya 32441, 32442. Bundan sonra sadece MMKTT dosya numarası belirtilecektir, çün-

kü kullandığım tüm belgeler aynı kod numarasını taşımaktadır.

25. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 59.

26. *Arazi ve Emlaki Esasi Defteri*, 1: 93; 1: 119.

27. MMKTT, 34632, A34655, A34668, 34656.

28. MMKTT, 33270.

29. *Arazi ve Emlaki Esasi Defteri*, 7: 108.

30. Dēmētriadēs, *Topographia tēs Thessalonikēs*, s. 226.

31. Meropi Anastassiadou, *Salonique, 1830-1912: Une ville ottomane a l'âge des réformes* (Leiden: Brill, 1997)

32. Dēmētriadēs, *Topographia tēs Thessalonikēs*, s. 226.

33. Esin Eden ve Nicholas Stavroulakis, *Salonica: A Family Cookbook* (Atina: Talos Press, 1997), s. 22.

34. *Arazi ve Emlaki Esasi Defteri, Müsvedde*, 6: 5a.

35. Aynı kişiyle yapılan röportajlar temel alınarak yazılan ve bir Türk akademisyeni tarafından yayımlanan bir makale için bkz. Okşan Özferendeci, "Tütüncü Hasan Akif ailesi" *Albüm* 1 (Nisan 1998): s. 101-10.

36. *Arazi ve Emlaki Esasi Defteri, Müsvedde*, 6: 11a.

37. *Selanik Vilâyeti Salnamesi* (Bundan sonra SVS olarak geçecektir) (Selanik: Vilâyet Matbaası, 1900-1901), s. 361.

38. *Arazi ve Emlaki Esasi Defteri, Müsvedde*, 6: 11a, 12a; *SVS*, 1902-3, s. 419.

39. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 106-7.

40. Dēmētriadēs, *Topographia tēs Thessalonikēs*, s. 232.

41. Hanssen, *Fin de siècle Beirut*, s. 221, 223.

42. Reşat D. Tesal, *Selanik'ten İstanbul'a: Bir ömrün hikâyesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), s. 11.

43. Anastassiadou, *Salonique*, s. 131.

44. Basilēs Kolonas, "ē ektos tōn toichōn epektasi tēs Thessalonikēs: Eikonografia tēs sunoikias Hamidye" (Doktora tezi, Selanik Aristoteles Üniversitesi, 1991), 1: s. 159. Aynı dönemde, bir Kapancı Dönmesi, Terakki Okulu'nun kurucularından biri ve vilayetin maliye vekâleti kâtibi, tekstil tüccarı Osman Derviş (İsmail Derviş'in oğlu), köşkünü Ahmet ve Mehmet Kapancı'nınkilere yakın olarak inşa etmiştir. Mehmet'in birinci dereceden kuzeniyle evlenen kızı Hasibe, evini babasının köşkünün karşısında satın aldığı arsaya inşa etmiştir.

45. Caminin temel taşının üzerindeki yazıların ve caminin güneş saatinin fotoğrafları için bkz. Dēmētriadēs, *Topographia tēs Thessalonikēs*, s. 332-36.

46. Alexandra Yerolympos ve Vassilis Colonas, "Un urbanisme cosmopolite", *Salonique, 1850-1918: La "ville des Juifs" et le réveil des Balkans* içinde, der. Gilles Veinstein (Paris: Autrement, 1993), s. 168-69; Elçin Macar, "Selanik Dönmelerinin Yaşayan Simgesi: Yeni Cami", *Ta-*

rih ve Toplum 28, sayı 168 (1997): s. 28-29; Mazower, *Salonica: City of Ghosts*, s. 76.

47. Marc David Baer, "Selanik Dönmelerinin Camisi: Ortak bir geçmişin tek yadigârı", çev. Esra Özyürek, *Tarih ve Toplum* 28, sayı 168 (1997): s. 31.

48. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 35.

49. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 331.

50. Gershom Scholem, "The Sprouting of the Horn of the Son of David", s. 385.

51. José Faur, *In the Shadow of History: Jews and Conversos at the Dawn of Modernity* (Albany: State University of New York Press, 1992), ix; vurgu bana ait.

52. Ahmet Emin Yalman, *Turkey in My Time*, (Norman: University of Oklahoma Press, 1956), s. 10-11.

53. Stavroulakis, *Salonika: Jews and Dervishes*, s. 14.

54. Selanik Yahudi cemaatinin hahamı Michael Molho'nun yönetiminde yayımlanan, *In memoriam: Hommage aux victimes juives des Nazis en Gréce*, 2. baskı (Selanik: Communauté israélite de Thessalonique, 1988), s. 380, 382; Stavroulakis, *Jews and Dervishes*, s. 17, 24.

55. *In memoriam*, s. 382; Stavroulakis, *Jews and Dervishes*, s. 47.

2. Dini ve ahlaki eğitim

1. Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, yay. haz. Erol Şadi Erdinç, 2. baskı (İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1997), cilt 1: s. 697-700.

2. A.g.e., 1: 700-701

3. Mert Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri* (İstanbul: Feyziye Mektepleri Vakfı, 2005), s. 82-83.

4. XIX. yüzyılın sonlarında, Amerikalı ve Avrupalı misyonerler ve milliyetçiler, Osmanlı Hıristiyanları ile Yahudileri ve Osmanlı devleti, şehrin nüfusunun çeşitli kesimlerini ıslah etmek ve çağdaşlaştırmak adına, Selanik'te okullar açmıştır. Ben Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (New York: Oxford University Press, 2002); Anastassiadou, *Salonique*, s. 183; Faroqhi, "Selanik", s. 125.

5. Hanssen, *Fin de siècle Beirut*, s. 178, 188.

6. Padişah II. Abdülhamid, devlet eğitimini, İslam'a, dini-ahlaki eğitime, etik değerlere ve görgü kurallarına önem verecek, ayrıca modern yöntemleri ve bilimsel konuları kapsayacak şekilde geliştirmiştir. Bkz. Fortna, *Imperial Classroom*, s. 12, 16-18, 219.

7. Alkan, "Muallim Şemseddin Efendi Mektebi Şâkirdânın Sûret-i Harekâtı", *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları* içinde, s. 328.
8. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 30-31.
9. A.g.e., 48.
10. Şemsi Efendi'nin çabaları, yeni bir eğitim metodu geliştiren (usuli cedid) ve pozitif bilimsel yöntemlerle ahlaki eğitimi bir araya getiren Selim Sabit Efendi'ninkilerle karşılaştırılabilir. Bkz. Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy, and Discipline* (Leiden: Brill, 2001).
11. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 25.
12. Aron Rodrigue, *French Jews, Turkish Jews: The Alliance israélite universelle and the Politics of Jewish Schooling in Turkey, 1860-1925* (Bloomington: Indiana University Press, 1990); Rena Molho, "Le renouveau", *Salonique, 1850-1918* içinde, der. Veinstein, s. 76.
13. Özcan Mert, "Atatürk'ün ilk öğretmeni Şemsi Efendi (1852-1917)", XI. Türk Tarihi Kongresi (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1994), s. 2415; Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 329; Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 35.
14. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 329.
15. A.g.e., s. 58, 63.
16. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 32.
17. Vamık Volkan ve Norman Itzkowitz, *The Immortal Atatürk: A Psychobiography* (Chicago: University of Chicago Press, 1984), s. 30-35.
18. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 23.
19. *SVS*, 1900-1901, s. 341-42.
20. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 60.
21. *Terakki Vakfı Şişli Terakki Lisesinin Dünü Bugünü Yarını, 1879-1979*, (İstabul: Yenilik Basımevi, 1979), s. 17.
22. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 329.
23. *SVS*, 1900-1901, s. 343; *SVS*, 1906-7, s. 262.
24. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 64; Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 25.
25. Röportaj, 2002 yazı.
26. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, 86. Osman Telci Selanik'te ölmüştür, ama naaşı daha sonra İstanbul'daki Dönme mezarlığına nakledilmiştir.
27. *Annuaire commercial & administratif du Vilayet de Salonique* (Selanik: J. S. Modiano/Chambre de commerce de Salonique, 1908), s. 163, 180.
28. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 76.

29. Dēmētriadēs, *Topographia tēs Thessalonikēs*, s. 233.
30. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 91.
31. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 40.
32. Röportajlar, 2005 sonbaharı, 2006 yazı.
33. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.41. Mustafa Tevfik Efendi tarafından başkanlığı yapılan ilk yönetim kurulu, Kitapçı Mustafa Efendi, Mustafa Faik Efendi (avukat), Mustafa Cezar Efendi (tüccar), Karakaş Mehmet Efendi (tüccar) ve İpekçi İsmail Efendi'den (tüccar) oluşuyordu.
34. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 42, 190. Mezar taşında 1936 yazmasına rağmen, Sandalcı 1937 yılında öldüğünü belirtti.
35. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 2. baskı (Londra: Oxford University Press, 1968), s. 206.
36. *Terakki Vakfı Şişli Terakki Lisesinin Dünü Bugünü Yarını*, s. 24.
37. A.g.e. ; Fortna, *Imperial Classroom*, s. 138.
38. *SVS*, 1897-98, s. 273.
39. A.g.e.
40. *SVS*, 1907-8, s. 486.
41. *SVS*, 1895-96, s. 142.
42. *SVS*, 1894-5, s. 133-39.
43. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 51-52. Bundan yaklaşık on yıl öncesine dek, toplumun zeki bir üyesi olan Şemsi Efendi, Selanik'te, kendi yönettiği küçük ölçekli bir kız okulu açana kadar böyle bir okul kurulmamıştı. (Garnett, *Women of Turkey*, s. 103-4)
44. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 102.
45. Aynı eser, 108.
46. *SVS*, 1900-1901, s. 337-41; *SVS*, 1904-5, s. 317.
47. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 57.
48. A.g.e., s. 62.
49. 14 Temmuz 1897, a.g.e.'den alıntılanmıştır, s. 330-31.
50. Yalman, *Turkey in My Time*, s. 17.
51. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s.30, 38, 39, 54, 66. Ayrıca bkz. Ilgaz Zorlu, "Atatürk'ün ilk öğretmeni Şemsi Efendi hakkında bilinmeyen birkaç nokta", *Toplumsal Tarih* 1 (1994): s. 59-60.
52. *SVS*, 1897-8, s. 272.
53. *SVS*, 1907-8, s. 485.
54. İlber Ortaylı, "Ottoman Modernisation and Sabetaism", *Alevi Identity: Cultural, Religious and Social Perspectives* içinde, (25-27 Kasım 1996'da,

İstanbul'daki Swedish Research Institute'de verilen konferansta okunan tebliğler), der. Tord Olsson, Elizabeth Özdalga ve Catharina Raudvere (İstanbul: Swedish Research Institute in Istanbul, 1998), s. 99.

55. 6 Eylül 1897, Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*'nden alıntılanmıştır, s. 56.

56. *Journal de Salonique*, 11 Ağustos 1898,Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 332'den alıntılanmıştır; Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 63.

57. *Journal de Salonique*, 4 Eylül 1899,Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 333'ten alıntılanmıştır.

58. *Annuaire commercial & administratif du Vilayet de Salonique*, s. 174, 178; ve Horton'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Haziran 1910, "Gelen Evrak (Dışişleri Bakanlığı'ndan) (14 Aralık 1909-20 Aralık 1910)" National Archives of the United States [ABD Milli Arşivi], mikrofilm MMA4/b/II.

59. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 80.

60. A.g.e., s. 70.

61. *SVS*, 1897-98, s. 273.

62. A.g.e., s. 278.

63. Fortna, *Imperial Classroom*, s. 229.

64. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 328.

65. A.g.e., s. 330.

66. Gazetenin ismi olan *Gonca-i Edeb*, aynı zamanda iyi eğitim, öğretim ve edebin çiçeği anlamına gelmektedir.

67. *Gonca-i Edeb* (Selanik: Vilayet Matbaası, 1883), sayı: 1 (1 Mart 1883): s. 1; ve Cengiz Şişman, "*Gonca-i Edeb*'ten iki 'söz'", *Tarih ve Toplum* 38.223 (2002): s. 10-11.

68. Fazlı Necip, "Edeb veya Edebiyat", *Gonca-i Edeb*, sayı: 1 (1 Mart 1883): s. 3.

69. *Gonca-i Edeb* sayı: 10 (15 Şubat 1884): s. 154.

70. *Gonca-i Edeb* sayı: 8 (15 Haziran 1883).

71. "İfade", *Gonca-i Edeb*, sayı: 1 (1 Mart 1883).

72. A.g.e.

73. *SVS*, 1889-90, s. 101; *SVS*, 1892-93, s. 32; *SVS*, 1904-5, s. 79; *SVS*, 1907-8, s. 123; *SVS*, 1895-96, s. 58. Nişan listesi için bkz. *SVS*, 1895-96, s. 168.

74. İlber Ortaylı, hatalı bir biçimde, derginin, "dinden hiç bahsetmediğini" belirtmiştir. Dönme okulları hakkında da "en büyük çabanın seküler eğitim vermek için harcandığını" yazdığı düşünülürse, bu hiç de şaşırtıcı değildir. Ortaylı, "Ottoman Modernisation and Sabetaism", s. 101.

75. "Mekteb", *Gonca-i Edeb* sayı: 8 (15 Haziran 1883): s. 126-27.
76. *Gonca-i Edeb* sayı: 2 (15 Mart 1883): s. 45-46.
77. *Gonca-i Edeb* sayı: 11 (15 Mart 1884): s. 174.
78. Alkan, *Terakki Vakfi ve Terakki Okulları*, s. 50.
79. Röportaj, 2006 yazı.
80. Esin Eden ve Nicholas Stavroulakis, *Salonica: A Family Cookbook*, s. 36.
81. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 18, 21.
82. A.g.e., s. 31.
83. Şişman, "A Jewish Messiah in the Ottoman Court", s. 341-42.
84. *Gonca-i Edeb*, sayı: 10 (15 Şubat 1884): s. 145-46.
85. Scholem, "Sprouting of the Horn of the Son of David", s. 383.
86. *Gonca-i Edeb*, sayı: 10 (15 Şubat 1884): s. 159.
87. Yalman, *Turkey in My Time*, s. 17-18.
88. A.g.e, s. 18.
89. A.g.e, s. 15.
90. A.g.e, s. 19. Terakki öğrencileri, öğretmenleri ve mezunları bu dergiye olduğu gibi *Çocuklara Rehber* adlı dergi için de yazılar yazmışlardır, dergiler imparatorluk çapında türlerinin en iyi örnekleridir. Alkan, *Terakki Vakfi ve Terakki Okulları*, s. 63.
91. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 87.
92. Ernest Ramsaur Jr., *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908* (Princeton: Princeton University Press, 1957), s. 121.
93. *Journal de Salonique*, 10 Temmuz 1905; Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 87'den alıntılanmıştır.
94. Scholem, "The Crypto-Jewish Sect of the Dönmeh", s. 159.
95. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 70-72.
96. A.g.e., s. 97-98.
97. Alkan, *Terakki Vakfi ve Terakki Okulları*, 374n97; s. 48.
98. A.g.e., s. 5, 7.
99. Yalman, *Turkey in My Time*, s. 16, 87.
100. Bu yaklaşımın en iyi temsilcisi İlber Ortaylı, "Ottoman Modernisation and Sabetaism"dir. Bunun yanı sıra, bkz. Reşat Kasaba, "Kemalist Certainties and Modern Ambiguities", *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* içinde, der. Sibel Bozdoğan ve Reşat Kasaba (Seattle: University of Washington Press, 1997), s. 15-36. Ayrıca bkz. Deringil, *Well Protected Domains*, ve Fortna, *Imperial Classroom*.
101. Osmanlı eğitim tarihini, çağdaşlaşma ve sekülerleşme tezi üzerinden değerlendirmeye devam etmenin örneği olarak bkz. Somel, *Modernisation of Public Education in the Ottoman Empire*.

102. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 59.

103. Aslı Yurddaş, "Meşru vatandaşlık, gayri meşru kimlik? Türkiye'de Sabetaycılık" (Yüksek lisans tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, Haziran 2004), s. 19. Bkz. "Tarihleri, âdetleri, kendi ifadeleriyle Sabetaycılar: Üniversitede ilk kez tez konusu olan cemaatin gizemli öyküsü", *Nokta* 28 (30 Ağustos-6 Eylül, 2004): s. 29-40.

104. Volkan ve Itzkowitz, *Immortal Atatürk*, s. 30.

105. Mazower, *Salonica: City of Ghosts*, s. 221. Ama sonradan, Dönme okullarının İslam'ın modernleşmesini tam olarak nasıl teşvik ettiğinden söz eder.

106. Fazlı Necip hangi ahlaki ve dini âdetlerin kabul edilebilir olduğunu ve hangilerinden "modern" olmadıkları için kaçınılması gerektiğini anlatıyor, *Gonca-i Edeb*, sayı: 6 (15 Mayıs 1883): s. 91, ve ayrıca bkz. Şişman, "*Gonca-i Edeb*'ten iki 'söz'", s. 11.

107. Şerif Mardin, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi* (New York: State University of New York Press, 1989) Nurcuların bir kolu olan Gülen hareketi, Dönmelere benzer davranmaktadır. Onların İslami ahlak ve etik değerlere dayalı uluslararası eğitim çabalarının bir kaydı için bkz. Berna Turam, *Between Islam and the State: The Politics of Engagement* (Stanford: Stanford University Press, 2007)

108. Van der Veer, *Imperial Encounters*, s. 44-45; 53.

109. Bkz. a.g.e., s. 33, 41.

3. Seyahat ve ticaret

1. *Istoria tēs epicheirēmatikotētas stē Thessalonikē*, der. Roupa ve Chekimoglou, 3: s. 280-83. Roupa ve Chekimoglou şirketin 1872'de kurulduğunu söylüyorlar, fakat bu, Yusuf'un o sırada henüz on dört yaşında olduğu anlamına gelir.

2. *SVS*, 1907-08, s. 582.

3. Hanssen, *Fin de siècle Beirut*, s. 9, 84-112.

4. Bkz. Yerolympos ve Colonas, "Un urbanisme cosmopolite" ve Anastassiadou, *Salonique*.

5. Anastassiadou, *Salonique*, bu süreci en iyi anlatan çalışmadır.

6. Donald Quataert, "Premières fumées d'usines", *Salonique, 1850-1918* içinde, der. Veinstein, s. 177 ve "The Age of Reforms, 1812-1914", *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c.2: *1600-1914* içinde, der. Halil İnalcık (New York: Cambridge University Press, 1994), s. 831.

7. May Seikaly, "Haifa at the Crossroads: An Outpost of the New

World Order", *Modernity and Culture: From the Mediterranian to the Indian Ocean* içinde, der. Leila Tarazi Fawaz ve C.A. Bayly (New York: Columbia University Press, 2002), s. 96-97.

8. Anastassiadou, *Salonique*, s. 94-95.

9. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 216. Yunanistan'ın geri kalanına demiryolu ulaşımı ilk kez 1916'da, Yunan birliklerinin şehri ele geçirmesinden dört yıl sonra sağlanmıştır.

10. Jacob, *Strangers Nowhere in the World*, s. 13.

11. Anastassiadou, *Salonique*, s. 356-59.

12. a.g.e., s. 187-89.

13. a.g.e., s. 192-95.

14. David Harvey, *Paris, Capital of Modernity* (New York: Routledge, 2002).

15. Anastassiadou, *Salonique*, s. 14; Yerolympos ve Colonas, "Un urbanisme cosmopolite", s. 162.

16. Son dönem Osmanlı saat kuleleri için bkz. Hanssen, *Fin de siècle Beirut*, s. 243-47.

17. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 15-16; fotoğraf, s. 17.

18. Nathan Wachtel, *La foi du souvenir: Labyrinthes marranes* (Paris: Seuil, 2001), s. 14.

19. a.g.e., s. 16.

20. a.g.e., s. 19.

21. a.g.e., s. 26.

22. a.g.e., s. 20.

23. Yuri Slezkine, *The Jewish Century* (Princeton: Princeton University Press, 2004), s. 104, 121.

24. Achille Mbembe ve Sarah Nuttall, "Writing the World from an African Metropolis", *Public Culture* 16 (2004 sonbaharı): s. 360.

25. Karş. postmodern Miami: Bkz. Edward LiPuma ve Thomas Koelble, "Cultures of Circulation and the Urban Imaginary: Miami as Example and Exemplar", *Public Culture* 17 (2005 kış): s. 153-177.

26. E.A. Chekimoglou, *Thessalonikē: Tourkokratia kai mesopolemos* (Selanik: University Studio Press, 1996), s. 67-68.

27. *Istoria tēs epicheirēmatikotētas stē Thessalonikē*, der. Roupa ve Chekimoglou, 3: s. 280-83.

28. *SVS*, 1902-3, s. 134; *SVS*, 1904-5, s. 76.

29. *SVS*, 1885-86, s. 104; *SVS*, 1894-95, s. 152; *SVS*, 1902-3, s. 134, 419-20 ve *SVS*, 1904-5, s. 76. Ayrıca bkz. *Annuaire commercial & administratif du Vilayet de Salonique*, s. 144'te Mehmet Kapancı bankacı olarak belirtilmiştir. Mehmet Alkan, Mehmet Kapancı'nın 1886'da Ticaret Odası'na başkanlık ettiğini yazmıştır. Alkan, *Terakki Vakfı ve Te-*

rakki Okulları, s. 35. Fransız ve Amerikan diplomatik kaynakları da bu bankacının önemini kaydetmişlerdi.

30. *Istoria tēs epicheirēmatikotētas stē Thessalonikē*, der. Roupa ve Chekimoglou, 3: s. 280-83.

31. Evangelos Chekimoglou, "The Jewish Bourgeoisie in Thessaloníki, 1906-1911: Assets and Bankruptcies", *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the Fifteenth Century to the end of World War II* içinde, der. Iōannēs K. Chasiōtēs (Selanik: Institute of Balkan Studies, 1997), s. 178; Chekimoglou, *Thessalonikē: Tourkokratia kai mesopolemos*, s. 229; Dēmētriadēs, *Topografia tēs Thessalonikīs*, s. 189.

32. Dēmētriadēs, *Topografia tēs Thessalonikīs*, s. 192.

33. *SVS*, 1889-90, s. 257; *SVS*, 1902-3, s. 419-20.

34. *SVS*, 1889-90, s. 257; *SVS*, 1904-5, s. 95; *SVS*, 1907-8, s. 133. Ayrıca bkz. *Annuaire commercial & administratif du Vilayet de Salonique*, s. 172'de imalat ürünleri ticaretiyle ilgilendiği belirtilmiştir.

35. *SVS*, 1907-8, s. 133.

36. Röportajlar, 2005 sonbaharı, 2006 yazı, 2007 yazı.

37. *Annuaire commercial & administratif du Vilayet de Salonique*, s. 144, 150.

38. Röportajlar, 2003 yazı.

39. *SVS*, 1900-1901, s. 361; *SVS*, 1902-3, s. 432. Ayrıca bkz. *Annuaire commercial & administratif du Vilayet de Salonique*, s. 181'de Hasan Akif ve onun en büyük kızı Fatma'nın eşi Hüsnü'nün tütün ticareti yaptığı belirtilmiştir.

40. Özferendeci, "Soyağacı: Tütüncü Hasan Akif ailesi", s. 100-109.

41. J.-D Keiffer ve T.-X Bianchi, *Dictionnaire turc-français à l'usage des agents diplomatiques et consulaires*, "Douhan tudjari thaifesi" maddesi (Paris: Impr. royale, 1835-37).

42. Gordlevsky, "Zur Frage über die 'Dönme'", s. 207-8.

43. Relli Shechter, "Selling Luxury: The Rise of the Egyptian Cigarette and the Transformation of the Egyptian Tobacco Market, 1850-1914", *International Journal of Middle East Studies* 35, (2003): s. 53.

44. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 216.

45. *Faros tēs Makedonias* (Selanik), 14 Ekim 1892, s. 3.

46. MMKTT, 34632, 34656.

47. MMKTT, A34634.

48. MMKTT, A34638.

49. MMKTT, A34637.

50. National Archives of the United States [ABD Milli Arşivi], mikrofilm MMA4/b/7, no. 102, 21 Aralık 1908, Museum of the Macedonian Struggle, Selanik.

51. National Archives of the United States [ABD Milli Arşivi], mikrofilm MMA4/b/7, no. 293, 28 Eylül 1909, Museum of the Macedonian Struggle, Selanik.

52. Mehmet Kapancı takip eden sene Amerika Dışişleri Bakanlığı'na gönderilen işyerleri ve işadamları listesinde önemli bir bankacı olarak belirtilmiştir. Bkz. Horton'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Haziran 1910 (önceden 2. bölüm, not 58'de belirtilmişti.)

53. Fransa, Archives du ministère des Affaires étrangères [Dışişleri Bakanlığı Arşivi], cilt: 60 (2B), mikrofilm MMA5/b/22, 1910.44b, Museum of the Macedonian Struggle, Selanik.

54. G. Kofinas, *Ta oikonomika tēs Makedonias* (Atina: National Printing House, 1914), s. 225.

55. Fransa,Archives du ministère des Affaires étrangères [Dışişleri Bakanlığı Arşivi], cilt: 60 (2B), mikrofilm MMA5/b/22, 1910.44a, Museum of the Macedonian Struggle, Selanik, Yunanistan.

56. Fransa,Archives du ministère des Affaires étrangères [Dışişleri Bakanlığı Arşivi], cilt: 60 (2B), mikrofilm MMA5/b/22, 1910.44c, Museum of the Macedonian Struggle, Selanik, Yunanistan.

57. *Annuaire commercial & administratif du Vilayet de Salonique*, s. 178, ve Horton'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Haziran 1910 (önceden 2. bölüm, not 58'de belirtilmişti.)

58. *Istoria tēs epicheirēmatikotētas stē Thessalonikē*, der. Roupa ve Chekimoglou, 3: s. 20.

59. Basilēs Kolonas ve Olga Traganou-Delēgianni, *Oi arches tēs biomēhanias stē Thessalonikē, 1870-1912* (Selanik: ETBA, 1987), s. 34.

60. Nikolaos G. Inglesis, *Odigos tēs Elladas...*, yıl: 3, cilt A, 1910-11, kısım 2, Georgios Hadjikiriakou, *Makedonia meta tou parakeimenou tmēmatos tēs Thrakis* (Atina, 1911), s. 35, 39, 48, 49.

61. *Annuaire commercial & administratif du Vilayet de Salonique*, s. 144.

62. Julia Phillips Cohen, özel koleksiyon.

63. Eden ve Stavroulakis, *Salonika: A Family Cookbook*, s. 17.

64. Röportaj, 2002 yazı.

65. Dönme kültürünün sekülerleştirilmesi aşamasında, yemeğin anlamının mistik bağlamdan çıkıp nostaljik bağlama yerleştirilmesiyle ilgili olarak bkz. Avram Elqayam, "Bishulim Shabtaim: Ochel, zikaron, ve-zehut nashit ba-tarbut ha-Shabta'it be-Turkia ha-modernit", *Pe'amim* 105-6 (Sonbahar-Kış 2005-6), s. 219-51.

66. Scholem, "Sprouting of the Horn of the Son of David", s. 99-138.

67. a.g.e., s. 103.

68. Eden ve Stavroulakis, *Salonika: A Family Cookbook*, s. 29-30.

69. a.g.e., s. 203.
70. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 48.
71. Danon, "Une secte judéo-musulmane", s. 272, 275; Scholem, "The Sprouting of the Horn of the Son of David", s. 385.
72. Eden ve Stavroulakis, *Salonika: A Family Cookbook*, s. 29-30.
73. XX. yüzyılın başlarında, New York ve Boston'da da küçük gruplar oluşmaya başlamıştı.
74. Kevin H. O'Rourke ve Jeffrey G. Williamson, *Globalization and History: The Evolution of a Nineteenth Century Atlantic Economy* (Cambridge, MA: MIT Press, 1999).
75. Faruk Tabak, "Imperial Rivalry and Port Cities: A World Historical Approach" (21-25 Mart 2007'de, Floransa, Montecatini Terme'de, Mediterranean Programme of the Robert Schuman Centre for Advanced Studies at the European University Institute tarafından düzenlenen, Sekizinci Akdeniz Toplumsal ve Siyasi Araştırma Toplantısı'nda sunulan tebliğdir.)
76. XVII. yüzyılda, Dönmeler ortaya çıktığında, sarayın Yahudi hekimi İslam dinine döndü ve onun soyundan gelen iki kişi, Şeyhülislam unvanını taşıdı. Bkz. Baer, *Honored by the Glory of Islam*, s. 136.
77. Jacob, *Strangers Nowhere in the World*, s. 2.

4. Bir devrim yapmak, 1908

1. Galanté, *Nouveaux documents sur Sabbetaï Sevi*, s. 75-77.
2. *Haim Nahum: A Sephardic Chief Rabbi in Politics, 1892-1923*, der. Esther Benbassa, çev. Miriam Kochan (Tucaloosa: University of Alabama Press, 1995), s. 5-9.
3. Galanté, *Nouveaux documents sur Sabbetaï Sevi*, s. 76. Metindeki alıntılar da bu kaynaktan yapılmıştır.
4. Yeni bürokratlar sınıfı ve merkezileşme için bkz. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 3. baskı (1983; yeni baskı, İstanbul: Hil Yayınları, 1995), s. 77-150.
5. Hanssen, *Fin de siècle Beirut*, s. 43.
6. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 225.
7. Anastassiadou, *Salonique*, s. 356-59.
8. Hanssen, *Fin de siècle Beirut*, s. 115-16.
9. Kemal Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (New York: Oxford University Press, 2001).
10. Anastassiadou, *Salonique*, s. 3-12.
11. İzmir'in yeni belediyesi için bkz. Vangelis Kechriotis, "Protecting

the City's Interest: The Greek-Orthodox and the Conflict Between Municipal and Vilayet Authorities in Izmir in the Second Constitutional Period" (21-25 Mart 2007'de, Floransa, Montecatini Terme'de, Mediterranean Programme of the Robert Schuman Centre for Advanced Studies at the European University Institute tarafından düzenlenen Sekizinci Akdeniz Toplumsal ve Siyasi Araştırma Toplantısı'nda sunulan tebliğdir)

12. Hanssen, *Fin de siècle Beirut*, s. 139, 145-49.

13. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Yeniçeri çuhası ve II. Bayezid'in son yıllarında Yeniçeri çuha muhasebesi", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi* 2-3 (1973-74): s. 415-66; Benjamin Braude, "International Competition and Domestic Cloth in the Ottoman Empire, 1500-1650: A Study in Undevelopment", *Review of the Fernand Braudel Center* 2 (1979): s. 437-51; Bruce McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe, Taxation, Trade and the Struggle for Land, 1600-1800* (New York: Cambridge University Press, 1981); Immanuel Wallerstein ve Reşat Kasaba, "Incorporation into the World-Economy: Change in the Structure of the Ottoman Empire, 1750-1839", *Economie et sociétés dans l'Empire ottoman (fin du xviiie-début du xxe siècle)* içinde, der. Jean-Louis Bacqué-Grammont (Paris: CNRS, 1983), s. 335-54; Shmuel Avitsur, "Le-toldot ta'asiyat arigei ha-tzemer be-Saloniki", *Sefunot* 12 (*Sefer Yavan* II, 1971-78): s. 145-68; ve Minna Rozen, *Be-netivei ha-Yam ha-Tikhon: Ha-pzura ha-Yehudit-Sfaradit ba-me'ot ha-16-18* (Tel Aviv: Tel Aviv University Press, 1993).

14. I.-S. Emmanuel, *Historie de l'industrie des tissus des Israélites de Salonique* (Paris: Lipschutz, 1935), s. 19.

15. Daniel Goffman, "Izmir: From Village to Colonial Port City" *The Ottoman City Between East and West: Aleppo, Izmir and İstanbul* içinde, der. Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters (New York: Cambridge University Press, 1999), s. 99-100. İzmir'e göç edip Sabetay Sevi'nin hareketine katılanlar arasında Portekizli conversolar da vardı. Bu topluluk hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz. Ya'kov Barnai, "Ha-Kahalim be-Izmir ba-me'a ha-shva-esre", *Pe'amim* 48 (1991); s. 66-84. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yahudi ticaret bağlantılarını gösteren belgeler için bkz. Haim Gerber, *Yehudei Ha-Imperiya Ha-'Otmanit ha-me'ot ha-16-17: Kalkala ve hevra* (Kudüs: Zalman Shazar, 1982).

16. Minna Rozen, "Contest and Rivalry in Mediterranean Maritime Commerce in the First Half of the Eighteenth Century: The Jews of Salonika and the European Presence", *Revue des études juives* 147 (1988): s. 309-52.

17. Faroqhi, "Selānîk", s. 125.
18. *Faros tēs Makedonias*, 26 Şubat 1886, s. 1.
19. François Georgeon, "Selanik musulmane et deunmè", *Salonique, 1850-1918* içinde, der. Veinstein, s. 106.
20. Dēmētriadēs, *Topografia tēs Thessalonikēs*, s. 203.
21. *SVS*, 1902-3, s. 432.
22. *Arazi ve Emlaki Esasi Defteri*, s. 7: 108, 110.
23. Paul Rabinow, *French Modern: Norms and Forms of the Social Environment* (1989; yeni baskı, Chicago: University of Chicago Press, 1995), s. 12-13.
24. Aleka Karadimou-Yerolymbou, "Archaeology and Urban Planning Development in Thessaloniki (19th-20th c.)", *Thessaloniki: Queen of the Worthy. History and Culture* içinde, der. Iōannēs K. Chasiōtēs (Selanik: Paratiritis, 1997), s. 258.
25. Hanssen, *Fin de siècle Beirut*, s. 15.
26. Anastassiadou, *Salonique*, s. 6, 85, 89-90, 150, 154.
27. *Faros tēs Makedonias*, 6 Mart 1891, s. 1.
28. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 160, 163. Mazower, Yahudi, Rum ve Dönme burjuvazisinin Müslümanların elindeki yerel hükümetten destek gördüğünü belirtir, ama bu grupların Dönmelerin elindeki yerel hükümetten destek gördüğünü söylemek daha doğru olacaktır. a.g.e., s. 224, 231.
29. Anastassiadou, *Salonique*, s. 90.
30. Yerolympos ve Colonas, "Un urbanisme cosmopolite", s. 165-67; Anastassiadou, *Salonique*, s. 130, 133, 196; ve N.C. Moutsopoulos, "Une ville entre deux siècles", *Salonique, 1850-1918* içinde, der. Veinstein, s. 35.
31. Karadimou-Yerolymbou, "Archeology and Urban Planning Development", s. 259; Anastassiadou, *Salonique*, s. 156.
32. İbrahim Alâettin Gövsa, *Sabatay Sevi: İzmirli meşhur sahte mesih hakkında tarihî ve içtimaî tetkik tecrübesi* (İstanbul: Lûtfi Kitabevi, 1939), s. 74-76.
33. *SVS*, 1893-94, s. 152-59.
34. Giannēs Megas, *ē epanastasē tōn Neotourkōn stē Thessalonikē* (Selanik: University Studio Press, 2003), s. 63.
35. Fazlı Necib, *Gonca-i Edeb*, sayı: 8 (15 Haziran 1883), s. 118.
36. Paul Dumont, "Naissance d'un socialisme ottoman", *Salonique, 1850-1918* içinde, der. Veinstein, s. 195-207; Anastassiadou, *Salonique*, s. 4.
37. M. Şükrü Hanioğlu, *Young Turks in Opposition* (New York: Oxford University Press, 1995), s. 4.

38. Ernest Ramsaur ondan "Selanikli Nâzım" olarak bahsetmesini onun bir "Selanik sakini" olmasıyla açıklar. Ama cemiyetin kurucusu İbrahim Temo'nun (Ramsaur tarihini, Temo'nun İkinci Dünya Savaşı dönemi hatıralarına dayandırır) ona Selanikli demesinin sebebi, Nâzım'ın Dönme olmasıdır. İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren "Selanikli" kelimesi "Dönme" anlamına gelmeye başlamıştır. Ramsaur, *Young Turks*, s. 15; ve İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin teşekülü ve hidematı vataniye ve inkılâbı milliye dair hatıratım* (Medgidia, Romanya: 1939), s. 16-18; ve Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, "Dönme" maddesi (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1946), s. 474.

39. Ramsaur, *Young Turks*, s. 24.

40. Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s. 200.

41. a.g.e., s. 202-3; Ramsaur, *Young Turks*, s. 90-91.

42. M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (New York: Oxford University Press, 2001), s. 306.

43. Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s. 18-23, 71.

44. a.g.e., s. 208-9. Demolins'in çalışması *A quoi tient la supériorité des Anglo-Saxons?* (Anglosaksonların üstünlüğü neye dayanmaktadır?) diye adlandırılmıştır (Paris: Firmin-Didot, 1897). Demolins bunun sırrının İngiliz ve Amerikan yönetiminin adem-i merkeziyetçiliği ve bireycilik ya da özel teşebbüs olduğunu öne sürmüştür. Ayrıca bkz. Ramsaur, *Young Turks*, s. 81-87.

45. Yusuf Akçura, "Üç Tarz-ı Siyaset", *Türk*, sayı:24 (14 Nisan 1904), s. 1, Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 67'de alıntılanmıştır.

46. Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s. 210; aynı yazar, *Preparation for a Revolution*, s. 40-41. Ermenilerin "anayurdu korumak için hiçbir şey yapmadıkları" ve "bir damla bile kan dökmedikleri" öne sürülmüştür. Sami Paşazade Sezai, "Ermeni mes'elesi", *Şûra-yı Ümmet*, sayı: 57 (13 Ağustos 1904), s. 120, Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 42'de alıntılanmıştır. Hatta, "Kazandıkları servet ve uzmanlaştıkları zanaatların hepsi, bizim sırtımızdan geçinmeleri sayesinde ortaya çıkmıştır." Uluğ, "Ermeniler", *Türk*, sayı: 110 (tarihsiz, 1906?), s. 2, Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 69'da alıntılanmıştır.

47. Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s. 211, 216.

48. a.g.e., s. 168.

49. a.g.e., s. 53. Ayrıca bkz. Ramsaur, *Young Turks*, s. 110-113. Melami tarikatının oynadığı rolden de bahseder.

50. Irène Melikoff, "L'ordre des Bektaşi après 1826", *Turcica* 15 (1983): s. 155-70.

51. Ramsaur, *Young Turks*, s. 113'ten alıntılanmıştır.

52. Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s. 54.
53. a.g.e., s. 54-65.
54. a.g.e., s. 34.
55. a.g.e., s. 34-35.
56. a.g.e., s. 38.
57. a.g.e., s. 40.
58. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 212.
59. Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s. 41.
60. Jacob, *Strangers Nowhere in the World*, s. 97-98.
61. a.g.e., s. 8.
62. Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s. 35.
63. Robert Olson, "The Young Turks and the Jews: A Historiographical Revision", *Turcica* 18 (1986): s. 231; Paul Dumont, "La Franc-Maçonnerie d'obédience française à Salonique au début du XXe siècle", *Turcica* 16 (1984): s. 74.
64. Dumont, "Franc-Maçonnerie", s. 93.
65. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 35.
66. Osman Adil, "Arz", *Gonca-i Edeb*, sayı:2 (15 Mart 1883), s. 23; "Bahçe", a.g.e., sayı: 4 (15 Nisan 1883); "Su", a.g.e., sayı: 5 (30 Nisan 1883): s. 77, devamı, sayı: 6 (15 Mayıs 1883): s. 94; "Ziya", a.g.e., sayı: 7 (1 Haziran 1883): s. 109; "Mısır", a.g.e., sayı: 8 (15 Haziran 1883): s. 124-25, devamı, sayı: 9 (15 Ocak 1884): s. 138, ve sayı: 10 (15 Şubat 1884): s. 150.
67. Dumont, "Franc-Maçonnerie", s. 73.
68. a.g.e., s. 77.
69. a.g.e., s. 71.
70. a.g.e., s. 72-73.
71. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 46-47.
72. David Farhi, "Yehudei Saloniki be-mehafikat ha-Turkim ha-Tzeirim", *Sefunot* 15 (1981): s. 135-53.
73. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 47.
74. a.g.e., s. 36.
75. Ayrıca Yahudilerinkine de benziyordu. Hanioğlu'nun belirttiğine göre "Emmanuel Carasso, Nesim Matzliach, Nesim Ruso ve Emmanuel Salem gibi, Selanik'teki Yahudi toplumunun seçkin bireyleri, İTC üyeleri olmuşlar ve İTC'nin imparatorluk içindeki karargâhıyla yakın ilişkiler geliştirmişlerdir." Bu adamlar aynı zamanda nüfuzlu farmasonlar oldukları için, localarında gizli toplantılar düzenlenmesine ve gizli evrakın saklanmasına izin vermişlerdir. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 260.
76. Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s. 88.

77. a.g.e.
78. a.g.e., s. 89.
79. a.g.e., s. 168.
80. M. Şükrü Hanioğlu, "Jews in the Young Turk Movement to the 1908 Revolution", *The Jews of the Ottoman Empire* içinde, der. Avigdor Levy (Princeton: Darwin Press, 1994), s. 521.
81. Slousch, "Deunmeh", s. 483.
82. Megas, *ē Epanastasē tōn Neotourkōn stē Thessalonikē*, s. 189; Alexandros Dagas, *Sumbolē stēn ereuna gia tēn oikonomiki kai koinoniki exelixi tēs Thessalonikēs* (Selanik, 1998), s. 131.
83. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 45.
84. Georgeon, "Selanik musulmane et deunmè", s. 118.
85. Hanioğlu, "Jews in the Young Turk Movement to the 1908 Revolution", s. 522.
86. Slousch, "Deunmeh", s. 494.
87. Kartpostal, Yıldız Sertel, *Annem*, s. 45'te görülebilir.
88. a.g.e., s. 46.
89. Dumont, "Franc-Maçonnerie", s. 72.
90. Yalman, *Turkey in My Time*, s. 23.
91. a.g.e., s. 35.
92. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 94.
93. Ad. Beaune, "L'ecole Féizié: La jeune turquie", *Journal de Salonique*, 21 Aralık 1909.
94. a.g.e., s. 88.
95. Leskoviki Mehmet Rauf, *İttihad ve Terakki Cemiyeti ne idi?* (1911; yeni baskı, İstanbul: Arba, 1991), s. 85.
96. "Abdul Shed Tears as He Lost Throne", *New York Times* (2 Mayıs 1909).
97. Selanik'teki İngiliz Başkonsolosu General Harry Lamb'in, İstanbul'daki Büyükelçi Sir Gerard Lowther'a gönderdiği telgraf, sevk 38, 24 Mart 1909, Birleşik Krallık, Ulusal Arşivler, Foreign Office [Dışişleri Bakanlığı] Evrakı, FO 195.2328, Museum of the Macedonian Struggle, Selanik.
98. Fransa, Archives du ministére des Affaires étrangères [Dışişleri Bakanlığı], cilt: 60 (2B), mikrofilm MMA5/b/22, Mikrofilmler, 1910.36a, 1910.36b, Museum of the Macedonian Struggle, Selanik.
99. *SVS*, 1906-7, s. 254, 259; *SVS*, 1907-8, s. 487. Selim İlkin, *İslâm Ansiklopedisi*, "Câvid Bey, Mehmet" maddesi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1988-), 7 (1994): s. 175-76, kendisinden "Receb Naim Efendi'nin oğlu, Dönme toplumundan bir tüccar" olarak bahsedilmiştir. Ayrıca bkz. Erik Zürcher, *Turkey: A Modern History* (Londra: I. B. Tauris, 1995), s. 351.

100. Ramsaur, *Young Turks*, s. 98.
101. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 211.
102. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 100, 102.
103. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 44.
104. Yalman, *Turkey in My Time*, s. 22.
105. a.g.e., s. 4.
106. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 1, s. 75-76.
107. Yahudilerin Bolşevik Devrimi'nde önemli bir rol oynadıklarının, Komünist Parti'nin çekirdeğini oluşturduklarının ve bir Yahudi olan Karl Marx'ın öğretilerini uyguladıklarının iddia edildiği Sovyet örneğiyle karşılaştırma için bkz. Slezkine, *Jewish Century*, s. 181.
108. Jacob, *Strangers Nowhere in the World*, s. 104.
109. a.g.e., s. 122.
110. a.g.e., s. 2.
111. a.g.e., s. 4.
112. a.g.e., s. 2.
113. Kıbrıslı Derviş Vahdetî, "Millet selâmettedir", *Volkan*, sayı: 45 (14 Şubat 1909): s. 213–14.
114. Lewis, *Emergence of Modern Turkey*, s. 207-8n4. Bazı İngiliz yazarlarının fikirlerinden alıntılar için bkz. Ramsaur, *Young Turks*, s. 106–9.
115. Bkz. Elie Kedourie, "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle Eastern Studies* 7 (1971): s. 89–104.
116. Bkz. Stanford Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and Turkish Republic* (New York: New York University Press, 1991), muhtelif yerlerde. Eserde, Osmanlı İmparatorluğu'na antisemitizmi getirdiği iddia edilen Ermenilerin ve Rumların Yahudi aleyhtarlığıyla Osmanlı Müslümanlarının hoşgörüsünün sık sık karşılaştırıldığı görülmektedir. Lewis ise, Osmanlı Müslümanları ya da Türklerinkinden ziyade Arapların, özellikle de Filistinlilerin antisemitizmini ele almaya meyillidir. Bkz. Bernard Lewis, *Jews of Islam* (Princeton: Princeton University Press, 1984), muhtelif yerlerde.
117. Bkz. Sander Gillman, *The Jew's Body* (New York: Routledge, 1991) s. 60-103, 169-233; ve Efron, *Defenders of the Race*, s. 13-57.
118. Bkz. Paul Bessemer, "Cavid Bey'e mektuplar", *Tarih ve Toplum* 38 (Temmuz 2002), s. 22–23.
119. *Volkan* gazetesi, İkinci Meşrutiyetin ilk ayları ve 31 Mart olayı için bir yakın tarih belgesi: 11 Aralık 1908–20 Nisan 1909, tam ve aynen metin neşri, haz. M. Ertuğrul Düzdağ (İstanbul: İz Yayıncılık, 1992).
120. A. Şehâbettin'in, "Din", *Volkan*, sayı: 27 (27 Ocak 1909): s. 123.
121. Kıbrıslı Derviş Vahdetî, "Mülk-vatan ve din muhabbeti", *Volkan*, sayı: 42 (11 Şubat 1909): s. 196–97.

122. Kıbrıslı Derviş Vahdetî, "Dindarlık-dinsizlik ve tarikatlar", *Volkan*, sayı:36 (5 Şubat 1909): s. 166–68.

123. Kıbrıslı Derviş Vahdetî, "Ulemâ-yı kirâmın nazar-ı intibâhına", *Volkan*, sayı:40 (11 Şubat 1909): s. 186–88.

124. Kıbrıslı Derviş Vahdetî, "İttihad", *Volkan*, sayı:54 (23 Şubat 1909): s. 256–57.

125. Bu, aynı zamanda Yalman'ın kitabında da belirtilmiştir, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 1, s. 205.

126. Kıbrıslı Derviş Vahdetî, "Gazetelerde görülen telgrafnâme sûretidir", *Volkan*, sayı:78 (19 Mart 1909): s. 375–77.

127. Kıbrıslı Derviş Vahdetî, "Kuvve-i mâneviyyeyi kırmak, ne fenadır!", *Volkan*, sayı:49 (18 Şubat 1909): s. 233.

128. Kıbrıslı Derviş Vahdetî, "Zaman! Asır!", *Volkan*, sayı:73 (14 Mart 1909): s. 351-32.

129. Şeyh Abdürrahim, "Aydın: Efkâr-ı milleti aydınlatıyor", *Volkan*, sayı:84 (25 Mart 1909), s. 408-9.

130. *İkdam*'dan alıntılanan, "Doktor Nâzım Bey'in konferansları", *Volkan*, sayı:72 (13 Mart 1909), s. 345-46.

131. İbrahim Hilmi, "Bursa'dan varaka", *Volkan*, sayı: 77 (18 Mart 1909), s. 371–72.

132. Kıbrıslı Derviş Vahdetî, "İttihad ve Terakki Cemiyeti", *Volkan*, sayı:81 (22 Mart 1909): s. 390-91.

133. Farhi, "Yehudei Saloniki be-mehafikat ha-Turkim ha-Tzeirim."

134. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 270.

135. Sciaky, *Farewell to Salonica*, s. 139.

136. Hanioğlu, "Jews in the Young Turk Movement to the 1908 Revolution", s. 519.

137. Sonradan, Lenin'in Atatürk'ten farklı olarak, kısmen Yahudi kökenli olduğu (anne tarafından) öğrenilmiştir. Slezkine, *Jewish Century*, s. 245-46.

138. Bkz. Slezkine, *Jewish Century*, s. 150-55.

139. a.g.e., s. 173.

140. a.g.e., s. 175-7.

141. a.g.e., s. 169.

142. a.g.e., s. 91.

143. a.g.e., s. 154-55.

144. Feroz Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian and the Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908–1918", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society* içinde, der. Benjamin Braude ve Bernard Lewis (New York: Holmes & Meier, 1982), c. 1, s.425; ve "Vanguard of a Nascent

Bourgeoisie: The Social and Economic Policy of the Young Turks, 1908-1918", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)*, der. Osman Okyar ve Halil İnalcık (Ankara: Meteksan, 1980), s. 332.

145. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 244.

146. a.g.e., s. 244.

5. Yunanistan Selanik'i ve Osmanlı İstanbul'u arasında seçim, 1912-1923

1. www.thessalonikicity.gr/eikones/1800-1917-photosel-2/cityhist_1800-17-istgeg28.htm (26 Mart 2009'da giriş yapılmıştır.)

2. Faroqhi, "Selânîk", s. 122-26.

3. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 281.

4. K. E. Fleming, *Greece: A Jewish History* (Princeton: Princeton University Press, 2008), s. 68-69.

5. Benaroya Yunan sosyalizminin mimarı olmuş, Yunan Sosyalist İşçi Partisi'ni (SEKE) ve Yunan İşçileri Genel Konfederasyonu'nu (GSEE) kurmuştur. Fakat Yunan İçsavaşı sonrasında İsrail'e sürülmüştür. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 271.

6. Carasso 1934'te, Trieste'de öldü. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 271.

7. Sciaky, *Farewell to Salonica*, s. 154.

8. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*'tan alıntılanmıştır, s. 284.

9. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 83.

10. *Eklogikos katalogos periferias Thessalonikēs* (Selanik, 1914), s. 176, seçmen no: 13144, Mehmet Kapancı; s. 183, seçmen no: 13690, Namık Kapancı; s. 184, seçmen no: 13740, Feyrüz Kapancı; ve s. 222, seçmen no: 16645, Ahmet Kapancı'nın oğlu, Mehmet Kapancı.

11. *Salonik: Topographisch-statistische Übersichten* (Viyana: Osterreichisches Handelsmuseum, 1915), s. 142, 152, 165, 169, 170, İpekçi; s. 150-175, Karakaş; s. 147, 161, Kibar; ve s. 161, 175, Şamlı.

12. *Ktēmatikos Sundesmos*, Selanik, Ocak 1915, Makedonya Tarihi Arşivi, Selanik.

13. *Istoria tēs epicheirēmatikotētas stē Thessalonikē*, der. Roupa ve Chekimoglou, 3: 20.

14. *Neotera Mnēmia tēs Thessalonikēs* (Selanik, 1986), s. 224.

15. MMKTT, A34634.

16. MMKTT, A34637.

17. Periklis Argiropoulos, *O Makedonikos Agōn: Apomnēmonevmata* (Selanik: Etairia Makedonikōn Spoudōn, 1957; Atina, 1970), s. 141.

18. Selanik Sanayi ve Ticaret Odası Arşivi.

19. Selanik Sanayi ve Ticaret Odası Arşivi, 20 Mayıs 1915.
20. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 109.
21. a.g.e., s. 115-16.
22. MMKTT,A37856.
23. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 110-11, 117; Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 110.
24. MMKTT, 34619.
25. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 120.
26. MMKTT,A31337.
27. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 124-25, 128-29, 134.
28. Tesal, *Selânik'ten İstanbul'a*, s. 36, 40-44, 48, 63, 65.
29. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 118.
30. Bkz. MMKTT,A37726,A37733,A37737,A37956.
31. Yangının şehrin yeniden inşa edilmesine etkisi için Bkz. Alexandra Yerolympos, "La part de feu", *Salonique, 1850-1918*, der. Veinstein, s. 261-29.
32. *Neotera Mnēmeia tēs Thessalonikēs*, s. 230; Kolonas, "ē ektos tōn toichōn epektasi tēs Thessalonikēs", s. 152. Ayrıca Bkz. Yunanistan Milli Bankası'nın Kültür Vakfı'nın internet sitesi, www.miet.gr/web/en/miet/thess_history.htm (26 Mart 2009'da giriş yapılmıştır.)
33. Anastassiadou, *Salonique*, s. 131.
34. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 283.
35. MMKTT, 32440, 32441, 32442.
36. MMKTT, 32440, 32441, 32442.
37. MMKTT,A34634.
38. MMKTT,A34637.
39. MMKTT,A34638, 34646, 34662.
40. MMKTT,A34664.
41. MMKTT,A34668.
42. MMKTT,A34655.
43. MMKTT,A34660.
44. MMKTT, 34632.
45. *Emboriko Enkolpio, 1921* (Selanik:Avgi, 1921), s. 253.
46. *Emboriko Enkolpio, 1922* (Selanik:Avgi, 1922), s. 322.
47. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 282.
48. Röportaj, 2005 sonbaharı.
49. Dumont, "Franc-Maçonnerie", s. 71.
50. Röportaj, 2006 yazı.
51. Yalman, *Turkey in My Time*, s. 35.
52. a.g.e., s. 49.

53. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 79.
54. a.g.e., s. 69.
55. a.g.e., s. 71.
56. a.g.e., s. 72.
57. a.g.e., s. 74.
58. *Dönmeler: Hunyos, Kavayeros, Sazan* (İstanbul, 1919), bu isimsiz eserin sayfa numaraları metinde, parantez içinde belirtilmiştir.
59. Sazaniko: *-iko* Yahudi İspanyolcası Ladino'da küçültme eki olarak kullanılmaktadır. Galanté, *Nouveaux documents sur Sabbetaï Sevi*, s. 72. Dönmeler, Sabetay Sevi'nin bir beşiğe bebek giysileri içinde bir balık koyduğunu öne süren söylentiler ya da Edirne'deki Dönmelerin balık pazarının yakınında ikamet etmeleri nedeniyle "sazanlar" olarak anılıyor olabilirler.
60. Atik nizâmiye kırkbirinci alayının üçüncü taburu binbaşılığından mütekaid Sâdık, *Dönmelerin Hakîkati* (Dersaadet: Karabet Matbaası, 18 Aralık 1919), s. 4; bu eserin diğer sayfa numaraları metinde, parantez içinde belirtilmiştir.
61. Evrenos Gazi için Bkz. Cemal Kafadar, *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley: University of California Press, 1995), s. 74; ve Heath Lowry, *The Nature of the Early Ottoman State* (Albany, NY: State University of New York Press, 2003), s. 56-61.
62. Scholem, "Sprouting of the Horn of the Son of David", s. 384. Aynı şekilde, Leskovikli Mehmet Rauf, *İttihad ve Terakki Cemiyeti ne idi?*, s. 86-87'de karşılıklı yardımlaşma âdetleri nedeniyle, Dönmeler arasında dilencilere rastlanmadığı belirtilmiştir.
63. Eyal Ginio, "Port Cities as an Imagined Battlefield: The Boycott of 1913", (21-25 Mart 2007'de, Floransa, Montecatini Terme'de, Mediterranean Programme of the Robert Schuman Centre for Advanced Studies at the European University Institute tarafından düzenlenen Sekizinci Akdeniz Toplumsal ve Siyasi Araştırma Toplantısı'nda sunulan tebliğdir.)
64. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 254.
65. Ahmet Refik Altınay, *İki komite, iki kıtal* (İstanbul: yayınevi yok, 1919), s. 14, 19, 60.

6. Anayurdu kaybetmek, 1923-1924

1. Kemal Arı, *Büyük Mübadele: Türkiye'ye zorunlu göç, 1923-25* (1995) 4. baskı (İstanbul: Tarih Vakfı, 2007), s. 165.
2. Rıza Nur, *Hayatım ve Hatıratım* (1929; Türkçe çev. İstanbul: Altın-

dağ Yayınevi, 1968), c. 3, s. 928. Nahum 1909 ve 1920 yılları arasında hizmet veren, Osmanlı İmparatorluğu'nun son hahambaşılarından biriydi. Lozan Konferansı'ndan iki sene sonra Nahum Mısır'a gitmek üzere Türkiye'yi terk etmiştir. Kahire'de hahambaşı olmuş ve 1960'ta ölene dek bu görevini sürdürmüştür.

3. Yalman, *Turkey in My Time*, s. 134–35.

4. Nur, *Hayatım ve Hatıratım*, c. 3, s. 1081.

5. a.g.e.

6. Pakalın, "Dönme", s. 474.

7. Garnett, *Women of Turkey*, s. 108.

8. Bkz. Kader Konuk, "Eternal Guests, Mimics, and *Dönme*: The Place of German and Turkish Jews in Modern Turkey", *New Perspectives on Turkey* 37 (2007): s. 5-30. Dönme tehdidi bu yönden, sömürge dönemi Hindistan'da Hıristiyanlığı seçenlere ya da bağımsız Hindistan'daki İslam dinine geçenlere benzer. Gauri Viswanathan, *Outside the Fold: Conversion, Modernity, and Belief* (Princeton: Princeton University Press. 1998), s. 87.

9. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*'tan alıntılanmıştır, s. 327.

10. Bkz. Zürcher, *Turkey*, s. 167-70; ve Lewis, *Emergence of Modern Turkey*, s. 254-56.

11. Faroqhi, "Selânîk", s. 125.

12. Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*, s. 40.

13. Kont Stanislas de Clermont-Tonnerre 1789'da, Fransız Millet Meclisi'ne hatibane yaptığı konuşmada "Yahudi bireylere her şeyi, Yahudi topluluğuna hiçbir şey vermemeliyiz" demişti, Deborah Hertz, *How Jews Became Germans: The History of Conversion and Assimilation in Berlin* (New Haven: Yale University Press), s. 107'den alıntılanmıştır.

14. Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (New York: Cambridge University Press, 1996), s. 152; "Aftermath of Empire and the Unmixing of Peoples: Historical and Comparative Perspectives", *Ethnic and Racial Studies* 18 (1995): s. 189-218.

15. Hippocrates Papavasileiou'nun sözleri, Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 277'den alıntılanmıştır.

16. Sami Zubaida, "Cosmopolitanism and the Middle East", *Cosmopolitanism, Identity and Authenticity in the Middle East* içinde, der. Roel Meijer (Richmond, Surrey: Curzon, 1999), s. 26-27.

17. Roel Meijer, "Introduction", *Cosmopolitanism, Identity and Authenticity in the Middle East* içinde, der. Roel Meijer, s. 2.

18. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 63-64; ve Fuat Dündar, "The Sett-

lement Policy of the Committee of Union and Progress, 1913-1918", *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities* içinde, der. Hans-Lukas Kieser (Londra: I. B. Tauris, 2006), s. 38.

19. Arı, *Büyük Mübadele*, s. 8.

20. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası*, s. 64-65; ve aynı yazar, "Settlement Policy", s. 38.

21. Viswanathan, *Outside the Fold*, s. xii.

22. Howard Eissenstat, "Metaphors of Race and Discourse of Nation: Racial Theory and State Nationalism in the First Decades of Turkish Republic", *Race and Nation: Ethnic Systems in the Modern World* içinde, der. Paul Spickard (New York: Routledge, 2005), s. 248.

23. Ella Shohat, "Rupture and Return: Zionist Discourse and the Study of Arab Jews", *Taboo Memories, Diasporic Voices* içinde, s. 340.

24. a.g.e., s. 337, 340.

65. *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, der. Seha L. Meray (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, 1967-69), c. 2.

26. Renée Hirschon, "'Unmixing Peoples' in the Aegean Region", *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey* içinde, der. Renée Hirschon, Studies in Forced Migration, 12 (New York: Berghahn Books, 2006), s. 8.

27. Lewis, *Emergence of Modern Turkey*, s. 335.

28. Arı, *Büyük Mübadele*, s. 19.

29. TBMM (Türkiye Büyük Millet Meclisi) Gizli Celse Zabıtları, Devre: 1, Cilt: 4, 2 Mart 1923, s. 8; Eissenstat, "Metaphors of Race and Discourse of Nation", s. 248'de alıntılanmıştır; Arı, *Büyük Mübadele*, s. 16

30. Arı, *Büyük mübadele*, s. 88.

31. Stanford Shaw, "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century", *International Journal of Middle East Studies* 10 (1979): s. 266.

32. 1920'lerde Türk ekonomisinin "Türkleştirilmesine" yönelik çabaların kapsamlı bir açıklaması için bkz. Ayhan Aktar, "Nüfusun homojenleştirilmesi ve ekonominin Türkleştirilmesi sürecinde bir aşama: Türk-Yunan nüfus mübadelesi, 1923-1924", *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları* içinde (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), s. 17-69; Rıfat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri: Bir Türkleştirme Serüveni, 1923-1945* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1999), s. 196-240; ve Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918–1974* (Atina: Center for Asia Minor Studies, 1983), s. 105-12.

33. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 289-93.

34. a.g.e., s. 173-81.

35. a.g.e., s. 306, 308.

36. Bkz. Hans-Lukas Kieser, "Dr. Mehmet Reshid (1873-1919). A Political Doctor", *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah / The Armenian Genocide and the Shoah* içinde, der. Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller (Zürih: Chronos, 2002), s. 245-79.

37. 800.000 rakamı, Osmanlı Dahiliye Nazırı Cemal Bey tarafından, önceki Dahiliye Nazırı Arif Değmer'in 1918'de oluşturduğu komisyonun bulgularına dayanarak 1919'da ilan edilmiştir. Mustafa Kemal (Atatürk) ve Türk ordusunun genelkurmayı bu rakamı doğru kabul etmiş, 1928'de yayımlanan Birinci Dünya Savaşı'ndaki kayıplardan bahseden bir kitapta bu sayı kullanılmıştır. Tüm bunlar Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*'den alıntılanmıştır. (New York: Holt, 2006), s. 183, 345-46.

38. Avner Levi, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler: Hukukî ve Siyasî Durumları*, der. Rıfat N. Bali (İstanbul: İletişim Yayınları, 1992), s. 64.

39. Arı, *Büyük Mübadele*, s. 128.

40. Zürcher, *Turkey*, s. 172; Çağlar Keyder, *State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development* (Londra: Verso, 1987), s. 79.

41. Caroline Finkel, *Osman's Dream: The History of the Ottoman Empire* (New York: Basic Books, 2006), s. 547.

42. Ulahlar bölünmüştü: Ortodoks Hıristiyan olanlar Yunanistan'a gönderilmiş; Müslüman olanlar Türkiye'ye kabul edilmiştir.

43. Galanté, *Nouveaux documents sur Sabbetaï Sevi*, s. 79.

44. Rıfat Bali, "Bir diğer düşman: Dönmeler veya gizli Yahudiler", *Musa'nın Evlatları Cumhuriyet'in Yurttaşları* içinde (İstanbul: İletişim, 2001), s. 412.

45. Ben-Tzevi, "Önsöz"den alıntılanmıştır, 74n17.

46. Dündar, "Settlement Policy", s. 41-42.

47. Arı, *Büyük Mübadele*, s. 89-90.

48. a.g.e., s. 19-20.

49. a.g.e., s. 27.

50. a.g.e., s. 12-15.

51. a.g.e., s. 58-59.

52. a.g.e., s. 42.

53. a.g.e., s. 53-54.

54. a.g.e., s. 59.

55. a.g.e., s. 87.

56. a.g.e., s. 75-76.

57. a.g.e., s. 81-82.

58. a.g.e., s. 114-15.

59. a.g.e., s. 106-8.

60. a.g.e., s. 109-11.

61. a.g.e., s. 76-77.
62. a.g.e., s. 91-92.
63. a.g.e., s. 81-82.
64. a.g.e., s. 96.
65. Tesal, *Selânik'ten İstanbul'a*, s. 66-68.
66. a.g.e., s. 101.
67. a.g.e., s. 139.
68. MMKTT,A37731.
69. MMKTT,A31332.
70. MMKTT, 32440, 32441, 32442.
71. MMKTT,A37753.
72. MMKTT,A34664.
73. MMKTT,A34668,A34660.
74. MMKTT,A34660.
75. MMKTT,A37726.
76. Yanlarında getirdikleri belgelere bakılmaksızın, Türk yetkilileri tarafından yetersiz tazminat verilen ya da hiç ödeme yapılmayan, Yunanistan'dan gelen Müslüman mülteciler hakkında, bkz. Tolga Köker (Leylâ Keskiner'le birlikte), "Lessons in Refugeehood: The Experience of Forced Migrants in Turkey", *Crossing the Aegean* içinde, der. Hirschon, s. 199-200.

7. Sadık Türkler mi yoksa sahte Müslümanlar mı?

1. *Akbaba* (İstanbul), sayı:114 (7 Ocak 1924): s. 3.
2. Arı, *Büyük Mübadele*, s. 163.
3. a.g.e., s. 166-72.
4. 1908'de, Selanik'te çorap, kadın çorabı, battaniye, şemsiye ve ithal galoş ticareti yapan bir tüccar olarak listelenmiştir; 1915'te galoş satmaktadır ve memleketinde bir yün fabrikasının sahibidir. Bkz. *Annuaire commercial & administratif du Vilayet de Salonique*, s. 164; ve *Salonik:Topographisch-statistische Übersichten*, s. 150, 175.
5. "Rüşdü Bey'in eski teşebbüsleri", *Vakit*, (12 Ocak 1924).
6. Gordlevsky, "Zur Frage über die 'Dönme'", s. 202. Rüştü diğer röportajlarda otuz yaşındayken aforoz edildiğini iddia etmiştir.
7. a.g.e., s. 202-3.
8. "Dönmeler hakkında arîza-asıl mesele Selânik Dönmelerinin mübâdeleye tâbi olunmamasını rica etmektir", *Vakit* (4 Ocak 1924).
9. "Ankara'da Karakaşzâde Mehmet Rüşdü Bey'den bilumum Selânik Dönmelerine açık mektup", *Vakit* (7 Ocak 1924); *Sebîlürreşat* 23, sayı: 583 (10 Ocak 1924): s. 174. *Sebîlürreşat* diğer gazetelerdeki ilgi

çekici yazıları yeniden yayımlayan, haftalık bir İslamcı dergidir.

10. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 89'dan alıntılanmıştır. Bu Türk milliyetçisi, bir Askeri Tıbbiye-i Şahane mezunu ve Osmanlı tahtının veliahtının özel hekimiydi. Bir hekimin böyle bir yorumda bulunması, o çağa özgü bir davranıştır. Hanioğlu onun İTC'yi bir devrimci cemiyete dönüştürdüğünü söyler. A.g.e., s. 130-31, 136. 1906'dan 1918'e dek, o ve bir başka doktor, Doktor Nâzım "cemiyetin örgütlenme faaliyetleri üzerinde, sıkı ve denetleyici bir hâkimiyet kurmuşlardır." a.g.e., s. 140.

11. Ahmet Cevat, *Haram yiyicilik: Felâketlerimizin esbabı* (İstanbul, 1912-13), Ginio, "Port Cities as an Imagined Battlefield"da alıntılanmıştır.

12. Talat Paşa, *Talat Paşa'nın Anıları* (İstanbul: Say Yayınları, 1986), s. 75. Edirne'deki Alliance israélite universelle okulunda Türkçe öğretmenliği yapan ve Selanik'teki Posta ve Telgraf İdaresi'nde çalışmış olan Talat Paşa, aynı zamanda 1903'te Makedonya Risorta Locası'na katılmış bir farmasondur. Mebus, dahiliye nazırı, İTC'nin başkanı ve sadrazam olmuştur. Anıları kısmen Ermenilerin katliama uğradıkları iddialarını çürütmek amacıyla yayımlanmıştır. 1921'de Berlin'de bir Ermeni tarafından öldürülmüştür. 1943'te kemikleri yeniden İstanbul, Şişli'de defnedilmiştir.

13. *Sebîlürreşat* 23, sayı: 583 (10 Ocak 1924): s. 174.

14. a.g.e. 23, sayı: 585 (24 Ocak 1924): s. 205.

15. a.g.e. 23, sayı: 583, s. 172-73.

16. a.g.e., s. 173.

17. a.g.e.

18. *Vakit* (7 Ocak 1924); *Sebîlürreşat* 23, sayı:583 (24 Ocak 1924): s. 175.

19. a.g.e., s. 172.

20. a.g.e., s. 173.

21. Gordlevsky, "Zur Frage über die 'Dönme'", s. 201.

22. *Akşam*, 12 Ocak 1924; *Sebîlürreşat* 23, sayı: 584 (24 Ocak 1924): s. 189-90. Becerano Edirne'nin hahambaşıyken ve Mustafa Kemal burada alay komutanlığı yaparken, Mustafa Kemal onu sık sık ziyaret etmiştir. Cumhuriyetin çok önemli olan ilk yıllarında, hahambaşılık yaptığı 1920 ve 1930 yılları arasında, Becerano kurumlarının maddi çöküntü ve yasal kısıtlamalar içinde olduğu bir topluluğun varlığını sürdürebilmesi için elinden geleni yapmıştır. Hahambaşılık 1926 yılında seküler güçlerini kaybetti. Becerano 1931'de öldüğünde seküler liderler yeni bir hahambaşı seçmenin gereksiz olduğuna karar verdiler. Türkiye'deki Yahudilerin 1960 yılına kadar bir dini liderleri olmadı. Bkz. Bali, *Cumhuriyet yıllarında Türkiye Yahudileri*, s. 38, 91, 241.

23. *Sebîlürreşat* 23, sayı: 584 (24 Ocak 1924): s. 190.
24. a.g.e., sayı: 583 (24 Ocak 1924): s. 172.
25. a.g.e., s. 174. Tüm beyanlar olumsuz değildir. Köprülülü Şerif, *Akşam*'daki yazısında, Dönme gençliğinin Selanik'te ve Makedonya ve Kosova'nın başka yerlerinde yenilikçi ve devrimci bir rol oynamaları nedeniyle, (aşağılayıcı bir sözcük kabul edilen) "Dönme" olarak adlandırılmamaları, Türk milletinin bir parçası olarak kabul edilmeleri gerektiğini belirtmiştir. a.g.e., s. 172. Ayrıca *Akşam'da*, İzmir, Karşıyaka'daki İslam Kütüphanesi'nin sahibi olan Dönme Receb Kaymak'ın Rüştü'nün iddialarına nasıl yanıt verdiği de yer almıştır. *Sebîlürreşat* 23, sayı: 585 (24 Ocak 1924): s. 205. Göçmen Hacı Mehmet *Akşam*'a Rodos'tan, mezhep hakkında söylenen her şeyin yanlış olduğunu söyleyen bir telgraf göndermiştir; onlar gizli Yahudiler değil, Türk ve Müslümanlardır. Gordlevsky, "Zur Frage über die 'Dönme'", s. 201. *Sebîlürreşat*'ta belirtildiğine göre, İTC'nin gazetesi *Tanin*'in yanı sıra *Akşam* da Dönmeleri savunmuştur. a.g.e., sayı:583 (24 Ocak 1924): s. 175.
26. Robert Young, *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture and Race* (New York: Routledge, 1995), s. 4.
27. a.g.e., s. 1-28.
28. a.g.e., s. 7-10.
29. Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 106.
30. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri*, s. 82.
31. Rıfat Bali, kişisel iletişim, 2006 baharı.
32. Müslüman tüccarları ve sonrasında ticaretle uğraşan Türkleri diğer etnik-dini grupların üstünde tutan fikirler ve politika yeni bir olgu değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemindeki düşünce ve uygulamaların bir uzantısıdır. Bkz. Hanioğlu, *Preparation for a Revolution*, s. 299; Erik Zürcher, "Young Turks, Ottoman Muslims, and Turkish Nationalists: Identity Politics, 1908-38", *The Ottoman Past and Today's Turkey* içinde, der. Kemal Karpat (Brill: Boston, 2000), s. 150-79; Sciaky, *Farewell to Salonica*, s. 147; Zafer Toprak, "Osmanlı donanması, Averof zırhlısı ve ulusal kimlik", *Toplumsal Tarih* 113 (2003): s. 10-19; Ginio, "Port Cities as an Imagined Battlefield"; Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)* (Ankara: Yurt Yayınları, 1982), s. 60-68, 98, 170-73; ve Keyder, *State and Class in Turkey*, s. 61-62.
33. Gordlevsky, "Zur Frage über die 'Dönme'", s. 201.
34. Jean Brunhes ve Camile Vallaux, *La géographie de l'historie: Géographie de la paix de la guerre sur terre et sur mer* (Paris: Alcan, 1921); *Mihrab* (15 Ocak 1924); *Sebîlürreşat* 23, sayı:585 (24 Ocak 1924): s. 203.
35. Gövsa, *Sabatay Sevi*, s. 5.

36. *Sebîlürreşat* 23, sayı:585 (24 Ocak 1924): s. 204-5; ve a.g.e., sayı: 586: s. 220.

37. Robert Dankoff, "An Unpublished Account of *mum söndürmek* in the *Seyahatname* of Evliya Chelebi", *Bektachiyya: Etudes sur l'ordre mystique des Bektachis et les groupes relevant de Hadji Bektach* içinde, der.A. Popovic ve G.Veinstein (İstanbul: Isis, 1995), s. 69-73.

38. Garnett, *Women of Turkey*, s.108.

39. *Resimli Dünya*, 15 Eylül 1925, s. 4-6; 15 Ekim, s. 2-4; 15 Kasım, s. 3-4. Paul Bessemer, "Who is a Crypto-Jew? A Historical Survey of the Sabbatean Debate in Turkey", *Kabbalah* 9'da alıntılanmıştır (2003): s. 109-52. Bessemer; "bu beyan derginin genellikle yayımladığı tutkulu aşk hikâyeleri, gerçek suç hikâyeleri, çöküş hikâyeleri, kalp kırıklığı anlatılarıyla fazlaca uyumludur ve gerçekliği hayli şüphe uyandırıcıdır," diye eklemiştir.

40. *Resimli Dünya*, (15 Kasım 1925), Galanté, *Nouveaux documents sur Sabbetaï Sevi*'de Fransızcaya çevrilmiştir; s. 50.

41. *Akşam*, (4 Mayıs 1935), Galanté, *Nouveaux documents sur Sabbetaï Sevi*'de Fransızcaya çevrilmiştir; s. 53.

42. Bu konuya İslamcı basındaki klasik yaklaşım için bkz. Yesevizade, "Dönmelerin mum söndü", *Sebil*, (18 Haziran 1976). Yazara göre Kızılbaşların [Aleviler] bu uygulamayı sürdürdüklerinin söylentisi yayılmış olsa da, grup üyelerinin hiçbiri bunu açıkça beyan etmemiştir. Diğer taraftan ("daha sapkın ve istismarcı bir zihniyete" sahip olan) Yahudiler [Dönme] bu uygulamayı sürdürdüklerini kabul etmişlerdir. Onu korkutan şey, bu hasta insanların, güzellik yarışmaları ve porno filmler gibi "cinsel sapkınlık propagandaları yapan" bu "domuzların" mikroplarının, "tüm topluma bulaşacak olmasıdır."

43. *Vakit* (18 Ocak 1924), s. 1-2.

44. "Dönme meselesi: Selânikli genç bir Dönme imzasıyla aldığımız son derece mühim ve şayan-i dikkat bir mektup!", *Resimli Dünya* 15, sayı:3 (15 Kasım 1925), s. 3-4.

45. Bkz. Erol Şadi Erdinç, "Ahmet Emin Yalman: Bir yaşam hikâyesi" ve Ahmet Emin Yalman, "Ahmet Emin Yalman'ın anlattığı dönemler", *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim* içinde, s. ix-xxii.

46. *Vatan*, (11 Ocak 1924), s. 1.

47. *Vatan*, (15 Ocak 1924), s. 2.

48. *Vatan*, (19 Ocak 1924), s. 2.

49. Röportaj, 2002 sonbaharı.

50. *Vatan*, (17 Ocak 1924), s. 2.

51. *Vatan*, (22 Ocak 1924), s. 2.

52. *Vatan*, (20 Ocak 1924), s. 2.

53. Ahmet Midhat Paşa 1872'de temmuzdan ekime kadar ve sonrasında 1876 yılının aralık ayından 1877 yılının şubat ayına dek veziriazam olarak görev yapmıştır. 1876'daki darbede ve Osmanlı anayasasını kaleme almada öncü bir rol oynamıştır. 1877'de Padişah II. Abdülhamid tarafından Arabistan'a sürülmüştür; 1884'te Mekke yakınlarındaki Ta'if'te şüpheli koşullar altında hayatını kaybetmiştir. Bkz. Zürcher, *Turkey*, s. 384-85.

54. Galanté, *Nouveaux documents sur Sabbetaï Sevi*, s. 62.

55. Anlaşılan Karakaşlar kafalarını ve sakallarını tıraş etmemişlerdir; Kapancılar kafalarını tıraş etmemişler ama sakallarını her zaman tıraş etmişlerdir. Dönmelerin ayırt edici özelliklerinden biri olarak tıraş olmaya verilen önem, Selanik'teki tüm berberlerin Dönme olduğunun iddia edilmesine yol açmıştır. Ben-Tzevi, "Önsöz", s. 74; Gordlevsky, "Zur Frage über die 'Dönme'", s. 216.

56. Galanté'den Ortaylı'ya kadar bütün yazarlar bu yanlış iddiayı tekrar etmişlerdir. Bkz. Galanté, *Nouveaux documents sur Sabbetaï Sevi*, s. 63.

57. *Vatan*, (20 Ocak 1924), s. 2.

58. *Vatan*, (21 Ocak 1924), s. 2.

59. a.g.e.

60. *Vatan*, (22 Ocak 1924), s. 2.

61. David Hollinger, "Amalgamation and Hypodescent: The Question of Ethnoracial Mixture in the History of the United States", *American Historical Review* 108, (2003): s. 1366.

62. Bkz. Viswanathan, *Outside the Fold*, s. 75-82.

63. Gövsa, *Sabatay Sevi*, s. 6.

64. Gövsa tanınmış bir yazar ve öğretmendir. Zeki Gürel, *İbrahim Alâettin Gövsa*, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı, Türk büyükleri dizisi (Ankara, 1995). Ayrıca bkz. Marc David Baer, "Osmanlı Yahudilerinin mesihi ve onun Türkiye Cumhuriyeti'ndeki izleri", *Virgül* II, çev. Esra Özyürek (Eylül 1998): s. 48-51. Gövsa yaklaşık kırk tane eğitim ve edebiyat eserinin, popüler ansiklopedi ve sözlüğün yazarıdır. Özellikle çocuk edebiyatı eserleriyle ünlenmiştir. 1910-11 yıllarında bir Yahudi okulunda Türkçe öğretmenliği yapmış ve 1920'lerin başında Karakaş Dönmelerin Makriköy (Bakırköy) Kız Okulu'nun müdürü olarak görev yapmıştır. 1929'dan başlayarak on yılı aşkın süre boyunca mecliste görev yapmış, Rıza Nur'un Sinop'unun yanı sıra İstanbul'u da temsil etmiş ve Maârif Nezareti'nde başmüfettiş olarak çalışmıştır. Cumhuriyet Bayramı'nda, *Hürriyet* gazetesindeki köşesi için yazı yazdığı sırada kalp krizi geçirerek hayatını kaybetmiştir.

65. Baer, "Osmanlı Yahudilerinin mesihi"; Gürel, *İbrahim Alâettin Gövsa.*

66. *Yedi Gün*, sayı:212 (31 Mart 1937): s. 14-6, 26; sayı:213 (7 Nisan 1937): s. 11-2; sayı: 214 (14 Nisan 1937): s. 12-3; sayı:215 (21 Nisan 1937): s. 12-3; sayı:216 (28 Nisan 1937): s. 12-3, 25. Tefrikada genel olarak, son bülümün sonunda Dönmelerden bahsedilmesinin haricinde, tamamiyle Sabetay Sevi'nin yaşamıyla ilgili bilgilere yer verilmiştir. İki yıl sonra yayımlanan kitap, bu tefrikanın, güncellenen ve Dönmelerden detaylı olarak bahseden genişletilmiş versiyonudur. Metindeki parantez içinde belirtilen sayfa numaraları, kitaba aittir. Gövsa, *Sabatay Sevi.*

67. Röportaj, 2006 yazı.

68. Yitzhak Ben-Tzevi 1943'te yeni cumhuriyetteki durumları hakkında bilgi edinmek için Dönmelerin soyundan gelen kişileri ziyaret ettiğinde, bazı Dönme dualarının hâlâ kullanıldığını öğrenmişti. Ben-Tzevi, "Önsöz", çev. Lenowitz, s. 102.

69. a.g.e., s. 72.

70. *Son Saat* (26 Kasım 1925).

71. *Son Saat* (27 Kasım 1925).

72. Todd Endelman, "Jewish Self-Hatred in Britain and Germany", *Two Nations: British and German Jews in Comparative Perspective* içinde, der. Michael Brenner ve diğerleri, (Tübingen: Mohr Siebeck, 1999), s. 344; 362-63.

73. Till Van Rahden, "Germans of the Jewish Stamm': Visions of Community Between Nationalism and Particularism, 1850 to 1933", *German History from the Margins, 1800 to the Present* içinde der. Mark Roseman, Nils Roemer ve Neil Gregor (Bloomington: Indiana University Press, 2006), s. 38.

74. İhsan Arif tarafından yapılan röportaj, *Vakit* (17 Ocak 1924).

75. Aamir Mufti, "Secularism and Minority: Elements of a Critique", *Social Text* 45 (1995): s. 75-96.

76. Carlebach, "Ohne Messias: Dönmehs", s. 176.

77. Viswanathan, *Outside the Fold*, xi.

8. Dönmeleri laik ulus-devlete yeniden dahil etmek

1. Tesal, *Selânik'ten İstanbul'a*, s. 77, 95, 100, 101.

2. Röportajlar, 2003 yazı; Yıldız Sertel, *Annem*, s. 80-81. Perlmann "Dönme" (yukardaki, Giriş, 21. notta belirtilmiştir), aksini iddia etmektedir: "Bu yurt değişimi ve bunu takip eden dağılma süreci, Selanik'in Yahudi atmosferiyle olan bağlantılarının kopması, Türkiye'deki seküler milliyetçi okulların etkisi, Dönmelerin genç nesli-

nin birbiriyle uyumunun azalmasına ve kayıtsızlığa sebep olmuştur."

3. İlkin, "Câvid Bey, Mehmet."

4. Binbaşı Sadık'ın kahramanı Evrenos Gazi'nin soyundan gelen Mustafa Rahmi, Selanik'teki İTC'nin ilk ve nüfuzlu üyelerinden biri, 1908 ve 1912 yılları arasında Osmanlı Mebusan Meclisi'nin vekili ve 1914-15 yıllarında İzmir valisi olarak görev yapmıştır, fakat aynı zamanda sürgüne gitmeye zorlanmış, cumhurbaşkanına yönelik bir komplo kurmaktan gıyabında mahkûm edilmiştir. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 144-45.

5. Çağlar Keyder, "The Setting", *İstanbul: Between the Global and the Local* içinde, der. Çağlar Keyder (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 1999), s. 3.

6. a.g.e.

7. a.g.e., s. 6.

8. a.g.e.

9. Çağlar Keyder, "The Consequences of the Exchange of Populations for Turkey", *Crossing the Aegean* içinde, der. Hirschon, s. 49.

10. a.g.e., s. 50.

11. Yalman, *Turkey in My Time*, s. 87, 110.

12. Gramsci tartışması için bkz. Amanda Anderson, "Cosmopolitanism, Universalism, and the Divided Legacies of Modernity", *Cosmopolitics: Thinking and Feeling Beyond the Nation* içinde, der. Pheng Cheah ve Bruce Robbins (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1998), s. 270-71.

13. Bruce Robbins, "Comparative Cosmopolitanisms", a.g.e. içinde, s. 248.

14. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* (Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1997), c. 2: s. 130, Rıfat Bali, "The Politics of Turkification During the Single Party Period", *Turkey Beyond Nationalism*, der. Keiser, s. 47 içinden alıntılanmıştır.

15. a.g.e., s. 202-44; Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 104.

16. Keyder, "Setting", s. 10.

17. Röportaj, 2003 yazı.

18. Aslı Yurddaş'ın röportaj yaptığı, ismi belirtilmeyen Karakaş üyesinin (Bay B.'nin) ailesi 1949'da Teşvikiye'ye taşınmıştı. Karakaş H. K.'nın dedesi (1914-70), nüfus mübadelesinin ardından 1930'larda Selanik'ten Eminönü, İstanbul'a varmıştı. Sonraki on yıl içerisinde ailesiyle Nişantaşı'na yerleşmiş ve oğlu 1950'lerde Terakki ve Feyziye okullarında eğitim görmüştür. Ailenin tüm üyeleri İstanbul'daki Bülbüldere Mezarlığı'nın Karakaşlara ayrılan bölümüne gömülmüştür. Yurddaş, "Meşru vatandaşlık, gayrimeşru kimlik?", s. 25, 139.

19. Kendisiyle röportaj yapılan bir Karakaş grubu üyesinin neredeyse tüm erkek akrabaları, aralarına tekstil fabrikası sahibi olan dedesi de dahil olmak üzere, 1880 ve Birinci Dünya Savaşı yılları arasında Selanik'te doğmuş ve 1930'larda İstanbul'da ölmüşlerdir. Bu bilgilerden, onların nüfus mübadelesine dahil edildikleri ya da en azından, Yunanistan Selanik'i aldıktan sonra Türkiye'ye taşındıkları sonucuna varılmaktadır. Yine de bir erkek akrabası 1914'te Selanik'te doğmuş ve on iki yıl sonra burada hayatını kaybetmiştir. Bu durum, aralarına çocuklar da dahil olmak üzere, bazı Dönmelerin şehirde daha uzun süre kalmayı başardıklarını ortaya koymaktadır. Dahası, kadın akrabalarından bazıları, Birinci Dünya Savaşı ve nüfus mübadelesi arasında İstanbul'da doğmuşlardır. Tekstil ticaretiyle uğraşan ailesinin, nüfus mübadelesinin öncesinde de Osmanlı'nın başkentinde kolları vardı.

20. Yurddaş, "Meşru vatandaşlık, gayrimeşru kimlik?", s. 30.

21. Röportaj, 2006 yazı.

22. Röportaj, 2002 yazı.

23. MMKTT, A31331. 1915'te, Selanik'te, demir ocağı, buhar çekici, sigara kâğıdı ve demir kasa üretimi ve tuhafiyecilikle uğraşmışlardır. Bkz. *Salonik: Topographische-statistische Übersichten*, s. 147, 161 ve 183.

24. MMKTT, 32176.

25. MMKTT, 32176.

26. MMKTT, A31336.

27. Röportaj, 2005 sonbaharı.

28. Haldun Nüzhet 1945'te babasını, birçok Yakubi Dönmesi'nin gömülü olduğu, Feriköy'deki Müslüman mezarlığına gömmüştür.

29. Röportaj, 2006 yazı.

30. Tesal, *Selânik'ten İstanbul'a*, s. 193.

31. Carlebach, "Ohne Messias: Dönmehs", s. 176. Ailesi Selanik'teyken avlusu olan büyük bir evin sahibidir, fakat Türkiye Cumhuriyeti'nde bir kulübede yaşamışlardır. Selanik'te gençlerini orduya katılmaktan muaf tutmalarını ve kuralları çiğneyenleri hapisten çıkarmalarını sağlayacak paraları ve imkânları olmasına rağmen, Türkiye'de tek amcası askere alınmıştı. Eskiden dışarıdan yardım almaksızın kendi sorunlarını çözebiliyorlarken, Dönmeler toplumsal sorumluluk anlayışlarını kaybetmiş ve dışarıdan yardım beklemişlerdir, fakat kimse yardım etmemiştir. Carlebach, "Ohne Messias: Dönmehs", s. 183.

32. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 29.

33. a.g.e., s. 139. Bu kaynağın diğer sayfa numaraları metinde, parantez içinde belirtilmiştir.

34. Halide Edip'in babası Selanikli Dönmeler grubuna ait değildir. O İslam'ı seçen bir Yahudidir.

35. MMKTT, A37726.

36. Selanik'teki İpekçi Kardeşler şirketi 1908'de kristal ve porselen, 1910'da tuhafiye ve son olarak 1915'te battaniye, cam ve ayna, mobilya ve döşeme, parfüm ve piyano ticaretiyle ilgilenmiştir. Bkz. *Annuaire commercial & administratif du Vilayet de Salonique*, s. 155; ve Horton'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 2 Haziran 1910 (yukardaki, 2. Bölümde, 58. notta belirtilmiştir); ve *Salonik: Topographisch-statistische Übersichten*, s. 142, 152, 165, 169 ve 170.

37. İsmail İpekçi, Selanik'teki kuruluşundan itibaren okul için çalışıyordu. *Journal de Salonique*, 13 Temmuz 1903'te Feyziye İnas Mektebi'nin dikiş öğretecek Türkçe konuşan bir idareciyi işe almak istediğini okuyucularına duyurmuştur; başvuranların Bonmarché'nin sahibi İpekçi İsmail Efendi'yle temasa geçmeleri gerekmektedir. Sandalcı, *Feyz-i Sıbyân'dan Işık'a Feyziye Mektepleri*, s. 333.

38. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 122.

39. a.g.e., s. 126.

40. a.g.e., s. 133.

41. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 135, 144.

42. Namık Kapancı vasiyetnamesinde okula 500 lira miras bıraktığını belirtmiştir. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 163, 199. Selanik'teki meslekleri için bkz. *Annuaire commercial & administratif du Vilayet de Salonique*, s. 144, 173 ve 178; ve *Salonik: Topographisch-statistische Übersichten*, s. 153, 186.

43. Mecdi Derviş, "Aile ile mektebte elbirliği için en güzel bir masal: Bir hususî mektebimizin 55inci yıldönümü, Şişli Terakki Lisesi, 1879-1934", *Resimli Şark* 38 (Şubat 1934): s. 1.

44. Röportaj, 2002 yazı.

45. 1962 kadar ileri bir tarihte, Telci, Kapancı ve Akev (Duhani Hasan Akif'in soyundan gelenler) ailelerinin üyelerinin de katıldığı bir genel kurul toplantısı düzenlenmiştir. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 207.

46. Bülbüldere Mezarlığı hakkında, bkz. www.uskudar-bld.gov.tr/portal/En_/tı.jsp?PageName=guideAyr&ID=228 (1 Nisan 2009'da giriş yapılmıştır.)

47. Bkz. B. Serdar Savaş, Ömer Karahan ve R. Ömer Saka, "Delivery of Health Care Evaluation Studies, Financing, Health, Health Care Reform, Health System Plans Turkey", *Health Care Systems in Transition* içinde, der. Sarah Thomson ve Elias Mossialos, cilt: 4, sayı:4: *Turkey* (Kopenhag: European Observatory on Health Care Systems,

2002), www.euro.who.int/document/E79838.pdf (1 Nisan 2009'da giriş yapılmıştır).

48. Alkan, *Terakki Vakfı ve Terakki Okulları*, s. 86.

49. a.g.e., s. 83; *SVS*, 1904-5, s. 319.

50. *Faros tēs Makedonias*, 6 Şubat 1891, s. 1.

51. Yılmaz Öztuna, *Türk Besteciler Ansiklopedisi*, "Selanikli Udi Ahmet Bey" maddesi (İstanbul: Hayat Neşriyat Anonim Şirketi, 1969), s. 35.

52. Ho, *Graves of Tarim*, s. 3, 7.

53. a.g.e., s. 3.

54. a.g.e.

9. Unutmayı unutmak, 1923-1944

1. Ayhan Aktar, "Homogenising the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered", *Crossing the Aegean* içinde alıntılanmıştır, der. Hirschon, s. 81.

2. Aktar, "Nüfusun homojenleştirilmesi ve ekonominin Türkleştirilmesi", s. 26.

3. Evangelos Hekimoğlu, "Thessaloniki, 1912-1940: Economic Developments", *Thessaloniki: Queen of the Worthy* içinde, der. Chasiōtēs, s. 142-54.

4. Arı, *Büyük Mübadele*, s. 63.

5. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 69.

6. Sciaky, *Farewell to Salonica*, s. 90'da on sekiz bin; Yıldız Sertel, *Annem*, s. 24'te ise yirmi bin kişilik bir tahmin yapılmıştır.

7. Iōannēs K. Chasiōtēs, "First After the First and Queen of the Worthy: In Search of Perennial Characteristics and Landmarks in the History of Thessaloniki", *Thessaloniki: Queen of the Worthy* içinde, der. Iōannēs K. Chasiōtēs, s. 28; Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 310.

8. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 327.

9. Röportaj, 2007 yazı.

10. *Efēmeris tōn Balkaniōn*, 21 Mart 1923.

11. Kostas Tomanas, *Chroniko tēs Thessalonikēs, 1821-1944* (Skopelos, Yunanistan: Nēsides, 1996), s. 39-40.

12. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 323.

13. MMKTT, 33270.

14. MMKTT, 38629.

15. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 340.

16. *Efēmeris tōn Balkaniōn*, 10 Haziran 1925.

17. a.g.e., 14 Haziran 1925.
18. a.g.e., 15 Haziran 1925.
19. a.g.e., 17 Haziran 1925.
20. a.g.e., 30 Ekim 1927.
21. Tomanas, *Chroniko tēs Thessalonikēs*, s. 39.
22. Ioannis A. Skourtis, "Prospathies idrisis austriakou emborikou epimelitērēou kai austriakis trapezas stē Thessalonikē (1887-1894)", Yunan Tarih Derneği, *XVI Panhellenic Historical Congress (26-28 Mayıs 1995), Proceedings* içinde (Selanik), s. 315.
23. Stavroulakis, *Salonika: Jews and Dervishes*, s. 17.
24. a.g.e., s. 17, 47.
25. Gordlevsky, "Zur Frage über die 'Dönme'", s. 200-201.
26. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 383; Fleming, *Greece: A Jewish History*, s. 94, 97.
27. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 410-16.
28. Stavroulakis, *Salonika: Jews and Dervishes*, s. 383.
29. a.g.e., s. 418.
30. Stavroulakis, *Salonika: Jews and Dervishes*, s. 18.
31. Röportaj, 2007 yazı.
32. Corry Guttstadt, *Die Türkei, die Juden, und der Holocaust* (Berlin: Assoziation A, 2008), s. 267.
33. Hıfzı Topuz, *100 soruda Türk Basın Tarihi*, (2. basım, İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1996), s. 82-83.
34. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 2, s. 1032, 1053.
35. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 115.
36. Topuz, *100 soruda Türk Basın Tarihi*, s. 84.
37. a.g.e., s. 97.
38. Bu tartışma hakkında bilgi almak için bkz. Emin Karaca, *Türk Basınında Kalem Kavgaları* (İstanbul: Gendaş, 1998), s. 111-39.
39. Karaca, *Türk Basınında Kalem Kavgaları*, s. 111.
40. a.g.e., s. 120.
41. Ahmet Emin Yalman, "Umumi Yerlerde Türkçe", *Tan* 4 (Mart 1937). Bu makaleye Ayhan Aktar, "Cumhuriyetin ilk yıllarında uygulanan 'Türkleştirme' politikaları", *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları* içinde yer verilmiştir, s. 122-24.
42. Avram Galanti, *Vatandaş Türkçe Konuş!* (İstanbul: Hüsn-i Tabiat Matbaası, 1928).
43. Karaca, *Türk Basınında Kalem Kavgaları*, s. 127-28.
44. *Sebîlürreşat* 23, sayı: 583 (24 Ocak 1924): s. 175.
45. a.g.e., s. 128-9.
46. a.g.e., s. 130.

47. a.g.e., s. 130.
48. Karaca, *Türk Basınında Kalem Kavgaları*, s. 133.
49. a.g.e., s. 137.
50. Topuz, *100 soruda Türk Basın Tarihi*, s. 97.
51. Röportaj, 2002 yazı.
52. Röportaj, 2004 yazı.
53. Ancak büyükbabası başarılı bir işadamı değildir ve başta spor olmak üzere başka ilgi alanları vardır. Onun oğlu ve röportaj yaptığım kişinin babası ise, önce İstanbul'da muhasebeci olarak çalışmış, sonra Selanikli diğer dört Dönme'yle birlikte, alanının Türkiye Cumhuriyeti'ndeki ilk örneklerinden biri olan bir gömlek etiketleme firması kurmuştur.
54. "Turkish Tax Kills Foreign Business", *New York Times*, 11 Eylül 1943, Rıfat Bali, *The "Varlık Vergisi" Affair: A Study on Its Legacy. Selected Documents* (İstanbul: Isis Press, 2005), s. 350'den alıntılanmıştır.
55. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 2, s. 1258.
56. a.g.e., s. 2: 1251.
57. Yalman, *Turkey in My Time*, s. 204.
58. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 2, s. 1161.
59. a.g.e., c. 2, s. 1228.
60. a.g.e., c. 2, s. 1163.
61. a.g.e., c. 2, s. 1163-4.
62. a.g.e., c. 2, s. 1259.
63. Bali, *"Varlık Vergisi" Affair*, s. 53.
64. Yalman, *Turkey in My Time*, s. 204.
65. Faik Ökte, *Varlık Vergisi Faciası* (İstanbul: Nebioğlu Yayınevi, 1951), s. 81.
66. Odaklandığı esas konu Varlık Vergisi olan, Yılmaz Karakoyunlu'nun *Salkım Hanım'ın Taneleri* (İstanbul: Simavi Yayınları, 1990) adlı romanında ve 1999'da Tomris Giritlioğlu'nun yönettiği aynı ismi taşıyan filmde, Dönme kategorisi hatalı bir biçimde, bu kitabın konusu olan Dönmeleri değil, İslam'a dönen herkesi tanımlamak için kullanılmıştır. Bkz. Ayhan Aktar, "Malın var, mı, derdin var!", *Radikal 2*, 28 Kasım 1999.
67. Birleşik Krallık, Public Record Office, FO 371 / 33376 / R8573 / 810 / 44, 12 Aralık 1942, Bali, *"Varlık Vergisi" Affair*, s. 408'de alıntılanmıştır.
68. Leyla Neyzi, "Remembering to Forget: Sabbateanism, National Identity, and Subjectivity in Turkey", *Comparative Studies in Society and History* 44, sayı: 1 (2002): s. 145-46, 149.
69. Bali, *"Varlık Vergisi" Affair*, s. 246.

70. Bkz. Rıfat Bali, "Yirmi Kur'a İhtiyatlar olayı", *Tarih ve Toplum* 179 (Kasım 1998): s. 4-18.

71. Bkz. Konuk, "Eternal Guests, Mimics and *Dönme*", s. 24n61.

72. Detaylı bir inceleme için, bkz. Douglas Frantz ve Catherine Collins, *Death on the Black Sea: The Untold Story of the Struma and World War II's Holocaust at Sea* (New York: ecco, 2003).

73. Corinna Görgü Guttstadt, "Depriving Non-Muslims of Citizenship as Part of the Turkification Policy in the Early Years of the Turkish Republic: The Case of Turkish Jews and Its Consequences During the Holocaust", *Turkey Beyond Nationalism* içinde, der. Kieser, s. 50-56. Naziler tarafından işgal edilen Avrupa'daki Yahudi Türk vatandaşlarının trajik hikâyeleri üzerine detaylı bir inceleme için, ayrıca bkz. Corinna Görgü Guttstadt, *Die Türkei, die Juden, und der Holocaust*, özellikle s. 259-485. Guttstadt'ın çalışması, Stanford Shaw, *Turkey and the Holocaust: Turkey's Role in Rescuing Turkish and European Jewry from Nazi Persecution 1933-45*'ta (New York: Macmillan, 1993) ortaya atılan iddiaların çoğunu çürütmüştür.

74. Guttstadt, *Die Türkei, die Juden, und der Holocaust*, s. 365.

75. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri*, s. 551.

76. Ertan Aydın, "Secular Conversion as a Turkish Revolutionary Project in the 1930s", *Converting Cultures* içinde, der. Washburn ve Reinhart, s. 161.

77. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri*, s. 538-41.

78. ABD, diplomatik telgraf, İlkbahar 1943, Bali, *"Varlık Vergisi" Affair*, s. 95'te alıntılanmıştır.

79. Bali, *"Varlık Vergisi" Affair*, s. 36.

80. Leyla Tavşanoğlu, Cahit Kayra'yla röportaj, *Cumhuriyet*, 19 Aralık 1999, Neyzi, "Remembering to Forget", s. 146'da alıntılanmıştır.

81. Bali, *"Varlık Vergisi" Affair*, s. 52.

82. a.g.e., s. 40.

83. Cemil Koçak, *Türkiye'de Millî Şef Dönemi (1938-1945)* (İstanbul: İletişim, 1996), c. 2, s. 508, Bali, *"Varlık Vergisi" Affair*, s. 55'ten alıntılanmıştır.

84. Bali, *"Varlık Vergisi" Affair*, s. 89.

85. a.g.e., s. 120.

86. Röportaj, 2004 yazı.

87. "Turkish Tax Kills Foreign Business", *New York Times*, 11 Eylül 1943. Bu makalede verilen bilgiler, Bali, *"Varlık Vergisi" Affair*, s. 350'de alıntılanmıştır.

88. Bali, *"Varlık Vergisi" Affair*, s. 11.

89. Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, (7. basım, İstanbul: Remzi,

1991), c. 2, s. 235-36, Bali, *"Varlık Vergisi" Affair*, s. 56-57'de alıntılanmıştır.

90. Bali, *"Varlık Vergisi Affair*, s. 46.

91. a.g.e., s. 53.

92. a.g.e., s. 85.

93. Ahmet E. Yalman, "Berbad bir rahatsızlık", *Vatan*, 25 Eylül 1944.

94. Yalman, *Turkey in My Time*, s. 204.

95. a.g.e., s. 203, 205.

96. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 2, s. 1250-57. Ayrıca bkz. Rıdvan Akar, *Aşkale Yolcuları: Varlık Vergisi ve Çalışma Kampları* (İstanbul: Belge Yayınları, 1999); Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri*, s. 424-95; Ayhan Aktar, "Varlık Vergisi nasıl uygulandı?", *Varlık Vergisi* içinde s. 135-214: Ayhan Aktar, "Varlık Vergisi sırasında gayrimenkul satışları ile servet transferi: İstanbul tapu kayıtlarının analizi", a.g.e. içinde, s. 215-43, Ökte, *Varlık Vergisi Faciası*; Lewis, *Emergence of Turkey*, s. 297-302; ve Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 207-33.

97. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 2, s. 1252.

98. "Sağlığa yararlı olan bu saf ve zinde dağ muhitini yakından gördüm ve oraya sürgün edilenlerin halk tarafından ne kadar iyi muamele gördüklerini, ne kadar rahat yaşadıklarını ve sıhhate kavuşmak için ne kadar iyi imkânlar bulduklarını haber aldım." Yalman, *Yakın tarihte gördüklerim ve geçirdiklerim*, s. 2: 1252. Bu ifade orada bulunmuş başka kişilerin anlattıklarıyla çelişmektedir.

99. Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 220.

100. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 2, s. 1259.

101. a.g.e., s. 133.

102. Yalman, *Turkey in My Time*, s. 3.

103. a.g.e., s. 279.

104. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 1, s 12-13.

105. a.g.e., s. 11.

106. a.g.e., s. 11, 15.

107. a.g.e., s. 20.

108. a.g.e., s. 701.

109. a.g.e., s. 205.

110. a.g.e., s. 124.

111. a.g.e., s. 311-12.

112. a.g.e., c. 2, s. 884.

113. a.g.e., s. 897.

114. a.g.e., s. 899.

115. a.g.e., s. 952.

116. Yıldız Sertel, *Annem*, s. 175-76.

117. a.g.e., s. 175.
118. a.g.e., s. 188.
119. a.g.e., s. 198.
120. a.g.e., s. 311.
121. a.g.e., s. 193-94.
122. a.g.e., s. 212.
123. a.g.e., s. 221.
124. a.g.e., s. 214.
125. a.g.e., s. 223.
126. a.g.e., s. 290.
127. a.g.e., s. 234. Sonunda, 1960'ların başında SSCB'deki Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. Sabiha Sertel 1968'de Bakü'de gömülmüştür. 1970'lerde, kamuoyunun zihninde, basmakalıp önyargılarla Müslüman karşıtı, ateist, sadakatsiz, komünist bir Dönme gazeteci olarak yer etmiştir. a.g.e., s. 237, 240.
128. Bkz. Soner Çağaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who Is a Turk?* (New York: Routledge, 2006). Çağaptay, dinin etnikleştirilmesinin –Müslüman ve Türk kategorilerinin birbirine geçirilmesinin–, cumhuriyetin ilk yıllarında birçok Müslüman grubun Türk olarak kabul edilirken, Hıristiyanların neden ulusun dışında bırakıldıklarını açıkladığını öne sürmüştür. Cumhuriyetin ilk yıllarında ırkçılığın ne denli hâkim olduğunu teslim etmekten kaçınan Çağaptay, tarihi kanıtların ortaya koyduğunun aksine, Yahudilerin –diğerlerinden esasen dilsel seçimleriyle ayrıldıklarını iddia etmiştir– sadece ötekileştirildiklerini, dışlanmanın ya da hükümetin Yahudi düşmanlığının kurbanı olmadıklarını söylemiştir.
129. Bkz., Viswanathan, *Outside the Fold*, s. 82-89.
130. TBMM, Zabıt Ceridesi, Devre: 1 Cilt: 4, 4 Ekim 1920, s. 478, Eissenstat, "Metaphors of Race and Discourse of Nation", s. 246'da alıntılanmıştır.
131. Andrew Davison, *Secularism and Revivalism in Turkey: A Hermeneutic Reconsideration* (New Haven: Yale University Press, 1998), s. 2.
132. Aydın, "Secular Conversion as a Turkish Revolutionary Project."
134. Asad, *Genealogies of Religion*, s. 40-41.
135. Viswanathan, *Outside the Fold*, s. 97.
136. Dönmelerin deneyimlerinin, Mısır'daki Karaim, komünist ve burjuva Yahudilerin deneyimleriyle karşılaştırılması ve Yahudilerin Mısırlı olabilecekleri gerçeğini inkâr eden milliyetçi tarihlerin eleştirisi için, bkz. Joel Beinin, *The Dispersion of Egyptian Jewry: Culture, Politics, and the Formation of a Modern Diaspora* (Berkeley: University of California Press, 1998).

Sonuç

1. Van der Veer, *Imperial Encounters*, s. 14.
2. a.g.e., s. 19.
3. a.g.e., s. 20.
4. Ermenilerin 1915-17'deki tehcirlerinin ve katledilmelerinin sebebi teokrasi ya da İslam'ın sözde militarist ve hoşgörüsüz yapısı değil, yeni, seküler ulus ve ırk kavramlarıdır.
5. Bkz. Zorlu, *Evet, ben Selânikliyim*; Baer, "Revealing a Hidden Community"; ve Eden ve Stavroulakis, *Salonica: A Family Cookbook*.
6. Esin Eden, *Annemin Yemek Defteri: Selanik, Münih, Brüksel, İstanbul* (İstanbul: Oğlak Yayınları, 2001)
7. Bkz. Elqayam, "Bishulim Shabtaim."
8. Dumont, "Franc-Maçonnerie", s. 92.
9. Macar, "Yeni Cami", s. 29. Dönme camisi 1940'ta kapanmış ve ancak 1953'te yeniden açılmıştır; 1968'de yeni arkeoloji müzesinin deposu olarak kullanılmaya başlanmıştır. 1973'te Yunan Ortodoks Kilisesi bu yapıyı kiliseye dönüştürme girişiminde bulunmuş, fakat başarılı olamamıştır. Günümüzde geçici sergiler için bir galeri olarak kullanılmaktadır.
10. Selanik Nazım Plan Uygulama ve Çevre Koruma Teşkilatı'ndan (sonradan binaya yerleşen kurum) Maria Lilimpaki'yle yapılan röportaj, 2003 yazı. *In memoriam: Hommage aux victimes juives des Nazis en Grèce*, s. 88, 93'te, Kapancı'nın evinden bir Yahudi yalısı olarak bahsedilmiştir; Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 400'de, bu bina bir banliyö yalısı olarak tanımlanmıştır.
11. Chasiōtēs, "First After the First and Queen of the Worthy", şehrin tarihini kutlamak için 1997'de yayımlanan derleme ciltteki başmakalede, Dönmelerin, kendi kaynaklarıyla yatırım yapmalarında ve şehrin dönüştürülmesinde oynadıkları önemli aracılık rolleri gözardı edilmiş ve bunun yerine Belçika, İngiltere ve Fransa'nın katkıları övülmüştür.
12. Zamana dair bu kavrayış David Harvey, "Geographical Knowledges / Political Powers", *The Promotion of Knowledge: Lectures to Mark the Centenary of the British Academy, 1902-2002* der. John Morrill (New York: Oxford University Press, 2004), s. 87-115'den gelmektedir.
13. Yurddaş, "Meşru vatandaşlık, gayri meşru kimlik?", s. 60, 30.
14. Röportaj, 2005 sonbaharı.
15. Yurddaş, "Meşru vatandaşlık, gayri meşru kimlik?", s. 64, 78-84.
16. Bkz. Bali, "Bir diğer düşman: Dönmeler veya gizli Yahudiler"; Yurd-

daş, "Meşru vatandaşlık, gayri meşru kimlik?", s. 21-22. Yazarın "Dönmeleri" "Yahudilerle" bir tuttuğu ve Yahudi karşıtı söylemleri dile getirdiği, Dönme karşıtı yazıların bir örneği için, bkz. Mehmet Şevket Eygi, *İki kimlikli, gizli, esrarlı ve çok güçlü bir cemaat: Yahudi Türkler yahut Sabetaycılar* (İstanbul: Zvi-Geyik, 2000).

17. Ahmet Yıldız, *Ne Mutlu Türküm diyebilene: Türk ulusal kimliğinin etno-seküler sınırları (1919-1938)* (İstanbul: İletişim, 2001), s. 16-18; Zürcher, *Turkey*, s. 198-99.

18. "About the 'Mohammedan Greeks'!", *Turkey*, sayı:2, Mart 1921, s. 6, Hans-Lukas Kieser, "An Ethno-Nationalist Revolutionary and Theorist of Kemalism: Dr. Mahmut Esat Bozkurt, 1892-1943", *Turkey Beyond Nationalism* içinde, der. Hans-Lukas Kieser, s. 23.

19. İsmet İnönü, *Vakit*, 27 Nisan 1925; Füsun Üstel, *İmparatorluk'tan ulus-devlete Türk Milliyetçiliği Türk Ocakları, 1912-31* (İstanbul: İletişim, 1997), s. 173'te ve Bali, "Politics of Turkification", *Turkey Beyond Nationalism* içinde, der. Kieser, s. 44'te alıntılanmıştır.

20. Mahmut Esat, *Son Posta*, 20 Eylül 1930; Şaduman Halıcı, *Yeni Türkiye'de Devletin Yapılanmasında Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004), s. 348'de ve Keiser, "An Ethno-Nationalist Revolutionary and Theorist of Kemalism", s. 25'te alıntılanmıştır.

21. "Masonluk meselesi, sabık adliye vekili Mahmut Esat Bey'in Masonlara cevabı I", *Anadolu*, 18 Ekim 1931; Hakkı Uyar, *"Sol milliyetçi" bir Türk Aydını Mahmut Esat Bozkurt (1892-1943)* (Ankara: Büke, 2000), s. 72'de ve Kieser, "An Ethno-Nationalist Revolutionary and Theorist of Kemalism", s. 27'de alıntılanmıştır.

22. Bkz. Ahmet Almaz ve Pelin Batu, *Geçmişten Günümüze Yahudilik Tarihi* (İstanbul: Nokta, 2007); ve Eygi, *Yahudi Türkler yahut Sabetaycılar*.

23. Van der Veer, *Imperial Encounters*, s. 21.

24. Valensi, "Conversion, intégration, exclusion", s. 180-81.

25. Derek R. Peterson ve Darren R. Walhof, "Rethinking Religion", *The Invention of Religion: Rethinking Belief in Politics and History* içinde, der. Derek R. Peterson ve Darren R. Walhof (New Brunswick, NJ: Rutgers University Press, 2002), s. 8.

26. Bu modelin sunumu için bkz. Richard Eaton, *The Rise of Islam and the Bengal Frontier, 1204-1760* (Berkeley: University of California Press, 1993), s. 269-90.

27. Reinkowski, "Hidden Believers, Hidden Apostates", s. 427.

28. Nissimi, *Crypto-Jewish Mashhadis*, s. 37.

29. Hertz, *How Jews Became Germans*, s. 193.

30. Bkz. Esra Özyürek, "Convert Alert: German Muslims and Turkish

Christians as Threats to Security in New Europe", *Comparative Studies in Society & History* 51, sayı:1 (Ocak 2009), s. 91-116.

31. Baskın Oran, "The Story of Those Who Stayed: Lessons from Articles 1 and 2 of the 1923 Convention", *Crossing the Aegean*, der. Hirschon, s. 110.

32. Almanya ve Türkiye'deki Aleviler, günümüzde Aleviliğin İslam'ın gerçek tefsiri mi, bir Şii mezhebi mi, yoksa ayrı bir din mi olduğu konusunda tartışmaktadır.

33. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 2, s. 1018.

34. Faur, *In the Shadow of History*, s. 3.

35. Ayaklanmaların ardından Alevi katliamları gerçekleşmiştir (1925'te Şeyh Said, 1937'de Dersim).

36. Alevilere duyulan güvensizlik, 1993'te Sivas'ta, bir Alevi kültür konferansı için toplanan otuz yedi yazar ve müzisyenin öldüğü Madımak Oteli'nin yakılması gibi, bu gruba yönelik dönemsel mezhepler arası şiddet patlamalarına yol açmıştır. Aleviler hakkında bkz. Esra Özyürek, "Beyond Integration and Recognition: Diasporic Constructions of Alevi Muslim Identity Between German and Turkey", *Transnational Transcendance: Essays on Religion and Globalization* içinde, der. Thomas J. Csordas (Berkeley: University of California Press, 2009); David Shankland, *The Alevis in Turkey: The Emergence of a Secular Islamic Tradition* (Londra: Routledge Curzon, 2003); *Turkey's Alevi Enigma: A Comprehensive Overview*, der. Paul J. White ve Joost Jongerden (Leiden: Brill, 2003); Hülya Küçük, *The Role of the Bektāshīs in Turkey's National Struggle* (Leiden: Brill, 2002); Harald Schüler, *Türkiye'de Sosyal Demokrasi: Particilik, Hemşehrilik, Alevilik* (İstanbul: İletişim, 1999); Irene Melikoff, *Hacı Bektaş: Efsaneden Gerçeğe* (İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2004; 1998); ve *Alevi Identitiy: Cultural, Religious and Social Perspectives. 25-27 Kasım 1996'da, İstanbul'daki Swedish Research Institute'de verilen bir konferansta sunulan tebliğler.* der. Tord Olsson ve diğerleri (İstanbul: İstanbul Swedish Research Institute, 1998).

37. Slezkine, *Jewish Century*, s. 36-37.

38. a.g.e., s. 41-43.

39. Jacobs, *Hidden Heritage*, s. 28.

40. a.g.e., s. 29.

41. a.g.e., s. 30.

42. Gilman, *Jew's Body*, s. 169-93.

43. Levi, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Yahudiler*, s. 110.

44. Günay Göksu Özdoğan, *"Turan"dan "Bozkurt"a: Tek parti döneminde Türkçülük, 1931-1946* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), s. 197.

45. Renée Levine Melammed, *Heretics or Daughters of Israel? The Crypto-Jewish Women of Castile* (New York: Oxford University Press, 2002), s. 7.

46. Bu yabancı ya da toplumdışı kişi kavramı, Georg Simmel'den gelir. Wolff, *Sociology of Georg Simmel*, s. 402-8'de alıntılanmış ve Jacobs, *Hidden Heritage*, s. 127'de belirtilmiştir.

47. Tomas Atancio, "Crypto-Jewish Remnants in Manito Society and Culture", *Jewish Folklore and Ethnology Review* 18 (1996): s. 59-68.

48. Brian Pullan, "A Ship with Two Rudders': 'Righetto Marrano' and the Inquisition in Venice", *Historical Journal* 20 (1977): s. 25-58.

49. Sartre, *Anti-Semite and Jew*, çev. Becker, s. 143, Shohat, "Post-Fanon and the Colonial", *Taboo Memories, Diasporic Voices* içinde, s. 253'ten alıntılanmıştır.

50. Bkz. Rıfat Bali, "II. Dünya Savaş yıllarında Türkiye'de azınlıklar: 'Balat Fırınları' söylentisi", *Tarih ve Toplum* 180 (Aralık 1998): s. 11-17; ve Laurent Mallet, "Karikatür dergisinde Yahudilerle ilgili karikatürler, 1936-1948", *Toplumsal Tarih* 34 (1996), s. 26-33.

51. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 395'ten alıntılanmıştır.

52. Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 410. Metin için bkz. *Documents on the History of the Greek Jews: Records from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs*, der. Photini Constantopoulou ve Thanos Veremis, 2. baskı (Atina: Kastaniotis Editions, 1999), s. 254-56. Başpiskopos Damaskinos ve diğer seçkin Atinalılar, "Yahudilerin sürülmelerinin askıya alınmasını" istemişlerdi.

53. Bessemer, "Who Is a Crypto-Jew?"

54. Röportaj, 2007 yazı.

55. Frantz Fanon ırk damgası hakkında şunları yazmıştır: İnsanlar kendilerini nefret edilen yabancılar olarak görür ve nefret uyandıran kişi imgesini içselleştirirler. Kendilerine, birine nefret duyan çoğunluk kültürünün ırkçı bakışıyla yaklaşırlar. Frantz Fanon, *Black Skin, White Masks*, çev. Constance Farrington (New York: Grove Press, 1967).

Sonsöz

1. Yalman, *Turkey in My Time*, s. 255.

2. a.g.e., s. 258.

3. a.g.e., s. 4, 251.

4. "Hicazdeki veba bir Yahudi oyunudur!", *Büyük Doğu*, 17 Temmuz 1952, 1; Slezkine, *Jewish Century*, s. 308.

5. *Büyük Doğu*, 22 Ağustos 1952, s. 1'deki gibi.

6. "Avdeti Ahmet Emin", *Büyük Doğu*, 29 Mayıs 1952, I. 19 Ağustos'ta yayımlanan sayısında Yalman bir örümcek olarak resmedilmiştir. Aynı gazetede 1952 yılının haziran ve temmuz aylarında yayımlanan birçok makale, güzellik yarışmalarına odaklanmıştır ve gazete iki Amerikalı denizcinin bir Türk yarışmacıyı öptüğünü görüntüleyen fotoğrafı yeniden yayımlamıştır.

7. *Büyük Doğu*, 30 Ağustos 1951, s. 1. Suikast girişimi için bkz. Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, c. 2, s. 1589-1621.

8. *Ulus*, 23-27 Kasım 1952. Üzmez daha sonra, suç ortağı panikleyip hareketsiz kalınca, onun elinden tabancayı nasıl aldığını ve altı el ateş ettiğini gururla anlatmıştır. Hiçbir pişmanlık belirtisi göstermemiş ve Yalman'ın ölmediğini öğrendiği zaman büyük bir hayal kırıklığına uğradığını söylemiştir. Yalman'ın eşi saldırıdan hemen sonra onu hapishanede ziyaret ettiğinde, ona dışarı çıkar çıkmaz bu işi bitireceğini söylemiştir. Hüseyin Üzmez, *Çilenin Böylesi* (1977; 6. baskı, İstanbul: Timaş, 2002), s. 10. Üzmez cezasının bir kısmını çektikten sonra, hukuk diploması almış ve 1970'lerde ve 1980'lerde bazı devlet bakanlıklarında görev yapmıştır. Günümüzde *Akit* ve *Vakit* gazetelerinin yazarlığını yapmaktadır. Kitabının kapağında, eski başbakan Necmettin Erbakan'ın onunla ilgili "milli ve manevi meselelerde karşısına çıkan engeli taş öğütür gibi ezip geçen konkasör" övgüsü yer almaktadır.

9. Yalman, *Turkey in My Time*, s. 252-23. Böyle suçlamalarda bulunmasına rağmen, Üzmez'in 2008 yılının aralık ayında, on dört yaşındaki kızıyla cinsel ilişkiye girmek için bir anneye para vermesi sebebiyle tutuklanması ironik bir olaydır.

10. a.g.e., s. 159, 252, 261.

11. Karaca, *Türk Basınında Kalem Kavgaları*, s. 224-25.

12. Bkz. Jacob Landau, *Tekinalp: Turkish Patriot, 1883-1961* (İstanbul: Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 1984). Yalman 1973'te öldü. Yalmanların Feriköy'deki Müslüman mezarlığında bulunan aile mezarları sade, süssüz ve üzerinde İslami yazılar bulunmayan, oldukça yüksek ve geniş, üstünde sadece "Yalman ailesi" ve aile üyelerine ait bir düzine ismin yazılı olduğu, kitap şeklindeki bir mermer kütlesidir. Dönme kökenli, önde gelen bir başka gazeteci olan Abdi İpekçi (d. 1929), o kadar şanslı değildi. 1979'da, daha sonra Papa II. John Paul'ü öldürme girişiminde bulunacak Mehmet Ali Ağca tarafından düzenlenen suikaste kurban gitmişti.

13. Bkz. Nissimi, *Crypto-Jewish Mashhadis*, s. 18-21.

14. Wachtel, *Foi du souvenir*, s. 330-31.

15. Valensi, "Convesion, intégration, exclusion", s. 182.

Dizin

A
Abdi Efendi Bey 74, 235
Abdi Fevzi 81, 82
Abdülhamid II., 14, 43, 57, 71, 77, 79, 85, 111, 119-123, 127, 131, 168, 235, 255, 275, 312, 340
Ağca, Mehmet Ali 355
Ahmet Arik 190
Ahmet Feyzi Ata 54
Ahmet Kapancı, *bkz.* Kapancı, Ahmet
Ahmet Mithat Efendi 234
Ahmet Rıza 122
Akçura, Yusuf 121, 132, 325
Akif, Acile 53
Akif, Duhani Hasan 53, 57, 74, 97, 98, 102, 116, 344
Akif, Emine 54, 74
Akif, Fatma 54, 223, 320
Akif, Osman Nuri 148, 185
Akif, Fuat 224, 231, 259
Akşam (gazete) 19, 194, 197, 201, 337-339
Alevi 201, 290, 291, 314, 352
Alexandris, Alex 199, 334, 338, 342, 350
Ali Efendi 52
Ali Rıza Hüsnü 103
Ali Rıza Paşa 124
Ali Salih 62
Alkan, Mehmet 48, 87, 319
Allatini ailesi 111, 115, 168
Alliance israélite universelle okulu 71, 181, 314, 337
Altınay, Ahmet Refik 168, 332
Arazi ve Emlaki Esasi Defteri 18, 58, 311, 312, 318, 324
Argiropoulos, Periklis 144, 330
Arı, Kemal 188, 332, 334-336, 345
Arigoni, Pierro 60
Aristoteles Üniversitesi 254, 255, 312
Asad, Talal 43, 310, 350
Asıf Efendi 241
Asır (gazete) 78, 79, 132, 136, 137, 256, 329
Aşure 103, 104
Atatürk, Mustafa Kemal 13, 68-70, 72, 73, 77, 86, 88, 89, 129, 140, 150, 175, 176, 181, 190, 197, 211, 214, 219, 220, 222, 226, 229, 245, 256, 257, 259, 261, 263, 273-275, 280, 281, 283, 285-287, 302, 314, 315, 318, 329, 335, 337, 342, 352

Atencio, Tomas 294
ateizm 131, 133, 134, 136, 154, 157, 161, 167
Atilhan, Cevat Rıfat 293
Atiyye Zeki 235, 238
Atsız, Nihal 293
Avdeti 52, 152, 299, 355
Avrupa 17, 23, 26, 31, 38, 50, 55, 59, 61, 62, 72, 73, 76, 80-82, 84, 86, 91-99, 101, 102, 104-106, 111, 113-117, 121, 122, 129, 133, 134, 137, 142, 151, 185, 207, 215, 220, 221, 226, 259, 265, 266, 274, 282-285, 293-295, 308, 323, 348
Aydemir, Şevket Süreyya 270, 349
Aziz Mehmet Efendi (Sabetay Sevi) 158, 159

B

Bahaettin Şakir 139, 193
Bahçe (dergi) 85, 127, 326
Balcı ailesi 97, 143, 184, 236, 239
Balcı, Mehmet 225
Bali, Rıfat 270, 302, 334, 335, 337, 338, 342, 347-349, 351, 352, 354
Balkan Savaşları 154, 167, 178, 193
Barker, Benjamin 34, 307
Becerano, Haim 197, 337
Bektaşi 27, 30, 31, 56, 83, 121-123, 130, 158, 244, 306, 325
Benaroya, Avram 119, 138, 142, 330
Benayahu, Meir 26, 40, 303, 309
Ben-Tzevi, Yitzhak 29, 214, 305, 308, 309, 335, 340, 341
Bessemer, Paul 295, 328, 339, 354
Beyaz Kule (Selanik) 284
Bezmen, Refik 269
Bolşevik Devrimi 20, 138, 140, 328
Brunhes, Jean 200, 338
Brunner, Alois 283
Bursalı Mehmet Tahir 129
Bülbüldere Mezarlığı (İstanbul) 219, 232, 239, 245, 342, 344
Büyük Doğu (gazete) 19, 299, 354, 355

C

Campbell Ayaklanması (1931) 255
Carasso, Emmanuel 81, 123, 127, 138, 142, 326, 330
Cavid Bey, *bkz.* Mehmed Cavid
Cedid-el İslam, *bkz.* Meşhedliler
Celal Derviş 124, 126, 130, 136, 151
Celal Nuri 278
Cemal Paşa 176
Comte, August 73
Conker, Nuri 226
Converso(lar) 25, 95, 290, 293, 294, 300, 303, 304, 309, 313, 323
Covo, Jacob Hanania 112
Cudi Efendi 80
Cumhuriyet (gazete) 19, 87, 184, 186, 212, 220, 229, 231, 252, 257-259, 264, 265, 267, 273, 276, 311, 334, 335, 337, 338, 340, 348, 349, 353
Cumhuriyet Halk Partisi 266, 271, 275
Curzon, Lord 175, 333, 353

Ç
Çağaptay, Soner 350
Çocuk Bahçesi (dergi) 85

D
Demolins, Edmond 121, 325
Derviş Vahdetî 131-138, 154, 235, 328, 329
Dilber ailesi 97, 143, 147, 186, 229, 236, 239
Doktor Nâzım 48, 97, 120, 124, 137, 139, 219, 263, 329, 337
Dönmeler: Hunyos, Kavayeros, Sazan (isimsiz); Binbaşı Sadık'ın karşı tezi 21, 152, 157, 165, 168, 198, 305, 332
Dönmelerin Hakikati (Binbaşı Sadık) 156-167, 169, 200, 232, 244, 342

E
Eaton, Richard 289, 352
Eden, Esin 82, 282, 312, 317, 321, 322, 351
Edirne 23, 25, 26, 30, 167, 192, 197, 332, 337
Efēmeris tōn Balkaniōn (gazete) 250, 252, 253, 345
Efendi: Beyaz Türklerin Büyük Sırrı (Yalçın) 302
Efendi 2: Beyaz Müslümanların Büyük Sırrı (Yalçın) 13, 302
Ehat ailesi 102, 152
Ehat, Mustafa Fazıl 53, 54, 58, 74, 82, 83, 231
Ehat, Sarrafzade Ahmet Tevfik 53, 226
Ehat, Sarrafzade Kudret 53
Ehat, Sarrafzade Osman 53, 226
Ehat, Tevfik 123, 152
Ekrem Talat 145
Elhamra Kafe 98, 144
Emin Efendi 234
Enver Paşa 119, 129, 228
Erbakan, Necmettin 355
Erdoğan, Emine 13
Erdoğan, Tayyip 13
Ermeniler 33, 41, 106, 111, 151, 168, 174, 178-180, 194, 219, 222, 223, 264, 268, 269, 273, 275, 325, 328, 337, 351
Ethem Müfit 71, 234
Evrenos Gazi 332, 342

F
Faik Nüzhet 123, 150, 226, 287
Fanon, Frantz 354
Farmasonlar 29, 122-124, 130, 131, 134, 135
Faroqhi, Suraiya 115, 304, 313, 324, 330, 333
Faros tēs Makedonias (gazete) 19, 98, 116, 234, 320, 324, 345
Faur, José 65, 313, 353
Fazıl, Mustafa 53, 54, 58, 74, 82, 83, 231
Fazıl, Nasibe Emine 53
Fazıl, Nefise Mukbile 54
Fazlı, Mümtaz Taylan 256
Fazlı Necip 78, 80, 81, 119, 132, 137, 316, 318, 324
Fes ve Mensucat Şirket-i Osmaniyesi 99, 100
Festinger, Leon 303
Feyz-i Ata Mektebi 224, 227
Feyziye camisi 232
Feyziye Mektebi 68, 70, 76-79, 85-87, 118, 126-129, 145, 146, 189, 203, 207, 227, 234, 244

Feyzullah Efendi, Hacı 52
Frank, Jacob (Baron Jakob Jozef) 31
Fua, Albert 125

G
Galanté, Avram 39, 180, 210-212, 258, 270, 305, 306, 322, 332, 335, 339, 340, 346
Galip Paşa (Dönme) 72, 73, 81, 137
Galip Paşa (vali) 72
Garnett, Lucy 200, 307, 315, 333, 339
Géographie de l'histoire, La (Brunhes ve Vallaux) 338
Gilman, Sander 293, 353
gizli Yahudiler 13, 34, 38, 41, 42, 136, 140, 173, 188, 199, 200, 292, 294, 296, 300, 302, 335, 338, 352
Gonca-i Edeb (dergi) 19, 80-82, 84, 119, 123, 207, 256, 316-318, 324, 326
Gordlevsky, Wladimer 200, 202, 254, 307, 311, 320, 336-338, 340, 346
Gövsa, İbrahim Alâettin 21, 210-214, 217, 224, 324, 338, 340, 341

H
Hakkı Efendi 138
Haldun (Faik Nüzhet'in oğlu) 226, 342
Halévi, Moshe 112
Halil Hikmet 225
Hamdi Bey 57, 61, 71, 116-119, 123, 141, 162, 164, 185, 250
Hameln'li Glückel 24, 303
Hamidiye Caddesi (Selanik) 58, 144, 147, 148, 185
Hamidiye Mahallesi (Selanik) 57-59, 74, 144, 148 224
Hanioğlu, Şükrü 120, 121, 125, 324-330, 333, 334, 337, 338
Hareket Ordusu 20, 128, 137, 235
Hasan Sabri 230
Hemşin 41
Hıristiyanlık 26, 35, 43, 135
Ho, Engseng 240, 310
Hüseyin Hilmi Paşa 124
Hüseyin Necati 194

I
ırk 40, 121, 152, 156, 169, 190, 196, 202, 212, 274, 275, 277, 278, 287, 295, 351, 354
Ishmael (Sabetay Sevi'nin oğlu) 303
Işık Okulu, *bkz.* Feyziye Mektebi
Itzkowitz, Norman 89, 313, 314

İ
İbrahim Bey 116
İbrahim Kapancı (Yusuf Kapancı'nın oğlu), *bkz.* Kapancı, İbrahim (Yusuf kapancı'nın oğlu)
İbrahim Temo 325
İbrahimzade, İsmail 234
İbrahim Ziver 78
içevlilik 15, 51, 153, 206, 208, 213, 226, 232, 243
İhsan Arif 200, 341
İleri (gazete) 196, 197
İnönü, İsmet 173, 181, 287, 352

İpekçi, Abdi 355
İpekçi, İsmail 75, 229, 237, 315, 344
İpekçi ailesi 143, 185, 228, 236
İrtem, Süleyman Kani 229
İsmet Efendi 146
İstanbul 14-16, 18, 20, 21, 52-63, 69, 74, 76, 78, 83-85, 87, 92, 93, 97, 101, 103, 106, 107, 114, 116, 118, 119, 126, 128, 131, 132, 134, 135, 137-139, 141-143, 147, 150-152, 154, 155, 156, 159, 161, 165-168, 171, 173, 176, 178, 180, 182-185, 187, 189-191, 195, 197, 199, 201, 202, 207, 209-211, 218-233, 235-246, 248-250, 253, 254, 256, 259, 260, 264, 266-268, 271, 272, 274, 276, 282, 283, 286, 287, 295, 301-307, 309-314, 316, 318, 322-325, 327, 328, 330-337, 339-343, 345-349, 351-353, 355
İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti 131, 135, 136
İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) 75, 119, 132, 264
İzmir 92, 98, 102, 105, 115, 138, 143, 152, 154, 167, 178, 191, 219, 225, 250, 264, 283, 322, 323, 338, 342

J

Jacob, Margaret 130, 305
Jacobs, Janet Liebman 38, 305
Jochebed (Ayşe) 27
Journal de Salonique 19, 78, 85, 125, 126, 316, 317, 327, 344
Jön Türkler 14, 48, 119-122, 139, 142, 263

K

Kabala 15, 26-28, 30, 35, 39, 103, 104, 159, 280
Kapancı 19, 32, 47, 47, 50, 53, 54, 56-61, 67, 70, 72, 74, 75, 81, 84, 91, 92, 96-102, 116, 118, 120, 121, 125, 128, 143-145, 147-153, 162, 181, 184, 185, 195, 201, 207, 219, 223, 226, 230, 232-234, 236-238, 240-242, 245, 249-254, 268, 269, 283, 285, 299, 312, 319, 321, 330, 344, 351
Kapancı, Ahmet 58-61, 72, 74, 97-100, 118, 128, 143, 144, 147-149, 185, 249, 250-253, 283, 330
Kapancı, Faiz 100, 144, 230
Kapancı, Firuz 143, 148
Kapancı, İbrahim (d. 1820) 53, 74
Kapancı, İbrahim (Yusuf Kapancı'nın oğlu) 98, 144
Kapancı, İsmail 91, 230
Kapancı, Mehmet (Ahmet Kapancı'nın oğlu) 143, 147, 249, 251, 252, 329
Kapancı, Mehmet (büyük İbrahim Kapancı'nın oğlu) 53, 144, 185
Kapancı, Namık 74, 100, 118, 143-145, 230, 233, 330, 344
Kapancı, Osman (Yusuf Kapancı'nın oğlu) 53
Kapancı, Yusuf (1858-1910) 53, 58, 74, 91, 97
Kapancı, Yusuf (İbrahim Kapancı'nın oğlu) 58, 74, 91
Kapancı Nuri Rasim 240
Karabekir, Kâzım 271

Karakaş 50, 55, 56, 59, 66, 70, 72, 75, 81, 85, 86, 97, 101, 116, 121, 128, 137, 143, 146, 153, 154, 160, 162, 181, 184-186, 189, 201, 203, 207, 210, 211, 218, 219, 224, 225, 228, 232, 236, 237, 244, 245, 254, 256, 258, 268, 275, 301, 315, 330, 340, 342, 343
Karakaş, Ali Macit 185, 236
Karakaş, Macit Mehmet 184
Karakaş, Mehmet 81, 97, 184, 236
Karakaş Balcı İbrahim 184
Karakaş Efendi 116
Karakaşzade Mehmet Rüştü, *bkz.* Rüştü, Mehmet Karakaşzade
Karakoyunlu, Yılmaz 347
Karpat, Kemal 114, 322, 338
Kasımiye Camisi (Selanik) 56, 57, 94
Kavaf Yusuf Ağa 96
Kibar Abdurrahman 145
Kibar ailesi 145, 184, 218, 228, 229
Kibar Ali ve Mahdumları 228
Kibar Ali Kardeşler Mahdumları 225, 226,
Kibaroğlu Abdurrahman 128
Kibar Saram 184
Kibar Tevfik 184
"Kitaphane-i İntibah" 193
Kohen, Moiz, *bkz.* Tekinalp, Munis
kozmopolitlik 22, 176, 281
Köprülülü Şerif 338
Kuzu Bayramı 103, 162, 195, 201
Küçük, Abdurrahman 39, 309
Kürtler 175, 286, 287

L

Ladino 39, 105, 211, 214, 257, 309, 332
Latin alfabesi 239, 243, 309
Lazarus, Moritz 215, 216
Le Bon, Gustave 121
Lenin 138-140, 329
Leskovikli Mehmet Rauf 127, 332
Levirat evlilik 50, 53, 54, 102
Lewis, Bernard 132, 315, 328, 329, 333, 334, 349
Lozan Antlaşması 98, 149, 175, 177, 249, 252, 283
Lozan Konferansı 173, 181, 333

M

Mahmut Esat 287, 352
Makedonia (gazete) 19, 98, 254, 255, 321
Makriköy Yatılı Kız Okulu 210, 224, 340
Manchester (İngiltere) 105, 241, 281
Marx, Karl 138, 328
Masonlar, *bkz.* Farmasonlar
Mason locaları 124, 130, 134
Matzliach, Nesim 326
Mazlum Hakkı 125
Mazower, Mark 89, 308, 311, 313, 318-320, 322, 324, 329-333, 342, 345, 346, 351, 354
Mecdi Derviş 151, 230, 344
Mehmet Hayri Paşa, Hacı 62
Mehmed Cavid 118, 126, 127, 129, 130, 132, 133, 138, 154, 173, 180, 181, 219, 263, 328
V. Mehmed Reşad 77, 78, 100
Mehmed Reşid 179
Mehmet Rıza 78

Mehmet Sarım 78, 225
Mehmet Tevfik Bey 78
Mehmet Vamık 234
Meijer, Roel 176, 333
Meşhedliler 42, 43, 292, 310
Meşveret (dergi) 120, 124, 125
Mevlevilik 28, 31, 36, 39, 56, 58, 67, 82-84, 94, 121-123, 235, 254, 255, 283
mezarlıklar 66, 67, 105, 156, 165, 207, 208, 219, 227, 228, 231, 241, 246, 254, 278, 283, 301
mezar taşları 18, 28, 29, 165, 166, 232, 233, 236, 239, 240, 241, 244, 247, 255, 301
Meziyet Hanım 201
Mısırlı ailesi 75, 97, 101, 143, 145, 160, 236
Mısırlızade, Abdurrahman Zeki 75
Mısırlı Zeki Efendi 244
Midhat Paşa 71, 160, 206, 340
Mihrab (gazete) 19, 200, 338
Milli İnkılap (gazete) 293
Milli Türk Ticaret Birliği 199
milliyetçilik 20, 107, 130, 192, 203-205, 220, 221, 274, 276, 277, 279, 281, 287
Molkho, Solomon 304
Muhammed 24, 25, 27, 38, 43, 103, 104, 157, 162, 165, 306
Muharrem 103, 104
Muhtelit Mübadele Komisyonu Tasfiye Talepnameleri, *bkz.* Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Karma Komisyonu
"mum söndü" 162, 200, 201, 290, 339
V. Murad 77, 111, 122, 123
Mustafa Cezar 75, 81, 185, 315
Mustafa Çelebi (Baruch Kunio) 30, 245
Mustafa Efendi, Hacı 32, 196, 315
Mustafa Rahmi 342
Mustafa Tevfik 70, 75, 78, 79, 244, 315
Mütaala (haftalık dergi) 77, 85

N

Nadi, Yunus 257-259
Nahum, Haim 173, 322
Najara, Haham 30
Nakıyye Hanım 228
Namık Kapancı, *bkz.* Kapancı, Namık
Namık Kemal 275
Naziler 255, 256, 261, 262, 265, 274, 275, 295, 348
Nazmi Efendi 47, 52, 56, 83, 85, 94, 98, 151
Necati, Mustafa 182
Nehama, Joseph 181, 308
Nissimi, Hilda 292, 306, 307, 310, 311, 353, 355
Niyazi Mısri, Şeyh 31
Nouveaux documents sur Sabbetaï Sevi (Galanté) 210, 305, 306, 322, 332, 335, 339, 340
Nur, Rıza 173, 186, 220, 333, 340
Nurcu (Selefiye) hareketi 89, 318

O

on sekiz emir 28, 65, 104, 160, 213
Orhun (gazete) 293
Ortaylı, İlber 81, 315-317, 322, 340

Osman Adil 123, 250, 326
Osman Ağa 84
Osman Baba (Baruchia) 30, 31, 56, 66, 86, 147, 148, 239
Osman Derviş Efendi 58, 312
Osman Ehat Tevfik 53, 82, 152, 226
Osman Fettan 78, 225
Osman İnayet Efendi 58
Osman Kapancı (Yusuf Kapancı'nın oğlu), *bkz.* Kapancı, Osman (Yusuf Kapancı'nın oğlu)
Osman Murat 233
Osman Nusret 241-243
Osman Said 57, 118, 128, 141, 150, 250
Osman Şevki 235
Osman Tevfik 77, 81, 207
Osman Vasıf 78
Osmanlı Bankası 222
Osmanlı Gaz Şirketi 117
Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 122, 129, 175
Osmanlı İmparatorluğu 4, 16, 20, 31, 38-44, 54, 55, 68, 69, 73, 81, 86-89, 92, 93, 95, 96, 114, 115, 119, 132, 138, 139, 152, 154, 157, 167, 176, 179, 180, 186, 193, 201, 203, 204, 206, 217, 227, 248, 253, 260, 267, 268, 277, 279-283, 288, 290, 293, 308, 323, 328, 333, 338
Osmanlı Yahudileri 24, 340, 341

Ö

Öğütmen, Osman 234
Ökte, Faik 263, 267, 347, 349
Özyürek, Esra 51, 311, 313, 340, 352, 353

P

Parvus, Alexander (Israel Lazarevich Gelfand) 139
Pervitich, Jacques 228
Pichon, Stephen 128
Porter, Sir James 43, 310
Poselli, Vitaliano 61, 62, 117-119, 127
Poyraz, Ergün 13, 302
Pungis kardeşler 233
Purim 25

R

Rabia (Ali Efendi'nin kızı) 52
Raktivan, Constantine 144
Ramazan 39, 64-66, 102, 103, 105, 155, 158, 164, 272
Ramsaur, Ernest 317, 325, 328
Receb Emin 58
Receb Rasim 100
Receb Kaymak 338
Reinkowski, Maurus 38, 308-310, 352
Resimli Dünya (gazete) 19, 200, 201, 339
Resimli Gazete (gazete) 19, 200, 257
Rıfat İnsel 234
Ricaut, Sir Paul 40, 302, 309
Ruso, Nesim 326
Rüştü, Mehmet Karakaşzade 21, 77, 189-196, 200-203, 205, 208, 211, 212, 214-217, 254, 258, 268, 269, 278, 296, 336, 338

S

Saadethane 32
Sabah (gazete) 126, 150
Sabatay Sevi (Gövsa) 211, 324, 338, 340, 341

Sabetaycılar 25, 38, 212, 318, 352
Sabetay Sevi 14, 16, 19, 23-28, 30-32, 36, 38, 40-42, 56, 65, 70, 84, 103, 104, 111, 112, 115, 152, 158-160, 167, 202, 203, 205, 207-215, 219, 239, 244, 258, 262, 263, 303, 304, 323, 332, 341
Sadık, Binbaşı 21, 156-167, 169, 200, 232, 244, 342
Salem, Emmanuel 326
Salkım Hanım'ın Taneleri (Karakoyunlu) 347
Salonika: A Family Cookbook (Eden ve Stavroulakis) 321, 322
Sami Paşazade Sezai 325
Samsun 183, 184, 225, 282
Sandalcı, Mert 86-88, 97, 129, 227, 228, 313-317, 328, 331, 343, 344
Saraçoğlu, Şükrü 261-263, 271, 274, 275
Sarrafzade Halil Efendi 53
Sartre, Jean-Paul 38, 294, 308, 354
Serezli Hacı Ağa 62
Sertel, Sabiha 56, 63, 71, 82, 89, 94, 124, 126, 129, 130, 151, 230, 249, 258, 259, 272, 274, 275, 276, 306, 350
Scholem, Gershom 14, 31, 42, 104, 302-308, 310, 313, 317, 321, 322, 332
Sciaky, Leon 138, 142, 304, 329, 330, 338, 345
Sebîlürreşat (dergi) 258, 274, 336-339, 347
Sefer ha-Bahir 27
Selanik 9, 14-16, 18-20, 22, 25-27, 29, 31, 32, 36-38, 43, 45, 47, 51-55, 58-62, 66, 68-71, 73, 76-82, 84, 86-89, 91-94, 96-103, 105-107, 112-119, 122-130, 132, 135-137, 141-152, 154, 156, 159, 160, 165-168, 174-176, 178, 181, 183-186, 189, 190, 195, 197, 202, 204-207, 209-211, 217-221, 223-233, 235, 239-241, 243-245, 247-250, 252-256, 259, 260, 273-275, 280-286, 293, 295, 296, 301, 304, 306-308, 311-316, 319-321, 324-327, 330, 331, 336-338, 340, 342-344, 346, 351
Selânik (gazete) 331, 336, 341, 343
Selanik Toprak Sahipleri Derneği 143
Selanik Tramvay Şirket-i Osmaniyesi 117
Selanik Osmanlı Anonim Su Şirketi 117
Selânik Vilâyeti Salnamesi 79
Selim Sabit Efendi 314
Sertel, Mehmet Zekeriya 257, 311
Sertel, Yıldız 82, 83, 89, 104, 123, 129, 151, 249, 306, 310, 311, 313, 314, 317-319, 322, 326-328, 332, 341, 345, 346, 350
Shaw, Stanford 132, 328, 334, 348
Simmel, Georg 29, 124, 305, 354
Slezkine, Yuri 96, 139, 319, 328, 329, 353, 355
Slousch, Nahum 125, 306, 307, 327
Son Saat (gazete) 19, 200, 341

Sosyalist İşçi Federasyonu 119, 330
soyağaçları 14, 17, 18, 20, 28, 35, 49-51, 53, 54, 140, 268, 269, 283
Stavroulakis, Nicholas 103, 255, 282, 305, 312, 313, 317, 321, 322, 346, 351
Struma (gemi) 265, 348
Subhi Nuri 196
Süleyman Şevket 78

Ş

Şamlı ailesi 101, 143, 160, 185, 330
Şark Tütün Şirketi 184
Şehabettin 57, 133
Şemsi Efendi 56, 58, 68-74, 76-79, 85, 86, 89, 103, 118, 132, 137, 144, 147, 148, 150, 185, 203, 219, 229, 245, 246, 273, 280, 314, 315
Şeyh Abdürrahim 136, 329
Şişli Lisan Okulu 227

T

takiyye 29, 30
Talat Paşa 48, 119, 129, 179, 194, 337
Tan (gazete) 257, 275, 276, 346
Tanin (dergi) 126, 137, 150, 196, 275, 338
Tanzimat dönemi 113, 115, 116, 270
Tarsuslu Aziz Paulus 26
tasavvuf 15, 26-28, 31, 32, 39, 42, 84, 103, 124, 159, 205, 206, 243-245, 280, 309
Taussig, Michael 29, 264, 305
tehcir 176, 178, 179, 219, 265, 351
Tekinalp, Munis (Moiz Kohen) 126, 300, 355
Telci, Abdurrahman 74
Telci, Emine Dudu 74
Telci, İbrahim 230
Telci, Osman 74, 99, 314
Terakki Mektebi 57, 58, 64, 73-78, 80, 82, 83, 87, 123-126, 130, 144, 149, 150, 151, 223, 226, 229-231, 234
Tesal, Ömer Dürrü 146
Tesal, Reşat 59, 146, 183, 218, 226, 227
Teşvikiye Camisi (İstanbul) 64, 224, 225
Tevfik Rüştü (Aras) 48, 219, 285
Theodoridis, A. 252
Ticaret eğitimi (Dönme okulları) 77, 78, 82, 143, 234
Tomanas, Kostas 253, 345, 346
Treitschke, Heinrich von 215
Troçki, Lev 120, 139
Tüccarzâde İbrahim Hilmi 193
"Tüm Selanikli Dönmelere Açık Mektup" (Rüştü) 192
Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi (1924) 98, 143, 149, 150, 173, 175, 176, 178, 180, 181, 185, 249, 250, 251, 256, 268, 282, 296, 334, 342, 343
Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Karma Komisyonu 98, 143, 249, 251
Türkiye 47, 52, 59, 68, 77, 85-89, 107, 121, 127, 129, 137, 138, 144, 149, 152, 169, 173, 174, 175, 177-193, 196, 198, 199, 202, 204-206, 209, 212-216, 217, 219-221, 223, 225-227, 229, 230, 232, 233, 241, 242,

246, 248-251, 254-257, 260-262, 264-268, 270-282, 285-291, 293-296, 298-300, 302, 309, 310, 318, 327, 330, 333-335, 338-340, 342-344, 347-349, 352-354
tütün ticareti 97, 102, 103, 184, 219, 259, 320

U
Udi Ahmet Bey 235, 345

Ü
Ülkü (gazete) 266
Üzmez, Hüseyin 299, 300, 355

V
Vahide Kara Ali 235
Vakit (gazete) 19, 150, 190, 192, 194, 196, 197, 198, 200, 256, 336, 337, 339, 341, 352, 355
Vallaux, Camille 200, 338
Varlık Vergisi 22, 59, 259, 260, 262, 264-267, 269-272, 274, 277, 289, 294-296, 300, 334, 346-349
Vatan (gazete) 19, 129, 202, 205, 207, 209-213, 256, 259, 261, 272, 273, 299, 300, 306, 307, 339, 340, 349
Vatandaş Türkçe konuş! (Galanté) 258, 346
Vatan ve Hürriyet Derneği 129
Venizélos, Eleuthérios 142, 147, 175, 248
Véritas 122-124, 126, 150, 283
Volkan (dergi) 19, 20, 89, 131-133, 135-137, 167, 235, 299, 328, 329
Volkan, Vamık 89, 314

W
Wachtel, Nathan 94, 300, 319, 355
Wisliceny, Dieter 283

Y
Yahudi İspanyolcası (Ladino) 39, 105, 210, 211, 214, 257, 309, 332
Yahudi karşıtlığı 137, 138, 167, 198, 215, 254, 255, 265, 270, 283, 292, 294, 295, 298, 299, 352
Yahudiler 13-15, 19, 20, 24-28, 33, 34, 36-44, 49, 51, 54, 55, 64-66, 71, 81, 95, 96, 106, 111, 114, 115, 120, 123-125, 127, 128, 130-132, 136, 138-140, 142, 153, 154, 158, 165, 173, 174, 176, 177, 179, 180, 187, 188, 190, 194, 197-200, 215, 216, 220, 231, 240, 254, 255, 257, 259, 262-269, 270-274, 283-289, 292-296, 299, 300, 302-305, 307, 308, 310, 313, 326, 328, 334, 335, 337-341, 348-354
Yakub Çelebi 27, 28, 30-32
Yakubiler 30, 32, 34, 50, 57, 59, 118, 154, 164, 185, 203, 205-209, 237, 239, 258
Yalçın, Hüseyin Cahit 275
Yalçın, Soner 13, 302
Yalman, Ahmet Emin 21, 22, 34, 35, 68, 77, 84, 85, 88, 89, 126, 129, 130, 137, 150, 173, 189, 190, 200, 202-217, 221, 243, 256-259, 261-264, 271-277, 288, 293, 298, 299, 300, 306, 313, 315, 317, 327-329, 331, 333, 339, 342, 346, 347, 349, 353-355

Yedi Gün (haftalık dergi) 19, 211, 341
Yeni Cami (Selanik) 19, 57, 61-64, 118, 123, 223, 284, 312, 351
Yeniçeriler 115, 121
Yeni Sabah (gazete) 300
Yunanistan 15, 16, 18, 20, 21, 22, 38, 52, 53, 87, 100, 107, 137, 141, 142, 146-150, 167, 175-178, 181-184, 187, 188, 191, 196, 221, 223, 225-227, 248-251, 253-255, 277, 282-284, 289-291, 296, 319, 321, 330, 331, 335, 336, 343, 345
Yusuf Kapancı, *bkz.* Kapancı, Yusuf (1858-1910)
Yusuf Kapancı ve Mahdumları 91, 149

Z

Zaman (gazete) 132, 136, 137, 329
zekât 34
Ziya Osman 230, 234
Zubaida, Sami 176, 333